ORHAN KOLOĞLU

Konya'nın Kadınhan ilçesinde 1929'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsü'nü bitirdi, Strasbourg Üniversitesi'nde doktora yaptı. □ 1947-64 arasında Son Saat, Yeni Sabah, Akşam, Yeni İstanbul gazetelerinde muhabir, yazı işleri sekreteri ve yazı işleri müdürü olarak çalıştı. □ 1964-71 arasında Roma, Karaçi, Paris, Londra, Beyrut'ta tanıtma müdürlüğü ve basın ateşeliği görevlerinde bulundu. □ 1972-74 arasında Milliyet Gazetesi'nin Almanya baskısı yazı işleri müdürlüğü ve Hürriyet Gazetesi'nin muhabirliğini yaptı. □ 1974-75 ve 1978-79 Basın Yayın Genel Müdürü. 1974-77 arasında CHP Uluslararası İlişkiler Danışmanı olarak çalıştı. □ 1979-83 arasında Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim görevlisi ve Libya'da Al Fateh Üniversitesi'nde Tarih Doçenti olarak görev yaptı. □ 1962'de İstanbul Gazeteciler Sendikası Araştırma Gümüş Kalem Ödülü, 1986'da Gazeteciler Cemiyeti Basın Araştırma Ödülü kazandı. Çok sayıda siyasi, tarihî ve sosyal araştırmaları, makaleleri ve bildirileri yanında 14 kitabı var.

ABDÜLHAMİT GERÇEĞİ

Titiz bir araştırıcı olan Orhan Koloğlu bu kitabı yazarken, sunuş yazısında listesini verdiği yüzlerce yerli ve yabancı kaynağı inceledi. Şimdiye değin Abdülhamit konusuna çoğunlukla duygusal yaklaşılmasına karşılık, bu eserde tarafsız bir yaklaşımla nesnel biçimde Abdülhamit ortaya konuluyor. Bu kitapta şimdiye değin gün ışığına çıkarılmamış belgelere dayanılarak Abdülhamit'in tam bilinmeyen yönleri aydınlatılıyor. Örneğin Abdülhamit'in *"Masonluk"*la ilişkisi konusundaki bilgiler, gerek Abdülhamit öncesi, gerek Abdülhamit dönemine ait ve şimdiye değin bilinmeyen verilere dayanılarak gün ışığına çıkarılmaktadır. Yine bu kitapta, Abdülhamit'e çok yakıştırılan *"İslamcılık"* politikası üzerine, şimdiye kadar ileri sürülen görüşleri kökünden düzelten ve ilk kez yapılmış bir analiz yer alıyor. Abdülhamit'in İslamcılık Politikası 1909'a kadarki en önemli olaylar teker teker irdelenerek ele alınıyor ve bunun sonucunda, bugüne değin kafalarda yaratılmış, *"Panislamizm"* heyulasını tersine çevirecek gerçekler ortaya konuluyor. Kitapta Abdülhamit'i oluşturan ve yerine oturtan bir dönemin, bir *"rejim"*in olaylarıyla birlikte, Abdülhamit'in bu olaylarla, çevresiyle ve halkla ilişkileri ayrıntılı biçimde irdeleniyor. Abdülhamit'in bıraktığı *"miras"* da kitabın bölümlerinden birini oluşturuyor. Kısacası Orhan Koloğlu bilimsel bir yaklaşımla hazırladığı bu kitabında, her türlü ön yargıdan duygusallıktan uzak, objektif verilere, belgelere ve yargılara dayanarak gerçek Abdülhamit sunmayı amaçlıyor.

GÜR yayınları

KDV DAHİL 2730 T

2. BASKI... 2. BASKI... 2. BASKI... 2. BASKI... 2. BASKI...

ORHAN KOLOĞLU

ABDÜLHAMİD GERÇEĞİ

GÜR yayınları

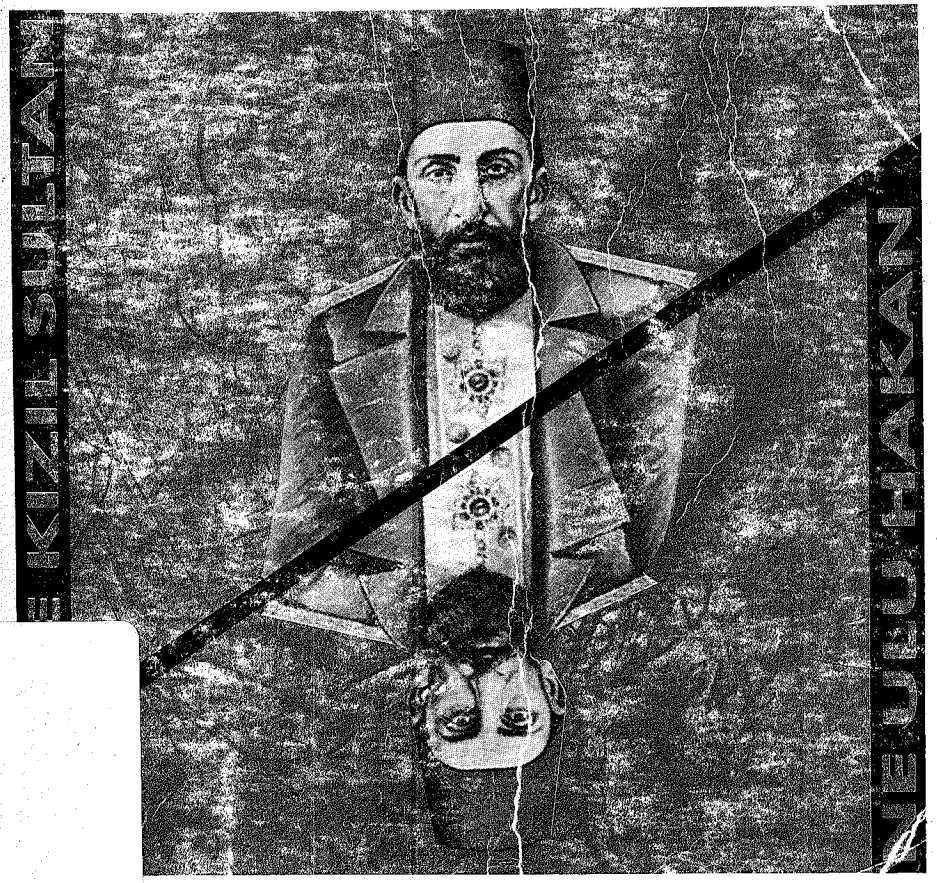

GÜR YAYINLARI : 24
Araştırma/Belge/Başvuru Dizisi: 9

□

Abdülhamit Gerçeği
ORHAN KOLOĞLU

□

Kapak Düzeni:
NAİL GÜRELİ
Kapak Uygulama:
RENK YAPIMEVİ

□

GÜL OFSET
Birinci Baskı:
Şubat 1987
İkinci Baskı:
Nisan 1987

□

GÜR YAYINLARI
P.K. 621, Sirkeci, İstanbul

Kütüphanesi
İslâm Araştırmaları Merkezi

ORHAN KOLOĞLU

Ne Kızıl Sultan
Ne Ulu Hakan

ABDÜLHAMİT GERÇEĞİ

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Araştırmaları Merkezi
Kütüphanesi
Demirbaş No: 102811
Tasnif No: 956.073 KOL.A

GÜR yayınları

P.K. 621, Sirkeci, İstanbul

ORHAN KOLOĞLU'NUN ÖTEKİ ESERLERİ

1) *Fikret Mualla* (1968)
2) *Tarih Boyunca Aşk* (1969)
3) *Müthiş Türkler* (1972)
4) *Le Turc Dans la Presse Française (Beyrut,* 1971)
5) *İslâm'da Başlık* (1978)
6) *Muzakkarat al dubbat al etrak havle maarake Libiya (Libya Savaşında Türk Subaylarının Anıları) (Libya* 1979)
7) *Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi* (1980)
8) *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider* (1981)
9) *Takvimi Vekayi Türk Gazeteciliği'nin* 100. *Yılı* (1981)
10) *Osmanlı Meclislerinde Libya* (1983-1986) *Arapçaya çevrilmektedir.*
11) *Islamic Public Opinion during the Libyan War* 1911-12 (1986)
12) *Miyop Cörçil Olayı* (1986)
13) *La Turquie en Transition (Paris* 1986 - *katkı)*
14) *Basımevi ve Basının Gecikmesi ve Sonuçları* (1986)

SUNUŞ

Ulu mu?.. Kızıl mı?..

Sorun sadece günümüzde değil, Abdülhamit'in kendi yaşadığı günlerde de ortaya atılmıştı.

Sultanı tanımış bir yazar, tahta çıkışının 25. yıldönümü vesilesiyle yazdığı makalede bunu açıkça ortaya koymuştur:

«...temelde kişiliği, çözümlenemez bir sorundur. Tarafsız bir düşünürün yapabileceği, ancak iki olasılığı sunmaktan ibaret olabilir. Biri, Sultanı aşırı titiz bir zorba, en acımasız bir egoist olarak sunar; diğeri, görkemli imparatorluğu battığı sırada, ırkının dehasının bilincine varmış ve iktidarındaki her araçla önlenemez yıkılışı erteleyen bu hükümdarın, kapsamlı tasarılarını bize gösterir.» (F. 6.XI.1901, J. Blois)

Ne kadar yazıktır ki, kendi günlerinde olduğu gibi, tarihe mal olduktan sonra da Abdülhamit konusunda bu ikilemden kurtulunamamıştır. Pek az yapıtta objektif davranılabilmiş, daha çok duygusal yaklaşımlarla saltanatına bakılmıştır... Ve sonuçta ya **«ulu»**, ya da **«kızıl»** yargısı sürüp gitmiştir.

Örneğin daha pek yakınlarda Abdülhamit'i **«Emperyalizmin ülkeyi sömürgeleştirmesine karşı mücadeleye önderlik edecek aydın, anti-emperyalist güçleri yıkan ki-**

şi» olmakla suçlayanlar görülmüştür. Oysa gerçek tam aksidir, Jöntürk ve İttihatçı denilen grubun Abdülhamit dönemi eğitim sisteminin ürünleri olduklarını herkes bilmektedir. Öbür yandan, politik dehasıyla dünya barışını tek başına koruyan, ekonomik ve mali politikasıyla ülkeyi son derece güçlendirmiş hükümdar olarak da sunanlar çıkmıştır. Burada da gerçekler tam aksi yöndedir.

Bu iddialar arasında biz de boğulup kaybolmamak için, her şeyden önce, bilimsel olmayı, belgelere dayanmayı ve duygusallıktan uzak objektif verilere ve yargılara dayanan bir Abdülhamit, gerçek yönleriyle bir Abdülhamit sunmayı amaç edindik.

Bunun ilk koşulu olarak, en aşırı Abdülhamitçilerle (Necip Fazıl Kısakürek, M. Müftüoğlu, İ. Hami Danişmend, Raif Karadağ, vb...) en gözü kapalı karşıtlarının (Başta sürgün Jöntürk yayıncıları olmak üzere) kitap ve makalelerinin tümünü dikkatle okuduk. Böylelikle iki tarafın övme ve yermedeki en uç noktalarını saptamamız mümkün oldu. Bu bize, Abdülhamit konusundaki değerlendirme çarpıklığının, onun kişiliğinden çok, içinde yaşadığı ve yönlendirmeye çalıştığı sosyo-ekonomik yapıdaki çarpıklıkların değerlendirmelerde dikkate alınmamasından ileri geldiğini kanıtladı.

Abdülhamit'in bireysel keyfi yönetime merakı yüzünden, kendisini hedef tahtasının 12 numarası haline getirmekteki gönüllü tutumu, çok kişide, sanki Osmanlı yapısı toplumsal dinamizmlerden yoksunmuş ve eğer Abdülhamit şu veya bu yönde kararlar alsaydı sonuçlar değişirdi kanısını yaratmıştır. Büyük adamların tarihi yönlendirmedeki rolü yadsınamazsa da bu her zaman ve tek koşul olarak geçerli değildir. Büyük adamın temsil ettiği politik zamanın altında daha ağır olarak akan ekonomik ve sosyal zamanların getirdiği birikimler, çoğu kez bu kişileri koşullandırır, yönlendirir ve sürükler gö-

türür... Bunun özellikle Abdülhamit için geçerli olduğunu farkedince, araştırmalarımızı her şeyden önce Osmanlı yapısının 19. yüzyıldaki durumu ve değişmelerine yönelttik.

TOPLUMSAL ETKENLER

Abdülhamit her şeyiyle 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun bir ürünüdür. O koşullarca şekillenmiş ve kendi bazı özel yetenek, ya da niteliklerinin de katkısıyla tarihimizdeki bilinen rolünü oynamıştır. Bu sebepledir ki biz, kitabımızın I. BÖLÜMÜ'nde **«33 Hazırlık yılı: 1842 - 1875»** Abdülhamit'i oluşturan toplumsal etkenleri ortaya koymaya çalıştık. İçinde doğup büyüdüğü, eğitimini aldığı haremin psikolojik oluşumu üzerindeki rolünü; harem dışında, Padişah, Tanzimatçı Paşalar ve Yeni Osmanlılar arasındaki tartışmaların kendisini ne türlü etkilediğini; Avrupa gezisi ve Avrupa kurumlarından ne türesinlendiğini saptamağa çalıştık. Bunun için sadece Abdülhamit ve yakınlarının anıları hiç de yeterli değildi. Tanzimatla değişen yapının özellikleri kadar Avrupa'nın sürekli ve hızlı değişim içindeki yapısının da bu özellikleri nasıl etkilediğini saptamak gerekliydi. Dolayısıyla geniş kapsamlı ve bütün Batı ve Doğu tarihinin akışını ele alan bir yaklaşım uygun olacaktı.

Sonuçta, Abdülhamit olayının bireysel bir şey olmadığı hakkındaki inancımızın büsbütün pekiştiğini farkettik. Bizden önce de bazılarının belirttiği gibi **«Abdülhamit, durup dururken tek başına, zorla iktidara geçmiş»** bir kimse değildi. Aksine, o dönemde Osmanlı yapısında henüz kesin sınıfsal çizgiler kazanmamış grupları, tabakaları (strata) yansıtan güçlerin bileşkesi olarak ortaya çıktığı görülüyordu. Geleneksel yapıdan bazı öğeler aldığı gibi, Tanzimatçılar ve onlara tepki olarak

beliren Yeni Osmanlılar'dan da birçok şey edinmişti. Böylece büyük çoğunluğun oluşturduğu bir grupla özdeşleştiği anlaşılıyordu. İlerleme isteğiyle kişiliğini koruma içgüdüsünün birleşmesinden oluşan düşünceleri bu çoğunlukla büyük bir uyum gösteriyordu. Bu yüzden de hükümdarlığı kısa zamanda benimsenmiş ve rejimini kurmakta hiçbir güçlük çekmemiş, aksine destek görmüştür.

Biz bu gruba Reformcu Restorasyoncu (Bazan da Restorasyoncu reformist) adını verdik... Bunun da çelişkili ve çarpık bir isimlendirme olduğu söylenebilir... Eleştirilere açığız... Verilecek isim ne olursa olsun yaklaşımımızın şimdiye kadarkilerden çok farklı olduğu görülür. Aynı şekilde, **«istibdat», «adil müstebit hükümet ile zalim müstebit hükümet»** kavramları üzerindeki kısımlarla, Abdülhamit'i tarikatlara yanaşmaya iten, **«radikal softalar»** ile ilgili bölümlerde de hayli değişik yaklaşımlar vardır.

Şimdiye kadarki duygusal yaklaşımlı yayınlara karşılık, bizim daha nesnel olabilmemizi sağlayan, başvurduğumuz kaynakların çokluğu ve çeşitliliğidir. Bir yandan, şimdiye kadar kapalı olan yerli kaynakları araştıran ve topluma sunanlar artarken, diğer yandan yabancıların bu döneme yönelik bilimsel araştırmalarında da büyük bir artış görülmüştür. Bir zamanlar dünya politikasının merkezinde otururken sonradan çevreye itilmesi dolayısıyla, Osmanlı Devletini bu merkez-çevre ilişkileri içinde ele almadan yapılacak değerlendirmeler, yani sadece Türk kaynaklı araştırmalar, ister istemez, eleştirdiğimiz duygusallıklara sebebiyet vermektedir. Biz ise yerli ve yabancı kaynakların ulaşabildiğimiz kadar büyük kısmını gözden geçirerek sonuçlar sağlamaya çalıştık. Ayrıca konunun gerektirdiği bazı özel yönlerde derinine araştırmalara girerek yeni boyutlar da getirdik.

GENEL KAYNAKÇA

Yapıtımızın tümünde yararlanılan genel nitelikli yayınlar ve kaynaklarla, I. BÖLÜM'de başvurulan çalışmalara dair şöyle bir liste verebiliriz:

a) **Abdülhamit'in düşüncelerini yansıtan belgeler:** Abdülhamit'in anıları (Bozdağ, Selek, Vedat Urfi, Ali Vehbi, M. Kemal İnal Yayınları); **Devlet ve Memleket Görüşlerim,** İst. 1976, Haz.: Çetin ve Yıldız; **Abdülhamit Han'ın Muhtıraları,** Mehmet Hocaoğlu, İst. 1976; «II. Abdülhamit ile ilgili belgeler Yıldız arşivi», **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** 1.II.1969, yaz: Baha Gürfırat; Shaw, «A promise to reform: Two complimentary documents», **IJMES,** 4 (1973).

b) **Arşiv belgeleri:** İngiliz Public Record Office (kısalmıştı: FO); Fransız Dışişleri (kıs.: AE); ABD elçilik ve konsolosluk raporları (kıs.: ABD)

c) **Süreli yayınlar:** Devlet salnameleri; Armenia, Illustrated London News, Journal d'Athénes, Levant Herald, Al Manar, Mizan, Nineteenth Century, l'Orient, Sabah, Stamboul, Le Temps, Tercüman-ı Hakikat, Times, La Turquie, Vakit gazeteleri

d) **Anılar:** Şeyhülislâm Cemalettin (1336), Kâmil Paşa (1329) Mahmut Celalettin (1327), Ayşe Osmanoğlu (1960), Reşid Rey (1941), Küçük Sait Paşa (1328), Tahsin Paşa (1931)

e) **Yayınlar, araştırmalar:** Abdurrahman Şeref, **Tarih Musahebeleri** (Ank. 1983); Ahmet Mithat, **Zübdetül Hakayık** (İst. 1295) **ve Üssü İnkılâb** (İst. 1295); Ali Haydar Mithat, **Mithat Paşa** (İst. 1325); Berkes Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma** (Ank.1973); Carter, Findley, **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, the Sublime Port 1789-1922** (Prin-

ceton 1980); Childs, W.J., **Asia Minor on Foot** (London 1912); Danişmend, İ.H., **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c. 4 (İst. 1955); Ebüzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi** (İst. 1973); Fesch, Paul, **Constantinople aux Derniers Jours d'Abdulhamid**, (Paris 1907); İnal, M.K., **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, (İst. 1940-53); Karal E.Z., **Osmanlı Tarihi** c: VII ve VIII (TTK yay); Kasap, Theodore, **Lettres à son excellence Said Pacha**, (Paris 1877); Kuntay, M.C., **Namık Kemal**, (İst. 1944); Kurat, Y.T., **Henri Layard'ın İstanbul Elçiliği**, (Ank. 1968); Langer, William L., **The Diplomacy of Imperialism 1890-1902**, (N. York 1951); Lewis, Bernard, **The Emergence of Modern Turkey**, (London 1968); Mardin, Şerif, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, (Princeton 1962); Mismer, Charles, **Souvenirs du Monde Musulman**, (Paris 1892); Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı** (İst. 1327); Öke, M.K., **II. Abdülhamid ve Dönemi**, (İst. 1983); Pakalın, M.Z., **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, (İst. 1940-49); San Martino, Enrico di, **Ricordi**, (Roma 1943); Pears, Edwin, **Forty Years in Constantinople 1873-1915**, (London 1916); Shaw, S.J. and E.K., **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey** c. 2 (Cambridge 1978); Tugay, Asaf, **Saray Dedikoduları ve Bazı Maruzat**, (İst. 1964); Whitman, Sidney **Turkish Memories**, (London 1914);

Makaleler: Abu Manneh, Butrus, «Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda Al Sayyadi», **Middle East Studies**, XV/2 (Mayıs 1975); Akarlı, Engin, Abdülhamit II (Yayınlanmamış doktora tezi özeti); Şehsüvaroğlu, Bedi N., «Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati», **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, no. 1; Uzunçarşılı, İ.H., değişik tarihlerde Belleten'de yayımlanmış makaleler: «Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar», «Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları», «Ali Suavi ve Çırağan Vakası», «V. Murad'ı tekrar Padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi», «V. Murat ile oğlu Salahattin Efendi'yi kaçırmak için kadın kıyafetinde Çırağan'a girmek isteyen şahıslar»; Woods Paşa'nın Türkiye anıları, **Milliyet** (Eylül-Ekim 1976).

OLAĞANÜSTÜ BUNALIMLI YIL

II. BÖLÜM'de **«Olağanüstü Bunalımlı Bir Yıl: Ağustos 1875 - Ağustos 1876»** yepyeni bir şekilde işlenmiştir. Rusya'nın fazla etkisi olmayacak mali bir bunalımı siyasal bir bunalıma çevirmekte izlediği yöntem ve bu arada Bulgar ayaklanmasını zamanlama ve kullanışı irdelenmiştir. Konu tamamen İstanbul ve Londra borsalarında hisse senetlerinin iniş ve çıkışlarının doğal ve yapay etkilenmesi sonucu, siyasal oluşumların yönlendirilmesi açısından ele alınmıştır. Bu kısımda özellikle dönemin yerli ve yabancı basını taranmıştır.

Abdülhamit'in devraldığı mirasın özetlendiği III. BÖLÜM'den sonra, eserin asıl ağırlığını oluşturan **«33 Saltanat Yılı: 1876-1909»** konulu IV. BÖLÜM geliyor. Burada bazı altbölüm ayırmaları yapılmıştır.

MASONLARLA İLİŞKİSİ

A'da, **«Murat Psikozu'nun oluşması ve Abdülhamit'in Masonlukla ilişkisi»** ele alınıyor. Masonluk konusunda gerek Abdülhamit öncesi, gerek Abdülhamit dönemine ait verilen bilgiler ilk kez böyle bir bütün içinde ve şimdiye kadar bilinmeyen verilere dayanılarak sunulmaktadır. Bu konuda başlıca yararlandığımız eserler şunlardır:

Cannon, B.D., Nineteenth Century Arabic Writings on Women and Society: The Interim Role of the Masonic Press in Cairo, **IJMES** 17 (1985); Dumont, Paul, La Franc Maçonnerie d'Obedience Française à Salonique au Début du XX'e Siècle, **IJMES**, 16 (1984); Harputizade Hoca İshak, **Şems el Hakika**, İst. 1862; Kedourie, Elie, «Young Turks, Freemasons and Jews», **Middle Eastern Studies**, 7 (1971) Koloğlu, Orhan, «Abdülhamit, Masonluk, Siyonizm ve İttihatçılar», **Tarih ve Toplum**, Mart 1986; Kudsi-Zadeh A. Albert, «Afghani and Freemasonry in Egypt», **Journal of American Oriental Society**, 92/1 (1972); **«Voyages de Mirza Abu Taleb Khan en Asie, en Afrique et en Europe pendant les années 1789, 1800, 1801, 1802 et 1803»** (Paris, 1811); Regla, Paul de, **Au Pays de l'Espionage** (Paris, 1892) ve **La Turquie Officielle** (Paris 1890); Sebottendorf, Rudolf von, **La Pratique Opérative de l'Ancienne Franc Maçonnerie Turque** (çev. Wansard) Belçika 1974; Soysal, İlhami, **Dünyada ve Türkiye'de Masonluk ve Masonlar**, İst. 1960.

İSLÂMCILIK POLİTİKASI

B kısmında, Abdülhamit'e çok yakıştırılan İslâmcılık politikası son derece ayrıntılı ve 1909'a kadarki en önemli olayları teker teker irdelenerek sunulmaktadır. Burada da şimdiye kadar ileri sürülen görüşleri kökünden düzelten ve ilk kez yapılmış bir analiz vardır. Bunun sonucunda bugüne değin kafalarda yaratılmış Panislamizm heyulasını tamamen tersine çevirecek gerçekler ortaya konmaktadır. Dolayısıyla Abdülhamit'e yakıştırılan rol de değişmektedir. Bu kısım için başvurulan başlıca kaynaklar şunlardır:

Abdalaziz M.al Şanavi, «Hadis ceride al bosfor ecipsiyen,» **Al Mecelle al Tarihiyya al Mısriyya**, 1960/2; Abu Manneh, B., Sultan Abdulhamid II and the Shariffs of Mecca 1880-1900», **Asian and African Studies**, IX (1979); Akarlı, Engin, «Abdulhamid's Islamic Policy in the Arab Provincés», **Türk Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte**, (Hacettepe 1979); ve «Abdulhamid's attempt to integrate Arabs into the Ottoman System»; Aziz, K.K, **Britain and Muslim India**, London 1963; Benningsen et Quelquejay, **Les Mouvements Nationaux Chez les Musulmans de Russie**, (Paris 1960); **Ouvres Choisies de Henri de Bornier**, (Paris 1913); Blunt, W.S., **Secret History of the English Occupation of Egypt**, (London 1907); Charmes, Gabriel, **L'Avenir de la Turquie Le Panislamisme**, Paris 1883; Çaycı, A., **La Question Tunisienne et la Politique Ottomane 1881-1913**, (Erzurum 1963) ve **Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti 1858-1911**, (Erzurum 1970); Daniel, Norman, **Islam Europe and Empire**, (Edinburgh 1966); Enver el Cündi, **Tarih Boyunca Emperyalizmin Saldırılarına Karşı İslâm**, (İst. 1981); India Office Arşivleri (Londra) L/H olarak işaretlenmiştir; Israeli, Raphael, «The Muslim Revival in 19th Century China», **Studia İslamica**, 43 (1976); Kedourie, Elie, **Afghani and Abduh, An essay on religious unbelief and political Activism in Modern İslâm**, (London 1966); Desparmet, J., «La Turcophilie en Algérie» **Bulletin de la Société de Géographie d' Alger**, 1916-1917; Landau, Jacob, **The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage** (Detroit 1971); Ochsenwald, William, **The Hijaz Railroad**, (Virginia, 1980); Pakdaman, Homa, **Djamal-ed-Din Assad Abadi dit Afghani**, (Paris 1969); Saray, Mehmet, **Rus İşgali**

Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875 (İst.1984) Sırma, İ.S., **II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti,** (İst. 1985); Sırma, İ.H., **Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları,** (İst. 1980); Toros, Taha, «Geçmişte Türk-Çin İlişkileri», **Milliyet** Haziran 1972; Tunaya, T.Z. **İslâmcılık Cereyanı,** (İst. 1962); Vatikiotis, «Muhammed Abduh and the Quest for a Muslim Humanism», **The Islamic Quarterly, IV** (1958); Wirth, A., **Von der Asien und Aegypten Union,** (Stuttgart 1916)

ANAYASA, MECLİS, HALK-YÖNETİM

C kısmında anayasa, meclis, halk-yönetim ilişkilerine ait konular ele alınmakta ve Abdülhamit rejiminin oluşmasıyla bazı tabakaların desteğini sağlamasının kökenleri irdelenmektedir. Bu kısım için başvurulan eserler:

Abadan Y. - Savcı B., **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış,** (Ank. 1950); Akarlı, Engin, «Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II (1876-1909)», **Boğaziçi Ün. Dergisi,** 7(1979); Akşin, Sina, **31 Mart Olayı,** (İst. 1972); Akşin, Sina, «1. Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler», **Uluslararası Midhat Paşa Semineri,** (Ank 1986); Arıkan, Zeki, «Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği», **Uluslararası Midhat Paşa Semineri** (Ank. 1986); Clician Vassıf Ef., **Les Martyres Célébres Son Altesse Midhat Pacha,** (Paris 1909); Danişmend, İ-H. **31 Mart Vakası,** (İst. 1986); Devereux, Robert, **The First Ottoman Constitutional Period,** (Baltimore 1963); Feroz Ahmad, «The State and Intervention in Turkey», **Turcica,** 16(1984); Kaynar, Reşat,

«Eğinli Said Paşa'nın Hatıratında Midhat Paşa'nın Sadaretten Azli ve Memleketten Çıkarılması ile İlgili Açıklamalar», **Uluslararası Midhat Paşa Semineri;** Kuran, Ercüment, Küçük Said Paşa (1840-1914) As a Turkish Modernist, **IJMES,** I.; Kuran, E., «Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri», **A. Cevdet Paşa Semineri bildiri 1985;** Kuran, E., «Repercussions Sociales de la Réforme de l'Education dans l'Empire Ottoman», **Colloque Int. du CNRS;** Kuran, E., «Tunuslu Hayrettin Paşa ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması», **Töre** (Temmuz 1984); Kuran, E., La Politique d'Abdul-Hamid II Dans la Crise d'Orient, **Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine,** (Janv.-Mars 1980); Skender Rizaj, Midhat Paşa'nın Rumeli'de Vilayetler Kurulmasındaki Rolü, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri;** Tunaya, T.Z., «1876 Kanun-i Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Gerçeği», **Tanzimat Ansiklopedisi.»**

D kısmında Abdülhamit'in ünlü **'vehmi hümayunu'** ile, cesur değil metin oluşu; E'de ödünlere dayalı dış politikasının kendisinden öncekilerle ortak ve farklı yanları; F'de de, ekonomik sistemin, iyi niyete rağmen, ödünü ve bağımlılığı artıran sonuçlar vermesi irdelenmektedir. Yararlanılan eserler şunlardır:

Blaisdell, Donald C., **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi Düyun-i Umumiye,** (İst. 1979); Cipolla, Carlo (ed.), **The Fontana Economic History of Europe,** c. 4-5, (London 1973); Chevallier, Dominique, «Western Development and Eeastern Crisis in the Meid-Nineteenth Century; Syria confronted with the European Economy», Polk and Chambers, **Beginnings of Modernization in the Middle East in the Nineteenth Century,** (Chicago,

1968); Deringil, Selim, «The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882», bildiri; Deringil, Selim, «II. Abdülhamit Döneminin Dış Politikasında Hukuk Kavramı», **X. Türk Tarih Kongresi'ne bildiri,** (Ank. 1986); Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,** (Ank. 1970); Earle, E. Mead, **Turkey the Great Powers and the Bagdad Railway,** (N. York 1966); Ganiage, Jean, Les Origines du Protectorat Français en Tunisie 1861-1881. (Tunis 1968); Güran, Tevfik, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Kredi Politikası'nın Gelişmesi 1840-1910», **Uluslararası Midhat Paşa Semineri;** Koloğlu, Orhan, «Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?», **Tarih ve Toplum,** (Aralık 1985) Lesourd-Gérard, **Nouvelle Histoire Economique XIX. Siécele,** c. 1, (Paris 1976); C. Mohammed Taha, Ticara el-esleha Fi Garb Asya, Fars, Afganistan, al Halic al Arabi, **Al Mecelle al Tarihiyya al Mısriyya,** 17(1970); M. Moukhtar Pacha, **La Turquie l'Allemagne et l'Europe,** (Paris 1924); Mori, Angiolo, **Gli Italiani a Costantinopoli,** (Modena 1906); Mohammad Salman Hasan, «The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Iraq 1864-1964» **Studies in the Economic History of the Middle East,** M.A.Cook (ed.), (Oxford 1978); Milgrim, Michael R., «The War İndemnity and Russian Commercial İnvestment Policy in the Ottoman Empire 1878 - 1914», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri,** Osman Okyar (ed.); (Ank. 1975); Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu,** (İst. 1983); Ortaylı, Ilber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,** (İst. 1983); Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913,** (Ank. 1984); Raccagni, Michelle, **«The French Economic Interests in the Ottoman Empire», IJMES,** 11(1980); Rausas, Pélissié du, **Le Régime des Capitulations Dans l'Empire Ottoman,** (Paris 1902); Şehsüvaroğlu, Bedi N. «II. Wilhelm'in Yurdumuzu Ziyaretleri», **Yeni İstanbul** (12-14.VII. 1969); Sayar, Nihad S., **Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları,** (İst. 1978); Schoenberg, P. Ernest, «The Evolution of Transport in Turkey under Ottoman Rule 1856-1918», **Middle Eastern Studies,** 13/3 (1977); Shorrock, William I., **French Imperialism in the Middle East,** (London 1976); Thobie, Jacques, **Les Intérêts Economiques, Financiers et Politiques Français dans la Partie Asiatique de l'Empire Ottoman de 1895 à 1914,** Tez (Paris I, 1973); Yunan Lebib Rızk, Azme al-Akaba al marufe bi-hadisa taba 1906, **Mecelle al Tarihiyya al Mısriyya,** 13 (1967).

HALKTAN KOPUŞUN ÖYKÜSÜ

G kısmında, halkla doğrudan ilişki tasarlanırken halktan kopuşun öyküsü, yetkişizleştirilen aracı bürokrasinin direnci, kurulan saray partisinin rolü, halkın bürokrasiden umut kalmayınca doğrudan Yıldız'la ilişki arayışı, Yıldız'ın bu ilişkiyi jurnal sistemiyle kurmaya kalkışı ve sonuçta Abdülhamit'in gönüllü bir hedef halinde tek başına belirişi; H'da toplumu kalkındırmak için büyük ağırlık verilen eğitimin, istenenin aksine milliyetçi akımları oluşturması ele alınıyor. İ'de, reform ve toplumu kalkındırmak için uygulanan her unsurun aksine parçalanışı hızlandırması ve rejimin saygınlığını yitirmesiyle, alternatif gereksinmesinin kaçınılmaz hale gelmesi ve Jöntürk ve İttihatçı akımlarının belirmesi işlenmiştir. Bunlarla ilgili başvurulan eserler ise şunlardır:

Abu-Manneh, Butrus, «The Christians Between Ottomanism and Syrian Nationalism: The İdeas of Butrus al-Bustani», **IJMES**, 11(1980); Antonius, George, **The Arab Awakening**, (London 1961); Atilhan, Cevat Rifat, **İslamı Saran Tehlike ve Siyonizm**, (İst. 1950); Aydemir, Ş.S., **Enver Paşa**, c: 1 (İst. 1972); Cleveland, W.L., **The Making of an Arab Nationalist Sati al-Husri**, (Princeton 1971); Cromer, **Modern Egypt**, (London 1908); Dawn, C. Ernest, **From Ottomanism to Arabism**, (İllinois 1973); Demiroğlu Faiz, **Abdülhamid'e Verilen Jurnaller**, (İst. 1955); Mumont, Paul, «Une source pour l'Etude des Communautés Juives de Turquie: Les Archives de l'Alliance Israélite Universelle», **Journal Asiatique**, 267 (1979); Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, c: 1-5, (İst. 1977); Caesar Farah, «Censorship and Freedom of Expression in Ottoman Syria and Egypt», W. Haddad and W. Ochsenwald (eds.) **Nationalism in a Non-National State: The dissolution of the Ottoman Empire**, (Ohio 1977); Galante, Abraham, «Herzl Chez Abdul Hamid II», **L'Etoile du Levant** (İst, 27.VIII.1948); Haim, Sylvia G. (ed.), **Arab Nationalism**, (Los Angeles 1964); Hanioğlu, Şükrü, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, (İst. 1981); Hanioğlu, Şükrü, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902**, (İst. 1985); Hourani, Albert, **Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939**, (Oxford 1970); Kandemir, Feridun, **Jön Türklerin Zindan Hatıraları**, (İst. 1975); Karpat, Kemal, **An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State**, (Princeton 1973); Kazamias, Andreas M., **Education and the Quest for Modernity in Turkey**, (London 1966); Kodaman, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, (İst. 1980); Kodaman, Bayram, «Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar Sanayi Mektepleri», **Social and Economic History of Turkey 1071-1920**, Okyar and Inalcık (eds.), (Ank. 1980); Kuran, Ahmer Bedevi, **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, (İst. t.y.); Kuran, A. Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâb Hareketleri**, (İst. 1959); Kushner, David, **The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908**, (London 1977); Landau, Jacob, «An Arab Anti-Turkish Handbill, 1881», **Turcica**, IX/1(1977); Lilienthal, Alfred M., **The Zionist Connection**, (N. Brunswick 1982); Mc Carthy, Justin, **Muslims and Minorities**, (N. York 1983); Öke, Mim Kemal, «The Ottoman Empire Sionism and the Question of Palestine 1880-1908», **IJMES**, 14(1982); Petrosyan, Y.A., **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, (Ank. 1974); Ramsaur, E. E., **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, (İst. 1982); Scalieri, Cléanthi, **Appel à la Justice Internationale**, (Athénes 1881); Schölch, Alexander, **Egypt for Egyptians**, (London 1981); Shamir, Shimon, «Midhat Pasha and the Anti-Turkish Agitation in Syria», **Middle Eastern Studies**, 10(May 1974); Şimşir, Bilâl, **Rumeli'den Türk Göçleri**, (Ank. 1968); Şimşir, Bilâl, **Osmanlı Ermenileri**, (Ank. 1986); Tibawi, A.L., «Greater Syria 1876-1890. Divided Loyalties: Ottoman, Muslim or Arab», **Islamic Quarterly**, XI/1-2 (1967); Zeine N. Zeine, **The Emergence of Arab Nationalism**, (Beirut 1966)

BIRAKTIĞI MİRAS

Sonuncu V. BÖLÜM'de de **«Abdülhamit'in Bıraktığı Miras»**ı özetlemeğe çalıştık. Ne Tanzimatçılar, ne Yeni Osmanlılar, ne Abdülhamit ve Reformcu Resto-

rasyoncular, ne de Jön Türk ve İttihatçılar kötü niyetliydi. Her biri belli bir sosyo ekonomik ortamı miras almış, onun içinde kendi siyasal ve toplumsal anlayışına göre tasarladığı ilkeler ve yöntemlerle daha iyiye ulaşmayı planlamışlardı. Biz, Abdülhamit'ten sonrakileri değerlendirebilmek için, aralarında karşılaştırma yapmak değil, her şeyden önce Sultan'ın bıraktığı mirasın iyi saptanması gerektiğine inanıyorduk.

Bütün bu çalışmalardan sonra, hiçbir önyargıya kapılmadan, gerçeğe en yakın Abdülhamit'i sunmaya çalıştık. Eksikliklerimiz, hatalarımız bulunmadığını söylemek olanaksızdır. Ancak bu olsa olsa, hâlâ tetkik edilmeyi bekleyen yüz binlerce belgeye şimdiye kadar ilişilmemiş olmasından ileri gelmiştir. Eserimiz, eğer Abdülhamit konusundaki taraflı yargıları düzeltmeye ve bu konuda yeni araştırma yapacaklara yön vermeye yeterli olabilirse, eksikliklerimiz ne olursa olsun, başarıya ulaşmış sayılacaktır. (*)

OCAK 1987
Orhan Koloğlu

Çok tekrarlanan bazı referanslar için şu kısaltmalar kullanılmıştır:

AE: Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi
B : Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma
F : Figaro gazetesi
FO : İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi
IJMES : İnternational Journal of Middle Eastern Studies
K : E.Z. Karal, Osmanlı Tarihi.

(*) Kitap üzerindeki eleştirileri ve görüşleri alabilmek için okurlarımızın aşağıdaki adrese yazmalarını rica ederiz:
«Esenlik Sok. 3/2, A. Ayrancı - Ankara»

I. BÖLÜM

33 HAZIRLIK YILI: 1842 — 1875

Sultan Abdülmecit, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat-ı Hayriye'yi ilân ettiğinde (1839) sadece 16,5 yaşındaydı. Girişim yalnız Türk-Osmanlı-İslâm tarihleri açısından değil, insanlık tarihi açısından da dönüm noktası oluşturacak bir atılımdı. On iki yüzyıldır değişmezliği ve üstünlüğü ileri sürülmüş köklü bir sistemin terkiyle, yerine, uyrukların insan olarak eşitlik ve güvenlikleri bu bildiriyle belgeye bağlanıyordu. Böylece Fransız Devrimi'nin «Evrensel İnsan Hakları» konusunda perçinleştirdiği ilkeler, aradan yarım yüzyıl geçmeden ve Batı'nın bazı ülkelerinden de daha önce, Osmanlı topraklarında resmen kabul edilmiş oluyordu. Amaç bu yoldan Batı Uygarlığı düzeyine erişmekti.

Kuşkusuz kararın alınması bütün sorunların çözümü anlamını taşımıyordu. Aksine bu kararla toplu-ma yepyeni sorunlar getirilmiş oluyordu. Gelenekleşmiş yapıyla çağdaş değerlere ulaşma girişimleri arasında bir çatışma çıkması kaçınılmazdı. Bugün üzerinden yüzelli yıl geçtiği halde bu karardan geriye adım atmış Müslüman toplulukların son derece az olması, girişimin ileriye yönelik niteliğinin kanıtıdır.

Konumuzu oluşturan Sultan Abdülhamit, bu değişme sürecinin başlarında doğmuş, büyümüş ve daha sonra kendisi de bu süreçte rol oynamıştır. Yani oturmuş bir yapının sürekliliğini sağlamak gibi suya sabuna dokunmaz bir yükümlülükle karşı karşıya değil-

di. Yepyeni bir oluşumun, değiştiremeyeceği atılmış temelleri üzerindeki gelişmesini şekillendirmekle görevliydi.

Bu sebeple onun ünlü 33 yıllık saltanatını, daha önceki 33 yıllık hazırlık süresini anlamadan değerlendirmek olanaksızdır. Tahta çıktığı anda, ısrarla uzak tutulduğu devlet işlerini hiç yadırgamadan ele alıvermesi, herkesin boş geçtiğini sandığı Tanzimat Dönemi'ndeki ilk 33 yıllık yaşamının asıl oluşma süreci olduğunu kanıtlamaktadır. Sınırlı saray eğitimini aşarak kendi yetenekleriyle oluşturduğu kişiliği, bu dönemdeki gözlemleri ve yargılarının sonucudur. Bunun için bu süreyi ayrıntılı olarak irdelemeye çalışacağız.

HAREM'DE, 20 ÜVEY ANNE, 36 KARDEŞ ARASINDAKİ YAŞAM

Abdülmecit, «Tanzimatçı Paşalar» diye anılan, başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere, babasının yardımcısı olmuş Babıali yöneticilerine ve onların yetiştirdikleri kadrolara yetkilerini büyük oranda bırakarak, 38 yaşına (1861) kadar, 21,5 yıl saltanat sürdü.

III. Selim ve II. Mahmut döneminde şehzadesizlikten sönmek korkuları yaşamış olan Osmanlı hanedanı, bu genç padişahın, her yıl iki çocuk babası olacak kadar yoğun sulbüyle (Düşükler hariç, çoğu erken ölmüş 37 çocuğu dünyaya geldiği ileri sürülür) yepyeni bir yaşam türüne girmişti. Veremden ileri gelen ölümünde, aşırı kadın, zevk ve içki düşkünlüğünün rolü herkesçe bilinir.

Tahta çıkışının ilk yılında, 17 yaşındayken, 21 Eylül 1840'da Şevkefza Kadınefendi'den Murat (Padişah V. Murat) dünyaya geldi.

İki yıl sonra da (1842), tuhaf bir rastlantı ile yine 21 Eylül'de, ismi «Ok gibi kirpik» anlamına gelen Tir-i

Müjgân Kadınefendi'den, 19 yaşındaki sultanın bir oğlu daha oldu: Abdülhamit (Tahta II. Abdülhamit olarak çıkacaktır)

1844'de oğullarının tahta çıkan üçüncüsü, Mehmet Reşat (V. Mehmet) doğdu. Böylece sönme noktasından büyük bir artışa yönelen bir hanedan belirdi. Abdülmecit'in bilinen zevce ve cariyeleri 21, çocukları 37, Aziz'in 7 ve 13, Murat'ın 9 ve 7, Abdülhamit'in 14 ve 16, Reşat'ın 5 ve 5'dir. Bir doğum ve ölüm zinciri içinde kimsenin kimseyi yeterince tanımadığı, ilgilenmediği bir aile yapısı oluştu. Hele işe damatların da katılması yapıyı büsbütün genişletti.

Bu dönemde Beyoğlu ve Boğaziçi'nin artarak İstanbul'un eğlence merkezleri haline gelmeleri, Abdülmecit'in de yeni saraylar ve köşkler yaptırarak haremdekileri kent içinde daha yaygın bir yaşama yönlendirmesi, hele Avrupa eğlence türünü benimsemesi, hanedanın eskiyle karşılaştırılamayacak derecede başına buyruk bir yaşama girmesi sonucunu verdi.

Eskinin, sultan ailesini dış dünya ile ilişkiden men eden anlayışından bu pek ani açılışa geçişin, Harem-içi kadın ve şehzade çekişmelerine yeni boyutlar getirdiği daha sonraları açıkça farkedilmiştir. Şehzadelerin valiliklere atanarak özgür büyüme olanaklarının kaldırılmasından sonraki iki yüz elli yıl boyunca, bunlar, sarayda bir-iki odalı dairelerde, yeni padişahın idam fermanını bekleyerek yaşamışlardı. Şimdiyse ilk kez, hiç görmemiş oldukları bir bağımsızlığın zevkini - Padişahın gençliğinden de yararlanarak - çıkarmağa çalışıyorlardı.

Geleceğin üç padişahı bu ortamda büyümüş ve eğitilmişlerdir.

Saltanatta ikinci ve üçüncü sırada bulunduklarından ve yaşları birbirine pek yakın olduğundan iki kar-

deş Murat ve Abdülhamit, şehzadelere verilmesi gelenek olan eğitimi birlikte özel hocalardan aldılar: Türkçe, Farsça, Arapça, Osmanlı Tarihi, diğer bilimler (İslâmi); ve yenilik olarak Fransızca ve Batı musikisi. Her ne kadar program geleneksel şehzade eğitiminden farklar taşıyor idiyse de Tanzimat ile amaçlanan değişmenin gerektirdiği bilgileri içeren bir kapsamda olduğu söylenemez. Daha sonraları, uygarlık değişmesi ve çağdaşlaşmadan doğan sorunlara çözüm getirmek ve karar vermekle karşılaşacak iki kardeşin, vermek durumunda oldukları cevapları bu eğitimle sağladıkları söylenemez. Kendi yetenekleri, araştırma - öğrenme merakları ve olaylarla şahsen karşılaşıp edindikleri deneyimlerle tarihteki yerlerini almışlardır.

Annesinin 1853 yılında pek genç - herhalde 30 civarında - ölümünün onbir yaşındaki Abdülhamit'i hayli üzdüğü kuşkusuzdur. Ondan ayrı iki çocuğu ölmüş (biri 2,5 yaşında, diğeri bir aylıkken) ve bazı düşükler de yapmış olan Tir-i Müjgân kadın uzun süre veremden yatmış ve bu hastalıktan ölmüştür. Abdülhamit'e babası tarafından yakıştırılan «içli çocuk» niteliğinin, bu hasta annenin küçük Hamit'i karşısına oturtup, öpmeye bile kıyamadan durmadan yüzüne bakmasından ileri geldiği bellidir. Kuşkusuz bir yandan da «annene yaklaşma hasta olursun» uyarılarının onda erken bir mikrop ve ölüm korkusu yaratmış olması olasıdır. Murat'ın onu «Birader, bugün benziniz gene bozuk, ne oldu?» deyip vehimlendirmekten hoşlandığı anlatılır. Bu yüzden Abdülhamit'in daha pek küçükken kendi kendisiyle hesaplaşmaya giriştiği anlaşılıyor.

Belki yapı olarak da çekingen olan çocuk, babanın evlâtlarıyla asla ilgilenmediği haremdeki iç çekişme dünyasında, güçlü bir annenin korumasının eksikliğini hissetmiştir. Babası tarafından kendisine analık

olarak seçilen Perestu (ya da Piristu) kadının «nazik, sevgi yaratır, yavaş sesle konuşur» kişiliği, daha sonra bahsini edeceğimiz bu harem çekişmelerinde Abdülhamit takımının sesini neden fazla işittirememiş olduğunu açıklamaktadır.

Ayrıca babasının belirgin bir ilgisizliği de kişiliğinin oluşmasını etkilemiştir. Bunu kendisi şöyle açıklıyor:

«Her insan hayat istikameti yönünden, olayların ve en çok eğitimin ürünüdür. Hangi koşullar içinde yetişmiş olduğum unutuluyor. Kardeşlerim ve kızkardeşlerim şımartılmış idiler. Bana gelince -bilmediğim sebeplerden dolayı- babamdan ekseriya fena muamele görüyordum. Çocukluğumdan beri karakterim vekarlıdır, oyunları az sever, insan varlığının ciddi sorunları üzerinde düşünürdüm. Etrafımdakilerin beni anlamadıklarını görmekle kendi içime kapanmaya başladım...»

Küçük kardeşi Mehmet Reşat bu izole edilişi, tarikat kaderciliğine bağlanarak unutmayı yeğlemiştir. Abdülhamit ise mücadeleyi seven bir yapıya sahipti. Çevresindeki konuşulanları anlamak için Çerkesçe'yi ve daha sonra Arnavutça'yı öğrenmesi; hem sağlığını korumak hem de enerjisini kanalize etmek için bilinçli olarak sporun çok çeşitli dallarına yönelmesi; istenmeyen insan yerine konmamak için az konuşan çok dinleyen nitelik oluşturması, hep bu harem-içi yaşamın sonucu olmuştur. Kişiliğini, kendine yeterli olma ve savaşımlarını tek başına verme yeteneğini kazanma yönünde geliştirmiştir. Bütün bunları tahta geçeceği gün için yaptığını düşünmek safdillik olur. Genç bir hükümdar babası ve arada iki veliahtı varken, ne o böyle birşey düşünebilir, ne de kimse ona yatırım yapardı. Nitekim 1876'da veliaht oluncaya kadar ona siyasal ilgi göste-

ren kimse çıkmamıştır. Abdülhamit, kendi karakterinin gereği olarak böyle bir kişilik oluşturmuştur.

Sekiz yıl sonra, 19 yaşındayken, babasının erken ölümüne (1861) kadarki sürenin siyasal ve toplumsal olaylarından Abdülhamit'in ne tür etkilendiğini bilemiyoruz. Ancak annesinin karşısındaki sessiz oturuşuna benzer bir davranışla olayları gözlemekle ve herkesi dinleyip kendine göre değerlendirmekle geçirdiği, daha doğrusu anlamaya çalışmakla geçirdiği anlaşılıyor.

Bu sekiz yıl hayli ilginç olaylarla doludur. Her yıl hemen hemen iki sadrazam değişikliği; 1853-1856 Kırım savaşı ve ilk kez bütün Avrupa ordularının İstanbul'da ve Osmanlı topraklarında, Osmanlı ordularıyla birlikte Ruslara karşı savaşmaları; Islahat Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat reformlarının bir kez daha onaylanması; Cidde ve Kuleli olayı türü dirençlerle Tanzimat politikasına karşı eğilimlerin belirmesi; Osmanlı devletinin ilk kez Avrupa'dan borç almaya başlaması; Dolmabahçe Sarayı gibi maliyeyi yıkan masrafların yapılması; Süveyş kanalının açılmasına başlanması; Osmanlı topraklarında Müslüman ve Hıristiyan cemaatler arasındaki ilk büyük silâhlı çatışmaların Lübnan'da başlaması ve düzeni sağlamak için Fransa ordularının oraya çıkması.

Abdülaziz taht töreninden sonra üç yeğenini çağırtıp onlara, kendisi Abdülmecit döneminde ne derece serbest idiyse aynı derecede özgürlük tanıyacağını, davranışlarında hanedana yakışır bir şekilde hareket etmeleri gerektiğini, Cuma günleri istedikleri camilere giderek serbestçe namaz kılabileceklerini, diğer günlerde bol bol okuyup yazabileceklerini anlattıktan sonra Murat'a dönerek:

— Benden sonra tahta sen geçeceksin, çalışıp görgü ve bilgini artırmalısın, dedi.

Saraydan ayrılan Abdülhamit, Kâğıthane'deki çiftliği, Tarabya'daki yazlığı ve daha sonra anneliğinin yardımıyla yaptırttığı Maslak Köşkü arasında serbest bir yaşama girdi. Bu dönemde en yakın iki desteği açısından şanslıydı. Anneliği Perestu kadın tutumluluğu sayesinde ailenin, para sorunu çıkartmayan nadir üyelerinden biriydi. Abdülhamit'e yüklü bir miras bırakmıştır. Doktoru Mavroyeni de, daha erkenden ona içkiyi kestirerek düzenli bir yaşama girmesine katkıda bulunmuştur. Oysa Murat'ın içkiye eğilimini daha da arttıran, özel doktoru Kapoleone ile emektarı Seyyit Bey olmuştur.

Veremli bir anne ve babanın oğlu olmasına rağmen sağlıklıydı. Spor ve açık havada dolaşmaktan hoşlanıyordu. Zevklerini dışarda (Beyoğlu) aramaktan çok evinde bulmaya çalışıyordu. Aşırı bir kadın ve içki merakı yoktu. Daha doğrusu şöyle söylemek gerekir: Böyle merakları olsa da göstermemeği tercih ediyordu. Marangozluk, kakmacılık, piyano çalmak, hafif ve eğlendirici Avrupa eserleri okumakla zamanını doldurabiliyordu. Kendi kendini meşgul etmeyi bilen bir yapıdaydı. Zaten geniş bir çevresi de yoktu. Olsaydı bile konuşmaktan çok dinlemeyi yeğleyen yapısıyla vermekten çok alan, toplayan bir kimseydi. Kendisi hakkında bu dönemde pek az söylenti dolaştığı bir gerçektir. Buna karşılık Murat ve hanedanın diğer bireyleri hakkında çok dedikodu yapılıyor ve Abdülhamit bunları dinleyerek, değerlendirerek ve onlar sayesinde kamunun gözünden uzakta kalmaktan mutlu olarak yaşıyordu.

Padişah olduktan sonra Abdülhamit'e de Beyoğlu'nda yaşanmış bazı aşklar yakıştırılmıştır. Flora Cordier adında bir şapkacı kızı zorla haremine soktuğu, Fransa'ya gizlice gidip bir aşk hayatı yaşadığı hakkında türlü söylentiler varsa da inanılacak türden şeyler değildirler.

Abdülhamit'i içine dönük bir yaşama iten diğer bir öğe de, Murat'ın kişiliğinden gelir. Bir kere Sultanın ilk oğlu olmak sebebiyle şımartılmıştı. Babasının bu sevgisi, çevrede Aziz'in yerine onu tahta çıkarmayı planladığı şeklinde bile yorumlanmıştır. Dolayısıyla çevresi kendiliğinden oluşmuştu. Buna ek olarak özel yeteneklere de sahipti. Tahta çıkan kardeşlerinin en küçüğü olan Vahdettin «Terazinin bir kefesine biz sekiz biraderin yedisini, diğerine de onu koysalar ağır basardı» diyerek bu üstünlüğü anlatmıştır.

Hem koşulların, hem de kişiliğinin sonucu ilk planı işgal edemeyeceğini bilen Abdülhamit bu mutlu yaşamını kimseye muhtaç olmadan sürdürebilmenin, paraca hesaplı bir yaşama bağlı olduğunu kestirmişti. Murat ilerde eline geçecek bir iktidarı ipotek ederek borç alabilir ve ona borç veren çıkardı, ama Abdülhamit için bu olası değildi. Saraydaki en büyük kavgaların da para yüzünden çıktığını biliyordu.

Devlet borçlarını ödeyemez haldeydi, ama sarayda her gün 2500 kadına yemek çıkıyordu. Ayrıca bütün aile bireylerinin yüksek ödenekleri vardı. Yılda, Pertevniyal Valide Sultan 72 bin, Adile Sultan (Aziz'in kızkardeşi) 18 bin, Murat 12 bin, Murat'ın annesi 2400, Abdülhamit ve kızkardeşleri Fatma, Cemile, Refia, Behice sultanlar 9 biner, Mehmet Reşat 7800, sultan hanımların kocaları olan damatların her biri 6 biner altın lira alıyorlardı. Yine de bunların herbiri sıkıntı ve borç içindeydi. Murat'ın borçlarını kapamak için Aziz'in açıktan verdiği 40 bin altın bile yetmemişti.

Aralarında tek borçsuz ama gösterişsiz yaşayan Abdülhamit'ti. Mallarını kendisi idare ederdi. Çiftliğinde toprak işleriyle uğraşıyor, koyun besliyor, üstübeç madeni işletiyor, hatta borsa oyunlarından para kazanıyordu.

SUİKAST PSİKOZUNA TUTULMUŞ BİR HANEDAN

Veliaht olunca Murat'a, Abdülaziz'in Kurbağalıdere'deki çiftliği ve köşkü verilmişti. 15 yıl süreyle burada kalan Murat'ın böylelikle İstanbul'dan uzak tutulması tasarlanmıştı. Sadece kışları, Dolmabahçe Sarayı'nın veliaht dairesinde kalıyordu. Padişah önce burayı sadece Murat'a vermeyi vaat etmişken sonraları Murat'la Abdülhamit'i birlikte oturtmuştu. Ancak Murat'ın Yeni Osmanlılar'la ilişkileri artınca Kurbağalıdere'de uzunca kalmasını istemez olmuş, ki haftalık tatillerden sonra saraya dönmesini istemeğe başlamıştı.

Sarayın içinde amca ile yeğen arasında sessiz bir çekişme vardı, ama haremlerde kadınlar arasındaki çekişme pek açık sürdürülüyordu. Eski dönemlere göre haremde görevlendirilen Rum, Ermeni hizmetkârların sayısının bir hayli artmış olması ve bunların kentte yaşayan kendi aileleriyle sürekli ilişkileri sebebiyle harem içi dedikoduların, Sultan Mahmut ve öncesi dönemlerine göre çok daha yoğun olarak Pera-Galata çevrelerine ve oradan gazete sütunlarına yansıdığı görülmektedir. Hiç kuşkusuz Osmanlı tarihinde harem içi çekişmelerin daha açık şekilde kamuoyunda tartışıldığı bir dönem olmamıştır.

Bir yanda Mehdi-i Ulya Pertevniyal Valide Sultan 72 bin altınlık ödeneğiyle keyfince yaşam sürdürürken öbür tarafta Murat 12 bin, annesi Şevkefza ise 2400 altınla kendilerini sürünüyor sayıyor olmalıdırlar. Bunun dışında Pertevniyal Sultan devlet işlerinde oğlunu doğrudan doğruya etkileyebildiğinden birçok yerlerden özel hediyeler de alıyordu. Özellikle Rus elçisi İgnatiyef'in eşinin pek yakın dostu olduğu ve o vasıtayla başta değerli kürkler olmak üzere hayli hediye aldığı herkesçe biliniyordu. Hatta Madam İgnatiyef'in saraydaki yüksek görevli ve hanedanla ilişkisi bulunan birisiyle

özel ilişkisi de bulunduğu ısrarla ileri sürülmüştür. Bu söylentiler, Rus elçisinin Mithat Paşa'yı da kendine çekmek için karısını ona peşkeş çektiği fakat geri çevrildiği iddialarına kadar varmıştır.

Valide Sultan sadrazamlara ve diğer yüksek görevlilere haber gönderip işler hakkında bilgi istemeyi bile gelenek haline getirmişti. Örneğin, Şubat 1869'da Hüseyin Vasfi Paşa'nın Muratçılarla işbirliği ile Aziz'i öldürmeyi planladığı hakkındaki ihbar, Damat Mahmut Celalettin Paşa tarafından Valide Sultan'a ulaştırılmış ve onun emriyle sadrazam Âlî Paşa soruşturma yaptırmıştır.

Valide Sultan bir yandan da padişahın 18 gün arasız hareme kapanmasına, hatta son zamanlarda ailede kaybolmuş olan oğlancılık adetine tekrar kapılmasına göz yumabiliyordu.

Murat tahta çıkınca, Aziz ailesinin en küçük cariyesine kadar her bireyinin mal ve mücevherlerine el konması olayında rol oynayanlar, sadece sarayın içinden, Murat'ın hareminden gelen, başta yeni valide sultan ve Damat Nuri Paşa idi. Sarraf Hıristaki'den alınan yüksek faizli borçları böylece talanla kapatmağa çalışmışlardı.

Abdülhamit'in anılarında, bu saray-içi dedikodular üzerinde verdiği örnekler şaşırtıcı ve dikkati çekicidir. Asıl önemlisi Abdülhamit'in bunları anılarına almaya değer bulmuş olmasıdır. Örneğin bir mangal-soba çekişmesi vardır. Sarayda kaldığı zamanlarda Abdülhamit'in dairesinin bir odasında soba yanarmış. Padişaha haber vermişler ki, kurala uygun olarak soba yerine mangal kullan deseniz de dinlemez, en iyisi kardeşi Kemalettin Efendi'nin yerine Fer'iye sarayına taşınsın, Kemalettin de onun yerine gelsin. Padişahın iradesini Abdülhamit'e ikinci hazinedar Ebru Nigâr getirmiş ve

«En geç sekiz saat içinde buradan çıkmanız gereklidir» diyerek hakarete varacak bir üslûpla aktarmış.

Bu olayın Abdülhamit haremindekilerce, onun tarafından da onaylanan, yorumlanışı şöyledir:

Bütün bunları tebliğ edenler ya Hüseyin Avni paşanın, ya da benzerlerinin adamlarıdır. Tarlabaşı yangınının üzüntüsünden yararlanılarak Abdülaziz'e bu karar aldırılmıştır. Abdülhamit'in o daireden çıkartılmak istenmesi padişaha suikast yapmak niyetinden ileri geliyordu.. Abdülhamit'in dairesi Murat'ın dairesiyle Aziz'in dairesinin arasındaydı ve Abdülhamit'inkinden geçmedikçe padişahınkine varılamazdı. Aziz'den irade çıkınca bu yüzden veliahtın dairesinde şenlik yapılmıştı. Ve yine bu yüzden, Abdülhamit işi düzeltmek için Çırağan Sarayı'nda bulunan amcasına giderken Murat'çılar üzüldüklerini söylüyor, ayrılmasını istemediklerini belirtiyor, ama pencerelerde sonucu gözetlemekten de geri kalmıyorlardı.

Abdülhamit bu işle ilgili olarak Aziz'i ve Valide Sultanı gördü, zorlukla fikirlerinden vazgeçirtti. Hatta ısrar edilirse Osmanlı topraklarını terkedip Avrupa'ya gidebileceği tehdidini bile savurdu. O zaman Aziz ve annesi karardan vazgeçtiler. Anılarında, bu suretle Aziz'i bir suikastten kurtarmış olduğunu, fakat veliahtın ve yakınlarının kötü niyetlerini kendilerine acıyarak padişaha söylememiş olduğunu ekler.

Bir soba-mangal olayından «padişaha suikasta» varabilmek pek kolay şey değildir. Abdülhamit'in olayı şahsına karşı bir hakaret olarak aldığı ve yerinden çıkmamak için haklı bir tepki gösterdiği bellidir. Ancak «haremde sıkılan» ve birbirini fitleyip sonra yalancı göz yaşları dökmek ve pencere kapı aralıklarından sonucunu izlemekten başka eğlence bulamayanların, devletin en bunalımlı bir döneminde en önemli sorunlara yanıt

arayanları nelerle uğraştırdıklarını görmek, sarayın ne denli bir zarar yuvası haline geldiğinin göstergesidir.

Padişahın iradesini getiren ikinci hazinedar Ebru Nigâr kadının daha sonra Aziz'in öldürülmesinde rol oynadığı iddiasıyla mahkûm edilmesi bu harem kadınları arasındaki çekişmelerin, dedikoduların ne denli kinlere dönüşmüş olduğunu kanıtlar.

Hem de bu kinler her düzeyde vardı. En basit cariyeler aralarında, şehzade eşleri de aralarında çekişiyorlardı. Teodor Kasap'ın Molyer'in «Avare» piyesini «Pinti Hamit» ismiyle çevirip yayınlaması, bu tür çekişmelerden birinin su yüzüne çıkmasına sebep olmuştu. Murat'la Hamit'in karıları birbirlerini çekemiyorlardı ve Murat'ın karısı «Pinti Hamit»ten kastın Abdülhamit Efendi olduğunu ya söylemiş, ya da söylemek üzereydi. Yeni Osmanlılar'dan, Abdülhamit'in süt kardeşi ve pek yakını olan Menapirzade Nuri Bey bir gün Güllü Agop' un tiyatrosunda Kasap'a Şehzade Hamit Efendi'nin selâmlarını getirdi. Sadece Murat ile ilişkide olan Kasap buna bir anlam verememişti. Nuri Bey şunları söyledi:

— Pinti Hamit ile Şehzade Hamit Efendi'nin isimleri arasındaki benzerlik çirkin oluyor. Zaten veliahtın karısıyla şehzadeninki arasında haset var ve Murat Efendi'nin eşinin Hamit Efendi'ninkine bu «Pinti Hamit»ten kastın kocası olduğunu söylemesi mümkündür. En iyisi kitabın adını değiştirmektir.

Bu sözler şehzadenin ilerde tahta geçebileceği uyarısını içeriyordu.

— Kitap basıldı, satıldı, adını nasıl değiştirelim?

— Kitabın adını değiştirmezseniz ilerde hakkınızda hayırlı olmaz.

İkisi de Yeni Osmanlılardan oldukları için bu sadece bir uyarıydı, tehdit değildi. Hatta belki Abdülhamit'in kendisi tarafından da çok iyi niyetle yapılmış olabilir. Ancak Murat'ın haremi ile Hamit'in haremi arasındaki çekişmeyi yansıtmak açısından ilginçtir.

Yine aynı anılarda, çoğunlukla Damat Mahmut Paşa'dan naklen Muratçılar tarafından Abdülaziz'i öldürmek için tasarlanan şu suikast planlarından bahsedilir:

Fındıklı camisine giderken torpido ile öldürmek, bunun için torpidonun telleri sahilde duran satın alınmış bir Yunan gemisine konulacak.

Cuma selâmlığı, ya da diğer bir gezisinde kalabalık arasına karışacak fesat cemiyeti üyeleri gayet hızlı hayvanlarla arabasına saldırıp öldürecekler.

Kilercilerden bazılarını kazanarak zehirletmek.

Sarayda, dairesinin çevresine geceleyin adamlar yerleştirip geceleyin gizlice yatak odasına girip öldürmek.

Dairesinde yangın çıkartıp bundan doğacak kargaşadan yararlanarak öldürmek.

Alemdağı ya da Ayazağa çiftliğine gittiğinde etrafı çevirip yok etmek.

Beşiktaş camisi karşısında dört dükkânı alıp içine silâhlı kişiler yerleştirmek ve binek taşına bindiği anda öldürmek.

İşin ilginç yanı Abdülaziz'in ölümünden çok sonra yazılan bu anılarda, suikast eylemcisi olarak kesin şekilde dışardaki kimselerin (vezirler, paşalar) belirtilmemesi, hep Muratçılarla, «fesat cemiyetine dahil cariye, kalfa ve haremağaları»ndan bahsedilmesidir. Abdülhamit'in saltanatının ilk iki yılında bu saraylı takımından hayli sıkıntı çektiği asıl çabasını saray içi gruplaşmaları bastırmaya yönelttiği anlaşılmaktadır.

Gerçekten anılarda, «fesat cemiyeti»nin dışardaki üyelerine (Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar) yöneltilen suçlamalar, suikast yapmak değil, gazeteler ve

Türkiye Diyanet Vakfı Kütüphanesi

tiyatrolarla yerli ve yabancı kamuoylarını Sultan ve Mahmut Nedim gibi sadık bendeganının aleyhine kışkırtmaktan ibarettir.

Doğrusu istenirse, pek muğlak nitelikli Kuleli olayı (1859) bir kenara bırakılırsa, 1826'dan beri padişahlara karşı herhangi bir organize suikast girişimine rastlanmamıştı. Bu yüzden saraydaki yoğun psikozun kökenini anlamak gerçekten güçleşmektedir. Şubat 1869'da Abdülaziz'e karşı Muratçıların planladıkları ihbar edilen bir suikastın aslı astarı çıkmamıştı. Yeni Osmanlıların Avrupa'ya kaçmadan önce sadece Âlî Paşa'yı vurmayı düşündükleri ileri sürülmüştür. 20 Aralık 1869 tarihli Hürriyet gazetesinde Ali Suavi'nin «katli farz olan kâfir» diye Âlî Paşa'yı belirtmesi, bu yoldaki belki en açık seçik davranıştı, ama o da Sultan'a değil vezirine yönelikti.

Özetle, sarayın içinde dışardakinden daha çok söylenti vardı. Biribirini bu derece sevmeyen, haklarında en çirkin suçlamaları ileri sürebilen bir ailenin içinde yaşayan kimsenin, ne derece zeki olursa olsun, etkilenmemesi olanaksızdı. Nitekim Aziz'in tahttan indirilişinin dördüncü gününde, yine sarayın içinden gelen bir uyarı ve kışkırtma ile daha her şey sakinken, Nisbetiye kasrında bütün şehzadelerin bir araya gelmesi için yapılan çağrının «hepsinin birden öldürüleceği» şeklinde yorumlanması ve Abdülhamit'in de buna hemen inanmasında şaşılacak bir şey kalmamaktadır. Sadece Abdülhamit mi, bütün şehzadeler aynı korkuya kapılmışlardır. Her gün konuştukları ve olmasını bekledikleri bir şeydi bu. Bu psikoz öylesine yaygındır ki, yıllar sonra Abdülhamit «Aziz öldürüldü mü?» sorusunu ortaya attığında sarayın içinden, olayı hiç görmemiş yüzlerce harem kadınından birden «öldürüldü» yanıtını alabilmiştir. Osmanlı ailesinin son elli yılındaki (1922

öncesi) bu yoğun suikast psikozu Abdülhamit'in sakin döneminde bile bitmemiştir. 1906'da Sultan'ın çok hasta olduğu söylentileri yayıldığında, saray çevresinden hemen veliaht M. Reşat'ın Levanten doktorlar aracılığıyla «akli dengesi bozuk» raporuna eklenecek fetva ile uzaklaştırılıp, ortadan kaldırılacağı söylentileri çıkmıştır. 1913'de Abdülhamit'in eşlerinden Behice Sultan'ın İngiliz elçiliğine bizi öldürecekler kurtarın diye başvurusu (FO. 371/2133-22041) ve Yusuf İzzettin'in intiharı aile içindeki dengesizliğe örneklerdir.

TAHT SIRASI ÇEKİŞMESİ - ABDÜLHAMİT'İN DENGE OYUNU

Aile içi çekişmenin bir önemli sebebi de, taht sırasını (veraseti) ailenin en yaşlısından, babadan oğula geçer şekilde değiştirme istemlerinden ileri gelmiştir. Bunun ilk kez Abdülmecit'in aklına geldiği ve hatta İngiliz elçisine danıştığı bile söylenir. Daha sonra Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın bu yola girişmesi ve Sultan'dan onay da alması (1866), aynı tür düşüncenin Osmanlı sarayında da bulunduğu spekülasyonlarını yaratmıştır.

1865'de Şinasi'nin Avrupa'ya kaçışında, Murat'la ilişkisinin etken olduğu sanılmaktadır. Yani Murat, daha Yeni Osmanlı olarak organize olmalarından önce onlarla dayanışma içindeydi; ve Yeni Osmanlılar'ın planlarını gerçekleştirebilme şansı da Murat'ın tahta geçmesine bağlıydı. Belki Murat da, amcasının bir oldu bittiye getirmesine karşı Yeni Osmanlılar'la işbirliğini bir koz olarak kullanıyordu. Amca ile yeğen arasındaki ilk taht sırası kavgasının Abdülmecit'in ölümünden iki yıl önce çıktığını Keratry kitabında belirtmektedir. Abdülaziz'in Avrupa gezisinde 11 yaşındaki Yusuf İzzettin'in Veliaht Murat'tan (27 yaşında) ve taht sırasında üçüncü Abdülhamit'ten daha önde protokola sokulması, da-

ha sonra İngiliz Kraliçesi'nin seyahate ait resimleri bir albüm halinde Yusuf İzzettin'e hediye etmesi hiç kuşkusuz Osmanlı protokolcularına Aziz'ce önerilmişti. 1868'de Ziya Paşa'nın, çok etki yaratan «Veraset-i Saltanat-ı Seniyye» kitabını yazarak bir taht sırası değişmesine karşı olduklarını belirtmesinde, kuşkusuz bu gezideki uygulama rol oynamıştır. Yusuf İzzettin'in veliahtlığa getirilmesi durumunda Yeni Osmanlılar da bütün çabalarının boşa çıkacağını hissediyorlardı. Dolayısıyla Avrupa gezisi, Murat-Yeni Osmanlılar yakınlaşmasına katkıda bulundu.

1870'li yıllarda Aziz'in sevgisini, başta Yusuf İzzettin olmak üzere oğulları Mahmut Celâlettin ve Şevket efendilere açıkça yönelttiği dikkatlerden kaçmadı. Yusuf İzzettin'den önce üçü taht sırasında olan Abdülmecit oğullarına (Murat, Abdülhamit, M. Reşat) resmi görevler verilmezken 16 yaşındaki Yusuf İzzettin seraskerliğe yerleştirilmiş, tam bir veliaht gibi görevlendiriliyordu. İstanbul'da çıkan Levant Herald gazetesinin 1873 yılı koleksiyonunda yaptığımız bir araştırma şu ilginç sonucu gösteriyor:

23 Nisan — Yeni Sadrazam Şirvanizade Rüştü Paşa, saraydan sonra Seraskerlik'te Şehzade Yusuf İzzettin'i ziyaret etti (Birkaç gün sonra şehzade ziyareti iade etti).

30 Nisan — Amerikalı Amiral Alden Bahriye Nezareti'nde Mahmut Celâlettin Efendi'yi ziyaret etti.

7 Mayıs — Saxe-Weimar Dukalığı veliahtı şerefine Çırağan'da verilen ziyafette Osmanlı veliahtı Murat yok.

21 Mayıs — Maçka'da yapılacak kışlanın temeline ilk taşı Yusuf İzzettin koydu.

4 Haziran — Hıdiv geldi, önce sadrazamı sonra Harbiye Nezareti'nde Yusuf İzzettin'i ziyaret etti. Şehzade de ziyareti iade etti.

25 Haziran — Galatasaray Sultanisi öğrencilerinin diploma töreni Yusuf İzzettin'in huzurunda yapıldı. Birkaç gün sonra da Yusuf İzzettin Harbiye'nin diploma töreninde bulundu.

10 Eylül — İran Şahı geldi, dağıttığı madalyalar listesinde ilk isim Yusuf İzzettin'in.

Durum yabancı çevrelerin de dikkatinden kaçacak gibi değildi. 25 Eylül 1874'de Times gazetesi, Viyana gazetelerinden naklen, bütün Osmanlı ordu komutanlarına, Yusuf İzzettin Efendi'yi Rumeli'deki Türk ordularının başkumandanı olarak kabul edip etmeyeceklerinin sorulduğunu ve olumlu yanıt alındığını yazıyordu. Aynı zamanda bir taht sırası değişikliğinin de tasarlandığını ileri sürüyordu. Gerçi bir ay sonra (17 Ekim) bunun aslı bulunmadığı İstanbul'da açıklanmış ise de kuşkular bir kere uyanmıştı.

Saltanat sırası değişikliği söylentileri o derece yaygındı ki, Anadolu'nun ücra köşelerinde bile tartışılıyordu. İngiltere'nin Trabzon Konsolosunun 25 Eylül 1873 tarihli raporunda şunları okuyoruz:

«(Buralarda) veraset sırasında değişiklik yapılacağı haberleri gelince (...) bu değişikliği kabul edip Kuran'ın hükümlerine ters düşmektense hayatını vermeğe hazır acımasız bir muhalefet duygusu belirdi (...) Eğer tahtın varisinin değiştirilmesine kalkışılırsa, bütün Osmanlı ülkesinde büyük rahatsızlık görülür (...) Bu yöredeki Müslümanlar şehzade Murat'ın yanında olacaklardır. Bu kişi Doğu Türkiye'de meşru varis olarak düşünülmektedir (...) Bunun sultanın çılgınca bir fikri olduğuna inanıyorlar (...) Bu vilayette ciddi bir kargaşa çıkabilir, Batı vilayetleri ise iç kargaşalarla harabe haline gelebilir.» (Şimşir, s. 94)

Abartmalarından arındırılsa bile bu rapor, işin halk arasında ne denli ciddi olarak ele alındığını göstermektedir.

Ne türlü bir mekanizmayla Murat'tan bahsetmenin engellendiğini bilemiyoruz. ancak o yıllarda onun ismine o gazetede bir tek kez, bir baloyu himayesine aldığı hakkındaki bir haberde rastlamak, aleyhinde propagandaya izin olduğunu kanıtlayacak bir örnek olarak karşımızda belirmektedir. Balo haberinin yerli Türk ve Müslüman kitleleri memnun etmeyeceği çok belliydi. O dönemde Şirvanizade'yi gözden düşürmek için Hüseyin Avni Paşa'nın Aziz'e «Rüştü Paşa maliye nazırlığında Veliaht Murat Efendi'nin ödeneğini ay geçmeden verdirirdi, o daireye sevgi ve bağlılığı sağlamdır» demesi yetmişti. Sadece sadrazamı sürdürtmekle kalmamış, kendisi de sadrazamlıkla birlikte seraskerliğe de atanmıştı.

Olayı kimin başlattığı, ya da Aziz'le Murat'tan kimin haklı olduğunu araştırmak konumuzun dışındadır. Ancak olaya Abdülhamit açısından bakarsak çok hassas bir denge oyunu sürdürmesine şaşmamamız gerekir. Aziz sultandı, ve ikinci sırada olduğu halde karşı çıkış yapması akılla bağdaşamazdı. Kuşkusuz hakkını savunmak önce Murat'a düşüyordu. Yalnız Murat'ın tehlikeli oyunlarına katılmak da varolan haklarını da tümden yitirmek sonucunu yaratabilirdi Diğer yandan Abdülhamit, ağabeyi kenara itildiği anda kendisinin de hakkını yitireceğini biliyordu. Dolayısıyla körükörüne Aziz'e sadakat göstermesi de çıkarıyla bağdaşmazdı. Dolayısıyla Abdülhamit'i fazla ön plana çıkmadan ne amcasından ne de ağabeyisinden kopmadan varlığını unutturmayacak bir denge oyunu içinde görüyoruz. Sarayın içinde kadınların kavgaları da hesaplanırsa bu dengeyi yürütmenin ne derece güç olduğu kolaylıkla anlaşılır. Böylece elinde olmadan bir Sırat Köprüsü cambazlığı yürütmesi gerekmişti. Abdülhamit'in o dönemden, ne Aziz'i yıkmaya çalışır, ne de Murat'ı oyunlarında engeller bir tutumda görünmeden sıyrılabilmesi, daha sonra uluslararası politikada göstereceği cambazlıklar için kuşkusuz ilk başarılı deneyimini oluşturmuştur.

TERSE DÜŞMEMENİN KOŞULU: ZAMANINDA SAĞLIKLI HABER TOPLAMAK VE ÇATIŞANLARDAN EŞİT UZAKLIKTA DURUP DALGALANDIRMAMAK

Bu saray içindeki denge oyununda tongaya basmamak için her şeyden önce çok iyi haber alması ve kimin kiminle birlik olduğu konusunu iyi izlemesi gerekliydi. Zira bir gün birlikte olanın ertesi gün karşı cepheye geçtiği kolaylıkla görülüyordu. Avrupa gezilerinden önce ihtilâlci Yeni Osmanlılarla birlikte olduğu bilinen Mustafa Fazıl Paşa, bir yılı geçmeden Aziz'e yanaşmış hatta İstanbul'a dönüp nazırlık almamış mıydı? Abdülhamit'in, Mustafa Fazıl'ın İstanbul'da 50 bin nüsha bastırılıp dağıtılmış olan ünlü mektubundaki «Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur; onların etrafında bulunan kimseler doğruluğu kendilerinden bile saklarlar» tümcelerini okumamış olması olanaksızdır.

İşin bir de diğer yanı vardı: Sorun sadece haber toplamak değil, haber yaymaktı. Kendisinden ya da hareminden çıkan haberlerin son derece dikkatle seçilmesi, zamanlanmasının iyi yapılması şarttı. 1860-75 yılları İstanbul'unda İngiliz'lerin Fransız'ların, Ruslar'ın gayet etken haber toplama ve yayma örgütleri vardı. İstedikleri söylentiyi Pera kahvelerinden Galata gazetelerinin sütunlarına ve oradan Avrupa'ya ulaştırabilir ve istedikleri havayı yaratabilirlerdi. Böylece karşı taraf (İstanbul - yani Babıâli) kamuoyunu da etkilemeyi kolaylıkla başarabiliyorlardı. Hele İgnatiyef'in bol parayla İstanbul'a yerleşmesinden sonra Rus mekanizma-

sının etkenliği büsbütün artmıştı. Onunki kadar etken bir diğer mekanizmayı da Mısır Hıdivi İsmail kurmuştu. «Bende para vermek varken, her istediğim havadisi her taraftan alırım» diye açık açık konuşan İsmail, diğer yandan da bol bol para dağıtarak hem İstanbul, hem de Avrupa gazetelerine istediğini yazdırabiliyordu.

Bu haber tezgâhçılığı, haber tüccarlığı sarayın içine kadar öylesine sızmıştı ki en yakınlarından bile güvenemez hale gelmişlerdi.

«Abdülaziz'in Ziver Bey adında bir başmabeyincisi vardı. Ziver Bey'in Abdülaziz'den aldığı bağışların haddi hesabı yoktu. Böyle iken bir akşam Murat Efendi'nin Kurbağalıdere'deki köşküne gelmişti. Ben de orada bulunuyordum. Hünkâr tarafından bir görev ile gönderildiğini düşünerek odadan çıkmak istedim. Murat Efendi bırakmadı. Ziver Bey içeri alındı. Oturur oturmaz Murat Efendi alaylı bir gülümseyişle: 'Anlat bakalım Ziver Bey ne var ne yok; bizim amca bugün de neler yaptı?' dedi. Ziver Bey, Murat Efendi'nin hoşuna gidecek şeyler anlattı. Sultan Aziz'in yardımlarıyla yükselmiş bir kişinin bu hareketi nankörlükten başka neyle anlatılabilir?»

Bunu belirten Abdülhamit, kuşkusuz Ziver Bey'in iki taraflı oynadığını da haklı olarak düşünmüş olmalıdır. Ancak asıl gerçeği hangi tarafa vermiş olabileceğini kuşkusuz hiçbir zaman öğrenemeyecekti. Abdülaziz ile Murat'ın çevresindeki birbirini kışkırtan bendegân arasında kimin kim hesabına çalıştığını bulabilmişler miydi?

Bütün bunların sonucunda Abdülhamit kimseye ve kendisine aktarılan hiçbir şeye inanmaz bir tutum içine sürüklenmiş oluyordu. Ne rastlantıya, ne de yanlışlığa inanabiliyordu. Düşüncesini sonraları Başkâtibi Tahsin Paşa'ya şöyle özetlemiştir:

«İnsanda yanlışlık olmaz. Yanlışlık ya bile bile olur yahut dikkatsizlik sonucunda meydana gelir. Bilerek yapılan yanlışlıklar cezayı gerektiren bir kabahattir. Dikkatsizlik sonunda meydana gelen yanlışlıkların kabahati o dikkatsizliği yayana döner. Dikkatsizlik mazeret sayılabilir mi?

Bu sebepten daha şehzadeliğinde Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr, Basiret gibi gazeteleri muntazaman okur, Çaylak, Çıngıraklı Tatar gibi mizah dergilerinin ne tür etki yarattığını da yakından izlerdi. Ayrıca Avrupa gazetelerini de ünlü kıraathane sahibi Sarafim Efendi ve kitapçı Elnino aracılığıyla getirtip okur, ya da çevirtirdi. Bazı yazarları da dairesine davet eder gizlice konuşurdu. Kısacası kamuoyunun nasıl oluşturulduğunu biliyordu. Bu anlayış yüzündendir ki, gazeteleri gerçekleri değil, bazı çevrelerin isteklerini yansıtan bir araç olarak düşünmüş ve saltanatında politikasını bu görüşe dayamıştır.

Böylesine disiplinli ve dikkatli yaşayabilmek kuşkusuz, ancak olağanüstü niteliklere sahip kişilerin başarabileceği şeydi. Abdülhamit'in doğuştan varolan dikkat ve disiplin yeteneği ona bu olanağı sağlıyordu. Hem de sorun sadece dikkatli ve disiplinli olmayı değil, elde edilen sonuçları, bilgileri, zamanında ve yerinde kullanma zekâsını da gerektiriyordu. Daha genç bir şehzade iken bu yeteneğini elli yıl sonra yararlanacak şekilde kullandığının örneklerine, anılarında rastlıyoruz.

«Sultan Murat'ı alim, şair vb... tanıtıp sevdirmek isterlerdi. Halbuki merhumun ilmi kemali şöyle dursun, inşa ve imlası bile zayıftı. Sadrazam Fuat Paşa tedavi için Nis'e giderken gelini Nimet Hanım'a yazdığı bir tezkereyi o zaman görmüş ve bir suretini kayıt etmiştim...»

1868'de, 26 yaşındayken Abdülhamit'in ağabeyinin,

politik olarak hiçbir anlam ve önem taşımayan basit bir geçmiş olsun mektubunu «sadece içindeki dilbilgisi yanlışlarını belge olarak kullanmak amacıyla» kopya etmesi, kabul etmek gerekir ki normalin içinde bir davranış değildir. Ve Abdülhamit bunu kırk-elli yıl sonra anılarında kullanmak üzere dikkatle saklamıştır.

Böylesine belge-bilgi toplamayı beceren ve nasıl kullanılacağını bilenin, aynı şeyin kendisi için de yapılabileceğini düşünmesi doğaldır. Abdülhamit'in 1876'ya kadarki 34 yıllık yaşamı üzerinde pek az bilginin bulunması bu aşırı dikkatinin sonucudur. İkinci bir kişinin bildiği şeyin sır olmaktan çıkacağını biliyordu. Aksine, bu sırrın başka ikinci kişilere aktarılacağını, hatta çoğu kez aktarılsın diye söylendiğini de biliyor ve bunu sık sık kendisi de uyguluyordu. Böylece sivrilmek istemeyen, makamlarda (tabii taht) gözü olmayan, normal yaşar bir insan olduğu imajını başarıyla yaratmayı becermiştir. Ayrıca bu konuda kendi haremini de frenlemeyi becermiştir.

Amcasının, çevresinde dönen fesatlardan haberdar olmamasını, bendegânının çoğunun fesat cemiyeti üyesi olmasıyla açıklıyordu. Bu yüzden kendisi de, Yeni Osmanlıların birçok sırrını bildiği, bazı gizli toplantılarına da katıldığı halde, Aziz tarafına herhangi bir uyarıda bulunmayı düşünmemiştir. Padişahın kendisinden alacağı bir haberi ağzından kaçırması, ya da buna dayanarak cezalandırmalarda bulunması halinde iki taraf için de en kötü adam sayılacak, en önemlisi haklarını her halükârda yine kaybedecekti. Avrupa gezisi sırasında başından geçtiği ileri sürülen bir olaydan -eğer gerçekse- ders almış olması gereklidir. Söylentiye göre Murat'ı pek beğenen İngiliz sarayı onu bir İngiliz prensesiyle evlendirmeyi düşünmüş ve Abdülhamit kıskançlığından olayı Aziz'e duyurup işi bozmuş. Biz bu söylen-

tiyi ciddiye almıyoruz, çünkü Aziz'in bunu öğrenmesi için Abdülhamit'in kıskançlığına gerek yoktur, padişahın onayı olmadan böyle birşey çözümlenemeyeceğine göre nasıl olsa öğrenecekti, ister sadrazamdan, ister başmabeynciden, isterse hepsinden daha yakını olan Abdülhamit'ten. Buna karşılık olayın «kıskançlıktan» diye dedikoducuların ağzına düşmesi, saraya hakim olan zihniyetin en belirgin bir örneğidir. Bu yüzdendir ki Abdülhamit şehzadelik dönemi boyunca sadece toplayan, hiç aktarmayan insan olarak kalmaya dikkat etmiş ve başarmıştır.

Abdülhamit'in davranışında ideolojik temelden çok, kendini koruma ve haklarını kaybetmeme içgüdüsü ön plandadır. İki kutuptan da (Yeni Osmanlılarla birlik olan Murat ve geleneksel yapının savunucusu Aziz) eşit uzaklıkta ve hareketsiz durma, dalgalandırmama, dikkati çekmeme tek amacıdır. Gerçekte bu sadece Abdülhamit'e özgü değil, taht sırasında iddiası bulunmayan bütün diğer şehzadeler için de kaçınılmaz bir tutumdu. Damatlara yüksek görevler verilebilirken, şehzadeleri her türlü resmi görevden uzak tutan Osmanlı saray geleneği böylece onları ister istemez, düşünce açısından «bitkisel» yaratıklar haline getiriyordu. Bu yüzden şehzadeler ve bu arada Abdülhamit, herkesi kendi sorununu kendisi çözmeye bırakan ilgisiz adamlar haline geliyorlardı. Yahut da, dedikodu çarkının içine dalacak ve kendileri de dedikodu uyduracak kişiler olacaklardı. Verici olmaktan çok dinleyici-toplayıcı tipten olan Abdülhamit, anılarında gayet açık olarak Aziz hakkında düzenlenenleri ayrıntılarıyla bildiğini belirtir:

«(Cemiyet-i fesadiyenin üyeleri) herkesi, Sultan Aziz ve sadıklarından nefret ettirmeye çalıştılar. Rüştü, Mithat, Damat Mahmut ve Halim paşalarla Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin, perde arkasından Veliaht

(Murat) ile birlikte düzenledikleri bu bozgunculuk planlarını ve bu ayak takımı patırdısını milletin istek ve niyeti nazarıyla telakki ederek, kendi saltanatına ve taç ve tahtına sadık olan kimseleri azledip yerlerine hain ve müfsitleri tayin eyledi.»

Aziz'in bu oluşumlardan yeterince bilgi sahibi olamamasını da haber kaynaklarının sınırlılığına bağlar:

«Tahttan indirilmesinden birkaç ay önce mevsim yaz olmakla Kâğıthane'deki kasrına taşındı ve orada yaz günlerini geçiriyordu. Şehir ile bağlantıları nadir olduğundan gündelik haberleri Kâğıthane bölgesine gelen seyirciler ile pek az olarak şehre gidip geri gelen bendegân ve diğer köy ahalisi vasıtasıyla, yahutta gazeteler ile elde etmekteydi.»

Kısacası Aziz'in haber merkezinden kendi kendini uzak tutmakla sonunu hazırladığı inancındadır. Kendisinin bildiği gerçekleri ise, sevdiğini söylediği Aziz'e neden ulaştırmadığını da kurenasından Besim Bey'e not ettirdiği anılarında şöyle açıklar:

«Ellerinden bu duruma üzüntü ile fesat erbabının yıkılmalarına duadan başka bir şey gelmezdi... Sonunda tahttan indirme olayından üç gün önce (pazar) artık açıklamak gereğini hissetti ve salı günü Aziz'e gidip içyüzünü söylemeyi kararlaştırmışlardı. Ama cariyelerden biri bu niyeti hissedince Murat'a haber verdi. Perşembe günü için planlanan tahttan indirme bunun üzerine salıya alındı. Sabaha karşı durum öğrenilince tarihancasını alıp Aziz'i kurtarmaya niyetlendiyse de, kendisini arkasından koruyacak olan Çerkes kölesi bulunmadığından, Aziz'in de kayıklarla Topkapı'ya gönderildiğini görünce yapacağı şey kalmadı... Az sonra da gidip, hissiyatını örterek, Murat'a tebrikte bulundu.»

Bu açıklamada ilk dikkati çeken, saray içindekilerin birbirinden endişe ile silâhlı olmaları ve Abdülhamit'in projelerini kendi cariyesinin Muratçılara ulaştırdığı iddiasıdır. Şu halde Abdülhamit, bütün çabalarına rağmen kendi haremine de güvenemeyecek durumda olduğunu kabul ediyordu. Diğer taraftan bu notların, Aziz öldükten, Murat delirdikten ve Abdülhamit Aziz'in ölümünü bir kısım saray halkını ve Yeni Osmanlıları suçlama için kullandıktan sonra yazılmış olmasına dikkati çekmek isteriz. İlk bakışta bir haklılık havası yaratmak için böyle yazıldığı düşünülebilirse de, biz, içten ve gerçek düşünceleri olduğu kanısındayız. Haber vermek istiyor ama veremiyordu. Devletin bütün haber alma mekanizmasına sahip olan padişaha yanlış haber verme korkusu kuşkusuz önemli bir frendi. Peki, Murat hastalanmasa ve Yeni Osmanlıların etkenliği devam etseydi, Abdülhamit yine aynı şeyleri yazacak mıydı?.. Sanırız, suçlama sözleri hariç aynı şeyleri yazar, fakat buna bir de kendisinin de Yeni Osmanlılarla ilişkide bulunduğunu eklerdi... Ve onlara da, Aziz'den gelecek bir karşı vuruş olsa onu da haber vermezdi, veremezdi. Abdülhamit bu kavgada taraf tutmuyordu, bütün çabasını olaylara bulaşmamağa, ama her şeyi bilmeğe sarfediyordu. Bu tarafsız tutumuyla, herhalde farkında olmadan, Aziz'i de Yeni Osmanlıları da benimsemeyen sessiz çoğunluğun saray içindeki bir temsilcisi haline gelmiş oluyordu. Bu durumu saltanatının ilk yıllarındaki desteğin sağlanmasında önemli bir etmen olmuştur.

Kendi sözleri bir kenara bırakılırsa, bu dönem hakkında karşıtlarının da söylediklerinde Abdülhamit'i suçlayacak fazla bir şey bulunmaması, taktiğini başarı ile uyguladığını kanıtlar. Nitekim Namık Kemal bu konuda oğluna şunları söylemiştir:

«Bizim korktuğumuz adam Şehzade Abdülhamit Efendi'ydi. Öyleyken, Aziz'i atıp Murat'ı padişah yapmayı konuşurken Şehzade Hamit Efendi'yi de beraber

bulundururduk. Onu içimize almazsak Yeni Osmanlıların teşebbüsünü ele verirdi. Halbuki, bizimle beraber oldukça, tahta yaklaştığı için bize yardım ediyordu. Sade Murat Efendi bize tenbih etmişti, Hamit Efendi'ye karşı ihtiyatlı davranırdık.» (KUNTAY, I/257)

HAREMİNE HAKİM İHTİRASLI BİR AŞIK, EVCİMEN BİR BABA, EGOSANTRİK BİR KİŞİ

Saray içi dengesini böyle kuran Abdülhamit, söylediği gibi kendi haremine, haremindeki cariyelere hakim değil miydi? En özel bir girişiminin (Aziz'e ihtilâli haber vermek) cariyesi tarafından Murat'a ulaştırıldığı iddiası doğru mudur? Yoksa, dikkatsizliği bile maksada bağlı saydığına göre, cariyenin dikkatsizlik yapmasını kendisi bilerek mi sağlamıştır? O dönemde haber kaynakları son derece kısıtlı olan ve cariyelerin getirdiklerinden ziyadesiyle yararlanan Abdülhamit, onu bilgi verip bilgi toplamağa kendisi yönlendirmiş olabilir miydi?

Yanıtlanması pek zor bu soruları bir kenara bırakmak zorundayız, çünkü bilgimiz pek az. Buna karşılık haremi içindeki davranışlarına bakarak bazı yargılara varılabilir.

Osmanlı ailesinin diğer bireyleriyle karşılaştırılırsa Abdülhamit «hasis, cimri» denilecek bir yapıdaydı. Kuşkusuz bu göreli bir şeydir. Eskiyen ayakkabılarını atmayıp tamir ettirerek kullanması, saray içinde ve dışında alay konusu edilmiştir. Dolayısıyla hareminin, diğerleri gibi gösterişli bir yaşama yönelmesi olasılığını otomatikman ortadan kaldırmış oluyordu. Buna karşılık kendi artırdıkları ve anneliği Perestu kadının yardımıyla Maslak'ta kendi köşkünü yaptırmayı becermişti. Üstelik hiç borcu da yoktu. Karısı, iki çocuğu ve az sa-

yıdaki cariyeleriyle sakin bir yaşam sürüyordu. Murat çoğu kez Pera'da, ya da metresi Flori'nin Bebek'teki evinde gecelerken o ailesiyle birlikteydi.

Kadınlarla ve ailesiyle ilişkilerinde, kendisinin yoksun kaldığı ilgiyi ve sevgiyi onlardan esirgememeye çalışan bir koca, bir babaydı. Genellikle yaşamını ev dışından çok ev içinde geçirmeyi sevdiğinden, bu, kendi ailesiyle daha içten bir bağlılık kurması sonucunu yaratmıştı. Ayrıca daha sıkı bir kontrol anlamını da taşıyordu. Böylelikle harem halkının kendisini aşan ilişkiler, dedikodular içine girmesini engelliyordu. Sağlıklı bir erkek olan Abdülhamit, kurduğu otorite sayesinde, padişahlığı döneminde günde bazan 14-15 saate kadar bir çalışma temposu sürdürmeyi başarmıştır. Haremin bu tempoyu engellemesi düşünülemezdi. Ancak bunun için iş yeri ile evin aynı yerde olması kuşkusuz kaçınılmaz bir formüldür. Abdülhamit'in Yıldız'ı Babıâli'nin yerine devletin merkezi haline getirmesinde kuşkusuz bu gereksinmenin de rol oynadığını kabul etmek gerekir. Hiç dinlenmeden aralıksız 33 yıl böyle bir çalışma temposu, ancak bu beraberlikle olasıydı. Canı istediği anda çalışmadan çekilebilecek, kendisini dinlendirecek eğlencelere dalabilecek, sonra yine hemen iki adımda çalışma odasına dönebilmesini sağlayacak başka bir formül bulunamazdı.

Bu yoğun çalışması sırasında Abdülhamit, cinselliği de unutmayacak kadar sağlıklı bir erkekti. Yabancı kökenli tek bir kadınla yaşamını sürdüren Dışişleri Bakanı Tevfik Paşa'ya günün birinde, iki arabaya doldurulmuş çeyizleriyle birlikte bir saraylı cariye gönderecek kadar o konularla da ilgilenirdi. İleri yaşlarında kıskanç bir kadınına yazdığı aşk mektubu da duygusallığını hiç kaybetmemiş olduğunu kanıtlar:

«Ruhuşahım, Hamidin sana kurban ola!

Cenab-ı Hallâkı Âlem, cemi mahlûkatın hâlikıdır; bir kusur ile azap eylemez.

Efendim, sana bendolmuş bir kulunum. İster beni darbeyle, ister öldür. Sana teslimim.

Bu gece gel. Niyazımdır. Billahi sebeb-i illetim ve belki de mevtim olursun. Ayağın altına yüzüm, gözüm sürerek rica ederim. Kendimi zaptedemiyorum. Billahil-azim.» (Büyük Doğu, 5.IV.1946)

Ölümünden dört yıl önce (72 yaşındayken) eşlerinden Behice Sultanın Beylerbeyi sarayından ayrılıp Şişli'de kendi başına yaşamaya kalkışması ve İngiliz elçiliğinden yardım istemesi karşısında Abdülhamit tarafından ölümle tehdit edildiği hakkında iddialar, kadınları karşısındaki ihtiraslı tutumunu kanıtlar.

1883'de de, Kafkasyalı çok güzel hür bir genç kıza âşık olduğu, elde etmeye çalıştığı, kızın evlenmek istememesi ve sarayda çalışan ağabeyinin başvurusu üzerine serbest bıraktığı hakkında da bir söylenti vardır. Ancak padişahı reddetmiş bir kızla evlenmeye kimse cesaret edemediğinden, aslında kısmeti çok açık olması gereken kızcağız sonunda çok çirkin bir memurla evlenmek zorunda kalmış. Abdülhamit'in kızın ağabeyini saraydan çıkarttığı fakat dışişlerinin yurtdışı hizmetlerinde görevlendirdiği ileri sürülmektedir.

Bütün bunlar göstermektedir ki Abdülhamit aşk hayatında, siyasal yaşamında olduğu gibi ihtiraslı bir tipti; fakat bu ihtirasını frenlemeyi becerdiği de yadsınamayacak bir gerçektir. Tahta geçince haremi sarayın içine sokması ve politik olaylara katılamayacak şekilde kapatması çok zaman almamıştır. 1894 yılında Vambery, İngiliz hariciyesine verdiği bir raporda «Sultan ailesinde artık skandal kalmadı» diye yazabiliyordu. Kuşkusuz hiçbir şey olmuyordu demek güçtür. Abdülhamit'in karşısına bazı yasak aşk olayları getirilmiş-

tir. Bu kaçınılmazdı, ama sokaklara dökülen bir Osmanlı ailesi imajını ortadan silmeyi başarmıştır.

Bu sonuca varmak için Abdülhamit, haremin eğlence dünyasını da sarayın içine getirmek yolunu benimsemiştir. Mecit ve Aziz dönemlerinde saray kadınları elçiliklerde verilen balolara katılmamakla birlikte kendileri için özel yaptırılan kafeslerin arkasından bunları seyrederlerdi. Aynı şekilde sarayda düzenlenen tiyatro, opera, operet gösterilerini de izlerlerdi. Abdülhamit bunlardan birinciyi engellemiş ama ikinciyi daha da düzenli olarak devam ettirmiştir. Bu tutumuyla saraydakilerin dışarı taşmalarını engellerken, Batı kültürüyle tanışmalarını kesmemiş oluyordu.

Aşağıda, Abdülhamit'in bu tür gösterileri, kendi katkısıyla ve saray halkını da ilgilendirecek konular kullanarak nasıl ilginç hale getirdiğini ortaya koyan bir örneği. veriyoruz. 15 Ocak 1890'da Alliance Française'de verdiği konferansta Pierre Berton, İstanbul'da rastladığı Fransız sahne sanatçılarıyla arasında geçen bir konuşmayı aktarmıştır: (F, 15.II.1890)

— İstanbul'da ne yapıyorsunuz?

— Sadece sarayda temsiller veriyoruz. Bazan operet, bazan da komediler.

— Ne komedileri?

— Sultanın yazdığı komediler.

— Türkçe mi?

— Hayır Fransızca.

— Nasıl?

— Bazan Majeste bizi çağırtır. Kendi yazdığı bir senaryoyu anlatır Herbirimize rollerimizi dağıtır ve açıklar. Hatta sahne oyunlarını bile belirtir. Herkes odasına çekilir ve elbisesini ayarlar, rolünü hazırlar. Bu sırada salonda saray erkanı yerlerini alır ve yarım

saat içinde temsil başlar... Bu özel çalışmaya alıştık ve Majeste'yi memnun da ediyoruz.

— Peki bu senaryoların değeri nedir?

— Hitap ettikleri özel seyirciler üzerinde daima pek büyük bir etki yaratıyorlar.

— Bir örnek verebilir misiniz?

— Son defa, bir sarayın mabeyncisini göstermemiz istendi. Sadık, fakat soğukkanlı olmayan biri olacaktı. Hükümdarı ona aniden yüz kişilik bir ziyafet hazırlamasını söyler. Adamın aklı başından gider, karmakarışık emirler verir. Uşaklar çarpışır, tabaklar kırılır, kazan devrilir ve hükümdar misafirleriyle görününce mabeyinci ayaklarına kapanarak kusurlarını itiraf eder ve affa uğrar. Bu komedi müthiş bir başarı sağladı. Esas etkisi, sultanın bize ayrıntılı olarak anlatmış olduğu bir sahnede görüldü. Korku ve telaşla koşan bir uşak, istemeden elindeki gazozlu su şişesinin sifonuna basınca zavallı mabeyincinin yüzüne dökülür. İşte o anda müthiş bir kahkaha duyuldu.

— Görüyorum ki Sultan, Aristofan gibi sahne tipleri yaratıyor.

— Doğrudur, komedilerinden herbiri yakınlarından birine verilmiş bir derstir. Biz oyunu elimizden geldiğince anlatılana uygun oynarken, bir diğer komedi salonda oynanıyor ve Majeste'nin asıl eğlencesi de bundadır. Bu tür bir gösteri için saray erkanını toplar toplamaz yüksek görevliler birbirlerine endişe ile bakmağa başlıyorlar. Hiç kimse ne olacağını bilmiyor ve herkes acaba beni mi oynayacaklar kuşkusuna kapılıyor. Perde açılır açılmaz Sultan'ın kimi alaylara hedef aldığı anlaşılıyor. İşte o zaman zavallı kurbanın, kendisine yönelen alaycı bakışlar karşısında kızmama çabaları görülüyor. Ve tabii Sultan'ın, Rus protestoları, Alman sıkıştırmaları, Bulgar sorunlarını bir an unutup güldüğü görülüyor.

— Anlaşılıyor ki sarayın geleneklerinde yüz yıl öncesine göre hayli yumuşama olmuş. Artık dilsizlerle yollanan boğma ipi cezaları kalmamış.

— Sultan çok iyidir. Çevresi ona hayrandır ve sert cezalar hiç bellenmediği halde, sadece hoşuna gitmeyecek bir şey yapmak endişesi herbirini itaat ve görev sınırları içinde tutmağa yetiyor.

Bu son yargıyı da ihtiyatla kabul etmek gerekir. Sadrazamı Sait Paşa ve mabeyinci Fahri Bey gereğinde nasıl insanın üzerine tabanca ya da bastonla yürüyecek kadar çabuk hiddetlenir olduğuna dair örnekler veriyorlar.

Abdülmecit ve Aziz aileleriyle pek az ilgilenir, sadece kendi keyiflerine bakar, ama onları da zevklerinde serbest bırakırlardı. Abdülhamit bu davranışa tepki gibi görünüyor. Ailenin her bireyiyle tek tek ilgilenen bir kişiydi, hatta eğlencelerini bile kendisi düzenleyecek kadar ilgilenirdi. Bu davranışın kötü yanı ise, her şeyin sadece Abdülhamit ile var olmasıydı. İşi uzarsa herkes uzun saatler onun gelişini beklemek zorundaydı. Egosantrik (beniçinci) yapısı sebebiyle ailenin diğer bireylerinin serbestçe gelişmesini engellemiş, herkesi kendi istediği kalıptan olmaya zorlamaya çalışmıştır.

PADİŞAH HALKIN BABASIDIR İNANCI

Aziz'le Murat daha Abdülmecit yaşarken çekişmeğe başlamışlardı. Abdülhamit ise karakteri kadar taht sırasında arkada olması sebebiyle Aziz'e karşı saygılı olmuştur. Bunu daha çok saltanat makamına saygı diye belirlemek uygun olur. Ayrıca, Abdülmecit'in savurganlığından ve aşırılıklarından yakınan halk arasında da

Aziz'in tahta çıkışı umutla karşılanmıştı. Bir de, Aziz'in, saltanatının ilk on yılında, Mecit dönemi Babıâli'sinin (Fuat ve Ali paşalarla) temsil ettiği denge ve eğilimleri hiç bozmadan devam ettirmesi de olumlu puan olarak eklenebilir.

Ancak padişah, padişahtı. Artık MECİDİ dönemin bittiğini, AZİZİ dönemin başladığını amcası daha ilk günlerdeki bazı davranışlarıyla herkese göstermişti. Medine'deki kutsal yapıların tamirini, babası, zamanında emretmiş ve çok da para harcamıştı. Ölüm haberi buradaki ilgililere tam tamirin bitip tuğrasının asılacağı gün geldi. Yöneticiler merhum padişahın hakkını yememek için, ölüm haberini bir gün sakladılar ve bu ara da hızlı bir gece çalışmasıyla Abdülmecit'in tuğrasını yerine koydular. Ancak yeni padişahtan çıkar umanlar hemen olayı jurnal ettiler. O yöneticiler hayatları boyunca uzakta tutuldukları gibi, Mecit'in iyi hizmetleri için yaşam boyu bağlanmasını istediği fakat hastalığı sırasında imzalayamadığı aylık beratları da kenara atıldı.

Yeni padişah, Mecit'in zamanında nasıl herşey MECİDİYE diye adlandırılıyorsa, kendi döneminde de AZİZİYE diye adlandırılması gerektiğini böylece daha ilk icraatında hatırlatmış oluyordu. Abdülhamit'in bundan ders aldığı, kendi döneminde de herşeye, sudan hastaneye, demiryoluna, marşlara kadar herşeye HAMİDİYE adını verdirtmesinden anlaşılır. Bunu saltanatını pekiştirmenin bir gereği olarak ve Osmanlı geleneğindeki, ülkenin padişahın mülkü olduğu inancıyla yaptığı açıktır.

Herhalde padişahlık görevinin kapsamı hakkında aldığı ilk ders budur. Abdülhamit'in, babası ve amcasının tahta çıkışlarında yayımladıkları Hatt-ı Hümayunlardaki değişmeyi farketmiş olduğunu sanmıyoruz.

II. Mahmut'un geleneksel yetkileri sınırsız kullanmasına karşılık, Mecit, Tanzimat Fermanı ile kendi haklarını sınırlamış ve dayanakları olmasa da halka bazı güvenceler tanımıştı. Abdülaziz ise Tanzimat yumuşamasını daha da ileri götürmüştü. Hatt-ı Hümayununda ne Tanrı'nın inayeti, ne Peygamber'in ruhaniyeti ve ne de şeriattan bahis vardır. Bu sonuncunun yerine «konulmuş olan yasalar» deyimi kullanılmıştır. Bu bir anlamda laik bir yaklaşımdır. Bundan başka ibad (kul) yerine tebaa (tabi olan=uyan) deyimi geçmeye başlamıştır. Buna rağmen Abdülmecit'te «Halkın padişaha itaatı vacip olduğu, padişahın da tebaanın koruyuculuğunu yaptığı» anlayışı sonuna kadar devam etmiştir. Aziz'de de «Arzuyu şahane» sık sık tekrarlanmış, «padişahın rey ve kararında bağımsız olmasının saltanatın şartlarından olduğuna» kendisi de inanmıştır.

Bu konuda Abdülhamit'in ilginç şekilde izlediği olay Tanzimat toplumuna çok özgü bir çelişkidir. Bir yandan Aziz, Tanzimat ilkelerine uygun olarak yönetimde Babıâli'nin ağırlığını sürdürmesine göz yummuştu. Diğer taraftansa, saray (başta Valide Sultan) ve çevresi onu padişahın halk için değil, halkın padişah için olduğu tezine doğru itiyorlardı (K, VI-101, VII-116). Tanzimat ilkelerinin de bir «âtıfet-i şahane» olması bir kontrata=anlaşmaya (anayasa türü) bağlanmamış olması sebebiyle, Babıâli'nin statüsü de bu itmeye pek uygundu. Tek seçici ve karar verici padişahın kendisi olduktan sonra, göreve getirilenlerin ayakta kalabilmeleri ancak onun iyi niyetine bağlıydı. Bu yüzden Âlî ve Fuat paşalar gibi diktatörlükle suçlananlar bile zamanında padişaha ödün vermekten kurtulamıyorlardı. Ve bunun sonucu doğal olan belirmekte gecikmedi. Babıâli'nin içinden ,kendi yetkilerinin sınırlanmasını isteyenler

çıktı. İyi bir padişahın (şeriata uygun davranan, adaletli anlamına) sınırlanmasına gerek olmadığı düşüncesi hâkim olmaya başladı. İyi bir padişah uyruklarının babası gibi olduğundan cezalandırsa da, hatta bazan haksızlık da yapsa buna itaat gerektiği yolundaki geleneksel inanç, toplumda İslâmi tepkiyle daha da güçlenme fırsatını buldu.

Bu oluşumun Abdülhamit'i de etkilediği anlaşılıyor. Nitekim kendisi tahta çıktığında o zamana kadar anayasa yapılmasına fazla karşı görünmeyen Cevdet Paşa'nın «Deli padişahlar vardı, onun için anayasa gerekli görünüyordu, ama şimdi akıllısı geldi artık sınırlamaya ne gerek var» demesi de, bir uyum içine girmiş olduğu Abdülhamit'in, bu iyi baba rolünü benimsediğini kanıtlar. Anılarında uyruklarının babası rolünü oynadığını belirttiği gibi konuştuğu bazı yabancılara «iyi bir hükümdarın görevi uyruklarına babalık etmektir» dediğini görüyoruz. Hatta Dışişleri Bakanı Tevfik Paşa'ya bile bunu söylemiştir:

«Padişahlar bakanlarının babasıdır. Bir baba, evlâdını paylayabileceği gibi bir padişah da, baba sıfatıyla kendilerini paylayabilir ve bazı kere bu paylama haksız da olabilir.»

ABDÜLHAMİT'İN, TANZİMATÇILARLA YENİ OSMANLILARIN SENTEZİNDEN DOĞAN «REFORMCU-RESTORASYONCU»LARLA ÖZDEŞLEŞMESİ

Abdülhamit'in bu babalık rolünü benimsemesinde ve tahta geçer geçmez hiç yadırgamadan uygulamasında, o dönem düşünür ve aydınlarıyla Babıâli yöneticilerinin içinde yaşadıkları ortamın da büyük rol oynadığını kabul etmek gerekir.

Sarayın dışına bakıldığında görülen neydi?..

Herşeyden önce, artık en ücra köyde bile bilinen Osmanlı devletinin iflah olmaz hasta durumu vardı. Bu hastalığın «Ne seninle yaşanabilir, ne de sensiz = Nec cum te possum vivere, nec sine te» niteliği yüzünden Avrupa'da bir tartışma sürüp gidiyordu: Hastayı biz mi öldürelim, bırakalım kendiliğinde mi ölsün?.. Mirasını yaşarken mi paylaşalım? Hatta çok yoğun şekilde «Asyalıdırlar. Geldikleri yere dönmelidir, başkentlerini Bursa'ya Şam'a taşıyabilirler» kampanyası da vardı. Bir Avusturyalının dediği gibi, Avrupa'da o dönem mitinglerinin tek sporu, Türkiye'nin yok olacağı sloganını yinelemek olmuştur. Doğaldır ki buna paralel olarak Doğu toplumlarının geri kalmasında İslâm dininin tutucu niteliği teması da ısrarla yineleniyordu. Bizim burada iki üç satırla özetlediğimiz bu propaganda son derece yoğundu. 19. yüzyılda Avrupa'da yayınlanan gazete ya da dergi yoktur ki, abartmasız her sayısında, Türk düşmanlığını ve Osmanlı devletinin yıkılması gerektiğini ileri sürmesin.

Bu tartışmalar sadece ülke dışında değil, o dönemin basın özgürlüğü anlayışı çerçevesinde, biraz nüans farkıyla, ülke içinde de sürüp gidiyordu, hem de her düzeyde. Halk tabakası şaşkın ve kararsızdı. Sadece işlerin kötüye gittiğini biliyor, günlük yaşamında bunu hissediyor, kendilerine yakın bazı aracıların «din elden gidiyor» sözlerini alışkanlıkla yinelemekten başka bir şey yapmak ellerinden gelmiyordu. Çevresindeki sömürgeleşen Müslüman ülkelerden Osmanlı topraklarına akın eden göçmenler de (1876 öncesinde başlıca Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan ve az sayıda Cezayir'den 2 milyon kadar göçmen hesap edilmektedir) bu yakınmayı pekiştiriyorlardı. İslâm düşüncesinin bir özelliği olarak, vatan ya da devletin kaybından önce yöneticiler-

den dinin kaybolmasını önleyecek önlemleri bekliyorlardı. Kendi kendilerine sordukları soru da şuydu:

«Nasıl oldu da atalarımızın kölelerinin köleleri olduk ve bu kölelikten nasıl çıkılabilir?» (B+Q,36)

Bu göçmenler, hatta geride Hıristiyanlara köle olarak kalanlar, sığınacak bir «İslâm ülkesi» bulunduğunu bildiklerinden soruyu böyle soruyorlardı. Oysa sığınacağı başka bir toprak ve devlet bulunmayan Osmanlılar, hele hele özellikle Türklerde soru bambaşka şekilde soruluyordu:

«Bu devlet nasıl kurtarılabilir?»

Devlet deyimiyle «son İslâm devleti»nin anlatılmak istendiği belliydi. Dolayısıyla Osmanlı düşünürleri açısından devletin elden gitmesi dinin de elden gitmesiyle eş anlamlıydı. Osmanlı toplumunun en fazla üçte birini oluşturan Hıristiyan reayaa çoğunluktaki Müslümanlarla eşit haklar tanındığından beri (Tanzimat'tan beri) sorunun daha da tartışmalı bir hale geldiği açıktır. İşin ilginci, salt İslâm düşüncesine bağlanan düşünürlerde umut vermeyen bir kaderci karamsarlığın hakim oluşudur. İbn-i Haldun'un dairesel toplum görüşünün (Devletlerin doğup, büyüyüp, ihtiyarlayıp sonra yıkılmalarının kaçınılmazlığı) 18. ve özellikle 19. yüzyıl Osmanlı düşünürlerinin (başta Cevdet Paşa) en çok çevirip okudukları kitaplar arasında bulunması kuşkusuz rastlantı değildir. Çok sayıda İslâm toplumları bulunduğu zaman bu görüş bir tehlikenin işareti sayılmayabilirdi. Ama «son İslâm devleti» durumuna varıldığında, seçeneksizliğin büyük bir panik yaratmaması olanaksızdı. İster istemez kaçınılmaz bir batışı beklemenin ortamı yaratılmış oluyordu.

Abdülhamit'in bu dönemde ve bu fikirler karşısında neler düşündüğünü bilemiyoruz. Kuşkusuz o da bunalımın farkında ve bilincindeydi. Ama çözüm için ne

saray ne de son Tanzimatçı paşalarda bir dinamizm kalmamış olduğunun da farkındaydı. Tanzimat'ın Mahmut'un son ve Abdülmecit'in ilk yıllarındaki devrimci hızı ve canlılığı geçtikten sonra, yapılmış olanı pekiştirmeye yönelik, hareketsiz, duragan döneme girilmişti. Tanzimat'ın bu ikinci kuşak paşalar (Fuat, Âlî vb..) dönemi, Yeni Osmanlıların onların Tanzimat'ı uygulama şekline tepkisinin ve suçlamasının belirdiği dönemdir. Tanzimat'ın kendisine karşı değildiler. Abdülhamit'i gerçekten etkileyen bu dönem ve bu tartışmaların içeriği olmuştur. Namık Kemal'in gerçek ışığın fikirlerin çatışmasından doğacağı düşüncesinin etkisinde kaldığını bize zannettiren, bu iki akımın sentezine yönelmesi olayıdır. Bu tutumuyla, çoğunluğu oluşturan ortadaki pasif grupla özdeşleşmiş oluyordu.

Abdülhamit'in eğilimi halka ve kitlelere doğru açılma niteliği taşıyordu, ancak önerebileceği çözümler «temel veriler» olarak Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlıların «Batı Adaptasyonları»na dayanıyordu. Yani, artık Osmanlı toplumunun da kaçınılmaz olarak bütünleşme yoluna girmiş olduğu Batı dünyasındaki «gerçek» oluşumların bir sentezi değildi.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda eski Osmanlı gücünün güçsüzlüğe dönmüş olduğu, şeriata uyulmazsa payidar olunamayacağı, gerekli çalışmalar, yeni yasalar ve yeni uygulamalarla «15 yıllık bir hüsnü idare» sonucu eski güce ulaşılabileceği tezi ileri sürülmüştür. Oysa, Tanzimat'ı 1826'dan itibaren sayarsak, üzerinden kırk yıl geçtiği halde beklenen iyileşme görülmemişti. Buna, en belirgin sözcülüğünü Namık Kemal'in yaptığı tepkide en çok üzerinde durulan husus, ilerlemeye engel olan etmenin şeriat olduğu fikrinin reddidir. Bu yaklaşımla Yeni Osmanlılar «Restorasyoncu» (canlandırma, yeniden gündeme getirmeci) durlar. Tanzimat-

çıların şeriata kusur bulmalarının kendi başarısızlıklarını örtmek için kullanıldığını iddia ederler. İlerlemeyi asıl engelleyenin Tanzimatçıların Avrupa'nın siyasal ve ekonomik etkenliği karşısındaki teslimiyetçi tutumları olduğunu savunurlar. Bu inanışladır ki, dönemin en ileri düşünürleri sayılan Namık Kemal ile Ziya Paşa, ölümünde Fuat Paşa'yı «Katolik» olmakla suçlamaktan geri kalmayacaklardır.

Namık Kemal'e göre ekonomik kalkınmanın sağlanamaması, Avrupa'nın ülke birliğini yıkacak şekilde içişlere karıştırılmasıyla ortaya çıkan bunalımdan ve halk iradesini temsil eden bir hükümet rejiminin yaratılamamış olmasındandır. Halkı temsil eden bir rejim kurulabilmiş olsaydı, Avrupa'yla oluşturulan yeni ekonomik bağlantılar Osmanlı toplumunun çöküşünü değil, ilerlemesini sağlayabilir, çağdaş uygarlığa girme, ilerleme (terakki) gerçekleşebilirdi. Böylelikle Namık Kemal, İbni Haldun okuyup yok olmanın kaçınılmazlığına inanmış olanlara karşı, Batı uygarlığının felsefi temeli olan «tabii haklar» fikrinden hareketle ilerlemeye ulaşılabileceğini ileri sürerek, topluma yeni bir umut kapısı açmış oluyordu. Özellikle Yeni Osmanlı'ların, Tanzimatçıların fazlasıyla kullandıkları Batı deyimleri yerine, yerli ve İslâm geleneğinden alınmış deyimleri —aralarındaki büyük içerik farklarına fazla aldırmadan— kullanmaları, hatta Meşveret ile Parlamentarizmi benzetmelerinde olduğu gibi, bunların aslında İslami yapıda bulunduğunu ileri sürmeleri, yıkmayı tasarladıkları istibdatı savunur hale gelmeleri gibi bir çelişki yaratmıştır.

Niyazi Berkes «zamanın koşulları ve anlamları açısından bakmak şartıyla, Namık Kemal'in yazılarında başlıca şu soruların cevaplandırılmasına çalışıldığını görürüz» diyor:

1) Osmanlı İmparatorluk Devleti'nin çöküşünün nedenleri nelerdi?

2) Bu çöküş sürecini tersine çevirmenin yolları nelerdir?

3) Bunun için gerekli olan reformlar neler olmalıdır?

Ve yine Berkes, «onun yirmi beş yıllık yazı hayatından bu sorunlara kendi terimlerimizle çıkarabileceğimiz cevapları şöyle özetleyebiliriz» diye ekliyor: (B, 256-57)

1) Nedenler siyasal ve ekonomiktir.

2) Yollar eğitim yollarıdır.

3) Baş gerekli reform, anayasalı merkeziyetçi bir devlet rejimi kurmakla başlayabilir.

Bu amaca varmak için uygulanmasını gerekli gördüğü politikaları da üç noktada toplar:

1) İttihad-ı İslâm (Sadece ülke içinde)

2) İttihad-ı anasır (Osmanlılık birliği)

3) Hakim milletin egemenliği (Yönetimde Türk üstünlüğü)

Bu üç unsur birlikte savunacakları bir «vatan» oluşturacak ve parlamentoda temsil edilecekleri için buna ortak olacak ve bağlanacaklardı. Burada da Namık Kemal gerçekte Doğu toplumlarına yabancı olmayan bir sözcüğe yeni bir içerik kazandırıyordu. Salt bir yer, hatta koyun otlatılan toprak gibi anlamlarda kullanılan Vatan'a siyasal bir anlam vermişti. Kuşkusuz bu değişikliğin gününde hemen anlaşılması ve topluma hemen mal olması olanaksızdı. Aynı şekilde dilimizde eskiden de var olan Hürriyet sözcüğüne de yeni bir içerik kazandırmış, ancak bunun da toplum tarafından benimsenmesi zaman almıştır.

Yarattığı kavram karmaşasına rağmen, gününün koşulları içinde ve diğerlerine göre fikirlerini en siste-

matik yansıtan, ayrıca heyecanıyla ve kişisel tutarlılığıyla kitleleri sürüklemeyi beceren Namık Kemal'in Abdülhamit'i de etkilediği anlaşılıyor. Bu etkilemenin kesin çizgili bir teoriye dönüşebilmiş olduğunu söylemek olanaksızdır. Çünkü Namık Kemal'in kendisi tezini savunurken çelişkilerini farketmiş olduğu gibi, Yeni Osmanlıların her birinin de görüşleri arasında büyük farklılıklar vardı. M.C. Kuntay'ın dediği gibi: «Slogan Meşrutiyet'ti, ama galiba 245 tane Yeni Osmanlı olduğu gibi, 245 tane de meşrutiyet vardı... Yeni Osmanlılar istemekte değil, istememekte birleşmiştiler. Âlî Paşa'yı istememekte.» (s. 358)

Yeni Osmanlılar arasında daha başlangıçta başlayan fikir ayrılıkları bazan o derece aşağı kalitede kişisel çekişmelere (o dönemin deyimiyle, şahsiyata) yol açmıştı ki, Tanzimat'ı frenk işi olduğu için «frengi illeti» sayanlara hak verdirecek düzeye gelmişti.

Berkes'in «Yeni Osmanlıların gerçek ve tutarlı biricik temsilcisi» diye nitelediği Namık Kemal'in sentezini Abdülhamit'in, diğer birçok düşünürün yaptığı gibi, kendi seçim ve önceliklerini ayırıp benimsediği anlaşılıyor. Çöküşün gerekçelerinde ekonomiyi siyasaldan önceye almak; eğitim ve reform gereğini kabul, meşrutiyeti sınırlı düşünmek gibi; anayasaya inanmak ama parlamentarizmi şüpheli görmek gibi.

İttihad-ı İslâmı ön planda tutarken Hakim Milletin egemenliğini ikinci sıraya almak gibi. Dolayısıyla, Yeni Osmanlıların en radikali Namık Kemal'in formülleri bile bazı rötuşlarla uygulanabilecek çözümler sayılabilirlerdi. Özellikle Babıâli istibdadına karşı padişahı son seçici, ya da hakem kabul ettikleri sürece. Önceleri Âlî ve Fuat Paşaları şikâyet ettikleri Aziz'i sonraları dengesiz bulunca, bir rejim değişikliğini (örneğin Cumhuriyeti) düşünmemiş, sıradaki meşru veliahtta çözüm

aramış olmaları, Yeni Osmanlı formüllerini ezbere reddetmemek için kuşkusuz en güvenilir gerekçeydi. Böylece Abdülhamit'in, «Reformcu» Tanzimatçılarla, «Radikal-Reformcu-Restorasyoncu» Yeni Osmanlıların fikirlerinin karmasından doğan sentezi benimseyen ve ikisinden de daha yaygın olan «Reformcu-Restorasyoncu» grupla kendisini özdeşleştirdiğini görüyoruz.

İLERLEMEYİ AVRUPA'DAN ALINAN MEDENİYET-İ HAZIRA'NIN GETİRECEĞİNE İNANIYORDU

Abdülhamit anılarında düzenli bir eğitim görmediğini ve özel araştırmalara da vakit bulamadığını, hele şehzadeliğinin ağabeyi Murat gibi, «kayıtsızlıklar içinde geçtiğini» itiraftan çekinmez. Bu sebepledir ki, yapılan tartışmaların ayrıntılarına inmeden sonuçlarından yargılara vardığı ve üstün gözlemcilik yeteneğiyle kendi yöntemini oluşturduğu bellidir.

Abdülhamit'in Avrupa örneğinden, reform ve eğitim açısından, vazgeçmeme inancının oluşmasında herhalde Yeni Osmanlıların eserleri kadar, Avrupa'yı gezip görmesinin etkisi büyük olmuştur. Amcasıyla birlikte bir buçuk ay boyunca Avrupa'nın en ileri ülkelerinde (Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya) çağın en modern ulaştırma araçlarıyla (Buharlı gemi ve tren) yaptığı bu gezinin ona, Doğulu toplumların erişmek istedikleri gücün niteliğini gerçek anlamıyla öğrettiği anlaşılıyor.

Aziz hakkında pek çok eleştiri yapılsa da veliaht ve şehzadelerine bütün Avrupa'yı göstermesindeki (Tanzimatçı paşaların ısrarıyla da olsa) faydalar asla küçümsenmemelidir. Batı'yı pek çarpık bir örneği olan Pera'dan ve Galata Levantenlerinden tanıyanların yansıttıklarının ötesinde asıl yapısıyla tanımak kuşkusuz

çok yararlı olmuştur. Birkaç aylık bir gezide Batı'yı ruhu ve yapısıyla anlamanın olanaksızlığı tartışılamaz. Yine de Tanzimat'la başlayan yenileşme hareketlerine saltanatı boyunca sadık kalmasında bu gezi mutlak önemli bir etken olmuştur.

Birinci Meclis-i Mebusan'ı açış nutkundaki sözleri, bu konudaki inancını yansıtır:

«Sultan Mahmut Han, Avrupa çağdaş uygarlığının (Medeniyet-i hazıra) mülkümüze sokulması için ilk olarak bir kapı açmıştı. Şan ve şeref sahibi babam Abdülmecit Han merhum da, o yolda giderek ahalimizin can, mal, ırz ve namusunu güvence altına alan Tanzimat-ı Hayriye esasını ilân etmişti. İşte o günden sonra ülkemizin ticaret ve ziraati gelişti ve devletimizin gelirleri az zamanda birkaç kat arttı. Ve gerekli olan ıslahata dayanak olacak kanun ve nizamlar yapılıp bilimlerin eğitimi ve öğretimi de oldukça gelişti.»

Abdülhamit İstanbul dışına ilk gezisini 1864'de kardeşleri Murat ve M. Reşat'la birlikte, Aziz'in yanında Mısır'a yaptı. Burada sadece Serasker Fuat Paşa'nın, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunu kanıtlamak yolundaki çabalarıyla, Hıdiv İsmail'in büyük masraflara malolan gösteri merakına tanık oldular.

Avrupa gezisi ise tam anlamda bir eğitim oldu. Fransa İmparatoru III. Napolyon Uluslararası Paris Sergisi dolayısıyla birçok hükümdar arasında Aziz'i de davet etmişti. Âlî ve Fuat paşalar, siyasal ilişkilerdeki önemi açısından kabulü desteklediler. Böylece 21 Haziran ile 7 Ağustos 1867 arasında Aziz, yanındaki üç şehzade (Yusuf İzzettin, Murat ve Abdülhamit), 40 görevli memur ve 31 hademeden oluşan Osmanlı heyetiyle Avrupa'yı dolaştı. Fransa, İngiltere, Belçika, Almanya, Avusturya-Macaristan'ı kapsayan gezinin Avrupa kamuoyları üzerindeki etkisi, «Büyük Türk»ü görmekten ileri gelen bir tür eğlence havası oldu.

Abdülhamit açısından bakarsak gezinin birkaç cephesi ön plana çıkar. Önce kuşkusuz, işin eğlence, balolar, ziyafetler yönü vardır. Batılı yaşamını, adabını, protokolünü bütün ayrıntılarıyla gördüler, yaşadılar. İkinci yanı, dünyanın en ileri tekniklerini, buluşlarını, yerinde görmüş, bunlarla Avrupa'nın hangi düzeye varmış olduğunu anlamışlardır. Üçüncü yanı, uluslararası politika oyunlarıdır. Fransızlar ve Almanlar geçit resimleriyle ordularının, İngiltere donanmasının gücünü kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu arada Fuat Paşa'nın sadece esprilerle Osmanlı varlığına saygı toplamağa çalıştığı da herhalde dikkatlerinden kaçmamıştır. «Girit'i kaça verirsiniz?» diyene «Aldığımız fiyata (27 yıl savaş)» yanıtıyla; «En güçlü devlet Osmanlı'dır zira 300 yıldır siz dışardan bir içerden yıkamadık» sözleriyle paylaşmacıları susturmayı becermesi kuşkusuz kolay unutulacak birer diplomasi dersi değildi.

Gezi dolayısıyla Yeni Osmanlılar (Namık Kemal, Ziya Bey, Şinasi, Ali Suavi) hudut dışı edilirken, onların koruyucusu Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan'ın heyetine katılması da herhalde küçümsenecek bir siyasal ders değildi.

Abdülhamit gezi sonucunda, Fransa'yı bir eğlence ve debdebe, İngiltere'yi servet, ziraat ve sanayi ülkesi olarak beğenmiş, Almanya'nın yönetimi, askeri ve disiplini hoşuna gitmişti. Bu yüzden saltanatında Osmanlı ordusunun eğitimini Alman subaylarına teslim etmiştir. Gezisi sırasında coğrafya kitapları ve yayınlarıyla da çok ilgilendiği söylenir. Böylece edindiği Batı hayranlığını sonra günlük yaşamında da göstermiştir; bu arada bazı tercihleri bulunduğunu Akarlı şöyle özetliyor:

«Duygusal edebiyatın insan ruhu üzerinde zararlı etkileri olduğuna inanırdı. Gezi ve keşiflere ilişkin ya-

zıların herhangi bir romandan çok daha sürükleyici ve yararlı olduğunu düşünürdü. Ama polisiye romanları sever, bunları eğlendirici bulurdu. Tiyatro ve müziği de eğlendirici oldukları ölçüde severdi. Gamlı ve hüzünlü bulduğu Türk müziğinden hoşlanmazdı. Operet ve operet şarkıları en sevdiği tiyatro ve müzik türleriydi. Sevdiği birkaç şarkıyı çalacak kadar piyano da bilirdi. Abdülhamit'in bu zevkleri padişahlığı zamanında da sürdü. Sarayının özel tiyatrosu, İstanbul'u sık sık ziyaret eden Avrupalı, özellikle İtalyan operet ve tiyatro sanatçılarının doğal uğrak yeri oldu. Marangozluk, tahta oymacılığı ve kakmacılığa merak sararak bu becerilerini zamanla övgüye yaraşır bir düzeye çıkardı.»

III. Selim'den beri Osmanlı sultan ve şehzadelerinde kaybolmuş olan bestecilik, hattatlık, şairlik gibi özel yaşam zevklerinin Abdülhamit'le birlikte yeniden canlandığını görüyoruz. Harem zevklerini ön plana çıkaran babası ve amcasından bu farklı davranışı, hanedan içinde Batı türü «hobby»lerin başlamasına yol açmıştır. Nitekim onun örneği daha sonra ressam halife bile yetiştirecektir: Abdülmecit Efendi. Unutmamak gerekir ki 1868 doğumlu olan Abdülmecit ressamlık yeteneklerini tamamen Abdülhamit döneminde geliştirmiş ve hiçbir engellemeyle karşılaşmamıştır.

Abdülhamit'in bu özelliği şehzadeliği zamanından biliniyordu. Tahta çıktığında hakkında yazılan tanıtma yazılarında, eğitiminin yetersizliği, dine bağlılığı, ekonomik yaşamı gibi gerçek olan bilgilerin yanı sıra, «Avrupalı gibi davranmaktan hoşlanıyor, üzerinde Doğulu olarak taşıdığı tek şey fesidir» denmiştir.

(I. London News, 16.IX.1876)

Anılarında, ittihatçı hükümetin takvim reformu konusundaki bazı görüşlerini ileri sürerken karşı olduğu

zannedilmesin diye «Garbi takvimin kabul edildiğine itiraz ettiğim zannedilmesin» demekten kendini alamaz.

Abdülhamit'te, şekil ve ilke halinde Avrupa'yı izleme davranışının pek çok örneğini bulabiliriz: Avrupa'da görmüş olduğu şekilde Alman İmparatoriçesine kolunu vererek saraya götürüşü; döneminde Arkeoloji Müzesi (1881) ve Güzel Sanatlar Okulu'nun açılışı (1883); Türk ressamlarının İstanbul'da sergiler açmaları; Avrupa'nın metrik ölçü sistemini kabul ettirme çabaları (1886-1891 ve 1897-1898); fotoğrafçılık ve fonografın yayılması, ilk bisiklet ve otomobilin ithali, esirliğin yasaklanması hakkında irade çıkarılması (1889); futbolun önce yabancılar (1890), sonra Türklerce oynanması, vb... bu arada sayılabilir.

DEVLETİ SARRAFLARA İPOTEK ETTİKTEN SONRA «CENAB-I HAKKIN GAİB HAZİNESİNDEN MEDET UMANLARA» KARŞIYDI

Abdülhamit'in uluslararası politika konusunda şehzadeliği dönemine ait görüşleri hiç işitilmemiştir. Ancak Fuat ve Âlî paşaların Avrupa'ca da saygıyla karşılanan kişilik ve yöntemlerinin etkisi altında kaldığı anlaşılıyor. Onların pazarlık gücünü andıran bir sistemi saltanatı boyunca uygulamıştır. Yeni Osmanlıların bu alandaki çoğu kez dengesiz eleştirilerine katılmadığı açıktır. Ancak bu paşaları övmekten kaçındığı da bir gerçektir. Bunun sebebi de kolaylıkla açıklanabilir. İçerde Babıâli istibdadını oluşturan ve dışarda Avrupa'ya aşırı teslimiyete sebep olan politikalardan yana görünemezdi. Abdülhamit, saraya dayanan bir yönetimden ve Avrupa karşısında bağımsızlık politikasından yanaydı.

Özetle dış, hatta iç politikadan uzak tutulan ve yabancı temsilcilerle temaslarına olanak verilmeyen bü-

tün şehzadeler gibi Abdülhamit'in de dış politikayı izleme aracı basın olmuştur. 1856-1876 arasındaki sürekli barış döneminde özellikle Pera basınını (Beyoğlu'nun Fransızca gazeteleri) izleyen Osmanlı okuyucuları, mali ve ekonomik sorunlarla siyasal sorunların içiçeliğini artık iyice farketmişlerdi. Böylece, Osmanlı toplumundaki ticaret ve ekonomiyle siyasetin ayrı ayrı şeyler olduğu kanısı yokolmaya başladı. Bunu en önce ve köklüce anlayanlardan birinin de Abdülhamit olduğu anlaşılıyor.

1856 Paris Kongresi'yle Kırım Savaşı bir sonuca bağlanıncaya kadar, Avrupada, Doğu sorununu salt politik açıdan ele alıyordu. 1838 ticaret antlaşmalarının getirdiği Liberal Pazar Ekonomisi'nin Osmanlı ekonomisini Avrupa pazarlarıyla bütünleştirmesinin arkasından, 1854'de başlayan borçlanmalarla, mali açıdan bütünleşme sürecine de girilmesi, bakış açısını tamamen değiştirdi. Artık Doğu sorunu bir mali sorun olmuştu. Eskiden «Türk» denince, Türk ordusu, Müslümanlar gibi politik kavramlar anlaşılırken, şimdi Avrupa borsalarındaki hisseler anlaşılıyordu.

Bu dönemde Osmanlı ticaret hacmi Avrupa'nınkine eşit bir hızla artış göstermekle birlikte, içerde, geliri artıracak bir ekonomik düşünce ve uygulamanın yokluğu sonucu, Osmanlı devleti sürekli bir ödeme sıkıntısı ile karşılaşmaya başlamıştı. Artı-ürün hep Avrupa'ya kayıyor, yeni gelir kaynakları sadece vergi artırma zorlamasında aranıyor, bu yüzden halkta rahatsızlık artıyordu.

Bir yandan, sekiz yüz bin nüfuslu başkentte sayılarının 12 bine vardığı ileri sürülen (65 kişide bir) sarraflar, sömürücü-aracı mali sistemin en kötüsünü oluşturmuşlardı. Bunlar aylık ödemesi için Babıâli'ye bir yandan yüksek faizli borç verirken, diğer yandan da memurların düzenli alamadıkları aylıklarını kırarak çifte

kazanç sağlıyorlardı. Bu yüzden İstanbul'un adı Sarrafopolis'e çıkmıştı. Öbür yandan Avrupa finans çevrelerine borçlar pek hızlı bir şekilde artmıştı. Abdülmecit döneminde (1854-1861) 16.5 milyon lira olan borçlara Aziz döneminde (1861-1874) 214,5 milyon daha eklenmişti. Avrupa'da yüzde 3-5 arasında donmuş olan faizlerin Doğu'da yüzde 12-20'ye kadar çıkması bu çevrelerin Doğu'ya yönelmesine sebep oluyordu. Kâğıt üzerinde 231 milyon lira olan borcundan Osmanlı Devleti'nin eline sadece 130, hattâ bazı komisyonlar ve masraflar da düşünce 120 milyon lira geçmişti. Bu ölçüsüz işlemler sonucunda Babıâli değil anaparayı, faizleri bile ödeyemez duruma gelmişti. Osmanlı maliye yöneticileri artık «Cenab-ı Hakkın gaip hazinesinden» medet umar haldeydiler. Bu yüzden İngiltere Dışişleri Bakanı Osmanlıya borç vermeyi delik bir fıçıya su doldurmaya benzetmişti.

Alınan borçların üretici değil tüketici (Ordu, donanma) ve lükse (Saray inşaatı, saray masrafı) harcanması yüzünden ülke ekonomisine de hiçbir katkısı olmamıştı. İşin ilginç yanı, aynı savurganlığı Tunus Beyi ile Mısır Hıdivi yapınca İstanbul bunları uyarmış hatta frenlemeye kalkışmıştı. Buna rağmen, Tunus ve arkasından Mısır'ın iflası görüldüğü halde, ne saray ve ne de Babıâli ciddi kısıtlayıcı önlemleri kendi bütçesinde uygulamaya yanaşmamış ve Türkiye iflas etmişti. Hele Mısır Hıdivi'nin Âlî Paşa'nın ölümünden sonra, İstanbul'a sormadan borç alabilme fermanını sağlamak için verdiği rüşveti sarayın (1 milyon lira) ve Babıâli'nin (vezirler arasında dağıtılmak üzere 600 bin lira) sevinerek paylaşması, kuşkusuz Osmanlı yönetiminin içine düştüğü bilinçsizliğinin kanıtıdır.

Mustafa Fazıl Paşa'nın ünlü uyarı mektubundaki

«Beni korkutan şey, millet-i mahkûmelerde görüldüğü gibi, bizim Osmanlı milletine ariz olan suiahlâktır ki, her gün artmakta ve derinleşmekte ve yayılmaktadır» sözlerinin hiçbir etki yaratmamış olduğu anlaşılıyordu.

Âlî Paşa'nın ölümüne «Şimdi serbest oldum!.. Padişahlığımı şimdi anlamaya başladım» diye sevinen Aziz, ondan sonra, Babıâli'de istikrarsızlık yaratmak taktiğiyle saltanatını pekiştirme yolunu tutmuştu. İlk sadrazam seçimi olan Mahmut Nedim de ona bu yolda büyük yardımda bulunmuştu. Saltanatının ilk on yılında sadece 6 sadrazam değiştirmiş iken (Görev süresi ortalama 20 ay), son beş yılda 8 sadrazam (ortalama 7,5 ay) değiştirdi. Sadrazamların da vezir ve diğer yüksek görevlileri sürekli değiştirmelerine Aziz'den tepki gelmiyordu. Böylelikle Yeni Osmanlıların çok eleştirdikleri Babıâli istibdadı tırpanlanmış oluyordu. Kimse artık yerinden emin değildi. Bir iddiaya göre, Âlî Paşa'nın ölümünü izleyen onbeş ay içinde yüksek görevlerde şu değişiklikler yapılmıştı:

3 sadrazam, 3 dışişleri, 4 maarif, 7 bahriye, 5 maliye, 7 zaptiye, 2 nafia, 5 harbiye, 2 posta, 3 evkaf, 4 tophane, 3 ticaret, 2 saray nazırıyla, 2 şeyhülislâm, 2 şûrayı devlet reisi ve 23 vilâyet ve mutasarrıflıkta 72 değişiklik.

Son yedi sadrazamından beşini mali sebeplerden (isteklerine karşı çıktıkları, ya da isteklerini yerine getirmedikleri için) görevden uzaklaştırmıştı. Mithat, padişaha büyük bir pişkeş sağlayacak Mısır veraset ve istikraz fermanına karşı çıktığı için, Hüseyin Avni ise formülüne karşı çıktığı Baron Hirsch'in Rumeli demiryolu işini doğrudan Sultan'la halletmesi sonucu.

Avrupa'da, Osmanlı'nın en borçlu ülke olmadığı biliniyordu, ancak siyasal oyunlarla çözülemeyen yapısının mali oyunlarla çökertilebileceğini açıkça belirtenler vardı:

«Ondan daha kötü olanlar var. Örneğin İspanya. Ama bunların durumu aynı derecede yapay değil. İspanya da, İtalya da iflâs etseler, iç savaş da çıksa devletleri dağılmaz. Avrupa haritasını, Avrupa dengesini etkilemez. Buna karşılık Türk İmparatorluğu homojen değil. Halkı bir ortak milliyet, ya da bir ortak felâketi paylaşma hissine sahip değil (...) Şimdi konan vergiler uyuyan mutsuzluğu artıracaktır (...) Barış döneminde bulunduğu halde Türkiye'nin 200 milyon, yani Fransa'nın yenik düştüğü savaş sonucu Prusya'ya ödediği tazminat kadar borç yapmış olması sonucunda, devletin kendi uyrukları, özerk vilâyetleri, askerî yönetimleri ve komşularıyla ilişkilerinde büyük değişikliklerin doğmasına sebep olabilir...» (Times, 12.VI.1874)

1874 yılı boyunca Avrupa politikacıları ve iş çevrelerini en çok ilgilendiren, Babıâli'yle Mısır'ın borç alma girişimleriydi. Bir tarafta Süveyş kanalının mülkiyeti meselesinden doğan bir gerginlik vardı. Mısır borcuna sahip olanın kanalı etkisi altına alıp diğerlerine kapatması olasılığı özellikle İngiltere'yi çok kuşkulandırıyordu. İstanbul'da ise, «Sarraflar aşırı faizlerle verdikleri borçları kurtarmak için, bunları yabancı borçlarıyla (Avrupa borsalarından sağlanan resmi borçlar) birleştirmek oyunu oynuyorlar»dı. Avrupa'daki inanç, buna karşı tek çözümün, saray, yüksek memur, ordu ve bahriye masraflarının azaltılması olduğuydu. Ve buna çok hızla girilmeliydi.

Aziz'in formülü ise, kısıntı yerine sadrazam, vezir değiştirmekten ibaret kalıyordu. Suriye (1860-61), Karadağ (1861-64), Eflâk-Boğdan (1861-66), Sırbistan (1862-67), Girit (1866-69) bunalımlarını Babıâli, Fuat ve Âlî paşaların başarılı çabalarıyla, uluslararası gerginlikler yaratmadan ve Avrupa'ca da kabul edilen çözümlerle bastırmayı başarmıştı. Dış kışkırtmayla pat-

lak veren Hersek ayaklanması da, hemen ve ciddiyetle ele alındığı takdirde kolaylıkla bastırılacak bir şeydi. Ama Aziz'in, Rus elçisi İgnatiyef'ten aldığı esinle olayı masrafsız ve barışçı şekilde çözümleyebileceğini ileri süren Mahmut Nedim'i sadrazamlığa getirerek işi halle kalkışması, büyük hata oldu. Böylelikle siyasal sorunlar gerçekten mali çıkarlara feda ediliyordu. Halk arasında, Hersek'teki orduya gönderilen 100 bin altının, barışçı çözüm formülü üzerine saraya geri aldırıldığı söylentileri dolaşıyordu. Çıkarcı bir sultan ve pohpohcu bir sadrazam, durumu daha da kritik bir hale getiriyorlardı.

Bu oluşumları kamuoyu farkeder ve tartışırken Abdülhamit'in farketmemiş olması düşünülemez. Hem de Murat ve Yeni Osmanlılarla daha da sıkı ilişkide bulunduğu bir dönemde. «Cimri» eleştirilerine aldırmadan kendi hesaplı yaşamını sürdüren ama bu arada mali bağımsızlığını kurmuş olan Abdülhamit'in, olaylara değişik bir şekilde baktığını kabul gerekir. Her şeyden önce mali reform fikrinin şehzadeliği zamanındaki bu gözlemlerinden kaynaklandığı anlaşılıyor. Güçlü bir mali temel kurulmadan yapılan siyasal reformlara pek inanmıyordu. Bunun yanı sıra, kendisi de ticarete ve borsa oyunlarına bulaşmış olduğu için ekonomik alandaki çözümün, serbest piyasa düzeninin yanısıra devlet maliyesinin dengeli bir hale getirilmesinden geçtiği sonucuna vardığı, saltanatı sırasındaki politikasından belli oluyor. Sadece Abdülhamit'in değil, Murat'ın da mali reformun siyasal reformlara önceliğini savunduğu 1876 yılı olayları sırasında görülmüştür. Murat meşrutiyet ilânına karşı çıkıp mali reformu istemiş, Abdülhamit ise Mithat'la görüşmelerinde mali reformun önceliği tezini savunmuş, fakat anayasanın önce ilânına karşı çıkmamıştır.

DİNAMİK KAMUOYUNDA «YARARLI DENGE» ARAYIŞI

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Doğu sorunu salt bir ekonomik-mali sorun haline dönüşürken, Avrupa kamuoylarında gelenekselleşmiş Hıristiyanları kurtarma ve Müslümanlarla eşitleştirme savlarının gürültüsü daha da artmıştı. Bu davranış, Osmanlı topraklarını paylaşma oyununu perdelemenin bir yoluydu. Doruğuna varmış olan Avrupa emperyalizminin bu taktiği, doğrusu çok uzun süre kurtarılması için savaşıldığı söylenen Hıristiyan azınlıklar tarafından da farkedilememiştir. Osmanlı yöneticileri el altından yürütülen bölüşme planlarını hissediyor ama bu gürültüyü önlemenin yolunu bulamıyorlardı. İslâmi yapıyı altüst ederek Müslüman-Müslüman olmayan eşitliğini onaylamaları kimseyi tatmin etmemekle kalmamış, üstüne saldırıların daha da şiddetlenmesine sebep olmuştu. Bu kampanyanın aracı basındı.

1860 ve 70'li yıllardaki Osmanlı yapısında Tanzimat'ın daha önceki dönemine göre, kuşkusuz Abdülhamit'in de dikkatinden kaçmamış olması gereken önemli bir değişiklik görülür. Artık sadece devlet tarafından sübvansiyone edilen ve emredileni yazan gazete dönemi sona ermiştir. Yeni Osmanlıların başlattığı dinamik gazetecilik 3-4 yıl içinde kamuoyuna büyük bir heyecan kazandırdığı gibi, Babıâli'de de konuya değişik şekilde yaklaşma gereksinmesini yaratmıştı. Dokunulmazlığa sahip olduğu için her eleştiriyi yapabilen Fransızca, milliyetçilik temalarını serbestçe işleyen azınlık (Rum, Bulgar, Ermeni) basınına ek olarak, ayırıcı olmamaları gerektiğinden en çok kontrolde tutulan Türkçe gazetelerin böyle bir dinamizm getirmesi, Osmanlı toplumunu ciddi şekilde silkelemeğe başlamıştı.

Abdülhamit, eskisinden çok daha kapsamlı olarak basının Aziz döneminde mali konularda spekülasyon aracı haline geldiğini, aracılarla da olsa borsa oyunlarına girdiği için kestirebiliyordu. İstanbul telgrafla Avrupa'ya bağlandığından beri en basit borsa dalgalanmaları hemen Galata'ya yansıyor ve gazetelerin özel ekleri, hattâ hileli yayınlarıyla sarraflar arasında büyük servetler el değiştiriyordu. Bir yalan savaş, ya da hükümdara suikast haberiyle istenen sonucu almak olasıydı. Siyaset mali konulara bağımlı hale gelmişti. Ve basını mali gücüyle etkilemeyi becerenler siyasetlerini yürütüyorlardı. Abdülhamit'in, mali konuların siyaseti yönlendirmesinde basının etken rolünü erkenden fark ettiği ve yine buna karşı neler yapılması konusunda erkenden karara vardığı anlaşılıyor.

Somut hedeflerini bilen ve Osmanlı topraklarındaki basını o amaca göre bilinçle kullanabilen Avrupalılar, Levantenler ve azınlıklara karşılık Türkçe basın soyut tartışmaların da en ilkel dönemindeydi. Devleti kurtarmak için yapılan öneriler yöneticileri silkeliyor ama tüm toplumun beklediği «kısa süredeki çözüm formülü»nü getiremiyorlardı. Getiremezlerdi de, çünkü böyle bir formül yoktu, olamazdı. Ama herkes bunu bekliyordu. Tartışmacıların hiçbiri de bu gerçeği ortaya koymağa yanaşmıyordu. Örneğin, en çok tartışılan ve üzerinde hemen herkesin birleştiği, toplumun çağdaş şekilde eğitilmesi zorunluğuydu; ama bunun birkaç kuşak geçmeden çözümlenemeyeceğini de söyleyen yoktu. Bu davranış yüzünden birçok şeyin gerçekleştirilmesine, başarılmasına rağmen şikâyetler her gün artıyor, yeni kılıklara bürünüyordu. Bazan birkaç yüz yıllık oluşumların suçluları da günün yöneticileri arasında aranıyordu. Bu suçlu arama manisi özellikle mali konularda yeni bir boyuta ulaşmıştı. Mali spekülasyonlara pek az ka-

tılmalarına karşın, Pera gazetelerinden alıntılarla onların oyunlarına alet olmaktan kurtulamayan Türkçe gazeteler sayesinde vezirlerin yolsuzlukla (rüşvet) suçlanmasında yoğun bir dönem başlamıştı. Çözümsüzlüğün bir diğer aşaması da, yapıcı hiçbir yanı olmayan, sadece yıkmaya yönelik «şahsiyat yapma» denilen kısır eleştiri yönteminin geleneksel dedikodu alışkanlığı yerine gazete sütunlarına yerleşmesi olmuştur.

O dönemde sürekli olarak basını izleyen bir okuyucunun çok hızla bunalıma girmemesi olanaksızdır. Basın kuşkusuz toplumdaki umutsuzluk ve korkuyu sadakatle yansıtıyordu; fakat, geri kalmışlıktan çıkış sürecinin gerektirdiği uzunca sürede devamlı olarak heyecana yönlendirilen ve aynı zamanda çözümsüzlüğün bunalımına itilen bir toplumun da sağlıksız sonuçlara varma olasılığı artıyordu. Böylece bireylerde, ileri toplum bireyleri karşısında (Avrupalı) aşağılık kompleksi ve kişilik bunalımı da hızlanıyordu. Doğrusu istenirse, bu gerekli fakat tehlikeli heyecanda «yararlı dengeyi» 1876 öncesinde kimse bulamamıştır. Bu heyecanı ortadan kaldırmadan yararlı düzeyde tutmanın yolunu, Tanzimatçılar da, Aziz de, kademe kademe kontrol ve sansür sistemleri getirerek aramışlardır. Çöküş halindeki bir toplumda, basın özgürlüğünü ülkenin kontrol edemediği çıkarların etkisinden arındırıp, salt toplumun yararına kullanılmasını sağlayacak başka bir formül var mıydı? Herhalde o günlerde bulabilen çıkmamıştır.

PADİŞAH İSTİBDADININ YERİNİ ALAN BABIÂLİ İSTİBDADINA KARŞI ÇIKAN YENİ OSMANLILARLA FİKİR BİRLİĞİ

Osmanlı ve İslam geleneği sultanı «şeriata uygun davrandığı sürece» suçsuz saymağa yöneliktir. Uygulamada, tam yetkili gibi görünen bir sadrazam yürütmenin başında bulunur. İşler sultanın istediği şekilde yapılırken başarısızlıkla sonuçlanırsa bu aracı ortadan kaldırılıp suç ona yüklenir. Hükümdarın görevlendirdiği yeni bir vezirle denemeye devam edilir. Böylece aynı zamanda hükümdarın yanılmazlığı ve şeriata bağlılığı doğması da pekişmiş olur: Çünkü şeriata uymayan vezirdir. Bu yöntemin sürebilmesi için her Emir çevresinde, gerekli zamanda ileri sürülüp geri çekilmek üzere hazır bir kadro oluştururdu.

Yetki ve sorumluluğun gerçek sahibi ve gerçek tek seçici, tek karar verici olduğu halde sultana eleştiri yöneltilmezdi. Çevredekiler -ya da bendegân- bütün şimşekleri üzerlerine çekmeye ve saltanat makamının kutsal eleştirilmezliğini korumaya gönüllü olurlardı. Çoğu kez kafalarını kaybetmek pahasına da olsa bu dokunulmazlığı savunmaktan vazgeçmezlerdi, çünkü gerektiğinde onları yeniden iktidara getirecek tek mekanizma yine oydu. «Söyledim ama dinletemedim» formülüyle sorumluluğunun vicdani yükünden de kurtulma olasılığına sahip olan bu çevre, daha sonra, karşıt olduğu fikirlerin en hızlı uygulayıcısı olmaktan kaçınmazdı.

Tanzimat'la birlikte bu çevrenin statüsünde önemli bir değişiklik oldu. Kendi isteğiyle kendi yetkilerini sınırlayan padişahın girişimiyle, Babıâli'de oluşan bir paşalar grubu, örneğini padişahın esinlerinden çok Avrupa'dan alan bir modele dayanarak devleti yönetmeye başladı.

1860'dan sonra Yeni Osmanlılar'ın belirmesi ve Avrupa örneğini bilen insanların artmasıyla bu çevreye yönelik saldırının yeni içerik, boyut ve yoğunluk kazandığı görülür. Hele bu Tanzimatçı paşaların son ikisine (Fuat ve Âlî) özellikle saldırılar yöneltilir. 30-35 yıldır Avrupa örneğinden yapılan alıntıların ülkeyi başarıya ulaştıramamış, Batı'yla olan farkı ortadan kaldıramamış olmasından hareketle, «Sultan istibdadı»nın yerini almış saydıkları «Babıâli istibdadı»nı suçlu bulur ve yererler. Özellikle Avrupa'ya fazla teslimiyetçi yaklaşımları ve yerli değerleri (İslami kurumları) küçümseyici anlayışları saldırı konusu olur. İslam toplumları artarak Avrupa'nın sömürgesi haline gelirken tartışmasız kendilerine sunulan Avrupa övgüsü ve yöntemlerine halk düzeyinde bir tepkinin belirmesi doğaldı. Yeni Osmanlılar bu tepkiyi daha sistemleştirmeyi ve artık toplumun kanıksamış olduğu geleneksel açıklamalar yerine, modern yaklaşımla kitleyi de etkilemeyi başardılar. Batı kurumlarının (meşveret gibi) zaten İslam'da bulunduğu, İslam'ın ilerlemeye engel olmadığı türü savunmacı (apolojetik) bir yöntemdi bu ve bu sebeple halkı memnun ediyordu.

Tanzimat'ın Avrupa ağırlıklı sistemine karşılık bu bir tür «restorasyon»du. Çözümleri yeniden İslam temelinden hareketle aramayı öneriyorlardı. Bu yaklaşım, padişahtan vazgeçmeden, fakat ona «müstebidliğini» (daha doğrusu keyfiliğini) geri vermeden, Babıâli istibdadını ortadan kaldırıp, bir kontrol sistemi kurmaya dayanıyordu. Bu, Batı'yı Batıcıları eleştirirken yine Batı yöntemiyle çözüm önermek oluyordu: Anayasa, Millet Meclisi.

Abdülaziz'in son günlerine kadar Yeni Osmanlıların saldırıları hep bu Babıâli paşalarını padişaha şikâyet etmekten ibaret olmuştur. Âlî Paşa'nın ölümünden

sonra Aziz'in etkenliğinin arttığının bilinmesine rağmen bundan fazla sapılmamıştır. Çevreyi eleştirme geleneği Osmanlı yapısında o kadar köklüydü ki, Yeni Osmanlıların özellikle Namık Kemal'in pek heyecanlı eleştirileri, «insanların tabii hakları»ndan hareket eden ilkesel yaklaşımlardan çok, bu heyecan unsuruyla kitleleri etkilemiş ve kolaylıkla benimsenmiştir. Daha da önemlisi, devrimci olmadıkları -Padişahlık kurumunu reddetmedikleri- için kitlelerin yadırgayacakları bir nitelikleri de yoktu. Yeni Osmanlıları Avrupa standartlarıyla değerlendirmeye kalkışan Vambery, «Padişahçı bir ihtilâl cemiyeti oldukları için» saçma girişim diye niteler.

Gerçekten Yeni Osmanlıların özelliğini «Devletin aydını» olmaları oluşturur. Resmi nitelikli aydınlardır. Girişimleri, eleştirileri sonuç vermezse dönecekleri yer Babıâli bürokrasisi, devlet hizmetidir. Aydın, münevver, entellektüel gibi deyimler arasında bunlara en çok yakışanı belki de «seçilmişler» demek olacaktır. Genellikle yüksek düzeydeki bürokrat ailelerin, Tanzimat'ın bürokrat yetiştirmek için kurduğu okullarından ve bürolarından (tercüme bürosu gibi) yetişmiş, her şeyleriyle o bürokrasi çarkının dışında yaşayamayacak kimselerdi.

Anadolu'nun değişik yerlerinde konsolosluk yapmış ve Yeni Osmanlılardan bazılarını sürgünlerinde (Ahmet Mithat, Ebüzziya) tanımış olan bir İngiliz, raporunda bunların düşünce yapısını büyük bir yerindelikle yansıtmıştır:

«Memurlar özgürlük yanlısıdırlar ve gidişten üzüntüyü belirtiyorlar. Ancak serbest yönde yapılacak bir değişikliğin imparatorluğu kurtarabileceği fikrindeler. Bu yolda yapılacak bir eylemle işbirliği arzusunu gizlemiyorlar... (Fakat) bugün üst kademedeki memurların yanlışlarını görenlerin çoğu, aynı mevkilere çıktıkları

zaman, kendilerinin de başka türlü hareket edemeyeceklerini söylerler.» (Şimşir, s. 94)

Bu nitelikleriyle Yeni Osmanlılar'ın Abdülhamit'e verebilecekleri şey, padişahlık kurumunu pekiştirmekten başka birşey olamazdı. Daha adil ve daha az keyfi bir padişah isteneni sağlamaya yeterliydi. Yeni Osmanlılar'da cumhuriyet sözcüğü asla sistemli bir araştırmanın, yayının konusu olarak belirmemiş, daha çok dedikodu halinde ağızdan ağıza dolaşmıştır. Hattâ, Yeni Osmanlılar'ın değil de «böyle bir olasılıktan korkan» jurnalcilerin cumhuriyet sözcüğünü daha çok kullanmış olduklarını söylemek yanlış sayılmamalıdır.

Yeni Osmanlılar'ın padişah kurumunu pekiştiren, Babıâli paşalarını, çevreyi yeren davranışları, iç ve dış kamuoylarını etkileyen yabancılar (elçi, politikacı, gazeteci) tarafından da pek sık ele alınmıştır. Sadrazamlara kadar bütün vezirleri, valileri, memurları rüşvetçi, yeteneksiz, bilgisiz saymak ve reformların bunlar yüzünden gerçekleşemediğini ileri sürmek onlarda da gelenek haline gelmişti. Yukarda bahsettiğimiz konsolos, altı yıl sonra kaleme aldığı bir başka raporunda, bürokrasinin bu işlemezliğini ve padişahın iyi niyetlerini köstekleyişini pek açık şekilde özetlemiştir:

«Hıristiyanların yönetime katılmalarıyla büyük bir gelişme olacağı söyleniyor. Bence yanlış, çünkü bu yönetimle yüz yüze gelen herkes kokuşur. Biraz uygarlaşmış Müslüman dışında, Müslümanlar namus ve fazilet bakımından Doğulu Hıristiyandan çok üstündür. Müslümanlar özel hayatlarında daima şerefli ve dürüsttür. Bu insanlar idareye gelince kokuşmaktadırlar. Bu sistem değiştirilmedikçe, idareye gelen ister Müslüman, ister Hıristiyan isterse Avrupalı olsun aynı yolsuzluklar sürecek ve reform atılımları boşuna olacaktır. Türkiye'de idarede bulunan bir kimse, kendisini devletin

hizmetinde değil, onu oraya tayin edenin hizmetinde kabul eder. O, hizmeti dürüslükle yürütmeyi görevde kalışının güvenliği olarak göremez; keyfi kararla yerinden olabilir. Yapılan yanlışların cezalandırılacağı yerde yapanların terfi ettirildiği çok görülür. Maaşı azdır ve onu da zamanında alamaz. Kendi çıkarlarına, dolayısıyla patronuna yarar sağlamaya, bu suretle görevini korumaya bakar. Hizmette kaldığı zamanı düşünerek veya yeni bir görev alabilmek için küpünü doldurur. Buna rağmen, çok az da olsa, dürüst hizmet eden idare adamları da vardır. Bu kadar kötü bir yönetimde, böyle dürüst bir kaç kişinin görülmesi de şaşılacak bir şeydir. (...) Sultan reformları yapmakta ne kadar samimi olursa olsun, statükonun korunmasından çıkarı olan iş başındakiler başlıca problemdir.» (Şimşir, s. 296)

Dürüst bir halk, reform isteyen bir sultan ve bütün işleri bozan bir aracı grup hakkında bundan daha özlü bir anlatım bulmak sanırım kolay değildir. Bu görüşlerin, bundan üç ay önce Abdülhamit tarafından çevre ve bürokrasi ile ilgili olarak İngiliz Büyükelçisi Layard'a söyledikleri arasındaki benzerlik, «suçlu bürokrasi», suçlu çevre fikrinin ne denli köklü olduğunu kanıtlar.

«Şimdiye kadar reformlar neden gerçekleştirilemedi diye sorarsanız (...Önce savaş durumu...) İkinci olarak düşündüğüm, reformları gerçekleştirecek kadronun ağlanacak haldeki eksikliğidir. Türkiye'de, İngiltere'deki, ya da diğer bazı ülkelerdeki gibi, sadece vatan sevgisiyle davranan ve makama geçim vasıtası diye bağlı olmayan, ya da para yapma ve lüks içinde yaşama yeri olarak bakmayan, dolayısıyla çıkar karşılığı görevi kötüye kullanma şüphesinden uzak olarak devlete hizmete hazır ve hükümet görevlerini üstlenebilecek bir sınıf yoktur. Böyle kimseler eğer uyruklarının refahını sağlarlarsa kendilerini ödüllenmiş ve şeref kazanmış sayarlar. Türkiye'de ise aksine herkes, servet toplamak ve onu lüks ve şehvani zevklere harcamak için resmi görevleri elde etmeye ve nazır olmaya çabalar. Bu yüzden genel bir kokuşma ve sonu gelmez entrikalar vardır ve bunlar bütün devlet mekanizmasını bozmakta, hükümdarın iyiye yönelik etkisini önlemekte ve adalet kaynaklarını yozlaştırmaktadır.

Padişahın kendisi de amacı gerçeği saklamak ve kendisini yanlışlığa yöneltmek olan entrikalarla çevrili olduğunu bilmektedir. Sarayda da, en küçük memuriyetlerden en üst düzey görevlilerine kadar hakim olan bu duruma bir son verebilmekte karşılaştığı güçlükler çok büyüktür ve bunlarla hemen başedemezse bir süre hoşgörü ile karşılanmalıdır.

Majesteye şunu anımsattım: Liberal kurumlara sahip, yüksek derecede uygar bazı ülkelerde iktidarın sadece belirli bir sınıfın elinde olmasından ve en yüksek görevlere götüren mesleklerin parası ve etkenliği olmayanlara kapalı tutulmasından yakınılmaktadır. Buna karşılık politik sistemi salt bir despotizm sayılan Türkiye'de, herkes, hatta bir kayıkçı sadrazam olmayı umut edebilir.

Majeste hemen yanıtladı: Kuşkusuz bu uyruklarım arasında var olan sosyal eşitliğin bir kanıtıdır, ama aynı zamanda neden o kadar çok bozuk ve cahil adamın iktidara geldiğinin ve ülkeye o kadar çok zarar verdiklerinin de sebebidir. Ve şunu ekledi: Kamu görevlerini elde etmek için, tek olmasa da en iyi araç para olduğu sürece, genel kokuşma olmasının, ve de gerekli bilgisi, yeteneği, deneyimi olmayanların hükümet görevlerine gelmesinin şaşılacak hiçbir tarafı yoktur.» (Fo-78/2951 No. 442; 28.V.1879)

Sorunun bir sistem sorunu değil, aracıların kötülüğü sorunu olduğu inancı Abdülhamit'te o kadar yer et-

miştir ki, anılarında, Japonya'nın bir hiçlikten birdenbire ileri bir ülke haline gelişinin sebebini de aynı gerekçeye bağlamıştır:

«Mikado'nun etrafında toplanan eazımı (büyük adamlar) ben bulamadım. Gerek mevcutlarda, gerek benim yetiştirdiklerimde daima bir şey vardı ki, her emeli terakkiyi nefessiz bırakıyordu.»

ADİL MÜSTEBİT HÜKÜMET İLE ZALİM MÜSTEBİT HÜKÜMETİN FARKI

Çevreyi suçlama ve ortadan kaldırma eğiliminin padişahla reayasını aracısız karşı karşıya getirme, padişahı «baba» görevinde görme şeklindeki geleneksel davranışa da uygunluğu açıktır. 1877-78 yenilgisinden sonra Abdülhamit'in yönlendirmesiyle başlatılan ve istibdat, hürriyet gibi kavramlara açıklık getirip, yeni oluşturulan rejimin felsefesini anlatmaya yönelik yayınlarda da bu iki amaç kesin çizgilerle belirtilmiştir. Hepsi de Tercüman-ı Hakikat gazetesinin yayına başlamasıyla birlikte Ahmet Mithat'ın kaleminden çıkmış olan bu yazılardan ilkinde, padişahın sarayda tasarrufu başlatmasının sebebi olarak «halkın, daima tenkihat (bütçe denkliği için aylıklarda azaltma) gerekliyse, her şeyden önce saray-ı hümayundan başlamalı dediği» anımsatılarak, halk padişah birleşmesinin örneği verilmektedir.

Tercüman-ı Hakikat'ın 3 Temmuz 1878 sayısında «İstibdat» konulu yazı ise gerçek anlamda İslami anlayışa uygun olarak padişahlık kurumunun yapısını irdelemekte ve Abdülhamit'in anlayışını çok kesin çizgilerle açıklamaktadır:

«Bu sözcükten herkes nefret eder, hürriyeti de herkes sever. Ancak bu nefret ve sevgiyi iyi belirleyebilmek için içerikleri iyi anlaşılmalıdır... İstibdat deyince

önce bir hükümdar akla gelir ve ikinci olarak muzır olacağı ve bunun için nefretle bakılır. İstibdat hep kötü değildir ve hep hükümdara ait değildir.

İstibdat kanunsuzluktur. (...) Hükümet müstebide-i adile ve hükümet müstebide-i zalime diye memduh (övülmüş) ve müstenfir (ürküp kaçan) iki sınıfa ayrılır. (...) İstibdata zulüm anlamı vermek gerekse bile bir hükümet-i zalimede zulmü kendisi için gerekli sayanın mutlaka hükümdar olması mı zorunludur? Zulümden en çok nefret eden kuşkusuz hükümdarın kendisidir. En üst düzeye varmış olan niçin zulmetsin?... (Ama) her şeyi hükümdar göremez. İcranın aracı olarak bir takım adamları memur eder. Resmi sıfat verir. Bunların resmi sıfatı kalkarsa halktan birisi derecesine inerler. Sadece resmi sıfat verildiği için göreve gelenlerin zalimiyetten veyahut zalimiyet anlamına alınan istibdattan yararlanmaya çalışmaları olasıdır... Binlerce örneği vardır... İkbal için her şeyi yaparlar bu yüzden gerçek dürüst ve adil olan yöneticiler az bulunur. İşte bir ülkede zulüm olur ya da istibdat denilen şeye zulüm anlamı verilirse onun kaynağı ve varacağı yer kendi kişisel çıkarını ve amaçlarını zulüm cihetinde arayan bu tür kişilerdir. (...Birçok örnek verildikten sonra...) Fransa'da kamunun özgürlüğü için iktidara gelen çok kimse asıl kamunun esirliğini ve mazlumiyetini yayarlar. Bunlar çoğalınca hükümdara nefretle bakılır. Bu kendi çıkarına hizmet edenler hiçbir vakit saltanatın adaletini kendi çıkarlarına uygun bulmazlar, beğenmezler. (...) Zulüm ve yolsuzluğu kendi çıkarlarının oluşmasına araç olarak alanlar bu meşru olmayan davranışlarında yalnız değildirler, yardımcıları vardır. Halkın fikrini aldatırlar. Halkın gözü açık değilse zulmün nereden geldiğini anlamaz. İstibdatı besleyen şey, evvel be evvel halkın terbiye ve uygarlık ilerlemesindeki dü-

zeyidir, kendi çıkarına çalışan bunu yaratır (...) Hükümdar ise öyle yücedir ki, buna ihtiyaç hissetmez.»

İstibdat sözcüğünün Arapça asıl karşılığı «başlı başına olma, bağımsız olma»dır. Yani hükümdarın istibdatı dendiği zaman bunun anlamı «zulmü» değil, hükümdarın kendi dışındaki güçlerin etkisi altında olmaması, onlardan bağımsız olması anlaşılır. Kuşkusuz hükümdarın şeriat dairesinde davrandığı kabul edildiğinden, şeriat dışında başka hiçbir şeyle bağımlı olmaması demektir. Kısacası padişahın «müstebit» olması bir İslâmı koşuldur. Ancak sözcüğün «keyfilik» ve ondan yaklaşımla «zulüm» anlamında da kullanılması ve pratikte bu anlama uygun davranışların daha yoğun olması sonucu, halk arasında bu içerik yer etmiştir. Konunun bu karmaşıklığının ne Abdülhamit'in, ne de Ahmet Mithat'ın kafasında da tam bir berraklığa kavuşturulamamış olduğu, bu konu üzerinde arkası arkasına yayınlanan yazılardaki çelişkilerden anlaşılıyor.

Tercüman-ı Hakikat'ın 4 Temmuz 1878 tarihli 8. sayısındaki «Hürriyet-i Kanuniye» başlıklı yazı bunun iyi bir örneğidir:

«İstibdat kanunsuzluktur... Bunun karşıtı hürriyet-i kanuniyedir. Hükümdar hürriyet-i kanuniyeyi ister, bunu istemeyen yine rical ve hükümettir... Bir kanun fenalığı kaldıracaksa o fenalıktan yararlananlar hoşlanmaz (...) Halk kemal-i itaat ve boyun eğme çerçevesinde bir hürriyet-i kanuniye ister. Hükümet de ister ama serkeşce zulümden yararlanmaya çalışan nice adamlar bulunur ki, hürriyet ve adalet kanuniyeyi amaçlarına aykırı görür, kaldırmak isterler. (...) Peygamber kıssaları tetkik edilirse görülür ki, halkın alçaltılmasına sebep verenler bu aracılardır (...) Herkes dinden memnunken kişisel çıkarını ihtilâlde arayanlara münafık dendiği gibi, siyasi deyimle de müstebit ve

mütehakkim demek uygundur. (...) Kanun denilen şey bir halkın hükümdarı ile bir de o halk arasında bir taraftan gereken ve diğer taraftan kabul suretiyle kesin olarak konulmuş hükümlerden ibarettir ki, bu hükümleri uygulayan hükümdar yüce (adil) sıfatını alır. Ve o hükümleri içeren kanunlara itaat eden ve boyun eğen halk da yüce (hür) sıfatıyla anılırlar. Bu durumda asıl yasal hükümleri uygulamayan yöneticilere müstebitlik sıfatı verilmelidir.»

Bu yaklaşım Abdülhamit'in anayasa yanlısı olduğunu kanıtlar. Kanun=yasa kavramının şeriatın (Din yasalarının) karşısında insan tarafından konulmuş kurallar olduğu anımsanmalıdır. Mithat Paşa'ya gönderdiği anayasa ile ilgili Hatt-ı Hümayun'unda bir tek insanın ya da küçük bir zümrenin hakimiyeti elinde bulundurmasının baskı ve istibdat demek olduğunu vurgulayıp, böyle bir yönetim hatalar ve yolsuzluklar yaratacağından anayasayı ilân ettiğini belirtir. Meclisi açış nutkunda da geri kalmayı, yasaların meşveret esasına göre işlemeyen istibdatçı hükümet elinden çıkmasına bağlar ve yasaların halkın oyu ile hazırlanmasını ilerlemenin başlıca sebebi bildiğinden anayasayı ilan ettiğini açıklar.

Ancak insanların, yasalara itaat ettikleri için «hür» sayılacaklarını ileri sürmek, doğuştan eşit ve özgürlüklerine sahip oldukları ilkesini reddetmek oluyordu. Bunun sonucunda Ahmet Mithat, kuşkusuz Abdülhamit'in etkisiyle ve kendi temel görüşlerine aykırı olarak, şöyle yazabiliyordu:

«Genel ilerleme (...) insanlara hürriyetlerini iade ve temin ederek ondan sonra dünyaca itaat edilir birer yasa ile bunları yönetmek suretini çıkardıktan, yani insanları sürü gibi idare olunmaktan kurtarıp yine insan gibi idare olunmak uygarlık nimetine kavuşturduktan

sonra, uygar cemiyetin üyelerinden herbiri (...) milletinin ve hükümetinin en büyük adamı kendisi imiş gibi düşünmek hakkını dahi hürriyetinin hukuku içinde bulmuştur. (Böyle) binlerce fikir toplanıp «efkâr-ı umumiye» oluşur (...) Düşünmek hakkı insanla birlikte anasından doğar (...) halktan bir kısmını düşünme gücünden mahrum addetmek ve hele onları yalnız icraatın aracı saymak hiç doğru değildir. Bir adama «sen düşünme» demek kadar abes lakırdı olmaz, düşüncesi doğru olmasa bile. Düşünmemek elinde değildir, ama söylemekte seçme hakkı vardır. Ağzına susma mühürü vurulabilir. Kötüye yönelteni kuvvetle engellemeye her hükümetin hakkı vardır.» (29.X.1878)

Burada hürriyet yasalarla alınıp verilebilir bir şey olarak tanımlanmaktadır. Hürriyet önce var sayılan, sonra başkasının hürriyetlerini zedelememek için sınırlandırılan bir şey değildir, Namık Kemal'deki gibi «tabii hak» değildir. Hükümdar tarafından verilen bir şeydir. Ve o verdiği için insanlar hür olur, onlara da kendilerini hür yapan yasalara itaat ve boyun eğmekten başka bir görev düşmez.

Bu anlayışta, Abdülhamit'in şehzadelik döneminde, Rusya'da oluşan hürriyetle ilgili deneyimlerin etkisi bulunup bulunmadığını bilemiyoruz. Ancak Kırım Savaşı sonrasında Rusya'daki davranışlar ve fikirlerle benzerliği şaşırtıcıdır. İki yıla yakın süren çalışmalardan sonra 1861'de yayınlanan bir yasa ile Rusya'da serf' lik kaldırılmış, köylülere özgürlükleri verilmişti. Bunun yanı sıra 1874'e kadarki sürede merkez ve yerel idari, adli, askeri reformlara girişilmişti. Bunlar politika ve özerklik eğilimlerini canlandırdığından, mutlak yetkili hükümet yetkilerini kullanarak beliren liberal akımı sınırlamıştı. Yasaları veren, insanları hür yapıyordu ve onlara da o çerçevede itaat gerekiyordu. Bundan sap-

maları önlemek için basın ve söz özgürlükleri katı şekilde kısıtlanmış, reformlar katı reaksiyoner bir yönetimle yürütülmüş ve reformlara karar veren nazır kadrosundan hiçbiri görevlendirilmemişti.

AÇIK KAPI: MİLLETİN, EĞİTİME BAĞLI OLARAK RÜŞDE VARABİLECEĞİ İNANCI

Abdülhamit halkın peşin olarak çizgilerini bildiği yasalar bulunmadıkça keyifliğin arttığını kabul etmektedir, ve bu yasaları koyma sorumluluğu padişahındır. Keyifliği de yapanlar, halkla doğrudan ilişkide bulunan yöneticilerdir. Ancak anayasanın içeriğinde özellikle padişahın yetkileri ve meclisin niteliği konularında Yeni Osmanlılar'la aynı fikirde olmadığı da açıktır. Bu konuya daha ilerde geleceğiz. Bir de yukardaki açıklamaların, Abdülhamit'in halkın hakları ve görevleri konularındaki düşüncelerine bazı açıklıklar getirdiğini belirtmeliyiz:

«İnsan karakteri genellikle fenalığa eğilimlidir. Bir adamın kabiliyeti neyse ona göre davranılır (...) Eğer zulüm ve yolsuzluğun gerçekten önü alınmak için bir çare düşünülür ise o çareyi dahi genellikle halkın hürriyet yeteneklerinden (istidad ahrarane) ve efkâr-ı kanuniyelerinden beklemekten başka yol yoktur. Bir adamın yeteneği ne ise onun hakkında edilecek muamele dahi ona göre olmak zorundadır. Bir miskin adama, bir hamala, bir esnafa, olgun bir insana yapılacak davranış, bunların hamallığı, esnaflığı ve erdemleri ve olgunlukları oranında olur. Böyle olmayıp da hepsine birden eşit bakışla bakmak ve ona göre davranmak geçerli olmaz» (TER, 3.VII.1878)

«Hürriyet-i Kanuniye» yazısı da bu görüşü tamamlar:

«Her halkın gördüğü muamele uygarlıkça sahip olduğu yetenek oranındadır. Bir halkta o yetenek bulunmayacak olursa o halka yasal hürriyet ve adalet verilse bile yararlanmaya gücü yetmeyip ancak özel yetenekleri oranında yararlanırlar (...) Bir halk uygarlığın maddi ve manevi ilerlemesiyle insani erdem ve terbiyesini tamamlamış olursa (ancak) zulüm yapana esir olmaz ve onlara karşı durur.» (TER, 4.VII.1878)

Halkın yeri ve hakları böylece kesin çizgilerle saptanmakla (verilen yasaları tartışmadan kabul edip itaat ve uysallıkla davranmak) birlikte, Abdülhamit'in halk ve millet kavramlarını anlayışında tam bir tutarlılık olduğunu söylemek olanaksızdır. Çoğu kez bu ikisini aynı anlamda kullanmıştır. Özellikle anılarındaki sayısız çelişkiler arasında, en çok millet sözcüğünün kullanılmasında çelişki görülür.

«Millet Sultan Aziz'i tahttan indirdi.»

«Aziz, cemiyet-i fesadiyenin (...) düzenledikleri bozgunculuk planlarını milletin isteği niyetiyle telakki ederek».

«(Anayasa cereyanının) önüne geçemezdim. Mademki millet kendi mukadderatını bir de kendi idare etmek tecrübesinde bulunmak istiyor, milletin istediği olsun dedim.»

«Mithat isminin ebced hesabıyla 'deva-i millet' olduğunu keşf ve ilan etmiş olan hasta bir halka...»

«Rusya muharebelerini Mithat Paşa hazırlamış ve Millet Meclisi harbin cereyanına şahit ve nazır bulunmuşken neticenin her felâketini bana tahmil etmek istemişlerdi.»

«Açık alınla iddia ve vesaikle isbat ederim ki millet Ayastafanos Muahedesini imzaladı, ben ise Berlin Kongresi'nin mukarreratını vücuda getirdim.»

«Mithat Paşa sadaretinde milletin kendisini o kadar sevdiğine kani idi ki..»

«Meclis-i Mebusan'ı ikinci defa küşat ederken, ilk sedde sebep, milletin hal-i rüşde vasıl olmamış bulunmasını göstermiştim.»

«Görüyordum ki artık milletin bana emniyeti yoktur.»

«Ben usul-i meşrutiyetle idare edilmek için iktiza eden rüşt ve sedadı milletimin henüz ihraz edemediğini tahmin etmekte hiç de hata etmemişim.»

Tahttan indirildiğinde Abdülhamit'in en çok «Seni millet azletti» sözünden alındığı anlaşılıyor «azlolunandan çok azleden utansın» diye yazıyor.

«Yıldız yağma edilmiş (...) Buna biraderim padişah nasıl göz yumabilir?.. Çünkü bunlar milletin malı idi.»

Selanik'e götürülmek istenmesine karşı çıktığındaki sözü de «Milletimden son isteğim»dir.

Abdülhamit'in kafasındaki, ikili bir sistem olduğuna göre (padişah+millet) her defasında millet sözcüğünü kullandığında bundan tüm Osmanlı toplumunu anlamak gerekir. Ancak aynı anda da bu sözcüğü kullanışındaki tutarsızlık ortaya çıkıyor. Aziz'i ve kendisini tahttan indirenleri, anayasayı yapanları hep millet diye niteliyor. Oysa bunlar asıl karşıt olduğu ve uyrukları için de zararlı saydığı aracılar, hatta fesat cemiyeti üyeleridir. O halde neden bu önemli ayırımı yapıp, kendi savunmasında milletine suçluları göstermiyor ve hatta milleti onlara karşı gelmeye çağırmıyor?

Milletin, benimsediği bir kişiyi dertlerinin ilacı ilan etmesini belirtişi; Milletin Mithat'ı çok sevdiğini söylemesi; savaşın milletin meclisi tarafından yönetildiği iddiası; Ayastafanos'un millet, Berlin'in ise kendisi tarafından imzalandığı görüşü; millette dinamik bir nite-

lik bulunduğunu kabul ettiğini gösteriyor. Hele «Milletin bir kere de kendi mukadderatını kendi idare etmek istemesi» karşısındaki «bir kere de onların istediği olsun dedim» şeklindeki boyun eğici yaklaşımı, kendisinin de eski otokrat padişah anlayışından uzaklaşmış olduğunu kanıtladığı gibi, artık milletin de o eski uysal toplum olmadığını bildiğini ortaya koyar. Ancak dikkati çeken, bunlarda da gerçek eylemci olan Babıâli paşaları ve Yeni Osmanlılar'la milleti özdeşleştirmesidir. Bir yandan halkı rüşde ermemiş saymak, kendisine birlider bulduğu için «hasta» addetmek, ama milletin bir başka eylemler içinde olduğunu da kabul etmek, ondan önceki padişahların hiçbirinde rastlanmamış bir davranıştır.

Abdülhamit'in ifadelerinde, eskiden padişah deviren, kul - yeniçeri ayaklanmalarına gösterilen tepkilere benzer bir tepki görülmez. Hattâ, «Milletin hal-i rüşde varması» türü deyimlerle, geleneksel söz hakkı bulunmayan reaya anlayışından vazgeçildiği de açıktır. Şimdilik yeterince eğitim görmemiş olmasının etkisiyle kendi kendini idareye henüz hazır olmadığı ileri sürülmektedir. Bunun, gerekli eğitim aşamalarından geçerse Batı örneklerinde olduğu gibi daha aktif bir sosyal yaşama girebileceği varsayımını içerdiği ortadadır. Abdülhamit'in padişahlığı sırasında çok ısrarla izlediği eğitim politikasının kökeninde bu anlayışın bulunduğu kesindir.

,Demek ki toplumun değişme süreciyle birlikte değişmeye uğramış padişahlık kurumu anlayışı bu görüşte vardır. Açıkçası, Abdülhamit, Tanzimatçı çizgisinin tarihsel gelişmesi içinde alması gereken yeri peşinen almayı kabullenmiş bir kimsedir.

TOPLUMA HEYECAN VERMEME YANLISI TANZİMATÇILAR PANİSLAMİZM'E KARŞIYDI

Günün düşünürleriyle böyle bir paralelde bulunan Abdülhamit'i herhalde asıl düşündüren halk tabakasının durumuydu. Toplumun tabanında büyük ve bazı acılardan tehlikeli olabilecek bir dinamizmin doğmuş olduğunu farkettiği anlaşılıyor.

18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan, Fransız Devrimi ile büyük bir devinme kazanan, Yunan bağımsızlık savaşı ile doruğuna erişen Osmanlı içişlerine dışardan karışmalar gittikçe artıyordu. Her ulusal savaşım dışardan destek görüyordu. Avrupa devletlerinin İmparatorluğun hemen her kentinde görevli -sayıları yüzleri çok aşan- konsolosları, aralıksız raporlarıyla en basit zabıta olaylarını bile, hem de büyük ölçüde abartarak, politikacılarına ve basınlarına ulaştırıyorlardı. Osmanlı topraklarındaki kanlı olayların artmasında bu kışkırtmalar, yönetim kötülükleri kadar rol oynuyorlardı. Bütün Hıristiyan cemaatlar, kanlı can kıyımları yaratıp Osmanlı ordusu ve Müslüman halkı daha kanlı eylemlerle bunları bastırmaya kışkırtmak, sonra da Avrupa kamuoyunda «zavallı mazlum Hıristiyan kurbanları kurtaralım» kampanyasını başlattırmak oyununu oynuyorlardı. Başarılı da olmuşlardı. Örneğin Yunan ayaklanmasının ilk ayında büyük bir soğukkanlılıkla çoğunluğu kadın ve çocuk olan 20-30 bin Türk'ü kesmişler, o hırsla Türkler üzerlerine varınca da, öldürülüyoruz diye Avrupa'da feryadı basmışlardı. İşin önemlisi, Avrupa kamuoyunda sadece ikincisi öğrenilmiş ve yankı yapmıştı. Ondan sonra da, her olayın sadece Hıristiyan yanlısı olarak yansıması sonucu, Osmanlı yönetimi korku içine girmişti. Ayrıca çıkar hesaplarıyla, değişik grupları değişik Avrupa devletleri birbirine kırdırıyor, ama so-

rumluluğu sadece Osmanlı devletine bırakılıyordu. Lübnan'da Masuniler'i Fransızlar'ın, Dürziler'i İngilizler'in kışkırtması ama bütün yükün Osmanlı'ya yüklenmesi gibi.

Oysa 19. yüzyıl boyunca İslâm toplumları durmadan Avrupa'ya sömürgeleşmekteydiler. Bunlar esir ettiklerini canlarının istediği gibi kıyıyor, fakat hiç ses çıkarılmasını arzulamıyorlardı. Her iki oluşuma da halk tabakasında gittikçe artan bir tepki belirmeğe başlamıştı. 1870'li yıllara varıldığında Müslümanlar'ın ancak 1/7'si bağımsızdı. Yani 7 Müslümandan 6'sı Avrupa yönetimi altındaydı ve bu yönetimlerce horlanıyor, eziliyor, kıyılıyorlardı. Diğer yandan Osmanlı içindeki Hıristiyanların Müslümanlara karşı kışkırtılması sonucu ayaklanmalar, çatışmalar durmadan artıyordu. Halep (1850), Cidde (1856), Hindistan (1857-58), Suriye'de (1860-61) olaylar çıkmıştı. Bu arada Avrupa, Osmanlı devletinin parçalanacağı ve Müslümanlar arasında da milliyetçi akımların başladığı propagandasını yoğunlaştırmıştı.

Ortalıkta Avrupa güçleriyle başedebilir nitelikte tek devlet olarak Osmanlı'nın kalması, bütün esir toplumları oradan yardım istemeye yönelmişti. 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde, Cezayir'den, Tunus'tan, Büyük Sahra'dan, Hive, Hokand, Buhara hanlıklarından, Kaşgar'dan, Hint'ten «son İslâm devleti»nin başkentine elçiler gelmiş yardım istemişlerdir. Sonradan adı Panislamizm'le özdeşleştirilen Cemalettin Afgani gençlik yıllarında ilgi çekebilmek için kendisini Cemalettin'i Rumi ve Cemalettin'i İstanbuli diye tanıtırdı. 1866/67'de yazdığı bir şiirinde, Asyalı hükümdarların işe yaramazlığı karşısında Türklerin diyarına gideceğini şöyle anlatmıştı:

Sultanın sarayına adalet istemeğe gidiyorum
Eğer sultan kederli kalbimin acısını dindirmezse

Yüce Tanrı'nın huzuruna adalet istemeye gideceğim.
Kısacası İstanbul bu derece son sığınak niteliği kazanmıştı.

Dış Müslümanların bu başvurularının dayanağı, Osmanlı sultanının aynı zamanda halife olmasıydı. Osmanlı sultanlarının 1774 öncesinde halife sıfatını hiç de fazla kullanmamış olmalarına karşılık, kayıplar arttıkça ve Avrupa'dan İslâm geleneğine uymayan yöntem ve kurumlar alındıkça, toplumun tabanından kopmamak için (Sultan II. Mahmut'tan başlayarak) yoğun bir İslamcı ve halifeci propagandaya başvurulduğu görülür. Ancak bunun son derece pasif, sadece savunmaya yönelik, hele tüm İslâmları bir araya toplamak gibi eylemci bir yanları olmadığı açıktır. Gâvurlukla suçlanan padişahların kendilerini savunma isteklerinden başka bir amacı yoktu.

İslâmi bir dayanışma, kardeşlik (İttihad-ı İslam, rabıtatül İslam, uhuvvet-i İslâm) kavramlarıyla açıklanan bu yöneliş, İslâm dünyasının 6/7'sine sahip olan Avrupa sömürgecileri arasında büyük kuşkular yarattı. Hele İttihad-ı İslâm (= Union Islamique) deyiminin yanlış olarak Panislam diye Avrupa dillerine çevrilmesi kuşkuyu marazi bir korkuya dönüştürdü.

19. yüzyılın ikinci yarısı Avrupa'da milliyetçi akımların ırkçı saldırgan, hatta emperyalist akımlar haline dönüştüğü dönemdir: Panhellenizm, Pangermanizm, Panslavizm ve Panyahudilik denebilecek olan Siyonizm gibi. Bunlar hatta Rusya ve Yunanistan'da devlet politikası haline bile getirilmişlerdi. Emperyalist uzak-görürlüğü, aynı şeyin İslâmlar arasında da gerçekleşmesi halinde yaratabileceği tehlikenin büyüklüğünü tasarlayabiliyordu. Artık her olaya bu açıdan bakmaya başlamışlardı. Cezayirliler'e yapılan zulme Hindistan'dakiler acırsa bu insani bir duygu olarak değil, Panislamizm

kışkırtması diye niteleniyordu. Hemen İslâm fanatizmi saldırısı başlatılıyordu. O kadar ki, Hindistan'da 1857' de çıkan ayaklanmanın Müslüman kışkırtmasından doğduğu hakkındaki yanlış inanç 1910'lara kadar İngiliz politikacıları ve kamuoyuna hakim olmuştu. Politikalar da buna göre yapılıyordu. Açıkçası Avrupa, olan bir şeyin değil, bir olasılığın korkusu içinde bunalıma kapılmıştı.

1860'da İstanbul'da Babıâli'nin desteğiyle yayınlanmaya başlayan Arapça Al Cavaib gazetesinin Tanca'dan Hindistan'a kadar bütün İslâm dünyasında okunur hale gelmesi sömürgecileri çok rahatsız etmiş, hatta bazı yerlerde yasaklanmıştı. Oysa ne Cavaib'de, ne de diğer Türk gazetelerinde Panislamcı bir içerik asla olmamıştır. Aksine Tanzimatçıların politikasına uygun bir şekilde uzlaştırmacı, pasifliği teşvik edici, barışçı yayınlardı. Osmanlı topraklarında çıkan bazı Hıristiyan yayınlarının ihtilâlci kışkırtıcı içeriklerinin binde birine bile bunlarda rastlanmazdı. Ama, elinde değil, Avrupa korkuyordu. Oysa asıl bu akımdan korkan Babıâli'ydi. Her kışkırtmanın Avrupa'ya askerle işgal fırsatı hazırladığını bilen Babıâli en ufak bir kışkırtma, bir dalgalandırma yanlısı değildi. Dört bir taraftaki İslâmları ayaklandırmaya kalkışmak, bunların yöneticisi Avrupa devletlerinin birleşerek Osmanlı Devletine saldırmaları olurdu. Osmanlı Devletini o güne kadar ölümden kurtaran ise Avrupa devletlerinin böyle bir amaçla birleşmemiş olmalarıydı. Dolayısıyla böyle bir bahaneyi kendi eliyle yaratacak bir Panislamizmi hiçbir Osmanlı yöneticisi düşünmezdi.

1875-76 yıllarına gelindiğinde bu konuda Avrupa'nın duygusallığı büsbütün artmıştı. Hersek ve Karadağ isyancılarına yardımı Rusya'da Çariçe'nin, İngiltere ve Fransa'da devlet adamlarıyla aydınların hatta

kilisenin başkanı olduğu komiteler yürütürken, Osmanlı ülkesinde bir gazete Girit ya da Balkanlar'da öldürülen Türklerin yetimlerine yardım toplamaya kalksa yer yerinden oynuyordu, Panislamizm hortluyor diye. Tanzimat'ın örnek almak istediği uygarlığın bu derece bağnaz ve haksız davranışı sadece Osmanlı aydınlarını, Abdülhamit'i değil, uzaklarda tâ Hindistan'daki Müslümanları bile üzmüştü. Hindistan'da para toplama kampanyaları görülmeğe başlandı. Aynı sırada Avrupa'da yeniden canlandırılan «Türkler Avrupa'dan çıkarılmalı, Asya'ya geldikleri yere gönderilmeli» kampanyası da şiddetlendi.

Olaylar artık tamamen Osmanlı Devleti'nin etki alanı dışında oluşuyordu. Hindistan'da Osmanlı Sultanı ve halifeyi Avrupa'ya borçlu durumdan kurtarmak için borç hisselerinin Müslüman zenginler tarafından satın alınması yolunda bir kampanya bile başlatıldı. Ne denli ütopik olursa olsun bu tür davranışların İngiliz yönetimini son derece rahatsız etmemesi olanaksızdı. Ve Hint Müslümanları bütün bu davranışlarının sebeplerini bir yayın organları aracılığıyla şöyle açıklıyorlardı:

«İster Hindistan'da ister diğer ülkelerde Müslümanların lâyık görüldüğü şeref ve saygınlık, Büyük Türk İmparatorluğu'nun varlığına bağlıdır. Ve eğer bu imparatorluk var olmaktan çıkarsa, Müslümanlar birdenbire önemsizleşecek ve bütün bütün yüzüstü bırakılacaklardır.» (Urdu Akhbar 19.VIII.1876)

Panislamizm çerçevesinde değerlendirilebilecek böyle bir akımın hem bunu ileri sürenlere hem de istese de istemese de bunun konusu olan Osmanlı Devletine büyük düşmanlıklar yaratması doğaldı. Bu dinamizmin, bu tepkinin eyleme dönüşmesi çok tehlikeli olabilirdi. Eğer Hıristiyanların ve Avrupalıların yaptıkları kışkırt-

manın yüzde birini Müslümanlar yapsa kan gövdeyi götürebilirdi. Tanzimatçılar içinden 1876'ya kadar böyle düşünen kimse çıkmamıştır. Hatta onlardan çok daha dinamik olan Jön Türkler arasında bile bunu düşünmeyenler çoğunluktadır. 1904 yılında Ahmet Rıza, Fas'ın Almanya ile Fransa arasında paylaşılma pazarlıkları sırasında, silâhlı direnci ve imtiyazlı Avrupalıları ülkeden dışarı atmayı savunanlara karşı «direnmemek herhalde çok daha yararlı olur» diye yazmıştı. «Zira her silâhlı ayaklanma kesin nihai işgali hızlandırmaktan ve kolaylaştırmaktan başka bir şeye yaramaz... Düzeni sağlamakla görevlendirilen yabancı güç, bu fırsattan yararlanıp daha fazlasını elde etmeğe girişmekten geri kalmayacaktır» (Meşveret, 1.V.1904)

Aynı düşünceye Mısır'da Abduh ve Raşit Rıza, Hindistan'da Seyyid Ahmet ve benzerlerinde rastlanır. Abdülhamit de tahta çıkmadan önce Tanzimatçılar'ın bu ilkesinin uygun olduğu kanısındaydı: Topluma heyecan ve dinamizm vermek lehte değil aleyhinde olur. Dolayısıyla Panislamizm türü akımlar zararlıdır.

YENİ OSMANLILARIN RADİKALLEŞTİRDİĞİ SOFTALARA KARŞI ABDÜLHAMİT'İN TARİKATLARA YANAŞMASI

Bu dalgalandırmama, heyecanlandırmama ilkesi Abdülhamit'in Yeni Osmanlılarla çatıştığı en önemli noktalardan biriydi. Anılarında ve muhtıralarında onlara yönelttiği başlıca eleştiri bu konuda yoğunlaşır. Belki bundan, karakteri gereği kaçınıyordu, ancak politik gerekçesinin çok daha ağırlık taşıdığı yadsınamaz.

Mahmut ve ilk birkaç yılında Tanzimat'ı başlatmakla Abdülmecit, bulundukları ortama göre devrimci nitelikli bir eyleme girişmişlerdi. Sonrası ise yapılanı

hazmettirme ve yerleştirme dönemi olarak geçmiştir. Statükoyu bozdurmamak ilkeydi ve bütün çabalar bunun için toplumu dalgalandırmamaya, hareketlendirmemeye yönelikti. Yeni Osmanlılar ise özellikle toplumu tabanından harekete geçiren bir dinamizm yaratmayı başarmışlardı. Batı standartlarıyla bakıldığında bu akım tam bir devrimci eylem değildi. Nitekim Avrupa'da liberal milliyetçi hattâ sosyalist devrimcilerle tanıştıkları, hattâ Paris Komününün de içine düştükleri halde, kendileriyle aynı dalga uzunluğunda çevreler bulamamışlardı. Aksine Avrupa'da İslâmcı ve tutucu sayılmışlardı (B, 252). Aslına bakılırsa tam Avrupa standartlarına uysalardı Türk toplumunu o derecede etkilemeleri olanaksızdı. Namık Kemal'in kendisinden çok daha fazla devrimci bulduğu ve Avrupa'daki radikaller arasında saygınlıklarının yüksek olduğunu belirttiği, Cenevre'deki İnkılâb gazetesini çıkaran Hüseyin Vasfi Paşa ile Mehmet Bey'in anavatanda hiçbir yankı uyandırmamaları bu sonucun kanıtıdır.

Namık Kemal ve arkadaşlarının özelliğini, Batı anlamında devrimcilikten ödün verdikleri oranda kendi toplumlarını dinamikleştirecek, radikalleştirecek yöntemleri bulmuş olmaları oluşturur. İslâmın dünyevi ve ruhani öğeleri birlikte içermesi sonucu, Müslümanlar için toplumsal kimlik, toplum içindeki yeri kadar imanıyla da saptanıyordu. Dolayısıyla toplumsal eyleme katılabilmelerini sağlamak için dinsel öğeleri de dikkate almak gerekliydi. Hele o dönemde Avrupa'nın da Osmanlı'nın millet-i hakime dışındaki cemaatlerini ayaklandırmakta Hıristiyanlık öğesini aşırı ölçüde kullanması, ister istemez Müslümanlar için de aynı yaklaşımı gerekli kılıyordu. Bunsuz katılma beklentileri başarısız kalmaya mahkûmdu. Ancak Namık Kemal takımının getirdiği dinamizmin tehlikesi Avrupa etkisiyle yapılan

haksızlıklara karşı kitleleri ayaklandırmak olabilirdi ki istenmeyen sonuç da buydu. Yeni Osmanlılar'da asla bir Panislamist eğilim görülmez, gelgelelim 1860'lardan sonra tüm Doğu dünyasında yaygınlaşan basının etkisiyle o zamana kadar birbirinden kopuk olan İslâm toplumlarında benzeri tepkiler belirmeye başlamıştı: Avrupalıların kafalarında birleştirince Panislamizm diye ürktükleri tepkiler. Bunda itici rolü Osmanlı toplumu oynarsa tehlikenin çok daha büyük olması ve son İslâm Devleti'nin de bağımsızlığını kaybetmesi olasılığı çok kuvvetliydi.

Statükonun korunmasına böylesine muhtaç bir toplumda Abdülhamit'in «dünyada hiçbir ihtilâlci görülmemiştir ki yıkmakta gösterdiği başarıyı yapmak hususunda gösterebilmiş olsun» fikri, çoğunluğun görüşünü yansıtıyordu ve Yeni Osmanlıları hedef alıyordu. Daha tahta gelmeden önce, Tanzimatçı geleneğine bu konuda bağlı olarak, radikal ve Panislamist eylemlere karşıydı. İlerde ayrıntıyla belirteceğimiz gibi, eylemsizliği ve dirençsizliği böylesine sistemleştirmenin sonucu durmadan ödün vermektir. Yeni Osmanlılar özellikle buna karşıydılar, ancak bu kısır döngüden çıkacak formülü -Panislamizme karşı olduklarına göre- onlar da bulamıyorlardı.

Yeni Osmanlıların ilkelerini iyi irdelemiş bir kişi olarak Abdülhamit onların zayıf taraflarını da en iyi farkedebilmiş kimselerden biridir. Devlet devrimcileri olduklarını, etkenliklerinin memuriyetlere atama ile kolaylıkla sona erdirilebileceğini ve aydınlar arasında tam anlamıyla onlara eylemci şekilde katılabileceklerin az sayıda olduklarını da biliyordu. Daha da önemlisi kendi aralarında bile tam bir uyuşum içinde olmadıklarının farkındaydılar. İçlerinden birkaçı (en fazla 8-10'u)

uzaklaştırılınca hemen etkinlikleri yok edilebiliyordu. Ünlü öyküdür:

«Namık Kemal, Ziya, Reşat ve Nuri bir gün Beşiktaş'tan iki çifte bir kayığa binmişler. Az sonra fırtına çıkmış, Reşat batma korkusuyla telaşlanmış. Namık Kemal sormuş:

— Ölümden korkulur mu?

— Ölümden korkmuyorum. Kayık batarsa «efkar-ı umumiye» batacak diye korkuyorum.»

Bu zayıf noktalarına karşılık Yeni Osmanlıların İstanbul'daki sayıları on binleri bulan, softa da denilen talebe-i ulumu (din öğrencileri) etkileyebilmiş olmaları kuşkusuz Abdülhamit türü bir gözlemcinin dikkatinden kaçmamıştır. Kitle halinde siyasal eyleme kalkışan tek grup o dönemde softalardı. Üç aylarda Rumeli ve Anadolu'da cerre çıkıyor, hem para kazanıyor hem de en doğru kanaldan taşra halkının nabzını tutabiliyorlardı. İstanbul'daki ortamları ise artık eski miskinhane havası değildi. Sadece ilim yapmıyor, gazete de okuyorlardı. Aralarında Fransızca öğrenmeye kalkışanlar bile vardı. 50'li yıllardan beri İstanbul'da sayıları artan sürgün din adamları (Kırımlı, Kafkaslı, Orta Asyalı) ile ilişkiler artmıştı. Yeni Osmanlılar da zaman zaman toplantılarını camilerde (Ayasofya gibi) yapıyor, onlarla kaynaşıyorlardı. Mehmet Bey gibi konağında halk mintanı giyip medreseleri dolaşan, oralarda meşrutiyetin övgüsünü yapan propagandacıları da vardı. Ali Suavi ve Hoca Sadık Efendi gibi medrese kökenli Yeni Osmanlılar bu kaynaşmayı daha da pekiştiriyorlardı.

Abdülhamit'in şehzadelik ve kısa veliahtlık döneminde en büyük eksikliği çevresizliği, örgütsüzlüğü olmuştur. Kendisinin de kabul ettiği gibi içe dönük, kapalı bir karaktere sahipti, bu yüzden kolay yakınlıklar

kuramıyordu. Ayrıca aşırı ihtiyatlılığı serbest davranmasını engelliyordu. Namık Kemal üç şehzadeyle (Murat, Abdülhamit, Reşat) ilişkideydi. Ancak Abdülhamit onunla da çok yakın olamadı. Ayrıca, Yeni Osmanlılar içinde Namık Kemal'in yaşamı boyunca dostluğunu kesmediği üç kişiden biri olan Menapirzade Nuri Bey, Abdülhamit'in süt kardeşi ve çocukluk arkadaşıydı. Sonra saraya kâtip olarak aldığı Nuri Avrupa'ya kaçtığında, Abdülhamit ona para yardımında bulunmuştur. Yeni Osmanlılarla bu derece içiçe olduğu halde aralarında tam kaynaştığı kimse çıkmadı. Bunun, ağabeyi Murat'ı geçmemek düşüncesinden ileri geldiği iddia edilebilirse de, gerçekte ihtiyatlı karakterinin sonucu olduğu bellidir.

Medreseliler de Yeni Osmanlıların etkisinde olduğundan onlarla da fazla içli dışlı olamayan Abdülhamit'in tarikatçılarla ilişki kurabilmesi kuşkusuz orada devrimcilerle karşılaşmayacağından emin olduğundandır. Tanzimat, Yeniçerilikle savaşında Bektaşi tarikatını da düşman saymış ve yoketmişti. Bu arada Mevlevilik ve Nakşibendiyye'ye özel destek gösterilmiş olmasına rağmen tüm tarikatların korkuya kapılmamış olmaları düşünülemez. Getirilen yeni düzenin kendilerine her an çatabileceğini akıldan çıkarmıyorlardı. Bu açıdan tarikatlar sultanlara ihtiyatla yaklaşıyorlardı. Yüzyıllardır süren şeriat-tarikat çekişmesinde şeyhülislamların sultanlara tarikatlar aleyhinde fetva vermekte hiç de çekingen davranmadıklarını biliyorlardı. En küçük bahaneyle rakiplerini ezmek fırsatını kaçırmazlardı. 1870'li yıllarda talebe-i ulumun çok dinamik bir yapıya kavuşmasının, şeyhülislamların uzun zamandan beri ilk kez kolaylıkla sultanları hal fetvaları verir olmaları, doğal olarak tarikatçıların da huzursuzluğunu artırmıştı. Ortak duyguların Abdülhamit'in tarikatçılara yaklaşma-

sını, onların da Abdülhamit'e hanedanın diğer üyelerinden daha yakın davranmalarını kolaylaştırdığı anlaşılıyor. Eğer tarikatçılardan da gelen bu eğilim olmasa, Abdülhamit kadar ihtiyatlı bir kişinin onlarla yakınlaşması düşünülemezdi.

Tarikatçılarla yakınlık şehzadenin düşünce tarzına da uygundu. Statükoculukta, dalgalandırmamacılıkta kuşkusuz anlaşıyorlardı. Abdülhamit'in Kadiriyye, Rifaiyye, Şaziliyye, Nakşibendiyye ve Medeniyye tarikatlarıyla ilişkileri olduğu söylenir. Bazılarıyla tahta geçtikten sonra ilişki kurmuştur. O dönemde en yaygın olan Kadiriyye tarikatını «herşeyi hoşgörür, bazı yoksunluklara katlanmanın sevabına inanır, halierine hamd ve dua eder» ilkelere sahip olduğu için seçtiğini ileri sürer. Yine de tercihlerinde, politik çıkarlarına yarar sağlar nitelikte olanların öncelik aldığı bellidir. Rifaiyye, Kadiriyye'ye çok yakındı. Şaziliyye ve Nakşibendiyye'nin ehl-i sünnet akidelerine bağlılıkları ve sünni hükümdarlara destek verici oluşları dikkatten uzak tutulmamalıdır. Şazililerde iş ve çalışmayı engelleyici ibadetin ve dilenciliğin reddi, paradan kaçmayıp yüksek kazançlı işlere girmenin desteklenmesi kuşkusuz Abdülhamit'in düşünce sistemine uyuyordu. Ayrıca bunların dağılma alanları da politik amaçlar açısından işine yarayacak niteliktedir. Nitekim Medeniyye ile ilgisi de daha çok belli bir bölgedeki (Libya) politik denge açısından olmuştur.

Tarikatlarla ilgisinin, aşırı bir sufilik merakından ileri geldiğini biz hiç zannetmiyoruz. Kızının da belirttiği gibi, Abdülhamit, Tanzimatçıların dini giderek daha çok kişisel (Allah'la kul arasında) bir şey sayan ve devlet yönetimi kadar günlük yaşamda da her gün din merkezlerinden kaynaklanmayan uygulamaları artırmak yanlısı bir tutum içindeydi. Dini yükümlülüklerini ihmal etmeyen, muntazaman yerine getiren ama gös-

teriye de dönüştürmeyen bir düşüncedeydi. Çevresindekileri dini açıdan kontrolda tutmak aklından geçmemiştir. Selamlığa gelenler arasında bir hayli binamazlar da bulunur ve bunlar namaz bitinceye kadar koridorlarda beklerler, kimse de tepki göstermezdi. Bu açıdandır ki tarikatlara yaklaşımının dini içerikli olmadığına inanıyoruz. Nitekim Mevlevilikle ilişkisi sonucu bir tasavvuf yaşamı kapanıklığına giren kardeşi Mehmet Reşat ile alay ettiği bilinir.

Bütün bunlar «kişisel olarak» bazı okuyup üflemelerin, muskaların yararından medet ummasını da engellememiştir. Koleraya karşı Buhari-i Şerif okumanın iyi geldiğine inanmıştır. Ebülhuda'nın muska ile ilgili şöyle bir notu ele geçmiştir:

«İlişikte sunulan nüshaların küçüğü suya bırakılıp bir hafta kadar içilmeli; büyüğü muşambaya sarılıp iki dal arası üzerine dikilip öyle kalmalı. İnşallah katiyyen zerre mikdar-ı sıkıntınız kalmayacak, bundan böyle vücudunuz afiyette olacak ve cin ve şeytanların şerlerinden emin ve selamette bulunacaksınız.»

Cahil saray ortamında büyüyen Abdülhamit'in, cin ve şeytan etkilerine önem verdiği görülür, ancak bunun kişisel ruhi rahatlama sağlamanın dışında politikasına ve icraatına bir etkisi olduğunu söylemek olanaksızdır. Orada akılcı ve hesapçıdır.

II. BÖLÜM

OLAĞANÜSTÜ BUNALIMLI BİR YIL
AĞUSTOS 1875 — AĞUSTOS 1876

RUS BAŞARISI: MALİ BUNALIMI POLİTİK BUNALIMA DÖNÜŞTÜRÜP OSMANLIYI PAYLAŞMA ONAYINI ALMAK

1875 Ağustos'u sonunda Mahmut Nedim'in sadrazamlığa atanmasından 1876 Ağustos'unun son günü Abdülhamit'in tahta geçişine kadar süren bir yıl, olayların birbirini kovalayışındaki hız ile, yepyeni bir dönem oluşturur. Bu sürede Abdülhamit yeni fikirler oluşturmaktan çok, oluşmuş fikirlerini pekiştirecek durumlarla karşılaşmıştır. Bu kez haber kaynaklarında bir sıra değişmesi olmuş Yeni Osmanlılar ağırlık kazanmış, saray haberleri basının arkasında son sıraya düşmüştü. Mithat ve Hüseyin Avni gibi Babıâli'nin önde gelen bazı isimlerinin sık sık görev değiştirmekle birlikte sürekli olarak iktidarda kalmaları, Yeni Osmanlıların teorisyen takımı sürgünde olmakla birlikte (Namık Kemal ve arkadaşları) ilkelerinin daha da etken bir şekilde, hem de pratiğe dönüştürülmek üzere tartışılır olmasını sağlamıştı.

Mahmut Nedim'in sadrazamlığa, İgnatiyef'ten aldığı garantilere -Balkanlar'daki karışıklıkları desteklemeyecekleri imasına- dayanarak bu işin masrafsız ve barışçı şekilde çözümlenebileceğini söyleyerek gelmiş olması, olaylar zincirinin başlangıcını oluşturur. Hersek ayaklanması, dışardan aldığı yardıma rağmen çok kapsamlı bir şey değildi, kolaylıkla bastırılabilirdi. Ön-

ce Sadrazam Esat Paşa'nın işi Avrupa devletleriyle görüşmelerle çözümlemek yolunu tutması, sonra da Mahmut Nedim'in hazinenin sıkıntısını ileri sürüp asker ve para yollamaması, işin sürüncemeyle kabarmasına yol açtı. Böylece Rusya'ya kışkırtmalarını artırıp işi uluslararası foruma çıkartma fırsatı tanınmış oldu. Küçük bir olay üzerinde bütün Avrupa devletlerinin resmi ilgisini yaratmak ikinci halkaydı.

Tam bu sırada Mahmut Nedim'in 6 Ekim 1875'de «Tenzil-i Faiz» kararını açıklaması olaylara yeni bir yön verdi. Bununla Babıâli iflâsını ilan ediyor, borcunu hatta borcunun faizini ödeyemeyecek duruma geldiğini açıklıyor ve bir çözüm öneriyordu: Yılda 14 milyon lira tutan dış borç ana ve faiz ödemeleri beş yıl için yarı yarıya indirilecek (yani sadece 7 milyon liralık kısmı ödenecek) buna karşılık alacaklılara ileriki yıllar için yüzde 5 faizli yeni senetler verilecekti. Artırılan 7 milyonun beşi bütçe açığını kapamayı, ikisi askeri masraflara ayrılacaktı.

Kararın alınmasını İgnatiyef'in sağladığı iddiaları vardır. Bu kanıtlanmış bir şey olmamakla birlikte kararın sonuçta Rus politikasının isteklerine çok uygun düştüğü açıktır.

Kararın bir komplo şeklinde ani ve gizlice alındığı hakkındaki Abdülhamitçi yazarların sonradan ortaya attıkları iddialara fazla önem vermemek gereklidir. Konunun hükümet içinde, enine boyuna tartışıldığı açıktır. Taraftarları da karşıtları da vardı. Mahmut Nedim'in rolü, karar hakkında yabancı elçilerin onayı bulunduğunu iddia etmesi ve buna dayanarak sultandan irade alıp emrivakiyi diğer nazırlara kabul ettirmesindedir. Konu henüz tartışma safhasındayken kendi yargısıyla kesip atmıştır.

Karşıtlar arasında Osmanlı Bankası gibi güçlü

bir kurumun bulunması önemlidir. Evvelce kendisine tanınmış bazı haklara uyulmayarak diğer bir banker kuruluşuna (Banque de Constantinople'a) avantajlar sağlanması karşısında Osmanlı Bankası daha sonraki bir sürü hükümetin de bütün mali girişimlerini açıkça baltalamıştır. Böyle bir ortamda gizlilikten bahsetmek safdillik olur. Nitekim karardan dört gün önce 2 Ekim'de Galata sarrafları haberi öğrenmişlerdir. 4 Ekim'de Sadrazam, Havas ajansına bir karar alınmış olduğunu yalanlamış ve bu Avrupa borsalarına ulaştırılmıştır. 6 Ekim'de ise karar çıkmıştır. Böyle bir olaydan sadece Abdülhamitçi'lerin sevmedikleri Mahmut Nedim ve Mithat'ın kâr ettikleri hakkındaki iddialar ise inandırıcı olmaktan uzaktırlar.

Avrupa'daki tepkinin sadece kararın keyfiliğine kızgınlıktan, ya da bazılarının ileri sürdükleri gibi Rus çizgisine yanaşmadan ileri geldiği iddiaları da yanlıştır. Osmanlı iflası genel bir bunalımın işaretlerinden biri sayılmıştı. Dünyada 1873'den beri başlayan ekonomik krizin sonucu olarak Türkiye ile aynı anda, başta Peru olmak üzere Güney Amerika borçluları da ödeme yapamayacaklarını açıklamışlardı. İngiltere'de parlamento gittikçe ciddiyet kazanan durumu soruşturmak için Sir Henry James komisyonunu kurmuştu. Tehlikenin çapını saptamağa çalışıyorlardı. Kararın kaçınılmazlığı ve gerekliliği fazla tartışılmıyordu, asıl kızgınlık, Babıâli'nin hâlâ harcamalarda kısıntı ve bütçeyi ciddi olarak denkleştirme formulünü düşünmemesi, bunalımın yükünü Avrupalı hissedarlara devredivermesiydi. Ayrıca ortada mali çevrelerin Rusya'dan endişe etmesine ise hiç sebep yoktu, zira 1860'ların ortasından beri İngiltere'nin benimsediği «muhteşem izolasyon» politikası, Hindistan'a göz dikmedikçe herkese hatta Rusya'ya bile hoşgörülüydü.

Rus politikasının kendi açısından başarısı, Avrupa'daki bu hassas durumu, bu korkuyu, o güne kadar mali çevrelerin hiç de ilgilenmedikleri Sırp ve Balkan olaylarıyla birleştirebilmek olmuştur.

Kendisi de Londra ve Paris borsalarına yüksek ölçülerde borçlu olan Çarlık bu mali merkezlerin nasıl işlediğini, hassas noktalarını Babıâli yöneticilerinden çok daha iyi biliyordu. Osmanlı yöneticilerinde -mali konularda en iyilerinden olduğunu ileri sürdüğümüz Abdülhamit de dahil- sarraf düzeyini aşmayan para piyasası bilgisinin, Avrupa borsalarının karmaşık düzenini kavrayabilmesi olası değildi. Daha on, onbeş yıl önce «Kaime»nin değerini sabit tutabilmek için borsanın kapısına zabtiyeler konması yönteminin uygulandığını tekrar anımsatalım. Mali sistemler üzerinde eğitim Osmanlı Devleti'nde ancak Abdülhamit'in saltanatının ortalarında başlatılacaktır.

Rusların diğer bir üstünlüğü de, İngiliz ve Fransız basınlarının finans çevreleriyle ilişkilerini sadece çok iyi bilmeleri değil, bol para sarfederek istedikleri yönde kullanabilecek mekanizmaya sahip olmalarıydı. Bu mekanizma etken şekilde İstanbul'da da kurulmuştu. Hersek olaylarını kışkırtarak ve bunu kendi kaynaklarından Avrupa basınına yansıtarak Ruslar bir etkenlik yaratabilmişlerdi. Ancak tüm kamuoyunu ayaklandırabilecek bir ortam oluşmamıştı. Osmanlı Devleti'nin 1875 yılı mali ve ticari durumunu irdeleyen yazısında İstanbul'da çıkan İngiliz sözcüsü Levant Herald gazetesi (14.1.1876) bunu açıkça belirtiyordu:

«Hersek'de aylardan beri, Türkiye'nin defalarca başarıyla atlattığı türden bir ayaklanma vardı. Finans çevrelerinde bu hiçbir ilgi yaratmamıştı. Ekim yaklaşırken Babıâli'nin mali güçlükleri hakkında söylentiler dolaşıyordu. Ancak henüz kupon ödeme devresi değildi,

dolayısıyla fazla etki yaratmadı. Ayaklananlar çok güçlü olabilir, bastırılmaları masraflı olabilirdi, ancak «Türkiye namusludur, ve her zaman borçlarına sadıktır» inancı vardı. Bir anlık bile uyarma zamanı ayırmadan hisseleri yarı düşüğüne ödeyeceklerini ilan ettiklerinde durum böyleydi.»

İngiliz finans çevrelerinin sözcüsü Times bile Hersek olaylarını «yarı mali, yarı dini ayaklanma» diye nitelemişti. Durumu Kırım Savaşı öncesine benzetenleri abartma yapmakla niteliyor ama yine de Babıâli'nin kabul etmek istediğinden de daha ciddi bir durumun bulunduğuna dikkatleri çekiyordu.

Bir yandan Babıâli mali sıkıntıya çözümler ararken, öbür yandan Rusya'nın önce Hersek sonra Bulgar olaylarını kışkırtarak Türk hisselerindeki sürekli düşüşü siyasal bir bunalıma çevirmesini kronolojik bir sırayla ele alırsak, ülkede Aziz'in düşürülmesiyle sonuçlanan olaylardaki «finans çevreleri -ihtilâlci kışkırtmalar - diplomatik girişimler - kamuoyu oluşturma» mekanizmasının nasıl işlediği açıkça anlaşılabilir:

1875 yılı başında Galata'da 50 franktan muamele gören Türk hisseleri Ağustos ayı ortalarında 43'e düşmüştü. Bunda Nisan'da başlayıp 24 Temmuz'da yaygınlaşan Hersek ayaklanmasının rolü vardı. Bu hisseler Galata ve Avrupa (Londra - Paris) borsalarında şöyle bir dalgalanma içindeydiler:

Tarih	*Galata*	*Avrupa*	*Politik Olaylar*
21.VIII	42	.....	
24.VIII	43		Mahmut Nedim hükümeti kurulmasıyla Türk yükseldi. H. Avni Serasker, Mithat Adliye nazırı.

31.VIII	.....	.....	Rus kaynaklarından gelen haberlerle Türkiye'nin Sırbistan'ı işgal edeceği söylentileri üzerine borsada panik.
2.IX	..... (iniş çıkış)	.....	Osmanlı Bankasını destekleyen L. Herald'ın Bulgaristan'da ayaklanma haberi Matbuat Dairesince resmen yalanlanıyor. İstanbul Bankasını tutanlar (Stamboul) bu haberlerin borsa oyunları için yayıldığını belirtiyor (8.IX) tahkikat açılmasını istiyor. Vakit Osmanlı Bankası'nı ülke çıkarları aleyhine çalışmakla suçluyor (13.IX)
25.IX	(dengesiz)		Times: «Türkün kredisi o derece yok oldu ki onu bir süre daha yaşatmağa gerek var mı diye sormak gereklidir?»
27.IX	.....	.....	Sırbistan seferberlik ilân etti.
29.IX	.....	.....	Resmi Rus gazetesi (Journal de St. Petersbourg): Yeni Türk hükümeti reform yapacak, elbirliğiyle desteklemeliyiz.
1.X	38	.....	L. Herald'ın sırf borsayı etkilemek için yaydığı Bulgar ayaklanması gerçekleşti (Stamboul)
2.X	.....	.....	Hükümetin karar alacağı hakkında Galata'da spekülasyonlar ve Sırplarla savaş haberleri üzerine Türk düştü, ikisi

			de yalan (Stamboul) Hüseyin Avni'nin Seraskerlikten uzaklaştırılması, basında siyasi hayatı bitti şeklinde şiddetli saldırılara yol açtı.
5.X	35	.....	Galata'da kriz.
6.X	.....	.....	Tenzil-i faiz kararı - Osmanlı Bankası yanlıları karşı, (Levant Herald), İstanbul Bankası'nı tutanlar destekliyor (Stamboul) Görüldüğü gibi karardan çıkar bekleyenler bir kısım finans çevresidir.
7.X	35,3	33,4	
9.X	30-33	.....	Karara karşı olanları Osmanlı Bankası'nın paraca desteklediği iddiaları (Rus elçisi açıkça harekette bulunmamakta bu çıkar çekişmesinden yararlanmaktadır)
13.X	30	27	Türk Mali Harakirisi - İngiliz hükümeti, hakkını korumasını isteyen hisse sahiplerine bunun özel girişim olduğu, riske giren sonuca katlanmalı, cevabını veriyor. Fransa'yı daha çok etkiledi. Avusturya'yı az. Borcunu ödeyemeyen Osmanlı Devleti parçalanmalı (Journal des Debats)
15.X	.....	.....	Times: Osmanlı devleti parçalanmalı, Tunus'ta yapılan uygulanmalı (mali kontrol)
21.X	29,3	26,4	Galata'da büyük panik. Sar-

			raflar bütün Türkleri piyasaya sürdü. -Hissedarlar yerine hükümetlerin birlikte hareket etmesi yolunda Fransa'nın önerisini İtalya kabul, İngiltere ve Avusturya red.
25.X	26.5	25	Türk sahiplerinin gürültülü şikâyet toplantısı (İngiltere ve Fransa'da) - Türkiye reformları yapamıyor, Hıristiyanlara baskı yapılıyor haberlerinin artması.
29.X	.....	.....	Popovo'da hükümet garantisi ile yerlerine dönen Hıristiyanları Müslümanlar öldürdü. J.de St. Petersbourg: Rusya Balkan Slavlarını unutamaz.
6.XI	29		Avrupa'daki büyük tepki durdu, Türk artma gösteriyor, ancak hemen piyasaya bol sayıda sürüldüğünden artış sabitleşemiyor (Stamboul)
8.XI	.....	.....	Hıdiv bazı mali işleri çözümlemek için İngiltere'ye başvurdu.
9.XI	.....	.....	Mısır hisselerinde ani düşüş - Mısır'da piyasadan para çekildi, tüccarda para yok, ziraatçi malını satamıyor (Times)
11.XI	26,7	23	İngiliz Başbakanı Disraeli nutku: Türkiye tarihinin en kritik dönemindedir. - Hıristiyanların Müslüman baskısından şikâyeti var.

13.XI	.....	22.5	Rusya barışçıdır, toprak istekleri yoktur, sadece reformların gerçekleştirilmesini istiyor. (Times)
16.XI	.....	.....	Galata'ya Londra'dan telgraf (yüksek makamlardan!) üç Rus tümeninin sefere hazırlık emri aldığı hakkında - Borsada düşüş - Hersek ayaklanmasının Bosna'ya yayılması.
17.XI	.....	.....	İngiliz hariciyesi Türke para yatıranlara yardım edemeyeceğini tekrarladı - Rusya memnun.
19.XI	.....	.....	J.de St. Petersbourg: Üç imparator birleşti (Rus, Avusturya, Alman) barışçı çare arıyorlar. Borsa oyunlarının bizi ayırma çabaları boşa çıktı. Rusya barışçılıktan vazgeçmiyor. -Galata'ya Paris'ten tel, Türk düşüyor- Babıâli Galata'da %14-22 faizle borç arıyor.
25.XI	.....	.....	Mısır Hıdivi Süveyş Kanalı'nın 400 bin hissesinden kendisinde bulunan 176.602 hisseyi 3.976.582 sterlin karşılığında İngiltere'ye sattı. Times, Pera muhabirine göre: Mısır Süveyş haberi gelince İgnatiyef hemen Fransız elçisine koştu, önce olamaz dediler. Gerçek çıkınca şu yorumu

yaptılar: İngiltere artık kesin olarak Osmanlı devletini bıraktı, artık yalnız kendi çıkarına bakar, Osmanlı'yı savunmaz. Yani Doğu sorununu üç kuzeyli imparatora (Avusturya, Almanya, Rusya) bıraktı. Disraeli tam «şah-mat» yaptı. Artık alan, son darbeyi vuracak olan Rusya'ya kalmıştır. Belgrad'taki Panslavcılar gayri memnunluklarını açıkça eyleme geçiremedikleri için Bulgarların aptallığına ve sersemliğine kızıyorlar. General İgnatiyef elinde Doğu illerinden 40 bin kişinin imzaladığı ve Rus ordularının gelmesini isteyen bir dilekçe bulunduğunu ileri sürüyor. Abartma bile olsa insan İstanbul'da 24 saat kalınca pek yakın ve nihai yıkılışı hissediyor. İstanbul'a daha uzun süre sahip olamayacaklarını, Avrupa'da fazla sağlam bir tutamakları bulunmadığını herkes gibi Türklerin kendileri de tam anlamıyla inanmış durumdalar (Times, 9.XII)

28.XI .... Mithat Adliye Nazırlığından istifa etti, gerekçe: «Devlet yönetimine dair belli bir yasa olmayıp, iktidara gelenlerin keyfi iradesi ile yapılan icraat-

tan mülki ve siyasi işler yozlaşmakta ve askeri düzenler bozulmakta, mali işlerse düzeltilemeyecek bir dereceye gelmiştir. Bu durumlardan 3-4 ay sonra ne türlü vahim akıbetler belireceğini anlayan bir kimse için sabır ve tahammül mümkün olamaz.»

29.XI .... Times İstanbul muhabirinden: «Türkler artık Avrupa'da daha uzun kalamazlar, Asya'ya döneceklerdir. İgnatiyef Rusya'nın İstanbul üzerinde emelleri olmadığını sadece reformları istediğini söylüyor. Oysa Rusya'nın İstanbul'a inmesini kimse durduramaz. Öyleyse neden hep birlikte işi çözümlemiyoruz? Hıristiyanlar Müslüman boyunduruğunda hâlâ kalabilirler mi?

10.XII .... Times başyazı: Resmi Moskova gazetesi, Mısır'da arazi hakkı almakla İngiltere törensiz şekilde Türkiye'nin paylaşılmasını başlattı, diyor. Yani artık herkes hakkını almalı. İstanbul da Ruslara düşer.

30.XII .... Andraşi (Avusturya Başbakanı) notası: Rus ve Alman başbakanların da onayını alan ve İngiltere, Fransa ve İtalya'nın da kabul ettiği reformlar. Hı-

			ristiyanlar için din serbestisi kabulü, iltizamın kaldırılması, vergilerin yerel ihtiyaçlara harcanması, reformlara nezaret edecek Müslüman-Hıristiyan komisyon kurulması.
1876 yılı			
11.I	25	.....	Türkler'de düşüşün başlaması
25.I	23.5	.....	L. Herald'ın Bulgarca yayınıyla kışkırtmaları
1.II	21.3	.....	
7.II.	.....	.....	L. Herald: Hindistan'a Rusya'dan bir tehlike yoktur. Rusya'nın angajmanlarıyla bağdaşmayacak hiçbir amacı yoktur. Hatta Rus politikasının bu konuda İngiliz politikasından daha tutarlı olduğu söylenebilir. Telaşçılara uyarı, Hindistan için endişelenmeyin.
11.II	.....	.....	Babıâli Andraşi notasını kabul ediyor.
18.II	.....	.....	İngiliz Dışişleri Bakanı: Bütün politikamız Hind'in ve yollarının güvenliği üzerine kurulmuştur.
26.II	22.4	.....	
3.III	22	.....	
Mart	.....	.....	Hersek asi liderleri Andraşi notasını reddedip daha köklü reform istediler.
7.III	21,2	.....	Alacaklılar adına İstanbul'a

			gelen heyet Babıâli'nin isteklerine uygun anlaşmayı kabul etti, Times muhabiri ise bunları hain, İngiliz olmamak ve İngiliz çıkarlarına aykırı davranmakla suçladı.
16.III	18.35	.....	
23.III	.....	.....	Osmanlı Bankası hükümete mali yardımı red - İngiliz parlamentosunda tartışmalar Kraliçeye Hindistan Kraliçesi mi, imparatoriçesi mi densin.
31.III	17.2	15.7	L. Herald: Rusya'nın barışçı davranışlarına övgü.
6.IV	16.1	.....	

TAM BORÇ ANLAŞMASI YAPILACAĞI ANDA RUS KIŞKIRTMASIYLA BULGAR AYAKLANMASININ ÖNE ALINIŞI

Aziz'in saltanatının son iki ayına gerginlikler son derece artarken girildi. Ayaklanma durdurulamıyor, borçları ödeme yolu bulunamıyor, parasızlıktan işler yürüyemiyor, çözüm olarak sadece susturucu, bastırıcı önlemler artırılıyordu. Buna karşılık Balkanlar'da ayaklanmaları bastıran yöneticilerin geri çekilip yerlerine uzlaşmacı kişilerin atanması bir yandan asilere cesaret verirken diğer taraftan da buradaki Türkleri ve Kafkas göçmeni olup buralara yerleştirilmiş olan Çerkesleri umutsuzluğa sevkediyordu. Mahmut Nedim, İgnatiyef'in işin yumuşaklıkla daha kolay çözümleneceği önerilerini uygun buluyordu. Bu tutum halk arasında Saray ve Babıâli aleyhinde söylentilere yol açtı. Abdülhamit anılarında şöyle aktarır:

«Bu sırada Rusya sefirinin teşviki ile Moskoflar, Sırplar, Karadağlılar ve Hırvatların Riva'ya asker dökerek Beykoz'a geleceği ve buna da Sultan Aziz'in manen izin vermekte olduğu ve Mahmut Nedim Paşa'nın dahi bu yolda Rusya ile manen ittifakta bulunduğu ve İstanbul'da büyük bir kargaşalık çıkaracakları söylentisi yayılarak ve Rusyalılar bu vesile ile İstanbul'u ele geçireceklerdir denerek halk arasında bir korku yaratıldı ve bütün halkın silâh satın alarak kendisini korumaya hazırlandığı hayretle görüldü. İstanbul'un silâhçı dükkânlarında silâh kalmadı.»

Bu sırada Nisan 1876 başında havada bir değişiklik hissedildi. Diğer vezirleri aradan çıkarıp borç pazarlıklarını tek başına yürütmeye başlayan Mahmut Nedim'in önerilerini, o güne kadar karşı olan Levant Herald gazetesi savunmaya başladı. Borsada garip bir panik belirmişti. Hisseler 14,3'e, ay ortasında da 13.1'e düşmüştü. Ancak spekülatörlerin bir yandan bu düşmeyi körüklerken diğer yandan da hisseleri bol bol topladıkları dikkatlerden kaçmıyordu. (Stamboul 18.4). Alacaklılarla anlaşma olasılığının belirmesi kuşkusuz herkesten önce Rus elçisini rahatsız etmiş olmalıdır. Böyle bir anlaşmayla mali güçlükler aşılırsa Babıâli'nin pek çok sorununu kolaylıkla çözmek olanağı belirebilirdi. Bütün kaynaklar, Rusların yönetiminde Mayıs ayında başlaması planlanmış olan Bulgar ayaklanmasının birdenbire Nisan'a alındığından bahsederler. Bize kalırsa, bu önceye almayı gerektiren durum, borç sorununun Avrupa'daki şikâyetçileri memnun edecek şekilde çözümlenmesi olasılığının belirmesidir. Bu savı kuvvetlendiren, bir kanıt da, yakın zamana kadar Rus politikasının barışçılığını savunan Levant Herald'ın birdenbire buna şiddetle saldırıya geçmesiydi. Hisselerin 12'ye yaklaştığı bir sırada bu yayın organı bir yandan Osmanlı

Bankası ile Mahmut Nedim'in arasını bulacak bir yayına girişmiş diğer yandan da Rus oyununu açığa vurmağa başlamıştı:

«Balkan ayaklanmasının Avusturya'nın desteğinde gelişmesini engelleyerek Rusya onun diplomatik zafer kazanmasını önledi. Avusturya'yı eledikten sonra şimdi ayaklanmayı kendisi ayakta tutuyor ve diplomatik ödülü alıncaya kadar devam ettirecektir.» (28.4)

Böylece Mahmut Nedim, İgnatiyef'in tuzağına düşmüş oluyordu. Türklerin kendilerini silâhla savunmak önerisini red etmekle Sadrazam kanlı şekilde öldürülmelerini hazırlamış oluyordu. İstanbul'dan herhangi bir ciddi önlemin gelmeyeceğini farkeden halk ise, saldırıya aynı şiddetle karşılık vermiş ve öldürülen Türkler kadar Bulgar öldürerek intikamını almıştı. Bu eylem Mahmut Nedim'i uluslararası politika açısından büsbütün açmaza soktu. Rus elçisinin de istediği buydu. Olay derhal Avrupa'ya büyük bir gürültüyle yansıtıldı. Tabii öldürülen Türklerden ve ilk saldırının Bulgarlar'dan geldiğinden hiç bahsedilmedi. Fanatik Türkler durup dururken saldırıya geçmiş ve masum Hıristiyanları yok etmişlerdi. Böylece çok yoğun, finans çevrelerinin dahi bir anda frenleyemeyecekleri bir anti-Türk kampanya ortalığı sardı.

Hemen birkaç gün sonra (6 Mayıs) sevgilisiyle evlenebilmek için kendi isteğiyle Müslüman olan bir Bulgar kızını zorla kaçırmağa ve saklamağa kalkışan iki konsolosun Selânik'te halk tarafından linç edilmeleri ortalığı büsbütün karıştırdı. Mahmut Nedim'in pısırıklığına içerlemekte olan halk «Aferin, işte Selânik'te Müslüman varmış» diyerek hükümete aldırmadan kendi hakkını savunanları açıkça destekliyordu.

Olayların kontrolu Mahmut Nedim'in elinden çıkmıştı. Ortalıkta, Ruslarla anlaştığı ve yardımına gelmek

üzere 40 bin kişilik bir Rus ordusunun hazır beklediği haberleri dolaşıyordu. Bu kuvvetin kullanılacağı yer, dedikoduyu yayan kaynaklara göre değişiyordu. Balkanlar'daki, İstanbul'daki karışıklıkları durdurmakla görevlendirileceklerini söyleyenler olduğu gibi, Yusuf İzzettin'i tahta çıkaracaklarını (yani Murat'ın bir hareketini önleyeceklerini) ileri sürenler de vardı. Softaların silâhlanmakta oldukları söylentileri de ortalıkta dolaşıyordu. Mahmut Nedim'in bütün yapabildiği bir yandan borç pazarlıklarını sonuçlandırmak için işi hızlandırmak, diğer yandan da resmi bildirilerle, herşeyin sakin olduğuna kamuoyunu inandırmağa çalışmaktan ibaret kalmıştı.

Bütün bu söylentileri kim çıkartıyordu. Murat'ı ve Mithat'i tutmayanlar için onlara yüklemek en kolay çözüm olmuştur. Abdülhamit bunlar arasındadır. Oysa oyunda Rusların, başta İngilizler ve Avusturya'lılar olmak üzere bütün Avrupalılar'ın ve ayrıca iki bankayla Galata sarraflarının da büyük rolleri vardı. Murat - Mithat ekibi olsa olsa bunun pek sınırlı bir kısmını çıkarabilirlerdi ve kuşkusuz softaların silâhlanmakta oldukları gibi kendi aleyhlerine olacak rivayetleri yaymazlardı. Bu açıdan, Mahmut Nedim'in koyduğu sansürün, devrilmesi üzerine kaldırılmasıyla birlikte Levant Herald'ın Rus elçisine son derece ağır bir yazıyla saldırıda bulunması ve kapatılması olayının üzerinde dikkatle durmak gereklidir. Özellikle Mütercim Rüştü Paşa'nın sadrazam olduğu ve içinde Hüseyin Avni, Mithat gibi İngilizci olmakla suçlanan paşaların da bulunduğu bir hükümet tarafından.

SARAY'DA ÖLÜM PSİKOZUNUN CANLANMASI: AZİZ VE H. AVNİ'NİN ÖLÜMLERİ, MURAT'IN AKLİ DENGESİNİ YİTİRMESİ

Mahmut Nedim, talebe-i ulumun üç gün süren gösterileri sonunda işi Babıâli'yi basacak duruma getirmelerinden Aziz'in de ürkmesiyle, görevinden alındı. Yukarda ismi geçen paşaların bu olayla ilişkileri olduğu kuşkusuzdur. En azından talebe-i ulum, sadrazamın istifasını istedikten sonra ne yapacaklarını bilmeliydiler. Bunun için de Mithat'la danışmada bulundukları kuşkusuzdur.

Bu arada dikkati çeken bir husus, Mahmut Nedim'in düştüğü gün borç anlaşmasını, alacaklılar komisyonu ile imzalanacak duruma getirmiş olmasıydı. Aziz'in tahttan indirilmesinden sonra kâğıtları arasından çıkan 1,7 milyon liralık bir bono bu anlaşmada ucu padişaha kadar varan bir rüşvetin varlığını kanıtlıyordu. (Stamboul 30.5; 10.6) Batmış olan devleti borçlarından kurtarma çabasında padişahla sadrazamı önce kendi ceplerine girecek parayı sağlama almağa çalışıyorlardı.

Bu son derece kritik günlerde İstanbul'daki için için kaynama öyle bir düzeye vardı ki Aziz bütün şehzadelere saraya yerleşme emri verdi ve Murat dahil hiçbirine izinsiz dışarı çıkamayacakları bildirildi. Başmabeynci, şehzadelere «Zat-ı Şahane'nin bundan böyle gerek cami, gerekse herhangi bir umumi mahale gitmelerini yasakladığını, dışarı çıkmak isterlerse kendisini haberdar edip çıkışın sebebini açıklamaları gerekeceğini, buna göre padişahtan izin alınacağı» emrini ulaştırdı.

Bu sırada kentte padişahın değiştirileceği haberleri son derece yoğun olarak dolaşıyordu. Bütün ömürleri büyük bir özgürlük içinde geçmiş olan şehzadeler hele Murat bu karardan son derece rahatsız oldular, küçül-

tücü buldular, hatta içeri kapanıp kesin olarak izin istememek kararı aldıkları bile söylendi. Aziz'in kendisine karşı yapılabilecek bir girişime karşı önlem aldığı anlaşılıyordu. Saray içinde zaten her zaman var olan öldürülme psikozu bunun üzerine yeniden canlandı. Özellikle Murat'ın, Yeni Osmanlılar'la ilişkilerinin açığa çıkması endişesiyle diğerlerinden daha fazla korktuğu açıktı. Ayrıca veliaht olarak herhangi bir kanlı olayda ilk tehlikede olan kişi olduğu da belliydi. Bu kapalı günlerde, herhalde dışardan haber alması da güçleşen Murat sıkıntısını aşırı ölçüde içki içerek bastırmağa çalıştı. Özel doktoru Kapoleone ruhsal bunalımının o günlerde başladığını ve gittikçe arttığını ileri sürer.

Aynı korkunun Abdülhamit'i de sarmış olmasından daha doğal bir şey olamazdı. Sarayın mariz havasının etkisini her zaman hissetmiş olan Abdülhamit'teki yaşam korkusunun o günlerde daha da arttığı anlaşılıyor. Herhalde bunda dengesini her gün biraz daha yitiren Murat'la pek yakın oturması da etken olmuştur. Abdülhamit'in anılarında o günlerle ilgili notlarında hep öldürülme korkusu içinde yaşadığı ve günlerini Muratçıların hazırladıkları komployu Aziz'e haber verip vermemek arasındaki bir vicdan hesaplaşmasıyla geçirdiği anlaşılıyor. Murat'a göre daha dayanıklı ve kendine hakim olduğundan, ayrıca aşırı içki merakı olmadığından, en azından sakin görünmeyi becermiştir.

Bugünlerde dışardaki olaylardan haberleri bulunmadığı, sadece sarayın iç dedikodu çarkından beslendikleri bellidir. Nitekim Aziz'in tahttan indirilmesi, Topkapı'ya götürülmesi, Murat'ın tahta çıkarılması, kendisinin ona biat edişini Abdülhamit korkulu bir rüyanın kâbusları gibi anlatır. Abdülaziz'e olaylar hakkında bilgi vermek istediği iddiası; gürültüler üzerine tabancasını alıp hazırlanması, kendisini koruyacak Çerkes köle

bulunmadığından dairesinden çıkamaması; Aziz'i aniden kayıkta görmesi; Murat'ın «beni alıp götürüyorlar, birader benim daireme gelsin» şeklindeki her anlama çekilebilecek mesajı; yeni cülusu haber veren top sesleri; askerle sarılı sarayda girip çıkışın kontrola alınışı ve bir dış gücün herşeye hakim olduğunun farkedilmesi; Aziz dairesinde ağlamalar, birbirini suçlamalar, korkular; Topkapı'ya nakledilenlerin itilip kakılması; Muratçıların sevinci, hırsı; Aziz dairesinde servet arama kavgası; Muratçılar - Azizciler arasındaki yılların kıskançlığının birdenbire su yüzüne çıkıp en aşağılık şekilde ortaya dökülmesi...

Artık veliaht durumuna yükselmiş olan Abdülhamit, o sarayın dışında olduğunu farkettiği gücün yönetmesiyle öğleden sonra Dolmabahçe Sarayı'nda ağabeyini gördü ve biat etti. Taht değişikliği Murat'ın haberi olmadan öne alındığı için ve geceyarısı pek ani olarak uyandırılıp tabancalılar arasından bilmediği bir yere götürülmüş olmanın korkusuyla bitik halde bulunan Murat ona «Birader halime bak... Başımda taş varmış gibi ağır» diyordu. Töreni kısa kesip yeni padişahı dinlenmeye gönderdiler.

Haziran'ın ilk gününden Ağustos'un son günü tahta geçişine kadarki üç ayda Abdülhamit'in belli başlı iki konuyla ilgilenmiştir: 1) Ölümler, 2) Murat'ın hastalığı. Diğer bütün yerel ve uluslararası konulara bu iki açıdan bakıyordu.

Aziz'in ölümü (5. Haziran) ve Aziz'in dördüncü kadınının kardeşi Çerkes Hasan'ın, darbenin baş düzenleyicisi Hüseyin Avni ile bir diğer veziri ve ayrıca üç kişiyi öldürmekle sonuçlanan baskını (15/16 Haziran), kendisinin de idamı, saraya zaten hakim olan «ölüm ve öldürme psikozunu» doruğuna eriştirmişti. Sarayın içindeki her dairenin birbirinden ürkmeğe başlamasına ek

olarak yerli ve yabancı çevrelerin körüklediği söylentiler de korkuları artırıyordu. İşi genel bir can kıyımına, Yusuf İzzettin ve eski Valide Sultan'ın da öldürülmüş olduğuna kadar vardıranlar çıkmıştır. Çoğu yabancı olan doktorların raporu intihar tezini pekiştirdiyse de, sarayın ve dışardaki Azizcilerin ısrarı şüpheleri canlı tuttu. Teodor Kasap'ın dediği gibi «yaşarken o kadar nefret edilen, fakat ölümünden sonra o derece acınan Aziz» böylece saray içindeki dedikoduların baş konusu haline geldi ve taht sırasındaki şehzadelerin aklından çıkmayan bir örnek oldu. Tabii en başta Abdülhamit'in.

ABDÜLHAMİT'İN İLK KEZ EYLEME GEÇİŞİ SALTANAT PAZARLIKLARI -SÜREKLİ CİNNET FORMULÜ- İNGİLİZLERDEN ONAY

Yeni veliahtı çok düşündüren ikinci konu ise, Murat'ın, amcasının ölümünden sonra büsbütün belirgin hale gelen ruh hastalığıydı. Henüz daha dışardan farkedilmiyordu ama sarayın içinde Haziran'ın ilk haftasından beri Murat'ın morfin iğneleriyle uyuduğu, resmi evrakları başkâtip ve annesi aracılığıyla imzaladığı, başka kimseye görünmediği biliniyordu. Bu dönemde, daha Murat'ın cülus hatt-ı hümayunu hazırlanırken başlayan meşrutiyet tartışmaları mahalle kahvelerinin bile başlıca konusu olmuşken Abdülhamit'i asıl ilgilendiren, Hüseyin Avni'nin ölümünden sonra paşalar arasında beliren yeni güç dengesi oldu. Önceleri Yeni Osmanlılarca çok meşrutiyetçi diye tanıtılan Murat'ın bile hatt-ı hümayununa, Mithat'ın ileri sürdüğü meşrutiyet bahsini koydurtmamış olduğu, ayrıca sadrazamla Hüseyin Avni'nin de buna karşı çıkmış olmalarıyla Mithat'la Süleyman Paşa'nın yalnız kaldıkları görülmüştü. Buna karşılık, Hüseyin Avni'nin ortadan kalkışıyla dengenin Mithat lehine değiştiği de anlaşıldı. Seyhülislâm'ı ve ulemanın bir kısmıyla talebe-i ulumu yanına alan Mithat, Namık Kemal'in de sürgünden dönüp etkenliğini ondan yana koymasıyla tek güç kaynağı haline gelmişti. Abdülhamit'i kuşkusuz en çok düşündüren, sarayın egemenliği yerine yeniden Babıâli'nin egemenliğini kurmuş olan paşalarla işlerin nasıl yürütülebileceği sorunuydu. Murat'tan istedikleri tek şey vezirlerin getirdikleri yazıları onaylamasıydı. Murat gibi yumuşak ve Yeni Osmanlılarla yakın ilişkide bulunmuş bir kimse bile buna karşı çıkmıştı. Hüseyin Avni kendisine Aziz'in öldürülmesi hususundaki fikrini açtığı vakitte «Ben katil olamam» diye şiddetle reddetmişti. E.Z. Karal'ın belirttiği gibi «Hüseyin Avni, Mithat, Mehmet Rüştü, Şeyhülislâm Hayrullah akıllı adamlardı, fakat bu akıllı adamların herbiri kendi aklının istikametine o kadar inanıyordu ki, bunlarla çalışacak padişahın zıvanadan çıkmaması için çelik gibi bir iradeye sahip olması lâzımdı.»

Abdülhamit'in çelik gibi bir iradesi vardı, metindi ama korkmadığı da söylenemezdi. Saray içindeki korkunun hakim olduğu hava yetişmiyormuş gibi, şimdi de son bir ayın kanlı olaylarının etkisi bir panik havası yaratmıştı ve artık topun ağzında doğrudan doğruya kendisi de vardı. O hayat ve eğlence dolu veliaht Murat'tan karşısında kalan padişah Murat hiç de özendirici bir örnek değildi.

Bu arada, mali sorunların çirkin yanları da, sarayı da bir hayli bulaştırarak ortaya çıktı. Mahmut Nedim'in hazırlattığı borç ödeme formulüyle, sultan değişikliği sonucunda hisseler birdenbire 10,5'dan 18,3'e yükselmişti. Bu durum, Mahmut Nedim'in perde gerisinde sadece bazı grupları yararlandırmak amacıyla hazırladığı formüle karşı beliren genel tepkinin kalkmasının göstergesiydi. Ancak bu kez de Murat'ın Köçeoğlu Agop

ve Hıristaki Zografos gibi sarraflardan yüzde 40 hatta 60 gibi inanılmaz faizlerle sağladığı borçları kurtarma operasyonları ortalığı karıştırdı. Murat bu işlerle uğraşamayacak kadar hastaydı. Zaten iyi de olsa, mali reform amacıyla iktidara gelen paşaları ikna etmesi pek kolay olmazdı. İşi Valide Sultan ile Saray Müşiri Damat Nuri doğrudan doğruya ele aldılar. Abdülhamit'in zamanında «padişah tahttan indirilecek» gerekçesiyle kefil olmaktan kaçındığı borçları ödeyebilmek için bu ikisi, Aziz'in annesini ölümle tehdit edecek kadar katı davranmış, hattâ özel Aziz dairesinin cariyelerinin bile mücevherlerine el koymuşlardı. Bu mücevherler daha sonra korkuyla yurt dışına kaçacak olan Hıristaki'ye verilmişti.

İçten içe kaynayan kazana karşılık dış görünüşte bir durulma hatta iyileşme havası seziliyordu. Haziran'da hisseler 14-16 arasında sabitleşmişti. Bulgar ayaklanması bastırılmış. Balkanlar'daki güvenlik önlemleri sıkılaştırılmış ve Babıâli'nin ilgisi, Mithat'ın çabalarıyla, devleti köklü reformlara bağlayacak formül arayışına yönelmişti. Bu oluşumlar, o günlere kadar Rusya'nın kendi açısından başarıyla yürüttüğü oyunun boşa çıkması demekti. 1 Temmuz'da Karadağ, 2 Temmuz'da da Sırbistan, sudan bahanelerle ve Rusya'nın desteğiyle (Sırp ordusunun başkomutanlığını Rus Generali Çernayef üstlenmişti) Babıâli'ye savaş ilân ettiler.

Türk orduları Babıâli'ye endişe verdirmeyecek şekilde iki küçük düşmanla da kolaylıkla başettiler. Savaş, Avrupa finans çevrelerini o kadar etkilemedi ki, bir an 11,1'e inen hisseler Ağustos sonunda 13,2'ye yükselmişlerdi. Bu sayededir ki İstanbul'daki bütün ilgi Sultan'ın sağlığı ve yapılacak reformların hazırlığı üzerinde yoğunlaşabildi. Abdülhamit'in de olaylara bu sırayla baktığı bellidir.

Murat'ın hastalığı ve Babıâli'nin buna pek fazla aldırmadan yönetimi sürdürmeye devam etmesi, halk arasında dedikodulara sebep oldu. Şehzadelerin topluca ortadan kaldırılmasıyla (ki bu söylenti sadece Abdülhamit'in iddiasıdır) Mithat'ın önce Osmanlı hanedanının varisi, sonra da cumhuriyeti ilân edip kendi adına cumhurreisi olarak yönetime el koyacağı bile söyleniyordu. Sokaklara Mithat ve Rüştü'yü suçlayan yaftalar yapıştırılmış, imzasız tehdit mektupları gönderilmiş, eğer kendi rızalarıyla veliahtı tahta geçirmezlerse hesap sorulacağı tehdidi bile savurulmuştu. Halkın saltanatın yasal sırasındaki değişikliklere tepkisini evvelce belirtmiştik. Bu açıdan davranış doğal gibi görünebilir. Ancak Abdülhamit'ten başkasına yararlı olmayacak bu eylemleri kimin yürüttüğü de ilgilenilecek bir sorudur. Elde kesin delil yoktur ve Abdülhamit kolay arkasında iz ve delil bırakan kimse değildir. Softaların Mithat'ı suçlar davranışı olamayacağına göre, bazı tarikatçılar mıdır?.. Her halükarda, Aziz'i deviren olaylardaki eylemcilikleri suçlayan ve her kötülüğü Murat ve paşalara yükeleyenlerin bu eylemlerin arkasındaki parmakları göstermekteki suskunlukları dikkati çekicidir.

Her şey, bugünlerde Abdülhamit'in kendi propagandası için çaba sarfetmeğe başladığını gösteriyor.

Bu arada Murat gittikçe kötüleşiyordu. Denize atlayarak intihara kalkışmış, hademeler tarafından, demirleri kavramış ellerine vurula vurula, ite kaka dairesine götürülmüştü. Abdülhamit'in bir padişaha böyle saygısızca davranılmamasını ihtar ederken aslında hükümeti uyarmayı amaçladığı açıktır. Değişik doktorlar elinde birbirinin tersi tedavilere tabi tutulan Murat'ın iyileşme şansı giderek azalıyordu. Abdülhamit, en yakını olan doktorların ağabeyini bir deney tahtasına çevirişlerini korkuyla izliyordu. Bu da ilerisi için ona yeni

bir ders olacaktı. Bir padişahın bile gereğinde ne denli acizleşebileceğini, acizleştirilebileceğini görüyordu. Herhalde genç kafasında aynı duruma asla düşmemeyi, düşmemenin yollarını tasarladığı yadsınamaz.

Bu dönemde Abdülhamit'in tahta geçmek yolunda hiçbir hırs göstermediği, ama bütün gücünü ağabeyinin hasta olduğunu çevreye yaymağa harcadığı görülür. Tıpkı Aziz-Murat daireleri kavgasına benzer bir çekişme, Murat'ınkiyle Abdülhamit'inki arasında başladı. Muratçılar, Abdülhamit takımının işi, üfürükçülüğe vurduğunu Murat'a büyü yaptırdıklarını bile ileri sürdüler. Veliaht ise işleri eniştesi Damat Mahmut Paşa aracılığıyla yürütüyordu. Bir taraftan Redif Paşa'ya kanca atarken, diğer taraftan da o dönemin bütün devlet ileri gelenlerinin saygısını kazanmış olan Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Salâhattin Efendi'ye haber gönderip, Murat iyileşemeyeceğine göre duruma karışmasını istiyordu. Bu çabalardaki kısırlık, Abdülhamit'in geniş bir taraftar çevresine sahip olmadığının kanıtıdır. Askerden softalara kadar bütün dinamik güçler Babıâli'nin Mithat-Rüştü kanadından yanaydı. Gelenekçi takımlar pasifti. Murat'ı savunan grubun bile Abdülhamit'inkinden fazla ve etken olduğu anlaşılmaktadır.

Abdülhamit'in tek avantajı Murat'ın gerçekten hasta olmasıydı. Hükümet de bunu biliyordu. Çare kalmamıştı, 23 Temmuz'da Babıâli'ce alınan bir karar uyarınca veliaht ile resmi görüşmeler başladı. Abdülhamit'in gerçek anlamda devlet adamlarıyla ilk ilişkisi böylece başladı. Veliaht, Babıâli paşaları ve Mithat'la neler konuştu, ne vaatlerde bulundu?.. Bunu herkes kendi açısından ileri sürmüştür. Konu üzerinde özellikle araştırma yapan Davison gibiler kesin içerikli bir belge bulunmadığı, herkesin konuyu sonraları kendi işine geldiği

gibi yansıttığı sonucuna varmışlardır. Karşıt görüşlerin, reformların, rejimin şekli, Babıâli-Saray ilişkileri gibi konuların konuşulduğunda birleştikleri görülüyor. Ancak hangi noktalar üzerinde kesin anlaşmaya varılmıştır, sonra hangilerinde dönme olmuştur, belli değil. Mithat'ın tutkusu olan Meşrutiyet'in ilânı konusunun ele alındığı ve Abdülhamit'in kabul ettiği kuşkusuzdur. İster o sırada en güçlü kişi olan Mithat'ı karşısına almamak, isterse gerçekten meşrutiyete inandığı için olsun -ki biz, meşrutiyet kavramının içeriği üzerindeki ihtiyat kaydımızı belirterek, bu ikinci şıktan yanayız - bu konuda güvence verdiği kesindir. Onun dışında nelerde anlaşmaya varıldı, nelerde söz oyunlarıyla atlatmacalar yapıldı, yanıltıcı savlar ileri sürmemek için üzerinde durmuyoruz.

Bu konuda iddialar o kadar çeşitlidir ki, Abdülhamit'in «ağabeyi iyileşince saltanatı iade etmek koşuluyla bir de imzalı belge verdiği» dahi ileri sürülmüştür. 1881'de tutuklandığı zaman Mithat'ın «Maslak ahitnamesi» denilen bu belgeyi yaktırdığı, ya da sekreteri Kılıçvan'la Avrupa'ya kaçırttığı ileri sürülmüştür. Hatta çok uzun yıllar Bahriye'yi yöneten bir nazırın, yolsuzluklar yaptığını bildiği halde Abdülhamit tarafından görevinden alınmamasına şaşanlar, bunu ahitnamenin bir kopyasını Avrupa'da bir kasada saklamasına borçlu olduğu şeklinde yorumlamışlardır.

Kanımızca Abdülhamit «iyileşince çekilme» şartlı bir tahta geçişi (ya da naipliği) asla benimsememiş, aksine kesin bir karar alınması (fetvaya dayalı bir taht-tan indirme kararı) tezini savunmuştur. Artık saklanacak tarafı kalmayan hastalığı kesin olarak saptamak, iyileşme olanaklarını belirlemek için, eşi Prens Albert ölünce sinir krizleri geçiren İngiltere Kraliçesi Viktorya'yı da tedavi etmiş olan Viyana Üniversitesi akıl has-

talıkları uzmanı Profesör Leidersdorff İstanbul'a çağırıldı.

Babıâli tarafından kamuya açıklanmayan raporda hastanın fiziki bir rahatsızlığı bulunmadığı, genç ve güçlü olduğu için hastalığı atlatabileceği, en aşağı üç aylık bir tedavi gerektiği, bu sürede hiç heyecanlanmamasının şart olduğu ve eğer Viyana'da tedavi edilirse altı haftada da iyileşebileceği belirtiliyordu. Bunda şartlara bağlanmış bir iyimserlik vardı. Murat'ın hiç heyecanlanmaması isteniyordu ki, içinde bulunduğu ortamda, hele saraya egemen olan psikoz içinde bu tamamen olanaksızdı. Kültür düzeyi çok düşük kişilerden oluşan bir harem dairesinin Murat'a yardımcı olması hayaldi, aksine rahatsızlığını artırdıkları düşünülebilir. Bir yandan hasta değil akıllı olduğunu ileri sürüyor, kendisine de öyleymiş gibi davranıyor, bir yandan da yoğun bir propaganda savaşı sürdürüyorlardı.

Muratçılardan kamuoyuna yansıtılan sözlere göre, padişah gayet iyiydi, devlet işlerini yönetmekteydi, asıl hasta Abdülhamit ile Yusuf İzzettin'di. Karşı saldırı, bir Fransız gazetesinde Murat'ın doktoru Kapoleone'nin imzasıyla, Aziz'in ölümünden Murat'ı suçlu zannettirecek bir mektubun yayınlanmasiyle ortaya çıktı. Büyük ilgi gören mektup bütün Avrupa basını tarafından aktarıldı. Kapoleone bunu, kendisini sevemeyen Muratçılar'dan Skaliyeri'nin, Abdülhamit'in doktoru olan Mavroyeni ile birlikte düzenlediklerini ileri sürdü. Gerçekten bu ikisi eski birer dosttular ve bu yazıları, Murat'ın tedavisini sürdürmekte olan Kapoleone'nin Abdülhamit'e satılmış olduğunu ispatlamak için Valide Sultan'a götürüp göstermişlerdi. Saray için için kanıyor ve bu ortamda en yakınları bile Murat'ı rahat ettirmekten çok rahatsız ediyorlardı.

Bu sinirli davranışlar kuşkusuz Muratçıların kay-

betmekte olduklarını farketmelerinden ileri gelmekteydi. Cephelerinde panik başlamıştı. Örneğin «Devrimci» Sarraf Hristaki Zografos, Murat'ın borcuna karşılık kendisine rehin verilmiş olan Aziz Dairesine ait 7-8 yüz bin liralık mücevherleri Londra'ya aşırmış kendisi de oraya sığınmıştı. Olaylar Abdülhamit'in lehine işlemeye başlamıştı. Hükümet Eylül'ün ikinci haftasında başlayacak olan Ramazan'dan önce kesin bir karara varmak zorundaydı. Murat'ın Saray'daki ortam içinde iyileşmesi olanaksızdı. Yurt dışında tedavisi ise, o çağın anlayışı içinde, hükümeti kamuoyu önünde çok daha güç bir durumda bırakabilirdi. Sorun sadece Sultanlık'la ilgili değildi, akıl dengesi yerinde olmayan bir Halife'nin bütün dünya Müslümanları açısından geçerliliği sorunu da vardı. Bir yeni taht değişikliği halinde dışardan ne gibi bir tepki gelebileceğini saptamak için konu sadrazam tarafından, dönemin en güçlü devleti İngiltere'nin elçisine yansıtıldı. Karşı çıkılmayacağı haberi kuşkusuz Babıâli'nin işini kolaylaştırdı.

Aynı sıralarda Abdülhamit de özel olarak İngiliz elçisine haber yollamıştı. Tahta geçince masraflarda kısıntılar ve tutumluluklar yapacağını, kötüye kullanmalara son vereceğini bildirmişti. İngiliz hükümetinin olaylarla ilgili «Mavi Kitap»larını ve parlamento görüşmelerinin tutanaklarını da çevirtip incelediğini, söylenenlere katıldığını ve bu bilgilerin Başbakan Lord Beaconsfild'e bildirilmek üzere Lord Derby'e ulaştırılmasını rica etmişti. Elçiye göre «İngiltere'nin uyarılarıyla yönlendirilmeyi arzuladığını» bile söylemişti. Kısacası o da kendi açısından İngiliz onayını arıyordu.

Elçinin yansıttığı bu bilgiler, Abdülhamit'in Mithat ile konuştuklarının bir kısmına da ışık tutmaktadır. Elçiye mali reformu siyasal reformdan önce düşündüğünü bildirdiği gibi, Mithat'la görüşmesine ait Avrupa ba-

sınında çıkan ilk haberde de şu kayıt vardır: «Abdülhamit Efendi kendisine durumun empoze ettiği görevleri üstlenmeye hazır olduğunu ve Avrupa'nın uygunsuz zamanlarda, ya çok erken ya da çok geç olarak reform yapılmasını istediğini ve kanısınca reformların borcun ödenmesinden daha az önemli olduğu cevabını verdi.»

Böylece oluşan ortamda, vezirler gizli bir toplantıda saltanat değişikliği kararına vardılar. Bir yandan Abdülhamit ordu tarafından güvenceye alınırken, diğer yandan bütün yeni ve eski devlet adamlarıyla ulemanın katıldığı bir Meclis-i Umumi'nin huzurunda, içinde, Abdülhamit'in koydurduğu söylenen «sürekli cinnet durumu» kaydı bulunan, İmamı Müslimi'nin hal fetvası okundu.

Böylece 31 Ağustos 1876 günü, İkinci Abdülhamit'in 33 yıl sürecek saltanatı başlamış oldu.

III. BÖLÜM

ABDÜLHAMİT'İN DEVRALDIĞI MİRAS

Buraya kadar olaylara, şehzadelik dönemindeki Abdülhamit'in gözleriyle bakmaya çalıştık. Değerlendirmesine giren, kendi çevresindeki oluşumlara uzaktan teorik bir bakışa dayanan bir Osmanlı toplumudur. Yönetim deneyimi hiç olmayan ve sistem gereği buna sokulmayan Abdülhamit'in tahta çıkınca miras aldığı Osmanlı Devleti'nin yapısı ise bu değerlendirmelerin içeremeyeceği bir çarpıklıklar kümesiydi. Çoğu kez sebebi anlaşılamayan, dolayısıyla çözümü bulunamayan oluşumlar bu çarpıklıkların sonucuydu. Bu yapıyı şöylece özetleyebiliriz:

Tanzimat'la başlamış olan merkezileştirme eğilimi, yerel yönetimleri elimine etmeyi başarmıştı. Buna karşılık Avrupa zorlamasıyla, ya da bazı iç oluşumlar sonucu özerk sistemli eyaletler belirmişti: Sırbistan, Eflâk-Boğdan, Lübnan, Sisam, Girit, Bosna, Mısır, Hicaz, Yemen. Bu örnekler diğer bazı bölgeleri de aynı özerkliği elde etmeğe özendiriyordu.

Taşradaki ayanları ortadan kaldırmaya büyük dikkat harcanmış, bunun yerine son derece yaygın bir bürokrasi hızla yerleştirilmiştir. Eğitim sistemi de bürokrat yetiştirme amaçlı hale getirilmiştir.

Tek üretici sınıf olan köylünün örgütsüzlüğü, burjuvazinin ise ulusallaşamaması ve sınıflaşamaması yüzünden, devleti ayakta tutan tek mekaniz-

Türkiye Diyanet Vakfı Kütüphanesi

ma olarak Babıâli bürokrasisinin belirmesi; ve bürokrasinin, başarısızlığında tekrar devlet hizmetine dönen «devlet devrimcisi» üretmesi.

Sivil yönetimden askeri yönetime doğru bir akım belirmiştir.

Telgraf ağının, karayolu ağından daha yaygın olması sonucu, merkezileşmenin güçlendiği oranda zayıflaması: Haberin gayet hızlı ulaşması ama çözümlerin (para, adalet, asker, sağlık hizmeti) geciktiğinin daha açık farkedilmesi,

Avrupa kurumları, özellikle parlamentarizmin resmi yayınlarda sürekli reklâm edilmesi, fakat padişah otoritesini pekiştiren bir anlayışın hakim kılınması.

Bir yandan Batı hukuk sisteminden alıntılar yapılırken diğer yandan Mecelle'nin kabulüyle, toplum hayatının düzenlenmesinde İslâmi geleneğe dönülmesi, çift standartlı bir sistemin yürürlüğe sokulması.

Anayasa ve insanların eşitliği düşünülürken, aynı zamanda padişahın halifeliği ve İslâm'ın devlet dini niteliği, bu eşitlik anlayışını tartışılır hale getirmiştir. Bir Hıristiyanın İslâm işleri hakkında karar vermesinin geçerliliği çözümlenememiştir.

Eğitim reformu ne gerçek anlamda laik olabilmiş, ne de eğitim bütünlüğünü sağlayabilmiştir. Modern anlayışta ilk ve orta eğitimi yaratılmamış ülkede, Avrupa düzeyinde yüksek okullarla bürokrat yetiştiren bir eğitim sistemi oluşturulmuş olması.

Din ayırımı esasına dayalı cemaat ayırımı, Ermeniler'e, Bulgarlar'a bağımsız kilise hakları tanınmakla kendiliğinden milliyetçiliğe dayalı bir şekle dönüşmüştür. Avrupa'ya hâkim milliyetçilik çağı-

nın etkisinde, bu toplumlar sadece Osmanlı'ya karşı değil, kendi içlerinde de çatışmaya başlamışlardır. Osmanlı'ya en güçlü geleneksel bağlılıkla, en katı ayrılıkçı akımlar aynı cemaatin yapısı içinde savaşabiliyor, Osmanlıcılığın en güçlü yandaşları ile karşıtları gayrimüslim unsurun içinden çıkabiliyordu.

Ekonomik yapı Avrupa kapitalizmi ile bütünleşmesini tamamlamış, Avrupa sermayesi aracı sınıfı oluşturmuş (azınlık sarrafları ve tüccarları), üretim, Avrupa'nın sanayileşmiş toplumlarının gereksinmelerini karşılamaya yönelik hale gelmişti.

Kapitülasyonlar, yabancılara sağladıkları avantajlarla, yerlilerin onlarla yarışma olanaklarını baltalıyordu. Hıristiyanlar kadar Müslümanlar bile bir yabancı devletin uyruğuna girip kapitülasyon haklarından yararlanmanın yollarını arıyorlardı. Böylece yaratılmak istenen Osmanlılık ideali kendiliğinden baltalanıyordu.

Bu sebeplerden ulusal burjuvazi oluşamıyor, sınıfsal yapı gelişemiyordu.

Geleneksel manüfaktür imalât bölgeleri ucuz fabrika mamulleri karşısında kapanmış, işsizlik artmış, buna karşılık yeni gelişen bölgelerde (İzmir, Selanik, Beyrut, bir süre Trabzon) yeni iş alanları açılmıştı.

Ekonomi merkezlerinin değişmesi sonucu işgücünün göç eğilimi artarken, dışardan gelen milyonlarca göçmenin yerleştirilme gereksinmesi sonucu, 16. yüzyıldan beri görülmeyen bir nüfus hareketi belirmişti. Bu göçler dengesini bulmuş bölgelerde bile (hattâ Müslümanlar arasında da) huzursuzluklar yaratıyordu.

Yeni pazarlar arayan Avrupa sanayii, tüketim

ekonomisine kendiliğinden girmesi güç olan Osmanlı'yı, bol ve garantisiz borçlarla bir ithalat pazarı olmaya zorlamış, «suni tüketici» bir toplum belirmiştir. Borçlarını değil, borçlarının faizini bile ödeyemeyen bir toplum... Ve tabii, kurduğu ve dayandığı bürokrasinin bile aylığını ödeyemen, onları sarraflara muhtaç duruma düşüren bir devlet.

Çağın en önemli modernleşme araçları, buharlı gemi ve demiryolu, ülkenin değil, Avrupa ekonomisinin gereksinmelerine göre işlediğinden, ve kurulduğundan, değişik bölgeler arasındaki dengesizlikleri azaltıcı değil artırıcı bir etken haline geliyordu.

Ekonomik liberalizmin yanlış uygulanmasıyla devletin gümrük ve vergi sistemini bile Avrupa'nın onayına bağlamış olması sonucu içerde gelişme ve gelir artırma olanakları sınırlanmıştır.

Sosyal alandaki libaralizm ise, Avrupa yayın organlarının hiçbir kısıtlamaya uğramadan (hükümdara hakaret hariç) ülke içinde serbestçe fikirlerini yaymaları ortamını sağlıyordu.

Kararlarda «Benim toplumum ne der?» yerine «Avrupa ne der?» korkusunun yer etmesi. Batı'lı kavramların İslâmi anlamlarda kullanılmasıyla kavram karmaşası üzerine toplumun fikri temelinin kurulması.

Bilgi üretiminin halk ve bireyler için değil, sadece devletin kurtarılması ve reorganizasyonuna yöneltilmesi. Avrupa'dan alınan ve bireye dayalı olan düşünce tarzı «Devlet kurtulursa birey de kurtulur» formülüne uygulanmıştır.

Emperyalizmin Osmanlı Devletini mutlaka parçalama çabalarına Hıristiyan azınlıklar yardımcı olurken Müslümanların karşı çıkması ve

«devleti kurtarma» tutkusunun bir psikoz haline gelip, toplumsal yapıda değil, kişilerde «batıran suçluları arama» manisinin oluşması.

Bu yapının başına gelen Abdülhamit'in 34 yıllık yaşamı sonucu oluşan kişiliği şöyleydi:

— Anne ve babasının hastalık ve ölümleriyle evhamlı.

— Anne, baba ve aile sevgisi görmediğinden insanlara karşı çekingen ve ihtiyatlı.

— Ölme, öldürme psikozuna kapılmış şehzadelerin etkisiyle hep kuşkulu.

— Dedikodudan başka şey bilmeyen saray içi yaşamının etkisiyle her söylentiyi dinlemeye hazır.

— Devrimciliğin nükseden bir hastalık olduğu ve devrime bir kez katılana güvenilemeyeceğine inanmış.

— Ne yapacaksa kendi başına gerçekleştireceğine, çevreye güvenilemeyeceğine inanan.

— Ekonomik yaşamaya ve haremi devlet işlerine sokmamağa kararlı.

Hedefi: Hak ve hürriyetlerin insanlarda doğuştan değil, hükümdar yasa ile verince var olduğuna inanarak, adil (yasa koyan) hükümeti kurup, hür toplumu (yasayla yönetilen) oluşturmak; böylece devleti ilerletmek ve parçalanmaktan kurtarmak; halkın «adil müstebit hükümete» tam başeğdiği bir düzende yeterli çağdaş eğitimle rüşde erişmesini sağlayacak sistemi kurmak. Bahsedilen yasaların şeriatı (dine dayalı) değil, insan yapısı yasaları belirlediğini yinelemeliyiz.

Bu hedefe eriştirecek ilke ve yöntemleri:

— Padişah halkın babasıdır ve padişahla halk aracısız doğrudan doğruya karşı karşıya gelir (Osmanlı geleneğinden)

— Bütün ve özellikle uluslararası ilişkilerde pazarlıkçı olmak, amaca varmak için ödünden kaçınmamak, reformları bu arada gerçekleştirmek, eğitime özel özen göstermek, bütün bunları yaparken toplumu kesin olarak dinamikleştirmemek, heyecanlandırmamak, itaatte kalmalarını sağlamak (Tanzimatçı geleneğinden)

— İslamın ilerlemeyi engelleyici olduğunu red etmek, Avrupa'ya teslimiyetçiliği red ederek bağımsızlığı korumaya çalışmak, reformların ve ilerlemenin gerçekleşememesinin suçlusu aracı yöneticileri uzaklaştırmak, bunun için temel yasalara (başta anayasa) dayalı rejimi kurmak (Yeni Osmanlılar'dan).

IV. BÖLÜM

33 SALTANAT YILI: 1876 — 1909

MURAT PSİKOZUNUN OLUŞMASI

Abdülhamit tahta geçmişti ama hükümdar değildi. Veliahtlığı bile doyasıya yaşamamış, 34 yaşında birdenbire padişah olmuştu. Oysa çevresindeki Babıâli paşalarının devlet hizmetleri onun yaşı kadardı. Mütercim Rüştü, Mahmut Nedim, Mithat, Ahmet Cevdet, İbrahim Ethem, Ahmet Vefik, M. Saffet paşalar büyük babası Sultan Mahmut'un zamanını bile hatırlıyorlardı. Tanzimat'la birlikte büyümüş, iyi ve kötü yanlarını devlet hizmetinde saptamışlardı. Son dönemlerde iki dengesiz padişah çıkarmış bir aileden gelen, 34 yıl arka planda kalmış, en ufak devlet deneyimi bilinmeyen bir meçhule güvenmiyor, ya da küçük görüyor idiyseler, onları kimse haksız bulamazdı.

Yabancı çevrelere açık olan Murat'a karşılık Abdülhamit'in padişahlığı dışarda fazla yankı yaratmadı. Hakkında az şey biliniyordu. Bu bilinenler de o kadar çelişkiliydi ki; tümüyle cahil sayanlar; evinin coğrafya kitaplarıyla dolu olduğunu, okumayı çok sevdiğini ileri sürenler; Jön Türk sayanlar ve dinci gruptan olduğunu belirtenler; reformcu ve ödün vermez bir bağnazlık yakıştıranlar; eli sıkı ve sporcu diyenlerle, kumarbaz diye tanıtanlar; tek karısı olduğunu ve harem hayatını sevdiğini iddia edenler görülüyordu. Hayali aşk maceraları yakıştıranlar eksik değildi. Hattâ onun da bütün Os-

manlı ailesi gibi ruh hastası olduğunu ileri sürenler de vardı.

O günlerde bir Avrupalı mizah yazarının yayınladığı şiir, hem içerde hem de dışarda yeni padişahın nasıl düşünüldüğünü iyi yansıtır:

Kimse beni düşünmezdi, aylak yaşıyordum
Soylu bir prens olarak, sarayda besleniyordum.
Sedirime uzanmış, kendimi dinlenmeye vermiş,
Uyuyup, sigara tüttürüyordum...
İşte birden sultan oldum... Derhal gazeteler
Aleyhimde cehennemî alaylarını başlattılar.
Doymak bilmez bir kudurganlıkla
Bütün cihan, telâş içinde kişiliğimi eleştiriyor,
Geçmişimi karıştırıyor, yaprak yaprak didikliyorlar.

Murat'ın hasta olduğunun ilânına rağmen piyasada hâlâ onun iyileşip görevine dönmesini bekleyenler vardı. Abdülhamit'in Murat'a çok saygılı davrandığı, olabilecek herşey yapıldıktan sonra indirildiği hakkında yazanlar azınlıktaydı. Daha çok iyileşme temasını işleyenler görülüyordu. İşin garibi, özellikle dış basında, yeni padişahı benimsemekten çok Murat konusunda ileri geri görüşler yürütenler daha çoktu. Bunları çok dikkatle izleyen Abdülhamit'in durumdan hayli rahatsız olduğu anlaşılıyor. Etkili Pera gazetesi Levant Herald'ın, Murat'ın tahttan kendisinin çekildiğini yazması onu tedirgin etti. Deli olduğu için düşürülmüştür diye yazdırtmak için hayli uğraştı. Abdülhamit herşeyden önce saltanatı üzerindeki bu gölgeyi halletmek gerektiğini anladı. Murat'ın doktoru Kapoleone'yi elde etti, nişan verdi, ağabeyinin iyi bakılması için herşeyi yaptırdığı söylentilerini yaydırttı fakat yeterli olmadı. Bir doktorlar heyeti yollayıp yeniden rapor aldırtmak istedi ama Murat'ın bunları adeta kapıdışarı etmesi yüzünden istenen sonuç alınamadı.

Bu heyetten elde edemediği raporu, doktor Akif Paşa ve Kapoleone'den 13 Eylül'de sağladı. Bunda hastalığın gittikçe arttığı belirtiliyordu. Ama istediği bu da değildi. Aralarında elçilik doktorlarının da bulunduğu bir heyetten yine hastalık artıyor raporu aldı. Hemen arkasından bunların yedisinden «uzak bir gelecekte iyileşse bile gerek şahsi ve gerekse kamu işlerinin yönetimini tekrar ele alabilecek surette akıl ve yargısına tamamiyle sahip olamaz» şeklinde bir rapor elde etti. Ama Murat Dairesi'nin kampanyasını frenlemek olanağını bulamıyordu. Başta eski Valide Sultan, durmadan etrafa Murat'ın tamamen iyileştiğini yayıyorlardı.

Abdülhamit'in güvenlik önlemi olarak Murat'ı çok sıkı bir kontrol altına aldırmış ve dışarıyla temasını kestirmiş olması, şüpheleri artırıyordu. Özellikle hastalık hakkındaki raporların kamuya pek geç açıklanmış olması büyük hataydı. Bu da söylentilerin güçlenmesine sebep oluyordu.

Abdülhamit bir yandan kendisine övgü yapacak yazarlar (Ahmet Mithat), hatipler (Ali Suavi gibi) sağlarken, diğer taraftan da Aziz Dairesi'nin mücevherlerini talan ettikleri için Damat Nuri hatta Murat'ın cariyeleri hakkında kovuşturma açtırmıştı. Bunun Murat kampanyasına karşı bir gözdağı olduğu düşünülebilir. İşin ucu eski Valide Sultan'a kadar gidiyordu, dolayısıyla onların da Murat sağdır propagandası bir can kaygusu haline gelmişti. Abdülhamit'e suikast yapılacağı söylentileri, Murat'ın haremindeki adamlarının hepsinin tutuklanması ve Abdülhamit'e hizmet edeceklerle değiştirilmesi işleri kızıştırdı. Ekim ayı sonlarında Muratçılar'dan Stavrides ve üç arkadaşının kadın kıyafetinde onu kaçırmaya kalkıştıkları iddiası Abdülhamit'i büsbütün ürküttü. Hem İngiltere, hem de Rusya'nın tahttan inmesini istedikleri iddiaları ortalıkta dolaşı-

yordu. İşin hiç de ciddi olmadığı kolayca anlaşıldı. Abdülhamit'e yaranmak isteyenlerin bunların suçluluklarını ispatlama gayretlerine rağmen kendisi bile onları affetti.

Az süre sonra, kendisiyle reform ve savaş gibi ciddi konuları konuşacak olan İngiliz Temsilcisi Lord Salisbury'e politikadan çok kendi korkularını anlatacak ve hayatının tehdit edildiğini söyleyecekti. Bu yüzden Salisbury «Padişah zavallı aciz bir yaratıktır» diye onun hakkındaki ilk izlenimini Londra'ya bildirecekti.

Murat gerçekten hastaydı. Uzun bir tedavi ve çok sakin bir yaşamla iyileşebilirdi. Ancak bunun Osmanlı Devleti gibi bunalım içindeki bir toplumda gerçekleşebilmesi olanaksızdı. Hele böyle hasta birini o bunalımları düzeltmesi beklenen bir yönetimin başına yeniden getirmek, tekrar çıldırmasını istemek demekti. Gelgelelim Abdülhamit'in ağabeyinin hasta olduğu hakkında yaptırttığı yayınlar bu gerçeğin topluma kabul ettirilmesine yeterli olamıyordu. Gerçekleri açıkça tartışmaya alışmamış her toplum gibi, Osmanlı toplumunda da herşeyden şüphe ve resmi kaynaklarca yapılan açıklamalara inanmamak eğilimi hakimdi. Kamuoyu nasıl, Aziz'in ölümü üzerindeki şüpheleriyle, çoğunluğu yabancı olan doktorların raporlarına rağmen, olayı kolaylıkla intihardan cinayete dönüştürebilmiş idiyse, Murat'ın sağlamlığı ve iyileşebilirliği üzerinde de aynı kolaylıkla söylentiler yayabiliyordu.

Abdülhamit'in ilk saltanat ayları herşeyden önce toplumdaki bu Murat psikozunu ortadan kaldırma çabalarıyla geçti. Kabul gerekir ki, bu konuda kullandığı yöntem de, kendi kusuru olmadan ortaya çıkan sorunun daha da dal budak salması sonucunu yaratmıştır. Bu konuda Abdülhamit'e yöneltilecek eleştiri, önce doktor raporlarının kamuoyuna zamanında ve halk arasında dedikodular başlamadan yayınlattırılmamış olmasınadır. Anlamsız gecikmeler «Yoksa iyileşti mi?», hatta «Acaba yaşıyor mu?» söylentilerinin yaygınlaşması sonucunu yaratmıştır. İkinci eleştiri de, Murat konusunda en büyük destekçisi olan Mithat'ı Şubat 1877'de sürgüne göndermesine yöneltilebilir. Murat'ın iyileşemeyecek kadar aklen hasta olduğu fetvası, Mithat'ın etkisiyle sağlanmıştı. Onu uzaklaştırmak ise, bu konuda Mithatçılar'ın desteğini tam kaybetmek demekti.

Bu desteğin kaybının önemini herhalde Abdülhamit daha sonra anlamış olmalıdır. Nitekim zaman ilerledikçe bazı çevreler, Murat'ın anayasaya karşı olduğunu unutarak - ya da bilmediklerinden - Mithat anayasası ile Murat'ın saltanat hakkı konularını birleştirerek Abdülhamit'in karşısında daha güçlü bir muhalefet oluşturmuşlardır. Böylece Abdülhamit halktan Murat psikozunu silmeye çalışırken, kendisi o hastalığa tutulmuştur. Murat konusunun 1877'den başlayarak bu tür kullanılışına ait notları «Mithat Psikozu» ile ilgili kısımda vereceğiz. Bu arada, Murat olayı ile çok bağlı sayılmış olan Mason localarının Abdülhamit ile ilişkisi konusuna da aydınlık getirilmesi gerektiğini sanıyoruz.

1876 ÖNCESİNDE İSLAMCI ÇEVRELERİN MASONLUĞA BAKIŞI

Murat'ın tahttan indirilmesinden sonra Türkiye'de, o zamana kadar sözü kamuoyunda pek fazla edilmeyen bir «Farmasonluk» tartışmasının gündeme geldiği görülür. Bu, zamanla artar. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra çok yoğunlaşır. Hattâ günümüzde, bütün günahların sebebi haline getirilmiştir. Bu konudaki yazıların genellikle İttihat ve Terakki'nin iktidara gelişinden sonra yazılmış olması sebebiyle hemen bütün

bu iddialarda tek yanlılık egemen olmuştur. Çok önceki olaylar, elli yıl sonrasının duygusallığı ile sunulmağa kalkışılmıştır. Bu yüzden biz Abdülhamit dönemi Mason olayı ile ilgili oluşumları, bugünden geriye bir bakışla değil, kendi dönemindeki akış süreci içindeki değişmeleriyle ele alacağız (*).

Türkiye'deki ilk Masonları İbrahim Müteferrika dönemine (1720'lere) kadar götürenlerin ne tür belgelere dayandıkları, ne derece ciddi olduklarını tartışabilecek durumda değilim. Buna karşılık ancak 1717 yılında modern şekliyle sistemleştirilmiş bir akımın bu kadar çabuk Osmanlı topraklarında taraftar bulabileceği iddiası insanda şüphe uyandırıyor. Kanımızca burada, her türlü serbest fikir sahibinin toplumun geleneksel düşüncelerinin dışında yabancı kaynaklardan alınmış değişik düşünceler taşıyanların kısa yoldan «Mason» diye adlandırılmasından doğan bir alışkanlık bahis konusudur. Ve bu davranışın kökenini Doğu toplumlarında değil, Batı toplumlarında aramak gereklidir. Osmanlı Devleti Avrupa kültürüne açıldığı dönemde bu davranışları aynen kopya etmiştir. «İnsanları kardeşlik, sevgi, eşitlik ve karşılıklı dayanışma esasları üzerinden birleştirme» iddialı bir ahlâk doktrininin, bağnaz kilise çevreleri tarafından bilimsel düşünceymiş gibi farzedilerek saldırı-

(*) Masonluk tartışmaları son dönem siyasal oluşumları içinde öyle duygusal değerlendirmelerle yürütülmüştür ki, objektiflik tamamen unutulmuştur. İnsanlara objektif yargılarından dolayı bile suçlamalar yöneltilebilmiş, mason ya da dinci olduğu söylenebilmiştir. Bu sebepten görüşlerimi açıklarken Masonlukla hiçbir ilişkim bulunmadığını hatta gizli, kapalı örgütlere karşı olduğumu belirtmeyi yararlı buluyorum. Ancak tıpkı tarikatlarda olduğu gibi, bu tür kuruluşların önemli toplumsal roller oynamış olduklarını da kabul ederim. Yani tarih acısından önemleri yadsınamaz.

ya lâyık görülmesinden doğan bu eleştiri kampanyasını benimserken, Doğulular asla kökenine dikkat etmemişlerdir.

18. yüzyılda gelişme gösteren Masonluğun, Fransız Devrimi döneminde, din karşıtı davranışın artması sonucu, her şeyin içinde aranır hale geldiğini görüyoruz. İlk kez İngiltere'de John Robison «Bütün dünya dinleri ve Avrupa hükümetlerine karşı, Farmasonların, aydınlanmışların ve okuma cemiyetlerinin gizli oturumlarında hazırlanan suikastın kanıtları» kitabını yazdı. Bununla, hangi alanda olursa olsun bilimsel düşünen herkes Mason sayılıyordu: Eski filozoflar, Newton, Hobbes, Volter, Russo, Spinoza, vb...

Burjuva-kilise düşmanlığı ile dinsel mistisizmin (gizemcilik) karıştırılmasından doğan Masonluk, rahip James Anderson'un 1723'de yazdığı temel kitapta belirttiği gibi «ne çılgın bir allahsızlık, ne de dinsiz bir serbest fikirlilik» diye kabul ediliyordu. Siyasal yönetime karşı çıkmayan, siyasal akımlara karışmayan, Hıristiyanlık dışı dinleri de hoşgörüyle karşılayan kimseler olmaları isteniyordu. İnsanlığı dinsel bir kardeşlik birliği içinde barışçı şekilde birleştirme amacını taşıyan dünya çapında bir gizli örgüt yaratmaya çalışıyordu. Kuşkusuz her gizli kuruluşa karşı hissedilen şüphe ve korku bu kuruma karşı da duyuluyordu.

Biz araştırmalarımızda bu konudaki en eski Doğulu görüşe, Türk kökenli bir İranlı-Hintli'nin 1799-1803 yıllarına ait anılarında rastladık. Bu yılları İngiltere'de geçiren Mirza Abu Talip Han, kendisine mason olmasının önerildiğini «ilkelerinin kendi düşünce türüyle bağdaşabileceğine tam olarak inanmadığından» bunu reddettiğini belirttikten sonra bu ilkeleri şöyle özetlemektedir:

«Övgüye değer kuralları vardır. Başkalarının dinleri hakkında hiçbir soru sormuyorlar ve onları bundan vazgeçirmeye de asla çalışmıyorlar. Fakirlere büyük yardımlarda bulunuyor ve kendi aralarında ihtiyaç içinde bulunanlara yardımda asla kusur etmiyorlar. Toplantılarında tartışma ve kavgaya asla rastlanmaz ve hepsi de birbirine kardeş diye bakar... Davetlerinde en basit kimseler üst düzeydekilerle eşit olarak konuşuyorlardı... Ve birader Jorj ile Prens Dö Gal en dostane şekilde görüşüyorlardı.» (s. 157)

Mirza'nın kabul etmemekle birlikte övmekten de geri kalmadığı Masonluğu o sırada Londra'da görevli bulunan Osmanlı diplomatları Yusuf Agâh Efendi ile İsmail Ferruh Efendi'nin kabul ettiklerini de - herhalde siyasal ilişki kurma olanakları elde etmek için - hiçbir yergiye başvurmadan açıklamaktadır.

Masonluğa karşı Doğu'da tepki önce Müslümanlarda başlamadı. Fransız Devrimi'nin fikirlerine ve Avrupa'dan gelen akımlara Babıâli'den de daha karşı olan Ortodoks Patrikliği'nin ve Osmanlı yönetiminde yüksek görevler işgal eden Fenerli prenslerin (Türkokrasya = Türk Bürokrasisi) dini olmayan her yayına karşı olmak gibi bir özellikleri vardı. Farmasonları da «Volterci fikirlerle Deizm'i - Allahı tanıyıp peygamberi tanımayan - bir arada yaşatan bir tarikat» sayıyorlardı. Yani tam bir dinsizlik olmadığını kabul ediyorlardı, ancak henüz Masonluk tehlikeli sayılacak kadar bir yaygınlığa kavuşmadığından büyük bir tepki yoktu.

Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında İstanbul'daki her Avrupalı elçi kendi obediyansında (itaatinde) bir loca kurdu. Önce İngiliz Elçisi Bulwer'in Bulwer Locası (1857), sonra Fransız elçisinin Union D'Orient Locası. Arkasından Alman, İtalyan hatta Yunan bağımlı localar belirdi. Bu arada Osmanlılar'ın da (Fransa'da oku-

muş Ermeniler'de 1861'de olduğu gibi) kendi localarını kurmaya başladıkları görülüyordu. 1860'larda henüz Türk ve Müslümanlar bir loca oluşturma fikrine sahip değillerdi. Kişisel olarak Masonluğa ilgilenenler görülüyordu. Bu arada Mustafa Reşit Paşa, Namık Kemal, Veliaht Murat (sonra Sultan V. Murat), Mithat, Fazıl Mustafa, Âlî, Fuat, Raşit, Süleyman, Ethem Pertev, Münif Ahmet Vefik, Ziya, Tunuslu Hayrettin paşalar, Emir Abdülkadir (Cezayirli), Şinasi, Sadullah Paşa, Şehzade Kemalettin, Prens Halim Paşa, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Ali Suavi gibi ünlü isimlere rastlayabiliyoruz.

Bu dönemde Masonluk konusunda Osmanlı aydınlarının ne düşündüğünü bize yansıtan bir nota «Müderrisîni kiramdan ve Meclis Maarif azasından Harputizade Hoca İshak Efendi'nin 1862 yılında yayımlanan «Şems el Hakika» adlı kitabında rastlıyoruz. Bu notun değerini artıran, Hıristiyanlık karşısında İslâmın üstünlüğünü savunan bir yapıt olmasıdır. Dünyadaki 900 milyon nüfusun yarısının mecusi ve putperest, kalan yarısının üçte birinin Müslüman, üçte birinin de Hıristiyan ve Yahudi olduğu ileri sürüldükten sonra şu görüş ortaya konuyor:

«Şimdilerde Hıristiyanların çoğu, felsefe kitapları okuyarak, bu dinin bütün kuralları ve hedefleri aklın kabul edeceği şeyler olmadığından, genellikle filozofların (hâkimlerin) eserlerine başvuran Farmason denilen kişilerdir. Eğer bunlar bizim (İslâmın) ilm kelamımızı iyice irdeleyip, ilm belagati yeterince araştırarak, ilm tefsiri öğrenerek, sufi kitaplarını lâyıkıyla tetkik etseler, İslâm dini kurallarının hepsinin hikmete (bilgelik, felsefe) uygun ve akla muvafık olduğundan, İslâmiyeti onaylayacaklarına kuşku yoktur. Bunlar asla Hıristiyan sayılmayıp İslâmiyete pek yaklaştıklarından, hele Hıris-

tiyanlar sayıca pek az ve azınlıkta kaldıklarından ehl-i İslâmın onda biri dahi olamazlar...» (104)

Demek ki, Hıristiyanlığı, artık yok olmuş ve akılcılıkla Farmasonluğa dönüşmüş, böylece İslâm'a daha çok yaklaşmış sayan bir görüş Müslüman dinci çevrelere de egemendir. Bununla dinci çevrelerin Masonluğa tam bir hoşgörüyle baktıkları gibi bir iddiada bulunmak istemiyoruz. Aksine Avrupa'dan gelen herşeye karşı olduğu gibi ona da tam karşı olan pek çok kimse vardı. Örneğin son derece dindar olan Şehzade Reşat Efendi, ağabeyi Murat'ın Mason olmasına pek canı sıkılmış ve kendisini de üyeliğe çağırması ve ısrarı üzerine araları açılmıştı. Hattâ bir gün Murat'ın sofrasında, Mason Kleanti'nin, kardeşi Şehzade Kemalettin'in de Mason olduğundan bahisle «Yani senden küçük, lâkin mevkii senden çok yüksektir» demesi üzerine Reşat ağabeyine «Birader sen buraya beni küçük düşürmek için mi çağırttın» diyerek masadan ayrılmış ve tahta çıkıncaya kadar bir daha onunla görüşmemişti.

Bu dönem Avrupa'da, özellikle hükümdarların ve hanedan üyelerinin Mason olmaları yüzünden kurumun bir başka saygınlıkla düşünüldüğü dönemdi. İngiltere Kraliçesi Viktorya locaların koruyucusu ve Veliaht Prens büyük üstattı. İsveç kralları babadan oğula, Hollanda veliahtı, Baden Büyük Dükü, Hesse - Darmstadt dükü, Alman imparatoru Alman localarının büyük koruyucusu iken oğlu da büyük üstat, Portekiz kralı, Fransız politikacılarının birçoğu, başta Washington birçok Amerika cumhurbaşkanı Masondular. Ancak her ülke kendi localarını kurmuş ve ulusal localar halinde yayılıyordu. Nitekim Osmanlı topraklarında kurulanlar da bu ulusal bağlılıkları yansıtıyorlardı.

Bu ulusal niteliğin Masonluğun politika dışı tutul-

ması çabalarına katkısı olduğu gibi, bazı çevrelerce politikaya âlet olarak kullanılması sonucunu verdiği de görülmüştür. Rusya'da Çar I. Aleksandr'ın 1822'de Masonluğu politik kuşkularla yasakladığını görüyoruz. Buna karşılık, bir iddiaya göre, 1870'lerde Mason olan Rus Çarı'nın, yine aynı locaya mensup olan İstanbul Rum Patriğini etkileyerek, Panslavist politikasını Ortodoks Arnavutları din yoluyla etkilemek için kullandığı da ileri sürülür.

19. yüzyılın ikinci yarısında locaların politikaya bulaşmasında artma görülür. 1858'de İran'da ilk Mason locasını kuran Malkom Han'ın cumhuriyetçiliği savunduğu iddiasıyla locası kapatılmış kendisi de sürülmüştü. 1867-68'de Mısır Büyük Doğu locasının büyük üstadı seçilen Mısırlı Halim Paşa'nın locaları kendi politik çıkarı -Hıdivliği ele geçirmek- için kullanmaya kalkışması bu çabanın Doğu'daki ilk deneyimi olmuştur. Fakat Hıdiv İsmail bunun üzerine Masonlardan desteğini çekince, büyük üstat İtalyan Zola, 1873'de politikaya karışmama güvencesi vermiş ve bunun üzerine ilişkiler düzelmiştir. Ancak localardan siyasi amaçla yararlanma düşüncesini kafalardan tamamen silmek pek kolay değildi, nitekim az sonra 1876'da Cemalettin Afgani, locaların gizliliğini devrimci amaçları için kullanmaya kalkışmıştır. Afgani'nin Masonluğa kabulü için yaptığı başvurudaki kullandığı deyimleri de ilginçliği dolayısıyla aktarmakta yarar görüyoruz:

«Saflık kardeşleri ve samimiyet dostlarından; yani hiçbir şeyin zarar veremeyeceği ne de ziyana sokamayacağı kutsal Mason Derneği üyelerinden, bu saygıdeğer derneğe katılmama izin vermelerini ve şerefli kürsüye dahil olmamı onaylamalarını rica ederim (Pakdaman, 58)

İstanbul'da locaların doğrudan siyasal amaçlarla kullanılmasının çok daha sonraları olduğu anlaşılıyor. 1878'de yayınlanan Kenning's Masonic Cyclopaedia kitabının Türkiye'deki Masonlar hakkında verdiği bilgilerin hepsi şu kadardır:

«Türkiye'de yerli bir Farmason örgütü bulunduğu söyleniyor, fakat gerçekliği bize şüpheli görünüyor. Bir İngiliz taşra Büyük Locasının ve değişik ülkelere bağlı diğer locaların bulunduğu biliniyor.»

Bu da kanıtlıyor ki, 1870-1880'lerde İstanbul'da Masonluk Avrupalılar ve Levanten'lerin dışına fazla yayılmamıştır. Kişisel olarak Masonluğu benimsemiş olanların sayısının da pek sınırlı olduğu anlaşılıyor. Bir Arap yazarın 1882'de İstanbul'da on bin Mason bulunduğu ve locaya girmemiş tek bir vezir, paşa, yönetici, memur bulunmadığı hakkındaki iddiasını, dolayısıyla pek geçerli sayamayacağız. Eğer Masonluk bu derece yaygın olsaydı Ansiklopedi saklamazdı, çünkü o dönemde Masonluk hakkında basında serbestçe yazılar yazılırdı. Locaların toplantılarına hatta kararlarına bile gazetelerde yer verilirdi. Bu gözlem Pera basını için de geçerlidir. Bunun sebebi Masonluğun bir keyif, bir zevk işi gibi kabul edilmesindendi. İngiliz Veliahtının büyük üstat olduğu Masonluk hakkında, en ciddi İngiliz gazetesi Times'ın 21.9.1874 sayısındaki değerlendirmesi dönemin anlayışını yansıtır:

«Farmasonluk İngilizlerin çoğunluğu için aptalca fakat son derece zararsız bir sohbet arkadaşlığından başka bir şey değildir.»

ABDÜLHAMİT'İN POLİTİKAYA KARIŞMAYI REDDEDEN MASONLARLA ATEŞKESİ - HER MASON OLAYINI İNGİLİZLERE BAĞLAMASI

Bu yaklaşımın benzerine, ilk Mason Sultan Halife olan Murat'ın tahttan indirilmesinden bir buçuk ay sonra, Türkiye'de bir Masonluk tartışmasının bulunmadığı bir sırada, Pera gazetelerinden birinde rastlıyoruz: (Stamboul, 13.10.1876)

«Tamamen insanseverlik, felsefe ve ilerlemeye yönelik bir kurum olan Farmasonluğun amacı gerçeği aramak, evrensel ahlâkı, bilimleri ve sanatları araştırmak ve iyilikseverliği uygulamaktır (...) Nitekim Abdülkadir de (Cezayirli Emir) onu böyle anlamış ve Fransız Büyük Doğu Locasına kabulünden sonra «Kanımca, Farmasonluğa mensup olmayan her insan eksiktir» demiştir. Son derece imanlı bir Müslümanın bu sözleri Farmasonluğun Kur'an ile çelişkide olmadığı konusunda pek kesin bir kanıt olmuyor mu? Bu sözler, İslâmın içinden çıkan ve Batılı din adamlarının bilinçsiz ve cahilce kopyacılığını yapanların saldırılarına karşı muzaffer bir cevap oluşturmuyor mu?

Bu arada şunu da belirtelim ki, Farmasonluk en mükemmel karşılıklı hoşgörü okulu olduğu için Türkiye'den başka hiçbir yerde bu kadar yararlı sonuçlar veremez. O kadar çok ırk ve değişik inanç arasında uygun ve barışçı bir anlaşmayı, herkesin vicdanına diğerlerinin vicdanlarına saygıyı vaaz eden bu doktrinin bir benzeri başka nerede bulunabilir? Ne yazık ki, evrensel Tanrı fikriyle yaşayan bir cemiyeti Allah'sızlıkla suçlamakla yetinmediler ona bir de ihtilâlci suçlaması yüklüyorlar; oysa ana amacı devrimleri önlemektir. Üyesi olmuş hükümdarların uzun listesi bunun kanıtıdır (...) Napolyon bile onu korumuştur.»

Bu yazıda yeni hükümdar Abdülhamit'e, 1876 yılının bir sürü tatsız olayını Masonlara yüklemeye çalışan çabalara karşı uyarı ve hattâ Masonluktan nasıl yararlanabileceğini açıkça işaret eden öneriler de vardır. Her şeyden önce, Masonluğun ulus ve din açısından çok karmaşık bir yapıya sahip olan Osmanlı toplumunda birleştirici bir öğe olarak kullanılabileceği anımsatılmaktadır. İkinci olarak, Masonluğun devrimci olduğu ve politikaya karışma iddiaları reddedilmektedir. Son olarak da «Hükümdarlar Kulübü»nün üyesi olmak isteyen herkesin Masonluğu dikkatten uzak tutmaması gerektiği duyurulmaktadır.

Gerek inancı, gerekse önerinin inanılması güç basitliği sebebiyle Abdülhamit'in birinci öneriyi ciddiye bile almaması doğaldı. Dinin en üst düzey yetkilisi olarak kendi toplumuna, temsil ettiği fikirden tamamen ayrı bir görüşü kabul ettirmeye kalkışmak, bindiği dalı kesmekten başka bir anlam taşımazdı. Buna karşılık, ikinci ve üçüncü önerilerin Abdülhamit'in Masonluk kurumu karşısındaki izlediği yolu etkilediği anlaşılmaktadır.

19. yüzyılda bütün devrimci derneklerin -Abdülhamit'in deyimiyle «fesat cemiyetleri»- her şeyden önce hükümdarları devirmek amacı taşıdıklarını bilen Sultan'ın gerçek korkusu tahttan indirilme ve bahsi çok edilen «Cumhuriyet»in kurulmasıdır. Avrupa hükümdarlarından pek çoğunun Mason ve ülkelerindeki locaların koruyucusu olmaları, bu kurumun devrimci nitelik taşımadığının bir kanıtıydı. Abdülhamit'in saltanatı dönemince hep hükümdarlarla doğrudan ilişki kurarak politika yürütme yöntemini izlemiş olması, Mason locaları gibi bunlara doğrudan bağlı kurumlara karşı sert davranmasını engelleyecek bir özellikti. Unutmamak gerekir ki, doğrudan doğruya Türk bağımlılıklı, yani Avrupalılarca yönetilmeyen localar çok sonra, 1908'den sonra kurulmuşlardır. Ayrıca, kapitülasyonlara dayanan dokunulmazlıktan yararlanan yabancılara karşı ispatı zor suçlamalarla kovuşturma yaptırarak çözümleyemeyeceği sorunlarla karşılaşmak da Abdülhamit'in hiç işine gelmezdi. Bu açıdandır ki, Abdülhamit'in Masonluğu kökünden kazıma çabaları sürdürdüğü yolundaki iddiaları biz fazla ciddiye alamıyoruz. Sevmediği bir sürü kurumla «barış içinde bir arada yaşama» yöntemini başarıyla sürdürmüş olan Abdülhamit niçin Masonlukla takışsaydı... Hele bu kurumdan yararlanma olasılığı da bulununca.

Abdülhamit'in bu locaları izlettirdiği doğrudur, fakat baskı ya da kapattırma girişimleri hakkında şimdiye kadar söylentiler dışında hiçbir belge ortaya konamamıştır. Belki Türk ve Müslümanların fazlasıyla üye olmalarını caydırıcı önlemler aldırmış olabilir; fakat bu konuda bile, ortaya belgeler konuncaya kadar «belki» kaydına dikkati çekmek isteriz. İlhami Soysal'ın kitabında verdiği bir örnek bu bakımdan dikkate değerdir. (s. 207). 1894 yılına ait, Serkâtib-i Hazreti Şehriyari Süreyya imzalı bu belgede Mason derneklerinin devamlı toplantılar yaptıklarının bilindiği, bunların sınırlarını aşmamaları için hükümetçe dikkat ve izleme gerektiği, ancak bu yapılırken hoşa gitmeyecek durumlara meydan verilmemesinin de şart olduğu anımsatılmaktadır.

Bizce, Abdülhamit'in Mason localarına -Basına ya da Tıbbiyelilere, Harbiyelilere uyguladığına benzer- sistemli bir baskı uygulamadığının gerçek kanıtı, yabancı kaynakların bu konuda hiçbir bilgi vermemeleridir. Eğer böyle bir şey olsaydı hemen şiddetli bir basın kampanyası başlatmalarından daha doğal bir şey olamazdı.

Abdülhamit'in anılarında Masonluk konusuna

fazla yer vermemesi de bizce, konunun kendi açısından, 1908 sonrası Mason düşmanı yazarların iddiaları derecesinde önem taşımadığının kanıtıdır. Tek bir yerde «Fesat cemiyeti»nin (Yeni Osmanlılar) üyesi olan Kleanti Skaliyeri'nin yaptığı fesatlıklar ve aldatmacalardan bahsedilir:

«Bu müfsitler veliaht (Murat) ve yakınlarına Mosonluk kurallarını öğretmek ve insanlık ve hemcinsine yardım perdeleri altında bahis konusu dernek üyelerine fesat ve melanet dersleri verirlerdi. Prens ve avanesini amcasının ve velinimetinin aleyhinde ve devlet ve hükümeti kökünden sallayacak bir bozgunculuk yolunda devama özendirirlerdi. Ve prens ile ilişkisi o dereceye varmıştı ki, gece ve gündüz yanında bulunur ve Kurbağalıdere çiftliğinde hergün sofrasında başbaşa vererek yemek yedikten başka sık sık da gizlice saray-ı hümayuna gelerek prensin harem dairesine girerek orada teklifsizce Hıristaki ve Köçeoğlu ve Rıza Paşaoğlu İbrahim ve Kemal Bey ve Doktor Kapoleon ile birlikte sabahlara kadar yiyip içerek ve fesat planları düzenlemekle meşgul olurlardı.»

Buna bir de, Skaliyeri'nin Aziz Beyle birlikte Murat'ı kaçırma girişimi kısa olarak eklenmiştir. Eğer gerçekten Abdülhamit Masonluğu büyük bir tehlike ve en büyük sorunu saysaydı, kuşkusuz bu konuda çok daha fazla şeyler yazmış olması gerekirdi. Bunun aksi olduğunu, ürkülecek bir şey saymadığını kanıtlayan, Abdülhamit'in mali desteğiyle Paris'te yayınlanan l'Orient gazetesinin 25 Mart 1890 sayısında yer alan şu pasajdır:

«Farmasonların toplantıları İstanbul basınında açıkça yazılır... Farmasonlara kapılar açılır... Bugüne kadar Türk hükümeti, Abdülaziz'i ve Hıdiv İsmail'i deviren komplolara rağmen Adoniram'ın yandaşlarına en

büyük hoşgörüyü gösterdi. Daha sonra gelecekler de daha fazlasını yapamaz.»

Eğer Abdülhamit, Murat lehindeki girişimlerin çok küçük ve etkisiz bir grubun kişisel bağlılıktan ileri gelen davranışları olduğuna karar vermemiş olsaydı, kuşkusuz locaları çok daha ciddiye alırdı ve başka türlü önlemlerle frenlerdi. Aksine, Abdülhamit döneminde evvelce İstanbul'da var olanlara ek olarak, Selânik'te, İtalyan, İspanyol, Fransız; Yanya ve Serez'de Yunan; Kayseri ve Ankara'da İtalyan obediyanslı localar kurulmuş, İzmir ve Beyrut'takiler ise çalışmalarına devam etmişlerdir. Sultan bunların üyelerinin çoğunlukla iş adamları olduğunu ve politikadan çekindiklerini biliyordu. İyi izlenmek koşuluyla, çabalarını sürdürmeleri daha işine gelirdi.

Kuşkusuz Abdülhamit'i asıl ürküten locaların tüccar olmayan üyeler tarafından siyasal eylem için kullanılmasıydı. 1876-1879 arasında Mısır'da yaşanan olaylar bu açıdan kendisine örnek olmuş olmalıdır. Locaların gizliliğinin bu tür kullanıma uygunluğunu farkeden Cemalettin Afgani 1876'da Mason oldu ve arkadaşlarını da destekledi. Bunlar arasında, sonraki yılların ünlü isimleri olan Abduh, Saad Zaglul, Yakub Sannu (Abu Naddara), Edip İshak, Hıdiv İsmail'in oğlu ve sonraki Hıdiv Tevfik, birçok subay vardı. Urabi Paşa, Şerif Paşa, Butrus Gali Paşa, Süleyman Paşa, Abaza Paşa gibi birçok kimsenin de Masonluğu kabul ettiği bilinir. Cemalettin'in teşvikiyle, Beyrut'ta Amerikalıların çevresinde oluşan bir Mason grubu da Mısır'a geçti ve onlara katıldı. 1878'de Cemalettin İngiliz Doğu Yıldızı (Kevkeb-i Şarki) locasının üstadı oldu. Siyasal eylemlerini oradan sürdürmeğe başladı. Bu durum farkedilince locada iç çatışmalar çıktı. İngiliz viskonsülünün başkanlığındaki bir Mason heyeti Hıdiv'e, locayı din ve politik alana karıştır-

mama güvencesi verdiler (1879) ve Cemalettin'i taraftarlarıyla birlikte locadan çıkardılar. Afgani din aleyhtarı görüşleri sebebiyle Mısır'dan da çıkarıldı. Hıdiv Tevfik onun tutumunu «nihilizm» diye niteliyordu. Bu da göstermektedir ki, Masonlar da tek bir görüşe sahip değillerdi, politika yapılması yanlısı olanlar ve bunu istemeyenler diye ayrılıyorlardı.

Arada bir görülen propaganda yazıları bir kenara bırakılırsa, on seneden fazla bir süre boyunca Masonların Abdülahmit aleyhinde bir kampanyalarına rastlanmamaktadır. Bu herhalde locaların Osmanlı topraklarında rahatsız edilmeden serbestçe çalışmalarına izin verilmesinden ileri gelmiş olmalıdır. Çünkü 1880-1890 arası yılları Avrupa'da tam aksi bir kampanya gittikçe yaygınlaşmaktaydı: Mason gizliliğinin arkasındaki dalavereler iddiası. Cizvitlerde eğitim görmüş sonra kiliseye isyan etmiş Leo Taxil adındaki bir Fransız gazeteci-yazarı (Asıl adı Gabriel Antoine Jogand-Pagès) önce kiliseyi taşlayan eserler yazmış (1879-1885) fakat sonra kiliseye geri dönüp bu kez de Masonluk aleyhinde bir kampanya açmıştı. Masonlar'ın şeytanla işbirliği yaptıkları hakkında olağanüstü hayalci kitaplar yazdı. Ortam böyle bir kampanya için çok uygundu. Dünyevi bütün gücü elinden alınmış olan Katolik kilisesi kötülüklerin kendisinden değil, dışındaki bazı komplocu örgütlerden geldiği tezini yaymağa çalışıyordu zaten. Papa Leo XIII, Masonluğun kilise ve din için en büyük tehlike olduğunu ilân etti.

Bu anti-Mason kampanya, o dönemin çok yaygın anti-Yahudi kampanyası gibi bazı çevrelerde çok ilgi gördü. Yaygın bir anti Mason yayın belirdi. O kadar ki, 1897 yılında Leo Taxil Masonluk hakkında bütün yazdıklarının bir şaka, aldatmaca olduğunu bir sürü yar-

dımcısıyla birlikte kilisenin bilgisizliğini vurgulamak için planladıklarını açıkladığı halde, artık yerleşmiş olan Mason aleyhtarlığını silmek mümkün olamadı.

Mason düşmanlığının bu en yoğun döneminde, 1890 yılında, Murat'ın Mason arkadaşlarından Paul de Regla'nın Avrupa'da bir «Abdülhamit aleyhtarı ve Murat savunucusu» kampanya başlatmasının sebebini biz çözemedik. Önce Paris'te «Fransa Büyük Doğu» locasında sonra da beğenilince üç ay süre ile diğer localarda Abdülhamit ve Murat konulu konferanslarını sürdürdü. Sonradan bu konuşmalar «Casusluk Ülkesinde = Au Pays de l'Espionage» adıyla kitap halinde de yayımlandı. Buradaki açıklamalarında Regla şunları söylüyordu:

«13 yıl önce İstanbul'u terkettiğimizde, yanına hayatımızı tehlikeye atarak girdiğimiz Sultan Murat'a, Fransa'daki Mason biraderlerine gerçek durumunu bildireceğimizi ve insanlardan haksızlık ve ihanet görmüş Masonların hakkı olan yardım ve korumayı isteyeceğimizi vaadetmiştik... ve sözümüzü tuttuk.» (s. 212)

Abdülhamit'in despot, kinci, ödlek, cimri, büyük katil, Makyevel'in yeni öğrencisi diye nitelendiği konferanslar «Murat Osmanlıların gerçek sultanıdır» sloganıyla sona eriyordu. Regla çabalarından büyük bir sonuç beklemediğini kitabında «Kendisi de yolunu şaşırmış ve iliklerine kadar Yahudileşmiş bir Masonluktan elde edebileceğim sonuç üzerinde fazla bir hayal kuramıyoruz. Ancak vaadetmiştik... sözümüzü tuttuk» diyerek açıklıyor. Bu tümceler kampanyanın gerçek sebebine ışık tutmasa da, bazı varsayımlar yapma olanağını kazandırıyor: Localara Yahudiler egemen olmuştur; bunlar locaların siyasi eyleme âlet edilmesine karşıdırlar; locaları ticari çıkarları için kullanmak yanlısıdırlar; belki de ticari bir çatışma olmuş ve Regla kaybettiği

için, hem Abdülhamit'ten, hem de Yahudilerden intikam almak yolunu seçmiştir.

Eğer olay sadece Regla'nın saldırılarıyla kalsaydı belki bu kadar etki yaratmazdı. Fakat Abdülhamit'in Paris'te bir Ortodoks Fenerli Rum'a yayınlattırdığı L'Orient dergisiyle buna yanıtlar verdirmesi, yaygınlaşması sonucunu yarattı. Olay Avrupa basınında da yankılar yarattı.

L'Orient'ın Regla'ya verdiği yanıtlar ve saldırılarından Abdülhamit'in bu konudaki düşüncelerine ışık tutmak olasıdır:

«Mısır'da Urabi Paşa olayında olduğu gibi belki İstanbul'da da İngiliz Masonluğuna bağlı bazı Türkler bulunabilir, ancak sultan, sözüm ona Mithat Anayasasını asla geri getirmeyecektir.» (5.III.1890)

«Bilindiği gibi İslam ülkelerinde parlamenter rejim fikrinin yayılması, İngiliz Farmasonluğunun bir merakıdır. İngilizler Hint'te, Anglikan Kilisesi propagandasını yürütemeyince Farmasonluğun ve başında parlamenter hükümet bulunan doktrinleriyle propagandaya başladılar. Ama bu propaganda sadece Hint Müslümanlarına özgü değil, İran, Mısır, Kuzey Afrika ve Türkiye'ye de yayılıyor. Müslüman Farmasonlar Urabi'nin Mısır'da yaptığı gibi birer öncüdürler. Geçmişte onların yardımıyla Abdülaziz tahttan indirildi; zayıf Murat'ın adına hüküm sürüyorlardı, onu tekrar tahta çıkarmak istemeleri çok doğaldır. İngiliz hükümeti asla onları resmen desteklemez: kendi sorumlulukları ve riskleri altında eyleme bırakır. Ama ihtilâli gerçekleştirir ve Urabi'nin Mısır'da yaptığı gibi bir ülkeyi karıştırırlarsa, İngiliz Farmasonluğunun ateşin üzerinden topladığı kestaneleri yemek için gelirler. Doğaldır ki onlar da (Farmasonlar) bu hesaplaşmada çıkarlarını bulurlar.»

Aynı sayılı gazetedeki «İngiliz Farmasonluğu ve Yunan Büyük Doğu'sunun memorandumu» başlıklı yazı ise daha da çok bilgi içermektedir.

«Abdülhamit'e karşı hazırlanan komplo İngiliz Farmasonlarınca yapıldı. Çünkü, Allahsız eğilimleri olduğu için dışarı ihraç edilemeyen Fransız Masonluğunun yerine İngiliz Farmasonluğu Doğu localarına egemen olmuştur. (...) İngiliz Farmasonları bunu ticari amaçla, mallarını sürmek için kullanıyorlardı (...) Bugüne kadar Türk Hükümeti Farmasonlara (...) en büyük hoşgörüyü gösterdi. (...) Ancak Murat bir biraderdi ve birader olarak tarikatın sempatisinden daha çoğuna, yardımına hakkı vardı. Türk hükümetinin topraklarında ve başkentinde düzenlenecek bütün komplolara göz yumması beklenemezdi. Bu sebeple tarikat yakın bir ülkeyi seçti. Yunan hükümetinin desteğiyle gazete çıkarmaya başladılar ve Girit işini Sultan Murat'ın işiyle karıştırdılar. Yunan Büyük Doğu'su, Avrupa'nın diğer Büyük Doğu'larına Girit konusunda yazılar yolladılar.»

3 Haziran 1890'da da yine Fransız Masonları, Girit işinde İngiliz Masonlarının oyununa gelmemeye çağırılmaktadır.

Burada iki noktaya işaret etmeliyiz. O dönemdeki bütün Fransız basını gibi L'Orient'da da yoğun bir İngiliz düşmanlığı hakimdir. Bu eğilim en büyük darbeyi İngilizlerden yediğine inanan Abdülhamit'in düşüncesiyle uyuşmaktadır. İkincisi, her olayda Mason komplosu aramaktır ki, daha çok dinci eğilimli basına özgüydü. Bu ikisini birleştirerek her kötülüğün İngilizler ve Masonlardan geldiği ve İngilizlerle Masonların tam bir işbirliği içinde oldukları (hatta her İngilizce konuşanın, her İngilizle dost ve evli olanın Mason olduğu) kanısı

Doğulu kafalarda köklü bir şekilde yer edecektir. O kadar ki, İstanbul'a gelen bir Japon temsilcisine İngiliz elçisi ziyafet verir vermez L'Orient'in tepkisi, İngiliz Farmasonluğu Japonlara da el attı şeklinde olmuştur (26.II.1891). Daha sonra Marsivan'da Ermeniler ayaklanınca bunun İngiliz Masonluğunun temsilcisi İngiliz konsolosunun eseri olduğu yazılacaktır (5.V.1893). Kuşkusuz bütün bu iddialar, İngiltere'de bulunduğu varsayılan böylesine uygun bir ortama rağmen neden Regla'nın kampanyasına Fransa'da başladığına bir yanıt taşımamaktadırlar.

1891'de Paul de Regla ikinci kitabı «Resmî Türkiye=La Turquie Officielle»i yayınladı. Bunda da Abdülhamit rejiminin içyüzü ve Murat'ın sultanlık hakkı ortaya konuyordu. L'Orient'ın yanıtları (21.VII/2.VIII ve 28.VII/9.VIII.1891) Murat'ı kurtarmaya çalışanın İngiliz Masonluğu olduğunu yinelemekten ibaret kaldı. Daha ilginci bu kampanyanın Masonların sultan ve İslam'la Fransa'nın arasını bozmağa yönelik bir oyun olduğunun ileri sürülmesi oldu. Fransa'nın Tunus ve Cezayir'de barışı sağlamak için sultanın dinsel gücüne gereksineceği ileri sürülüyor ve Fransa'da Abdülhamit aleyhinde çıkan bütün yazıların Mason komplosu olduğu iddia ediliyordu. (20.X/1.XI.1891)

L'Orient ve diğer yayını «Agence Ottomane»ın Yıldız Sarayı'yla doğrudan ilişkide bulunduğu bilindiğinden, bu yoğun Mason parmağı kampanyasının sadece Rum Nikolaides'in hayalinin ürünü olduğunu söylemek yeterli olmamaktadır. Nitekim 7.4.1892 sayısındaki bir haber bu bağlantıyı kanıtlamakta ve L'Orient'daki psikozun Yıldız'dan beslendiğini göstermektedir:

«Bir Paris gazetesinin iddiasına göre Türkiye'de kurulu bulunan bütün Mason locaları son zamanlarda

sabık Sultan Murat ile ilgilenmişlerdir. Güya genel kurul halinde toplanan bu localar bu prensin akli durumunun iyi olup olmadığını öğrenmeyi gündeme getirmişler (...) Bütün bunlar aslında, sultana karşı bütün Avrupa Mason localarının birleşmesi tehlikesinin çanlarını çaldıran bir tehdit havası taşıyordu (...) Oysa İstanbul'da hiçbir Mason toplantısı olmadı ve sultana karşı bir şey yok. Doğu'da İtalyan Risorta ile birlikte en belli başlı Mason locası olan İngiliz Bulwer Doğu Locası'nın Başkanı Charles Reppen, bu Paris gazetesinin yöneticisine resmi bir yalanlama göndermiş bulunuyor. (...) Murat'ın deli olduğunu Masonlar da biliyor.»

«Maskeler Aşağı» başlıklı bir diğer yazıda da, amacın Abdülhamit'i devirmek olduğu, ama Murat hasta olduğundan yerine ister istemez İngiliz yanlısı birinin getirileceği, bununsa Akdeniz ve Orta Doğu'da Fransız çıkarlarının zarar görmesi demek olacağı kaydediliyordu. (12.V.1892) «Fransız Masonları kendilerine ait olmayan işlere karışarak birader (Murat) lehine karar alırlarsa İngiliz çıkarlarına yardım etmiş olurlar. İngiltere Mısır'a yerleşmek için sultanı devirmek istiyor. Fransızlar buna katılacaklar mı? İngiliz Masonlarının bütün amacı Doğu'da Fransız etkisini yıkmaktır.»

Bu propagandanın, Fransız kamuoyunun çok hassas olduğu İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesi konusunu işleyerek, Murat lehinde bir akımı önleme çabası doğrusu hayli ilginçtir. Bir süre sonra Regla'nın İngiltere'de aynı konferansları yinelediğine tanık oluyoruz. Hatta konferansın metni localar adına bastırılıp Fransa, Avrupa, Asya ve Amerika'nın belli başlı localarına da gönderildi.

Bu kampanya gerçekten çok mu güçlü ve etkendi. Yoksa birçok örneği görüldüğü gibi Abdülhamit'i ev-

hamlandırmak için düzenlenmiş bir oyun muydu?.. Birkaç makale, bir iki broşür çoğu kez «vehm-i hümayunu» harekete geçirmek için yeterli olabiliyordu. Doğrusu istenirse araştırmamızda bu soruya doyurucu bir yanıt veremeyeceğiz. Elie Kedourie İttihatçılar dönemi Masonluğu üzerine yaptığı araştırmasında bu döneme de yüzeysel olarak dokunmuş ve bazı savlar ileri sürmüştür. Buna göre İngiliz Dışişleri ve özellikle Kahire'deki İngiliz yönetimi, değişik obediyanslardaki Mason localarının İngiliz işgal rejimi karşısındaki tutumlarını araştırmak gereksinmesini duymuşlardır. Kedourie, 1890'ların sonlarında pro ve anti-Osmanlı etki araştırması çabalarına girildiğini ileri sürüyor. Görüldüğü gibi bu iddia da duruma fazla bir açıklık getirmemektedir. Aksine Yıldız İngilizlerden korkarken, İngilizlerin de Yıldız'dan korktuğu gibi bir görüntüden başka bir şey ortaya çıkmamaktadır. Gerçekte bu iki sav da doğrudur. Ancak bunlardan Mason ilişkisi konusunda bir açıklık elde edilememektedir. Yani Masonların kendileri mi bir eyleme girişmişlerdir? Yoksa tarafların her ikisi de Masonları kullanmışlar mıdır?

Söylenebilecek tek şey o yıllarda Abdülhamit'in Mason faaliyetleri üzerinde daha dikkatli durduğudur. 1896 yılına ait bir muhtırayı hümayunda «Beyrut ve Suriye'de Farmason cemiyeti adıyla bazı cemiyetler kurulduğu ve doğrudan doğruya devlet aleyhinde bulundukları» belirtilmiş, araştırma istenmiştir.

Mart 1901'de «Osmanlı Liberal Merkez Komitesi» adına İnsan Hakları Birliği'ne başvurularak Murat'ın ya serbest bırakılması ya da tedavisi için girişimde bulunmaları istenmiştir.

Artık bu girişimlerin Masonlar tarafından yapılması kuşkusuz dikkati çekicidir. Bir yandan Masonların

politikaya karışmama ilkelerine Abdülhamit'i inandırdıkları, diğer yandan sultanın pek başarılı olduğu yöntemlerle iş sahalarında ödünler dağıtarak onları yanına çektiği düşünülebilir. Fransızca Meşveret'in 1.4.1903 sayısında Jön Türk düşüncesinin timsali haline gelmiş olan Ahmet Rıza'nın Masonlara yönelik sert saldırıları Abdülhamit ile Masonlar arasındaki bir uyuşmayı, bir uzlaşmayı kanıtlayacak gibidir.

«Acacia adlı Mason dergisi son sayısında Doğu sorunu ve Jön Türkler hakkında makale yayımladı. Aynı zamanda 15 Şubat tarihli toplantının başkanından Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü sorunuyla 1876 Anayasası'nın yürürlüğe konmasını savunmaları isteniyor (...) Masonların amacı özgürlük olmalıdır, Doğu'da liberal bir rejimi özleyenleri unutuyorlar. Taçlı kardeşlerinden kadersiz Murat'ı 26 yıldır zindanda inlemeye bıraktılar. Oysa yönetmelikleri, hayatları pahasına da olsa, sıkıntıdaki bir Masona yardımı emreder. (...) Mason eylemi bizim davamıza da yararlı olabilir; ancak Farmasonların ihtiyatlı davranmaları ve her şeyden önce localarını sultanın aralarına sokmayı başardığı casuslardan temizlemeleri gereklidir. İspiyoncu bir Mason biraderin ihbarı yüzünden Mısır locasının vatansever bir projesi suya düştü. Bir diğer yüksek mevkili ise sadakatini daha da ileri götürdü. Kendi hayal ettiği bir komployu sultana ihbar etti. Bu olay hakkında bir yüksek görevliye gönderilen mesajda şu satırlar vardı: «Mason cemiyeti ilkeleri gereği kimseye kötülük gelmesini istemediğinden, Ermenilerin sultan sarayının duvarları altına dinamit yerleştireceklerinden sizi haberdar etmeyi görevi saymıştır.» (...) Bunlara rağmen Mason localarının çoğunluğunun izledikleri insancıl amaçlara güvenimiz devam ediyor.»

Mason olmadığı bilinen Jön Türk liderinin şikâye-

tinden anlaşıldığına göre, sadece Abdülhamit bazı Masonları elde etmekle kalmamış, yöneticiler siyaset dışı olduklarını kanıtlamak için de ona hizmetlerini sunmuşlardır.

Regla da «Casuslük Ülkesinde» adlı kitabında Abdülhamit adına çalışan iki Mason Yahudi'den bahseder. Bunlardan biri Cemalettin Afgani'nin Mısır'daki takımından ve Mısır'ın ilk karikatüristi olan Abu Naddara'dır. Bu kimse Abdülhamit'in doğum ve cülus yıldönümlerinde yazılar yazacak kadar ona bağlanmıştır. Oysa, Afgani'yle birlikte Hıdiv'e karşı yürüttükleri devrimci savaşta son derece acımasızdı. Ve dergisi Paris'te bazen onbinlerce nüsha olarak bastırılıp gizlice Mısır'a sokuluyordu. İkinci birader ise Guilbert adlı bir Fransız'dır. O da Abu Naddara ile birlikte kampanya sürdürdü. Hatta Regla'ya göre, Abdülhamit'i İstanbul'daki Masonların dostu ve koruyucusu ilân etti. Hatta bir toplantıda tartışmalar o hale geldi ki iş düello çağrısına kadar vardı.

Bütün bu aktardıklarımız içinde Masonluğun ilkeleri konusunda bir tek tartışmanın bulunmadığı herhalde dikkatlerden kaçmamıştır. Abdülhamit evvelce de belirttiğimiz gibi kuşkusuz Masonluğa karşıydı, ama işin pratiğinde, onlar politik eyleme girmedikçe bu karşıtlığını asla ortaya koymamıştır. Bu açıdan, sonraki Abdülhamitçilerin ileri sürdükleri şekilde kendisinin Masonluğun kökünü kazıtma çabaları içinde olduğu iddialarına inanmak olanaksızlaşıyor. Aksine kurumu kendi çıkarına kullanmak için yollar aradığı ve bulduğu, hatta tam karşısında olduğu bir görüşün «dostu ve koruyucusu» diye Paris'in göbeğinde Masonların ortasında bağırttırmayı da başardığı görülüyor. Eminiz ki Abdülhamit'in kendisi böyle bir şeyi istemiş değildir, ama hizmetine kullandığı kişiler belki de aşırı bir işgüzarlıkla bu noktaya varmışlardır.

Bu başarıları, 1899-1901 arasında Avrupa'daki Jön Türk direncini (Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin hariç) dağıtabilmiş olması, Masonların işbirliğini sağlayıp o taraftan politik bir rahatsızlık gelmeyeceğine inanması, Abdülhamit'i localara karşı daha yumuşak davranmaya yönelttiği anlaşılıyor. Avrupa'da nihilist ve anarşistlerin örgütlü saldırılarının, Balkan ve Ermeni komitacılarının başkente gelen yollarda hatta İstanbul'un göbeğinde silâhlı bombalı saldırılar düzenledikleri bir dönemde, Mason localarının çocuk oyuncağı sayılacak toplantılarından - bir kere güvendikten sonra - Abdülhamit'in artık kuşkulanması beklenmezdi. Gerçekten, durmadan kral, kraliçe, cumhurbaşkanı, başbakan öldüren, operaları havaya uçuran anarşistlerin varolduğu bir dünyada, Masonları saltanat düşmanı saymak safdillik olurdu. Onlar da zaten aksini kanıtlamışlardır, serbest fikirli olmak ilkesinden vazgeçmeden.

Bu rahatlık yüzündendir ki Abdülhamit, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyelerinin 1906'dan sonra Selânik'teki başlıca İtalyan Mason localarını toplanma yeri yaptıklarını öğrenemedi, hem de Risoria locasının varlığını bildiği halde. Kuşkusuz bu genç subayların ve arkadaşlarının daha öncekilere göre çok daha ketum olmaları da bunda büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca İttihatçı hareketi denilen bu eylem, üç yıl içinde gelişmiş ve sonuca varmış olduğu için söz ayağa düşmeden, bilgiler sızmadan isteklerine ulaşmışlardır. Eğer süre uzasaydı bir sızma kuşkusuz kaçınılmaz olurdu.

1908 sonrasında herşeyin açıkça tartışılabildiği dönem gelince İttihatçıların Mason oldukları için devrim yaptıkları, «Büyük Dünya Devrimi»nin bir parçası sayılacakları gibi iddialar ileri sürülmüştür. Ancak ciddiye alınır gibi şeyler değildirler. Eylemin gerçek devindiricisi, Makedonya dağlarında komitacılarla komitacı

yöntemleriyle savaşmak durumunda kalan ve devletin gerçekten elden gitmekte olduğunu farkeden genç subayların ruh durumudur. Toplumu kurtarmaktan önce Mason ilkelerini düşündüklerini sanmak kuşkusuz hatadır. Öyleyse Masonluk onlar için ne anlam taşıyordu? Ya da daha doğrusu Mason localarına neden gereksiniyorlardı?

Ciddi araştırıcıların hemen hepsi iki noktada birleşirler: Birincisi, Osmanlı sınırları içinde herhangi bir yerde havadan sudan başka bir konudan söz etmek için yeraltında toplanmaktan başka çare kalmamıştı. Locaların gizliliği bunu sağlıyordu. İkincisi Jön Türk belgelerini saklamak için de en uygun yer idiler. Yabancılara ait binalarda olduklarından polis istediği zaman baskın yapamazdı, konsoloslukların izni şarttı. Daha açıkçasını söylemek gerekirse, Masonlar devrim için onları çağırmış değil, İttihatçılar locaları kendi amaçları için kullanmışlardır. Sonuçta Masonların da yararlar sağlamadıklarını söylemek olanaksızdır. Kuşkusuz bal tutan parmağını yalar, ancak tekrarlamak zorundayız ki localar, eylemin gizliliğini sağlamaktan öteye bir rol oynamamışlardır. Tıpkı Afgani'nin otuz yıl önce yaptığı gibi. Bu görüşü kanıtlamak için İngiliz Mason E. Pears'ün anılarından bir parçayı nakledeceğiz:

«İttihat ve Terakki Komitesi'nin önde gelen üyelerinden pek azı dışındakilerden dindar insanlar diye bahsedilemez. Aralarında fanatik kimse bulunmadığı tartışılamaz. Ama onlardan dinsiz diye bahsetmek de saçmalık olur ve sokak adamlarına yaraşır bir değerlendirme olur (...) Ben kendim de Mason olarak, devrimden önce partinin pek azının Mason olduğunu söyleyebilirim. Mason deyimine devrimci diye dinamizm katan, Selânik'teki İtalyan locasının komitenin bazı üyelerini kabul etmiş olması, ve genel olarak bunların locayı devrimci

eylemlerini dış dünyadan saklamakta kullanmalarından ileri gelmiştir. Abdülhamit'e karşı olanların Mason oldukları çığırtkanlığı da birçok Türk'de Mason olma ihtiyacını doğurmuştur ve Masonluğa evvelce hiç rastlanmamış bir rağbet getirmiştir. Devrim, eğer destekleyenleri sadece Yahudi, dinsiz ve Masonlara inhisar etseydi, daha fazla gelişme gösteremezdi. Devrimci partinin sadece bunlardan oluştuğu feryatları sadece ismen tehlikeliydi.»

Ömrünün 1914'e kadar kırk iki yılını İstanbul'da ve politikanın ortasında geçiren bu İngiliz'in tanıklığı sanırım iki açıdan önemlidir. Önce Mason ilişkisinin niteliğini açıklamak, ikinci olarak da devrimin İngiliz elçiliği kanalıyla gerçekleştiği yolundaki Mason-İngiliz komplosu öyküsünü yalanlamak. Abdülhamit'te Masonlukla İngiliz politikasını özdeşleştirmek bir tür tutku olmuştur. Murat'ı Masonluğa İngiliz veliahtının soktuğunu iddia eder ki gerçek değildir. Ali Suavi'nin ve Aziz-Skaliyeri grubunun Masonlukla ilgisine ve her iki Çırağan olayında da Murat'ın Londra'ya götürülmesinin düşünüldüğü savlarına bakarak bunları da İngiliz-Mason komplosu diye değerlendirmiştir ki, yine gerçekle bir ilgisi yoktur. E.Z. Karal da Ali Vehbi beyin anılarına dayanarak Abdülhamit'teki bu inancı şöyle özetler:

«Abdülhamit'e göre Masonlar, sathi Avrupa terbiyesi görmüş bir avuç insandan ibaret olup her çeşit hürriyet fikirlerini Türkiye'de yaymayı amaç edinmişlerdir. Halbuki bizim halkımız hürriyetten bir şey anlamadığı gibi, esas itibariyle hürriyet de imparatorluğumuzu torpilleyecek bir prensiptir. Çünkü halkı bölücüdür ve disiplin duygusundan mahrum edicidir. Şu halde Masonlar, Ermeniler ve Rumlar ile birlikte hareket ederler ve bilhassa İngiltere ile İmparatorluğu yıkmak ve kendisini devirmek hususunda mutabıktırlar.» (VIII/504)

Görüldüğü gibi Abdülhamit döneminin Mason locaları öyküleri hiç de 1908 sonrasında ortaya atıldığı gibi korkunç oyunlar, komplolar içermez. Murat'a şahsen bağlı iki üç kişi dışında onunla ilgilenen pek olmamıştır. Ayrıca Abdülhamit de, ilkeleriyle hiç ilgilenmeden, Masonları idare etmenin, böylece yanında tutmanın yolunu da bulmuştur. Bundan dolayı tiksinti duyduğunu da söylemek olanaksızdır.

Asıl adı Alfred Rudolf Glauer olan ve Rudolf von Sebottendorf diye tanınan (1875 Saxe — 1945 İstanbul) Avusturyalı bir Mason, 1911'de Türk uyruğuna geçmiş ve bu çevreler içinde çok yaşamış, 1924'de de «Die Praxis der Alten Türkischen Freimaurerei = Eski Türk Farmasonluğunun Uygulaması» adlı bir kitapta gözlemlerini açıklamıştır. Onun bir Müslüman Farmasonluğundan bahsetmesi, bunun Avrupa ve Hıristiyan Farmasonluklarından farklı olduğunu ileri sürmesi üzerinde dikkatle durulması gereken bir husustur. Konumuz dışında kaldığı için biz sadece belirtmekle yetiniyoruz.

SÖMÜRGECİLERİN ARAP HİLAFETİ KAMPANYASINI BAŞLATMASI

Abdülhamit'i, daha devlet politikası oluşturmasına vakit bırakmadan meşgul eden ikinci konu «Hilafet sorunu» olmuştur.

1878-1930 döneminin Toynbee, Hans Kohn, Lothrop Stoddard, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın resmi yayınları, A. de la Jonquière, W.S. Blunt, J.T. von Eckardt, A.D. Mordtmann, A. Vambéry ve daha bir sürü ünlü araştırıcı ve kaynağı Panislamizm'in başlangıcı olarak 1878 Berlin Kongresi'nden sonrasını koyarlar ve buna Abdülhamit'in sarsılan yerini güçlendirmek için giriştiğini ileri sürerler. Sonradan Türk ve Doğulu çevreler bu

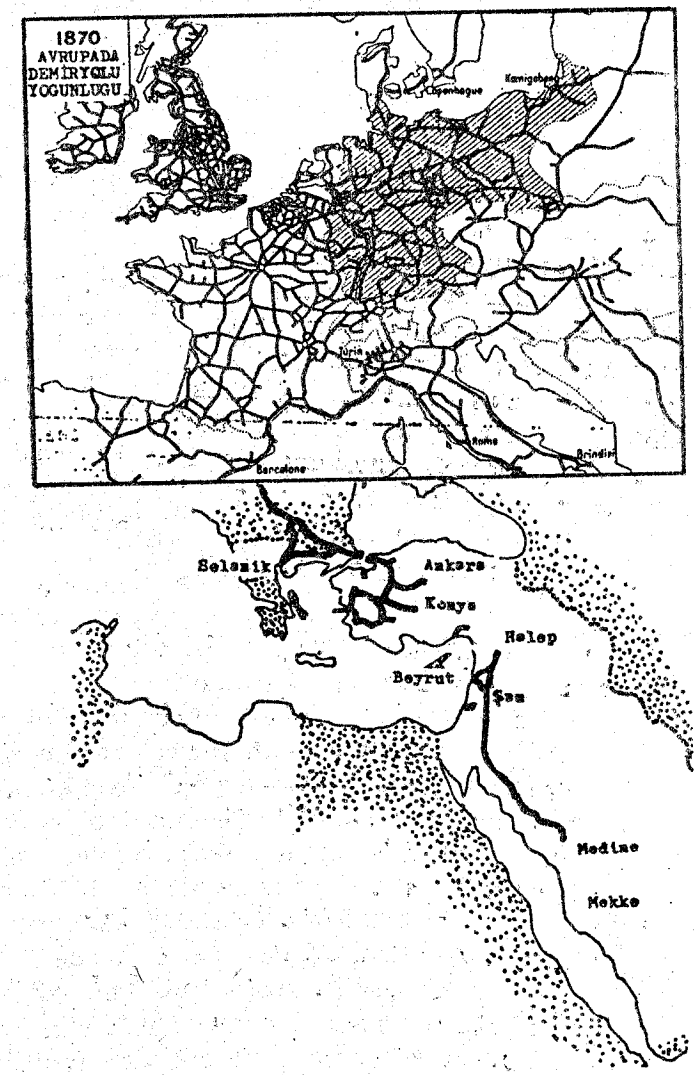

Abdülhamit'in saltanatının sonunda, 1909'da Osmanlı demiryolları.

iddiayı hiçbir incelemeye gerek görmeden ezbere kabullenmiş, böylece Abdülhamit Panislamizm'in babası ilân edilmiştir. Zamanla kavramın Avrupalılar tarafından icat edilmiş olduğu öylesine unutulmuştur ki, Birinci Cihan Savaşı sırasında Panislamizm fikri ilk kez gerçek olarak uygulamaya konulduğunda, işin kışkırtıcısı Almanlar bile bu akımın nereden çıktığının tam olarak bilinemediğini ileri sürmüşlerdir.

Oysa evvelki bölümde de belirttiğimiz gibi bu sözcüğü Avrupalılar Abdülhamit'in tahta çıkmasından çok önce icat etmişler ve buna kaynak sayılmış İslami dayanışma düşünceleri de yine Abdülhamit'ten çok önce Doğu toplumlarında belirmiştir. Nitekim Osmanlı borçlarını Müslüman zenginlerinin ödemesi ve 1876 Ağustos'unda Bombay'da sadece Türkiye haberleri verecek bir gazetenin kurulması isteklerinin de onun saltanatı ile hiç ilgili olmayarak belirdiğini açıklamıştık.

Hintliler arasında İngiltere'nin güçsüzlüğü diye nitelendirilen, Rusya'yı Osmanlı devleti karşısında serbest bırakma politikası gerçekte en az on yıldır sürdürülen bir izolasyon politikasının bilinçli sonucuydu. Rusya'ya yanaşmayı engelleyecek bir Çarlık korkusunu Hindistan'da yaratırken, İngiltere, çoktan Rusya'dan Hindistan'a inmeyeceği konusunda güvenceyi sağlamıştı. Çarın İstanbul'a inmekte serbest bırakılması bunun karşılığıydı. Kuşkusuz İngiliz hükümeti bunu resmen açıklayamazdı. Ancak Hindistan kamuoyunu da bir yöntemle Osmanlı saltanatı ve Türk Hilafetine bağlılıktan vazgeçirmesi gerekliydi. İngiltere'de, 1 Ocak 1877'de Kraliçe Viktorya'nın Hindistan İmparatoriçesi ilân edildiğinde, aynı zamanda dünyanın en büyük Müslüman nüfusunun hükümdarı durumuna geleceğinin de unutulmadığı kuşkusuzdur. Bu nüfus, İstanbul'daki Halife'ye doğrudan bağlı Müslüman nüfusunun üç misline yakın-

dı. Dolayısıyla İstanbul'a bağımlılığın, dünyayı idare etmeyi planlayan İngiltere'yi Halife'nin oyuncağı haline getirmesi olasılığı da vardı. Oyunu tersine çevirip hilafeti İngiliz amaçlarına hizmet ettirir hale getirmeyi İngilizler de kuşkusuz düşünmüşlerdir.

19 Ekim 1876'da Londra'da İngiliz mali desteğiyle Mirat al-Ahval adlı Arapça bir gazete yayınlandı. Rızkallah Hassun ve Luis Sabuncu adlı iki Lübnanlı Hıristiyan'ın çıkardığı gazetenin ana teması «Arap Hilâfetini savunmak ve Türk Hilâfeti'nin geçersizliğini ortaya koymaktı.» Daha çıkışından bir ay geçmeden Mirat'ın Osmanlı topraklarına girişinin yasaklanması içeriğinin hayli zararlı bulunduğunun kanıtıdır. Aralık 1876'da Farsça olarak -hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız- Ahbar-i Dar-ül Hilafe gazetesi İstanbul'da yayımlanmağa başlıyor. Bunun izine 1878 Nisan'ında Hindistan'da rastlamaktayız. Gazetenin İngiltere'nin özellikle etkili olduğu Hindistan ve Irak bölgelerinde dağıtıldığı anlaşılıyor. Mirat al-Ahval'in yayını devam ederken Nisan 1877'de Luis Sabuncu yine Londra'da ve aynı destekle, aynı yöndeki ikinci Arapça gazeteyi Al Nahla'yı çıkardı. Fransız hükümeti de 1877'de Paris'te Arapça Al-Sada'yı yayımlamağa başladı. Kısacası, Türk Hilafeti'ni hedef alan bir propaganda savaşı Avrupa tarafından başlatılmış oldu.

Bir yandan da İstanbul'un Türkçe basınının içeriği dikkatle taranıyor, Avrupa'ya «11. yüzyılda Haçlı seferlerini başlatan Pierre L'Ermite'e benzer Müslüman vaizlerin bütün ülkeyi dolaşıp kutsal savaşı emrettikleri» haberleri ulaştırılıyordu. Hıristiyanların savunulması için bütün Avrupa'yı işbirliğine çağıranlar, Doğuluların savunma çağırılarını böyle değerlendiriyorlardı. Bu sırada Hint basınında çok ilginç haber hilelerine rastlandı. Bir yandan, ebced hesabıyla 1293'de Müslü-

manları mutlu kılacak bir olayın beklendiği hakkındaki bir haber dikkatleri çekmişti. Emirülmüminin zaferinin beklendiği ve yağmur damlaları gibi gönüllülerin (625 bin kişi) yardıma hazır oldukları ileri sürülüyordu. Öbür yandan Bombay'daki Türkiye konsolosu, Mekke uleması tarafından sultana çağrı adı altında 50 imam ve müftünün imzasıyla dağıtılan belgenin sahte olduğunu açıklıyordu. Jaridai Rizgar gazetesi, içinde İngilizlere övgü bulunduğuna göre bu belgenin bir Hintli gazetecinin uydurması olabileceğini yazıyordu (3.III. 1877)

Buna paralel olarak İngiliz basınının da (Times ve L. Herald) Hindistan'ı heyecana veren broşür ve bültenlerin Mekke'den geldiğini ileri sürmeleri ve bunlarda Fas, Arap, Mısır ve diğer Müslüman ülke halklarının, Kaşgarlıların Çin'e direnmesi gibi Avrupa'ya direnmeğe çağırıldıkları iddia ediliyordu. Gerçek olmadığı anlaşılan bir bildiri ve bunun Mekke şerifine bağlanma çabaları Abdülhamit'in de dikkatinden kaçmamıştır. 1877' de Abdülhamit tarafından Benoit Brunswick'e yayınlattırılan broşürde peygamber torunu bir şerifin Hilafete getirilmesi oyunu oynandığı açıkça belirtilir.

Türkçe ve Arapça yayınların, Tunus, Mısır, Arabistan, Orta Asya, Hint ve Çin'den binlerce gönüllünün din kardeşlerine yardım için gelmekte oldukları hakkındaki haberleri belki bir moral destek yaratma amacını güdüyordu, ama olayları yakından izleyenler -özellikle Avrupalılar- gerçekte hiçbir desteğin gelmediğinin farkındaydılar. Fakat kâğıt üzerinde işin gürültüsü küçümsenemeyecek ölçüdeydi.

1877 Mart'ı başında Kaşgar Hanı Yakup Beyin bir mektubu Türk gazetelerinde yayımlandı. Sultan-Halife'ye desteğini açıklıyordu. Beyin kapı kâhyası da verdiği demeçte Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da, Me-

cusiler dahil herkesin Hilafet lehinde her türlü fedakârlığa hazır olduğunu açıklıyordu. Ancak Türk tarafından henüz bu yolda bir girişim yoktu.

30 Nisan'da İngiltere Elçisi Layard, Şeyhülislâm'ın Afgan Emirini Rusya'ya karşı İslam için birlikte savaşa çağıran bir mektup göndermeye hazırlandığını, Kaşgar elçisinden de aynı amaçla ülkesine gitmesinin istendiğini Londra'ya bildiriyordu. 9 Mayıs'ta ise ekliyordu: Abdülhamit Kaşgarlı'ya bütün Asyalılar'ın Ruslara karşı birleşmesi çağrısında bulunmuş ve yardım ve öneriler için İngiltere'ye bakmalarını salık vermiştir. Eğer bu iddialar doğru ise, Abdülhamit'in İngiltere'yi ürkütmeyecek şekilde Müslümanları toplu eyleme çağırıyordu, hatta buna İngiltere'nin önderliğinde eyleme çağırıyordu demek de olasıdır. Böyle bir şeyin Panislamizm sayılamayacağı açıktır.

Daha hiç bir eyleme girişmeden projelerini İngilizlere işittirdiğine göre Abdülhamit açık şekilde İngiltere'nin yardımını istiyor ve Hindistan'da İngilizlerin bilgisi olmayan el altından girişimlerde bulunmayacağını anlatmak istiyordu. Nitekim 8 Haziran'da Layard, Sultanın kendisine böyle bir girişimin Asya'da İngiltere'nin de lehine olacağını söylediğini Londra'ya haber veriyordu. Bu davranış Abdülhamit'in Rus savaşı sırasındaki politikasının çizgisine çok uygundur. Abdülhamit'in İngiltere'yi savaşa sokmak için bir taktik kullandığı, Hint ve Asya Müslümanları üzerindeki etkenliğini bu yolda kullanmak istediği belliydi. İngiliz hükümeti ise aynı görüşü benimsemiyordu. Hatta Sultan'ın temsilcisinin Hint'ten geçmesini bile istemediler. Hindistan Kralı Naibib de buna katılıyordu ama Reuter's ajansı haberi bir kere Hindistan'a yaymıştı ve halk heyecana kapılmıştı, engellemenin daha zararlı olabileceğini belirtti.

Abdülhamit'in temsilcisi Ahmet Hulusi Efendi 12 Temmuz 1877'de İstanbul'dan hareket etti. Kahire'de Hıdiv'den fazla bir ilgi görmedi. «Yemekten sonra hardal ikram etmenin saçmalığı» ileri sürüldü. Bombay 9 Ağustosta temsilciyi top atışlarıyla karşıladı. Ama Afganistan'a doğru kuzeye çıktıkça ilgi azaldı. Tam Ramazan başında, 8 Eylül'de Kabil'e vardı. Emir Ali elçiyi 15 gün bekletti. Önce İngiliz ve Rus kaynaklarından haber almak, sonra yanıtlamak istiyordu. Türk önerisi Rus'a karşı İngiltere'yi yücelten bir içerikteydi. Afgan Emiri ise ne Rus'a, ne de İngiliz'e güvenemiyor, ikisinden de korkuyordu. Fazla bir şey yapamayacağını söyledi.

Kabil'de Ramazan ayını tamamladıktan sonra Ahmet Hulusi Efendi yola çıktı. Herhalde Kurban Bayramında Hac farizasını eda için Mekke'ye gitti ve çok sonra İstanbul'a döndü. Somut hiçbir sonuç alınamadığı halde, kamuoyundaki gürültünün çokluğu İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Uzun yıllar Türkiye'de kaldıktan sonra aleyhte faaliyetleri dolayısıyla ülkeden ayrılmak zorunda kalan McCoan adlı İngiliz'in tam bu sıralarda «Türkler, eğer desteklemezsek kırk milyon Hint Müslümanını ayaklandırırız diye tehdit ediyorlar» iddiasını ortaya atması, İngilizlerin kendi yönetimlerine sızacak bir toplu İslami hareketten korkmakta olduklarının kanıtıdır.

Arap Hilafeti tartışması, Times gazetesi ve Nineteenth Century dergisi gibi etkili yayın organlarının da katılmasıyla çok yaygın bir hale getirildi. Ana tema «Osmanlı Hilafetinin özellikle veraset açısından yasallığını belirleyecek hiçbir kanıtın bulunmadığını ve Türklerin gasıp olduklarını» isbatlamaktı. Times'da G.B. diye imza atan bir yazar, özellikle Hintli Müslümanlara hitaben «Türk Halifesi mezhep sapkınıdır (heretical)» diyor ve Mekke Şerifi'ni Kureyş'ten inmiş olmakla Halife olarak öneriyordu. G.B.'ye göre Hindistan'daki karışıklıkları kışkırtan da Sultan'dı. Kısacası Sultan Panislamizm yapıyordu. Asıl ilginci, Arap Hilafeti propagandası yapılırken İngiliz kaynaklarının bunun Rus parasıyla yapıldığını ileri sürmeleriydi.

Görüldüğü gibi, Abdülhamit'ten çok önce ve sadece bir İslami dayanışma ve bağ çerçevesinde oluşmuş bir duygusal eğilim sömürgecileri ürkütmüş ve «Panislamizm» adını verdikleri bu olayı bastırmak için «Arap Hilafeti» kampanyasıyla İslam alemini bölücü, Türklerle Arapları ayırıcı bir kampanya başlatılmış oluyordu. 1876 Eylül ayı başında iktidara gelen, daha pek az şeyi bilen, ve hakim olan, savaş ortamının gerginlikleriyle uğraşan, anayasa tartışmalarına dalmış, kendisine yönelik bir hücumun yalanlanmasını bile sadrazamından sağlayamamış bir hükümdarın böylesine dünya çapında bir mekanizmayı iktidara geldiği gün işletir hale sokması kuşkusuz mümkün değildi.

Buradan varacağımız sonuç şudur:

Abdülhamit Müslüman toplumlarda Avrupa'ya ve sömürgeciliğe karşı oluşmuş bir tepkiler ortamında iktidara gelmiştir. Bu tepkilere karşı çare arayan sömürgeciler, bunu Osmanlı devletinin İslam dünyası üzerindeki etkenliğini yıkmakta bulmuşlardır. Bu amaçla, rastlantıyla Abdülhamit'in tahta çıktığı günlerde, Türk Hilafeti'ne karşı Arap Hilafeti'ni ileri sürmek oyununu başlatmışlardır. Abdülhamit, daha İslam dünyası karşısında bir politika uygulamaya vakit bulamadan ve Rusya ile şiddetli bir savaşa dalmış olduğu bir sırada, devletin Hıristiyan unsurlarının bölünmesinden sonra, Müslüman unsurlarını da bölmeye yönelik bir komployla karşılaşmış oluyordu.

Abdülhamit'in daha sonraki 32 yıllık politikasında

İslam alemi ve Arap dünyasına yer veriş tarzında, bu temelini yıkmaya yönelik oyun büyük bir etken olmuştur. Eğer tahta adım atar atmaz Arap Hilafeti kampanyası başlatılmamış olsaydı, kuşkusuz kendisinden çok daha farklı davranışlar beklenebilirdi. Oysa daha başlangıçta öylesine köşeye sıkıştırılmış oluyordu ki, Panislamizm gibi eylemci bir politika düşünmekten önce kendisini savunma taktiğini oluşturması, önlemler alması gerekliydi. Mithat'ın Türkiye'ye dönmesi pazarlıkları yapıldığı sırada Abdülhamit'in Teşrifat Umumiye Nazırı Kâmil Paşa aracılığıyla kendisine «Hilafetin bir değişikliğe uğramasına güya taraftar olduğunuz hakkında yüksek makamlarca bir zan belirmişti» diye sordurtması ve ancak aslı olmadığı yanıtını alınca gelme izninin çıkması, bu savunma taktiğinin kapsamını yansıtır.

MÜSLÜMANLAR ARASINDA DA OSMANLI HİLAFETİNE İTİRAZIN VE TARTIŞMALARIN BAŞLAMASI

Saldırganlık ve eylemcilik de zamanında savunma taktiği yerine kullanılabilirdi. Ancak Abdülhamit'in daha ilk döneminde Rusya karşısında büyük bir yenilgiye uğraması ona böyle bir olanağı da tanımamıştır. Rus orduları Yeşilköy'de dururken ve İstanbul ve Anadolu yüzbinlerce göçmenle dolup taşarken İslamcı eyleme niyetlenmek karşı tarafı değil kendi kendini baltalamak olabilirdi. Nitekim Ali Suavi olayı, İslamcı eylemciliği kışkırtmanın ne yönde sonuç vereceği hakkında açık bir örnek olarak karşısına dikilmiştir. Bu yüzden İslam politikasında da pasifliği, dalgalandırmamayı ilke edinmek zorunda kalmıştır.

Abdülhamit'i İslamcı eylemler karşısında ihtiyatlı

durmaya yönelten bir diğer öğe de son birkaç yıldır, softaların İstanbul politikasındaki etkenlikleridir. «Bir kere ihtilale bulaşanlara asla güvenilemeyeceği» şeklinde bir ilkeye sahip olan Abdülhamit'in bunlarla şehzadeliği döneminde diyalog geliştiremediğinden daha önce bahsetmiştik. Saltanatının başlangıcında da aradaki buzların çözüldüğünü söylemek güçtür. Abdülhamit bunlara hediyeler dağıtmış, Cuma selâmlıklarında heyetlerini kabul etmişti. Ancak bunların İstanbul sokaklarında arkası kesilmeyen gösterilerinden rahatsız olduğu bellidir. Avrupa baskılarına karşı direnci ve Anayasayı kutlamayı vesile ederek 23 Aralık 1876 akşamı yaptıkları gösteriler kuşkusuz Mahmut Nedim'i deviren gösterileri anımsatarak Abdülhamit'i korkutmuş olmalıdır. O günlere ait bir gazeteden aktarıyoruz:

«Akşam saat 5'de çoğu Balkanlar'daki savaş alanından dönen 500 kadar softa Sultan Ahmet Camisi' nin avlusunda «Padişahım çok yaşa!.. Yaşasın millet!.. Yaşasın adalet!..» diye bağırdılar (...) Balkanları atalarımız 600 kişiyle fethetti biz yüz bin kişiyiz fethedemez miyiz?. Ölüme kadar savaş yollu sloganları tekrarladılar. Sonra Süleymaniye ve diğer camilere yürüdüler. Her camide katılan softalarla sayıları 2000'i buldu. Mithat Paşa'ya gidelim önerisine uydular, bu sırada 5000'i bulmuşlardı. Evinin önünde «Yaşasın Mithat!..» diye bağırdılar, savaştan vazgeçmeyeceklerini ve ülkeyi yabancılara vermeyeceklerini tekrarladılar. Mithat'ın teşekküründen sonra Dolmabahçe Sarayı'na vardılar. Padişah, Damat Mahmut Paşa aracılığıyla, bağlılık mesajlarına teşekkürlerini bildirdi, hürriyet ve eşitliğin getirileceğini şeriata uygun bir düzen kurulacağını söyletti. Softalar vatan için ölmeğe hazır olduklarını tekrarladılar, sonra büyük bir düzen içinde Beyoğlu'ndan geçip İstanbul yakasına döndüler.»

Bu derece bilinçli, disiplinli ve organize dinamik bir topluluktan Abdülhamit'in ürkmemesi olanaksızdı. Politik kararlarının onları nasıl etkileyeceğini ve önceden önlemler planladığı anlaşılıyor. Mithat'ın sürgününden üç gün önce Hoca Şakir Efendi'yi kabul edip «softa taburuna» para yardımında bulunması bunun bir örneğidir. Ancak dinamizmlerini kontrol altına alabildiğini söylemek olanaksızdır. Meclis'in açılışından iki gün sonra bazı Harbiyeliler'le birlikte gösteri yaptılar «Mithat'ı isteriz» sloganlarını bağırdılar. Rus savaşının kızgın döneminde Meclis'te hükümete yöneltilen eleştirilere paralel olarak softalar da eylemlerde bulunmuşlardır. Hele 24 Mayıs'ta bazı nazırların değiştirilmesi istekleri açıktan gösterilere fırsat hazırladı. Hatta Meclis'in içinde gösteri yaptılar. Bunları tutuklatan hükümet, olayın sadece dört beş kendini bilmezin eseri olduğunu, oradaki kalabalığın büyük kısmının sadece meraklılardan oluştuğunu açıklayarak olayı küçültmeye çalıştı ise de Abdülhamit'in konuya aynı iyimserlikle baktığını söylemek olanaksızdır.

Namık Kemal'in de -ilgisi olmadığı halde- softa gösterileriyle bağlantılı olarak tutuklandığı haberleri de ortalığı karıştırdı. Mayıs ayı sonunda softa ayaklanmalarından bahsediliyor ve 200 kişinin tutuklandığı yalanlanıyordu. Ama tutuklananlar bulunduğu da mutlaktı. Kendisine Gazi ünvanını veren Abdülhamit, Cuma namazında, Kafkas kahramanı Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Mehmet Paşa'yla birlikte görünerek dinci çevreleri etkilemenin yollarını arıyordu. Gerek Ali Suavi gerekse Aziz-Skaliyeri olaylarında softaların parmağı bulunduğu söylentilerinin halk arasında yoğun şekilde dolaşması da Abdülhamit'i rahatsız etmiştir. Aynı olaylarda dış Mason bağlantıları iddialarının da bulunması

söylentilerin temelsizliğini kanıtlarsa da Abdülhamit'in korkusuna bir çare oluşturmuyordu.

Softa konusu üzerinde böyle ayrıntılı durmamız, Abdülhamit'in dinciler arasındaki dinamik eylemci takımlarla ilişkilerinin niteliğini daha belirgin şekilde ortaya çıkarmak içindir. Kendi girişimiyle gösteri yapabilen ve politika oluşturabilen grupları benimsemesi olası değildi. Tarikatçılar arasında bile Senusiler gibi kendi başına buyruk davranan ve eylem yapanlarla yıldızı kolay kolay bağdaşmamıştır.

Bu dönemde Avrupa'yı Panislamcı akım açısından düşündüren ikinci bir merkez Mısır'da Cemalettin Afgani tarafından oluşturulmuştu. O dönem Avrupa'sının düşünce tarzı öyleydi ki, Afgani'nin Mısır milliyetçiliği ve Arap Hilâfetçiliğine varan eylemi bile Panislam diye hemen nitelenmiştir. Abdülhamit'e gelince resmi organı olan Tercüman-ı Hakikat'te -1881'e kadar- her fırsatta başta İngiltere, Avrupacılığa bağlılığa ve Panislamcı eğilimlerin reddine rastlanır:

1.VII.1978: Abdülhamit'i Rusçu, Afgan Emirini İngilizci tanıtan yazılara çatılır ve Osmanlı Devleti'nin sanayi irfan ve maarif getiren İngiltere'ye meyletmesi önerilir. Devlet-i Aliye ile Afganistan arasındaki ilişkilerin «bir cihet camia-i İslamiyeden ibaret olduğu» belirtilip olaya Osmanlı çıkarı açısından değil, Afganistan'ın kendi çıkarı açısından bakılması gerektiği vurgulanır. Yani dini bir bağlılık bahis konusu değildir.

10.IX.1878: Neue Freie Presse'nin Şeyhülislam'ın Arnavutlar'ı cihada çağıran bir bildirgesi konusunda şöyle yazar: Kesin olarak tekzip olunur, böyle bir şey yoktur. Meşihat ülkenin politikasından ayrılmaz. Avrupa hâlâ bizi taassup ile itham ederek Rusların Rumeli'de, Avusturyalılar'ın Bosna - Hersek'de gösterdikleri şiddetleri mazur ve makbul göstermek için bu misillu iddialar ileri atıyor.

7.1.1880: Rusya ile işbirliği yapıp İngilizleri kovalamayı planladıklarını yazan Hintliler'e yanıt: Bundan asla memnun olmayız. Yanlış olarak bize bir İngiliz düşmanlığı isnat olundu. Bu işlerde ne Rus ne İngiliz düşmanlığıyla davranmıyoruz. Özellikle Osmanlı, genellikle İslam çıkarı ve selâmetini temel görüş kabul ettik (...) Hintliler çok bölünmüş, akıllı davranmak istiyorlarsa önce birlik olsunlar (yani Müslüman, Hindu vb. birleşsinler)

Görüldüğü gibi bu davranışta en ufak bir Panislamcı yaklaşım yoktur.

1879'un ikinci yarısında Abdülhamit'in hem Mısır Hıdivi İsmail'le, hem de İslam dünyasını çok etkileyen ve İsmail'den de çok para alan Al Cavaib gazetesi yayıncıları Şidyak'larla arası bozuldu. İngiliz - Fransız ültimatomu sonucu padişahın onayı ile görevinden uzaklaştırılan İsmail sürgün olarak yerleştiği Napoli'de Türkçe-Arapça Al Hilafa gazetesini çıkardı. İbrahim Muvaylihi'nin yönettiği yayın Arap Hilafeti'ni savunuyordu. Bunun Osmanlı hanedanına haksız geçtiğini, Mısır Hidiv'inin Halife olması gerektiğini ileri sürüyordu. Hıdiv ayrıca Paris'te Al Ettehad'ı yayınlattırdığı gibi (3 sayı çıktı) ondan Abdülhamit aleyhinde bir broşür yayınlamasını istedi. Önerisine göre bu Mekke'de Müslüman kılığına girecek bir Yahudi tarafından dağıttırılacaktı. İbrahim bu işi pek tehlikeli buldu, broşürü yayınlamakla birlikte Osmanlı elçiliğini de haberdar etti ve toplattırıldı. Bu oyunların içine giren İbrahim bu kez Hıdiv'den habersiz Al Ettehad'ın dördüncü sayısını çıkardı, içinde Hilafet aleyhinde yazılar vardı ve tehdit edip para sızdırmak istiyordu. Elçilik haber aldı ve İbrahim hudut dışı edildi. (Pakdaman, 96)

Artık yabancılardan değil, Müslümanların içinden gelen direnç kuşkusuz çok daha etkili olabileceğinden

Abdülhamit'in korkusu daha fazla oldu. Halife'nin durdurulması için girişimlerde bulundu ve iki sayıdan sonra kesilmesini sağladı. Babıâli de, El Selam adında Arapça bir gazeteyi yayına soktu. Ancak zaten bu tür iç çatışmayı bekleyen Batılılar'a koz verilmiş oluyordu. «Hilafeti Medine'ye yerleştirmek için Arabistan'da gizli bir derneğin kurulduğu» haberleri ortalıkta dolaşmaya başladı. Hıdiv İsmail de Abdülhamit'ten intikam almak için hiçbir fırsatı kaçırmıyor, İslam fanatizminin İstanbul'dan kaynaklandığı konusunda demeçler vermekten kaçınmıyordu.

1880 yılı ortasında İngiltere'de Türk ve İslam düşmanlığıyla ünlü Gladstone'un iktidara gelmesi ve uzun süre kalması, Abdülhamit'i hiç beklemediği yeni güçlüklere düşürdü. 1876 Bulgar olaylarındaki kampanyasıyla Türkiye'nin başına büyük dertler açan Gladstone'un yeni bir Türk düşmanı kampanya başlatması bekleniyordu. Bu dönemde İstanbul'da Delhili Gazanfer Ali Han tarafından Paik-i İslam (İslam Habercisi) adlı Türkçe ve Urduca yayın başladı. Buna dair Türk kaynaklarında bilgi bulamadık. Abdülhamit'in doğrudan yardım yaptığı hakkında da bilgi yok. Hindistan'da etki yarattığını Hint kaynaklarından öğreniyoruz. Belki de ilk sayısı olabilecek 26 Mayıs 1880 tarihli sayısındaki yazılara göre sadece Türkler'le Hint Müslümanları arasında dostluk sağlamak amacıyla yayımlanıyordu. Ancak Hindistan'da yayımlanan İngiliz gazeteleri (başta Indian Statesman), satırları arasında Panislamizm propagandası yaptığını ileri sürerek şiddetle saldırdılar. Olay Londra'yı da etkiledi ve Panislamizm'i ve Abdülhamit'i yerden yere vuran bir kampanya başlatıldı.

Bu saldırılara karşı çıkan Hindistan'ın Jarida-i Rûzgâr gazetesi 24 Temmuz ve 21 Ağustos sayılarında hayretle yanıt veriyordu:

«Biz bu yayında Hint Müslümanlarını İngiliz hükümetine karşı kışkırtmağa yönelik hiçbir şey görmedik. Çok sayıda sözü de abartmadır, biz Müslüman ve gazete sahibiyiz, öyle olduğu halde bize tek bir broşür gelmedi ne İstanbul'dan ne de Babıâli'den (...) Paik'in tüm Hindistan'da 8 ya da 10'dan fazla abonesi yoktur ve son üç haftada bir nüshasını gören olmadı. Geldiğinde de içinde hiçbir kışkırtıcı yazı bulunmuyor. Olsa bile Sultan'la din bağından başka bir bağımız yok ki bunlara uyalım. Ayrıca Sultan İngiltere ve diğer Müslüman devletlerle sorun yaratacak kadar çılgın değildir.»

Jarida'nın yargısına kuvvet kazandıran, İngiliz yönetiminin resmi çevirmeni (Farsça ve Hindustani çevirmeni) Binbaşı C.D. Baynes'in raporundaki bir nottur:

«Ben bu gazeteden sadece dört nüsha gördüm, hiçbirinde ayaklanmaya çağıran bir yazı görmedim. Gerçekte stilleri son derece zararsızdır.» (L/R/5/104)

Ama sömürgeci çevreler korkularını altedemiyor ve Jarida'nın, Gazanfer Ali'nin sadece para kazanmak için gazeteyi çıkardığı görüşüne inanmıyorlardı. 1881 başında hâlâ Paik'in etkisi tartışması sürüyordu.

«Paik-i İslam kışkırtma amacıyla çıkarıldı ama İngiltere hükümetinin girişimiyle durduruldu, bu arada Hint'te çok dağıtıldı (...) Kalküta gazetelerinden biri Mekke'de iki şeyh tarafından basılmış bir broşürün Hindistan'da çok sayıda, Cezayir, Tunus ve Fas'ta da çok sayıda dağıtıldığını bildiriyor. Bunda Sultan'ın İslam dünyasının lideri olduğu ileri sürülüyor.» (Mazharul Ajaib, 11.II.1881)

Bu haberi Al Cavaib'in yalanlamasına ve Hint basınına da yansımasına rağmen İngiliz korkusu azalmıyordu. Herhalde bu asılsız Panislamizm kampanyalarının etkisiyle Mısır'daki İngiliz ajanlarından Blunt, yeni

Başbakan Gladstone'un dikkatini Arap Hilafeti politikasından yararlanılabileceği konusuna çekti ve onun yönergesiyle Dışişleri Müsteşarı Sir Charles Dilke ile görüştü; böylece Arabistan'da Arap Hilafeti'nin canlandırılması çalışmalarıyla görevlendirildi. 1881 yılına yoğun bir Arap Hilafeti kampanyasıyla girilmesinde herhalde bu kararın rolü olmuştur.

3 Ocak 1881 günü Luis Sabuncu İngiliz hükümetinin 10 bin sterlinlik yardımıyla, Arapça olarak yazılıp Türkçe, Farsça ve Urduca'ya çevrilerek bütün İslam alemine dağıtılacak, Al Hilafa adlı gazeteyi yayımlamaya başladı. Gazete, Osmanlı devletini kemiren hastalığı saptamak, Sultan ve vezirleri hakkında gerçekleri yazmak amacıyla çıktığını ileri sürüyordu. En önemli dizi makaleleri, Hilafet ve Müslümanlar, Âlî Osman Hilafeti, Hilafet ve Kanun-ı Esasi gibi başlıkları taşıyordu. Gazete resmen İngiliz elçilik ve konsoloslukları tarafından dağıtılıyordu. Sermayesinin kendisini on yıl süreyle yaşatmaya yetecek olduğunu açıklayan Al Hilafa İstanbul'da bile dağıtılmıştı. Londra'daki Elçi Musurus Paşa'nın uyarısıyla Abdülhamit işin ciddiyetini farketti ve kapatılması için çok çaba sarfetti. Başarısı sadece gazetenin adının Al İttihad Al Arabi'ye çevrilmesinden ibaret kaldı. Ancak 9 yıl sonra, 1890'da, Sabuncu'ya yüksek para ödeyerek İstanbul'da bir iş verip kendi hizmetine alarak etkisini ortadan kaldırabildi.

Karşı saldırı, 10 Şubat 1881'de Doğu Hindistanlı Abdülresul'ün (ya da Abdurrahman) çabasıyla Londra'da Al Gayret adında bir gazete çıkmasıyla başladı. Rüşdiye hocalığı yapmış olan Abdül, Urduca, Türkçe, Farsça, İngilizce biliyordu. Türk Hilafeti'nin yasallığını savunması gazetesine Abdülhamit'in destek vermiş olduğu iddiasını yaratmıştır. Ancak İngilizlerin gazetenin aynı zamanda Panslavizm'i (Daha açıkçası İngiliz yö-

netimine karşı Rus dostluğunu) savunduğunu ileri sürdüklerine göre, evvelce bahsettiğimiz Hindistan'daki, ülkeyi Rus yardımıyla İngilizlerden kurtarma yanlılarından olduğu düşünülebilir. Gazetenin İstanbul'da değil, Londra'da çıkması da Abdülhamit'in - para yardımı yapmış olsa da, ki çok mümkündür - işin kendisiyle bir bağlantısının görülmesini istemediğini kanıtlar.

Bu fırsatla Abdülhamit'in propaganda taktiğinin bir özelliğine de işaret etmeliyiz. Abdülhamit, ülke içinde tartışma yapılmasına karşıydı, hatta kendisinin savunulması bile; bu, karşı tezlerin de bahsedilmesi sonucunu yaratabileceğinden işine gelmezdi. Uzun süre İstanbul'da yaşamış gazeteci S. Whitman'ın anılarında buna dair ilginç bir örnek vardır:

«Bir keresinde yakın tanıdığım bir paşa, Sultan'ın Hilafet üzerindeki iddiasını savunan ateşli bir makale kaleme almıştı. Herhalde, böylelikle, bağlılığının kanıtını verdiğini sanıyor ve belki de karşılığında bazı teşekkür ödülleri bekliyordu. Saraya çağırılıp, Sultan'ın kâtiplerinden biri tarafından soğuk şekilde karşılanınca şaşkınlığı büyük oldu. Kâtip onu kenara çekip, dışarda parlamakta olan güneşi pencereden göstererek dedi ki: 'Güneşi görüyor musun?.. İşte orada!.. Varlığını ispatlamak için gerekçeye gerek yok. Sultan'ın Hilafeti de böyledir. Ne gösteriye, ne de savunmaya gereksinmesi vardır. Zat-ı Şahane bir daha Hilafet hakkında yazmanızı arzu etmiyor.» (148)

İngiltere'nin Hilafet'e dayalı kampanyasına karşılık Türkiye'den yükselen saldırıların, konuyu tartışmadan sadece İngiltere'ye çatan nitelik taşımaları dikkati çekicidir. Vakit ve Tercüman-ı Hakikat «Hint Müslümanları Okyanus'ta kayıp iki adaya mı esir olacak?» temasını işlemiş ve bu hem İngiliz elçisine hakaret sayılmış, hem de Hintliler'i ayaklanmaya çağırmanın işareti sayılmıştı. Babıâli ile elçilik arasında gerginlik yaratmıştı.

Aynı sırada Paris'te, kapatılan Osmanlı Meclisi'nin Arap üyelerinden ve ilk Arap hakları bildirgesini 1876'da İstanbul gazetelerinde yayımlamış olan Halil Ganem, İsmail bin Yusuf'la birlikte 21 Mart 1881'den itibaren Al Basir'i yayınlayarak kampanyaya katıldı. Arap hakları savunuculuğunu o da Fransız çıkarlarına uygun açıdan yaşamının sonuna kadar sürdürdü. Yine o dönemde, Avrupa'da Abdülhamit rejimine karşı (Hilafetçiler dışındaki) yayınların da başladığını görüyoruz: Ali Şefkati'nin İstikbal'i, İtikad'ı gibi.

Abdülhamit'in, özel dinci yayından çok, İstanbul'un giderek kontrola daha çok alınan yarı resmileşen basını aracılığıyla, bu saldırılara karşı koymağa çalıştığı görülür. Kendisinden esinlendiği bilinen yayınların kendisine karşı belge olarak kullanılabileceğini, Avrupa emperyalizmini daha da kışkırtacağını biliyordu. Panislamizm tehlikesi korkusunun çıkarcı emperyalistleri birleştirebilecek tek konu olduğu da belliydi. Abdülhamit gibi uzak görüşlü ve dalgalandırmama, kışkırtmama ilkesine sahip birisi böyle bir hata yapmazdı. Fakat aynı zamanda Abdülhamit'in Arap Hilafeti kampanyasının yanısıra Arap Milliyetçiliği kampanyasının da gelişmekte olduğunu farkettiği anlaşılıyor. 1876 sonrasında giderek artan Mısır Milliyetçiliği kampanyasının, temelde Müslümanlar arası çözülmeye - Hıristiyan Arapların o zamana kadar sağlayamamış oldukları - önemli bir boyut kazandırmaya başladığı ferkediliyordu.

Kışkırtmama ve dalgalandırmamaya dikkat etmekle birlikte Abdülhamit'in bir yandan da kendisini ve devletin bütünlüğünü savunması da gerekliydi. Zannımıza göre ilk kez 1879-80'lerde, tarikatlerdeki çok az sa-

yıdaki güvendiği üst düzey yöneticiler aracılığıyla, Hilafeti'nin meşruiyeti konusunda propaganda yaptırtmağa başladı. Bu propagandanın kâğıt üzerine dökülmeyen, geleneksel, kulaktan kulağa yayılan türde olduğu bellidir. Bu arada Mekke Şerifi'nin kendisine çok bağlı ve politik ihtirası olmayan bir kimse olması gerektiğini de farketti. Yoğunlaşan Arap Hilafeti kampanyası sonucu, bir sabah Mekke Şerifi'nin Halife ilân edilmiş olduğunu işiterek uyanabilirdi. Buraya güvendiği Şerif Abdülmuttalib'i getirdi. Ayrıca Mekke'de güçlü tekkelere sahip olan Rufai ve Kadiri gibi tarikatlar aracılığıyla Mekke halkı ve hacılar arasında kendi Hilafeti'nin yasallığını savunmaya başladı.

Abdülhamit'in Mekke-Medine üzerindeki ilgisini, burayı din propaganda merkezi haline getirdiği şeklinde yorumlayanlar da çıkmıştır. Oysa böyle bir şey Abdülhamit'in politikasına aykırı düşerdi. Abdülhamit bütün gücüyle, içinden tek adım dışarı atmadığı İstanbul'u merkez haline getirme çabasındaydı. Hicaz'ı ise kontrolu altında tutmağa çalışıyordu. Mekke'den bazı İslami fikirlerin yayıldığı, hatta Kuzey Afrika'da görülen bazı tarikat eylemlerinin orada başladığı yadsınamaz, Abdülhamit'in de amacı bunların kendi politikasının aksine bir yol izlememesini sağlamaktı.

Avrupa'nın yaklaşımı ise Hac'ın bir kışkırtma aracı olarak kullanılabileceği esasına dayanıyordu: Ya Hac'dakiler Panislamist politik kararlar almağa kalkışırlarsa! Hac'a gelenler kuşkusuz aralarında İslam dünyasının içinde bulunduğu sorunları da konuşuyorlardı, ancak genelde, gelenekselleşmiş Hac'cı politika dışı tutma eğiliminin egemen olduğu kuşkusuzdur. Hac'ın aksine politikayı unutturur niteliği Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında görülmüştü. Hacıların Hicaz'a ulaş-

masına engel olunmadığı sürece işgale «İslami» açıdan direnç gösterilmemiştir. Ancak 1880'lerde henüz Avrupalılar da bunun bilincine varamamışlardı. Her yıl dünyanın dört bir tarafından yüz bine yakın mümini bir araya getiren bir toplantının içyüzünü öğrenmek o yıllarda gerçek bir isteri haline geldi. Üstelik hacı sayısı durmadan artıyordu. 1907'de 281 bini bulmuştu.

İngiltere'nin bu konularla aşırı ilgilenmesi sadece siyasal açıdan değildi, ekonomik ve sağlık konuları yüzünden de ilgiliydi. Cidde limanına 1881'de giren 259 gemiden 130'u yani yarısı İngiliz bandıralıydı ve taşınan toplam 244 bin tonun 142 binini, yani yüzde 60'ını onlar taşıyorlardı. Bunlardan önemli bir kısmı Hindistan'dan geliyordu. Yine aynı yıl Cidde'ye deniz yoluyla gelen hacıların yaklaşık beşte birini de (38 binde 8600) Hint hacıları oluşturuyordu. Bu genel hacı sayısının 9 ya da 10'da biri demekti. Hac'dan gelen kolera türü salgın hastalıklar, hacıların mali ve hukuki sorunları da İngilizleri ilgilendiriyordu. Fransızlar Hac'dan gelebilecek politik akımlara karşı Hac'a resmen yasaklama uygulamasına başvurmuşlardı. İngiltere bunu yapmadı, ama Hicaz'ın içişleriyle de aşırı şekilde ilgilenmeye başladı. Buralarda bulundurduğu Müslüman konsoloslardan başka, Müslümanlığı kabul eden İngilizleri de Hac'a gönderiyordu. Burckhardt ve yüzbaşı Burton'dan sonra T.F.Keane de (Tinsley Brothers) bir Hintli prensin maiyetinde olarak kutsal topraklara ayak bastı. Gerek buradan alınan bilgiler, gerekse Müslüman Hint gazetelerinin sağladıkları, Mekke'de İslamın durumunun çok konuşulduğunu, endişeler belirtildiğini, ancak Mekke Şerifi'nin liderliğini kabul edenin bulunmadığını, İstanbul sultanının Hilafetine saygı bulunduğunu gösteriyordu. Bu bile kendi başına emperyalistleri kuşkulandırmaya yeterliydi.

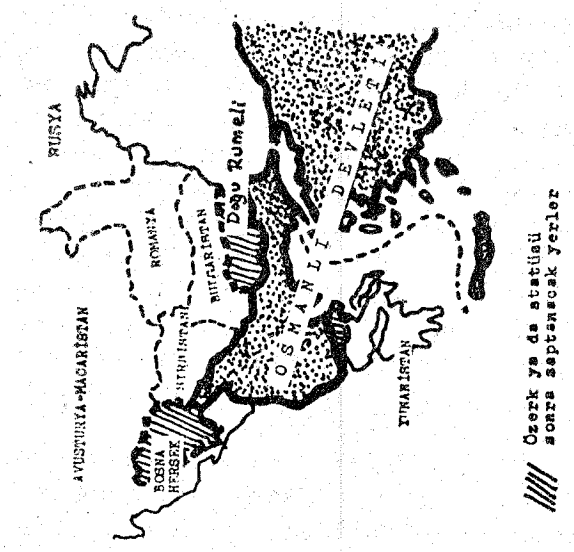

1878 *Ayastafanos Antlaşmasına göre Balkanlar*

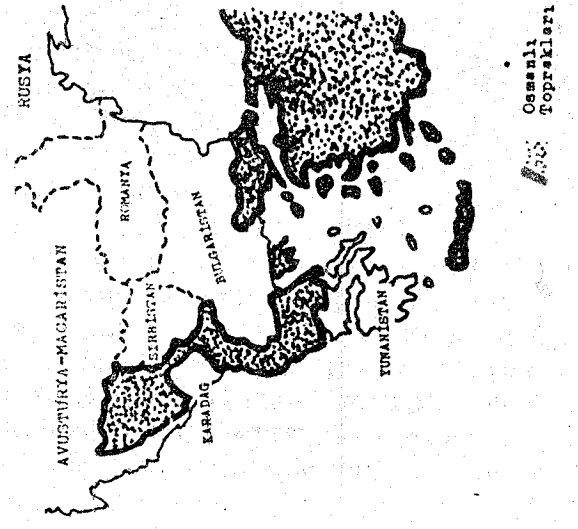

1878 *Berlin Antlaşmasına göre Balkanlar*

TUNUS VE MISIR'IN AVRUPALILARCA İŞGALİYLE PANİSLAMCI SUÇLAMALARININ ARTMASI

Tam bu sırada 1881-1882 yıllarının iki olayı, İslam dünyasındaki duygusallıkları yeniden harekete geçirdi: Fransa Tunus'a, İngiltere Mısır'a askerleriyle yerleştiler.

Tunus saldırısı üzerine Abdülhamit'in · özellikle Trablusgarp'taki savunmaya yönelik politikası, emperyalizmin taktiği gereği, derhal Panislamizm diye nitelendi. Müslüman fanatizmi ile mücadele edileceği, Trablus'un fanatiklerle dolu olduğu ve kışkırtıcılığı da Abdülhamit'in yaptığı, hatta fanatikleri durdurmak için, merkezi olan İstanbul'a askerle gitmek gerektiği bile ileri sürüldü. (F, 19.V; 15.VI; 23 ve 26.VII; 8 ve 27. VIII) Bu saldırılar arasında bulunan ve bizim Panislamistler' in kanıt diye sundukları, Gabriel Charmes'ın, Revue des Deux Mondes'da çıkan (1881/1882) ve sonra kitap halinde topladığı «L'Avenir de la Turquie - Le Panislamisme = Türkiye'nin geleceği Paislamizm» (Paris, 1883) yazılarına özellikle dokunacağız. Charmes diyor ki :

«Sultan'ın Halifelik üzerindeki iddiasına yabancı duramayız, çünkü eğer bu iddia haklı görülürse, Cezayir ve Tunus'ta emrimiz altında tuttuğumuz beş milyon Müslüman, vicdanlarını olduğu kadar iradelerini de etkileyecek ruhsal ve siyasal bir otoritenin etkisi altında bizim, dışımızda ve üstümüzde olurlar. Tunus'ta ve Cezayir'de olanları anlamak için İstanbul'da olanları bilmek gereklidir. Aynı akım Akdeniz kıyılarında, Boğaziçi'nden Cebelitarık'a kadar yayılıyor. Abdülhamit'in ruhuna hükmeden ve onu Panislam hayaliyle besleyen fanatik şeyhler, kendi başlarına fazla önemli olmasa-

lar da, kuşkusuz dünyanın geleceği üzerinde kesin bir etki yapacaklardır.»

Fransa'yı «büyük bir Müslüman devlet» ve Türkiye'den sonra ikinci büyük Arap devleti» diye niteleyen yazar, bu Panislamist politikadan dolayı Tunus ve Cezayir'in geleceği hakkındaki endişelerini belirtiyordu.

Tunus olayı sırasında Tercüman-ı Hakikat'in, Osmanlı Devleti'nin bir Arapça yayın organı bulunmamasına (Al Cavaib Nisan 1881'de, Abdülhamit'in Mısır politikasını eleştirdiği için kapatılmıştı) dikkati çekmesi ilginçtir. Tercüman, Avrupa'da Hilafet'e düşman 6-7 gazete çıktığını, ama savunan tek bir organ bulunmadığını belirtiyor ve «Arap yazarlar Tunus işinde gereklidir» diyordu. Al Cavaib'e aylarca sonra izin verilecek, Mısır işinde Urabi'ye karşı Abdülhamit'i savunacak, ama sonunda yöneticileri Mısır'a gidip yerleşecek, gazeteyi orada çıkaracak ve Abdülhamit önemli bir yayın organını kaybedecekti.

Ne kadar şaşırtıcıdır ki, Cavaib'in kapalı ve Babıâli'nin tek bir Arapça organsız bulunduğu bu dönemde, haber alma göreviyle İstanbul'a kadar dolaşmış olan - bunu kendisi açıklıyor - Fransız Yüzbaşısı N. Ney İstanbul'da 100 bini aşkın tirajlı Panislamist gazete (Al Cavaib) çıktığını belirtiyor ve ekliyordu:

«Paketler halinde Semerkant'tan Mogador'a bütün İslam ülkelerine gönderiliyor. Bu gazetenin her yerde muhabirleri var. Redaktörü bana Tombuktu Şerifi Şeyh el Bakkay'ın bir mektubunu gösterdi (...) Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Arabistan, Suriye, İran, Hint, vb... yerlerle devamlı yazışma halindedir (...) Okuyucularımı, belli bir anda İslam dünyasında böyle bir propaganda aracının yapabileceği etkiyi değerlendirmede hakem olmaya çağırıyorum.» (F.27.VIII.1881)

Bunun yanı sıra Osmanlı Sultanı'nın Kureyş'ten

olmadığı için Halife olamayacağı, sahte Halife ünvanı taşıdığı, bir Arap Halife'nin gerektiği iddiaları, hatta bazan Mekke Şerifi'ne «Pontife = din lideri, papa» ünvanıyla hitap edildiği bile görülüyordu.

Hilafet konusunun büsbütün ayyuka çıkmasına sebep olan Mısır olayı oldu. Avrupa müdahalelerini sona erdirmek ve ülkenin bağımsızlığını sağlamaya yönelik bu milliyetçi akım, Abdülhamit'i en çok terse düşüren olay olmuştur.

İngiltere ve Fransa'nın Mısır'ın iç işlerine karışma çabaları ve milliyetçilerin direnci, bu toprakların sözde hakimi Abdülhamit'i karşıt olduğu iki akıma karşı aynı anda bir politika ortaya koyma zorunda bıraktı. Sözcüsü Tercüman-ı Hakikat bir yandan «Mısır olayı dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin hakkı ve Zat Hazret Padişahı'nın âlem İslamiyet üzerinde büyük bir nüfuza sahip oldukları kabul olunmalıdır» (28.III.1882) diye yazıyordu. Bu tutumla Avrupa'ya karşı çıkıyor, onların görüşüyle Panislamcılık yapmış oluyordu. Fakat aynı zamanda, haklarını silahla korumayı göze almış Mısır milliyetçilerine sükûnet öneriliyordu: (3.IV.1882)

«Barışa muhtacız (...) Evlad-ı vatanı silâhlandıralım, fakat tüfekle değil (...) Tüfek gerekinceye kadar depoda dursun. Evlad-ı vatanı kazma kürek ile silâhlandıralım diyoruz. Bir askerî saldırı yolundan ise, bir uygarlık yolunu açalım ve fethe hücum edelim. Kaleyi topa tutacağımıza, ulusal servetimizin yollarına engel olan dağları, kayaları dinamite tutmanın bugün daha kârlı olacağını anlarız. Bu sadece bir gazetecinin görüşü değildir, devletimizin politikası da bununla oluşur.»

Gerçekten Abdülhamit de «Devletimiz kadar barışı gereksinen başka bir devlet yoktur» sözünü hep tekrarlamıştır. Ancak bu yaklaşımın en yasal direnme hakkını kullananları boyun eğmeğe, kaderciliğe sürük-

lemekten başka bir anlamı da yoktu: Bağımsızlıktan vazgeçecek kadar dalgalandırmama isteği. Bu açmaza Abdülhamit'i düşüren, emperyalizmin pek ince bir oyunu olmuştu. Dünyanın en büyük Müslüman devleti olan İngiltere 1882'de Mısır'a el koyunca, ikinci, hiç olmazsa üçüncü Arap devleti haline gelmişti. Mısır milliyetçisi Urabi'nin ayaklanması sırasında Avrupa politikası Abdülhamit'i Avrupa'nın jandarması olarak Müslümanlara karşı kullanmak istemişti. «Müslümanı Müslümana kırdırmak istiyorlar, İslam kanının mübarek Nil'in dalgaları gibi akmasını mı istiyorlar?» diyerek bu rolü reddetmişti.

S. Deringil'in araştırmasındaki belgelerde açıkça ortaya koyduğu gibi, hem Hıdiv Tevfik'in hem de Urabi'nin başvurularını «Bırakınız Hilafet makamı halletsin» politikasıyla yumuşatarak çözümlemeye çalıştı. Urabi'ye şiddet ve askerle karşı çıkma önerilerini şiddetle reddetti. Bir taraftan «İslamın başı ve savunucusu olarak prestiji ve popülaritesi hem Arabistan ve Asya'da zarar görebilir, hem de Urabi, Arap Hilafeti geleneğini canlandırmaya kalkışabilir» diye İngiliz elçisi raporlar yolluyordu. Ama denge politikası da bir işe yaramadı. Urabi'nin, «Osmanlı ordusu gelirse İngiliz ve Fransız kuvvetlerine yapılacaktan daha çok direniriz» şeklindeki sözleri, Abdülhamit'in Halifelik iddiasına daha da büyük bir darbe oldu. Abdülhamit yan tutmak zorunda kaldı. Mısır halkına gönderdiği bildiride, İslamda kavmiyet ve cinsiyet bulunmadığı, Sultan - Halife'ye ve onun temsilcisi Hıdiv'e tam itaat önerildi. Bu dönemde İstanbul basınının, sarayın emri olduğu açıkça fark edilir şekilde, «Hilafete bağlılık gereği» temasını işlediği ve Abdülhamit'in politikasının başarılı olduğunu (vaktinden önce) ilan ettikleri görüldü.

Bu bağlılıkta hiçbir eylem çağrısı bulunmadığı,

sadece «sözünün dinlenmesi» istendiği halde, yine de Batılı çevreler için bir Panislamizm işaretiydi. Bu kızgınlığı Tercüman-ı Hakikat şöyle açıklıyordu:

«Şimdiye kadar Osmanlı devletinin ismi anılmazdı, ama Mısırlılar'ın şân-ı Hilafete gereken kutsamaya girişmelerini İngiliz devleti bir türlü hazmedemedi.» (14.VII.1882)

İngiltere'nin, gerçekten hem Hıdiv'den, hem de Urabi'den bıkan büyük kitlenin, en çok Sultan'ın arabulucu temsilcisine içten gösteriler yapmasından kuşkulandığı anlaşılıyor. Ancak Abdülhamit ne Urabi'ye, ne doğrudan halka - eylemci halka karşıdır - yanaşmayıp, Avrupalılar'la doğrudan bağlantıda olan Hıdiv'i destekleyince, İngilizler'in Mısır'ı işgal projeleri de kolaylaştı. Halife ağırlığını ne eylemcilerden ne de kitlelerden yana koymayacaktı. Ama Hilafet'in etkenliğini Avrupalılar'dan yana, Müslümanlar'a karşı koymaktan da kaçınmıştı. Olayda kaybettiği prestije karşılık bu noktada önemli bir kazanç sağladığı da yadsınamaz.

İstanbul'daki İngiliz sözcüsü Eastern Express gazetesi (Kapatılan L. Herald'ın devamı) Mısır'ın kaybından sonra Abdülhamit'le İngiltere'nin barışabilmesi için tek formül bulunduğunu şöyle açıklıyordu: «Türkiye ölüyor diyenler var, eğer İngiltere ile kucaklaşırsa ölmez.» (11.IX.1882)

Abdülhamit Mısır olayında Avrupa tarafından düşürüldüğü durumu ve Mısır'ın göz göre göre kaybını asla unutamadı. İngilizler'in Mısır'dan çıkmaları koşulları üzerinde uzun yıllar süren pazarlıklar sırasında bu kırıklığını hep anımsattı. Batılılar ise, dindaşları aleyhinde karar vermeme davranışını Panislamizm çerçevesinde değerlendirmekten hiç vazgeçmediler. Eylemsizliğini bile tehlike saydılar. Bunda Avrupalıları da fazla hatalı saymamak gerekir, zira son derece hassas bir

denge içinde yürüttüğü eylemsizlik politikası içinde, ortaya Mısır'ın Hıdiv ve Urabi güçlerinden arındırılarak doğrudan İstanbul'a bağlanması gibi bir durum da çıkabilirdi. Bundan özellikle Fransızlar çok telaşlanmışlardı. Avrupa'nın önerdiği gibi Mısır'daki karışıklığı Osmanlı orduları bastırırsa bir daha oradan çıkmayabilirlerdi. Abdülhamit ise, temsilcisi Derviş Paşa'ya durmadan bildirdiği gibi oraya barışçı olarak girmek yanlısıydı.

«Din yayma gayretiyle dolu, zeka canlılığına gözlem yeteneğine ve büyük babası Mahmut'un kararlılığına sahip olan Abdülhamit, İslam halkları arasında imanın doğuşunun organizatörü ve dallarını Türkistan'dan Fas'a kadar yaydığı, değişik isimler altında saltanatının etkisini sürdürdüğü bu Panislamik birliğin yaratıcısıdır.» (F, 13.VI.1882)

Hayali bir birliğin başı olarak Abdülhamit'ten böylesine korkan Fransızlar «bir kere Afrika'ya ayak atarsa bu kıtayı (Tunus ve Cezayir anlamına) aleyhimize ayaklandırmaktan geri kalmaz, ateşli bir taraftarı olduğu Panislamizm derhal bütün Afrika'ya yayılır, çöl kaynamağa başlar» diyorlardı.

Bu sırada İngiltere de, 60-80 İslam tarikatının içyüzünü açıklayan «İslam'ın Geleceği» adıyla bir kitap yayımlanmış, İslam'ın gizli gücünü araştırmaya çalışmaktaydı. Az süre sonra aynı şekilde «Hicaz'daki Tarikatlar» adıyla Fransa'da benzeri bir yayın yapıldı. Avrupa olaylara başka bir açıdan bakmaya başlamıştı.

18 Temmuz 1882'de Fransız meclisinde yapılan tartışmalarda Başbakan Freycinet de, Abdülhamit'in Mısır'a bu yerleşme taktiğinin farkında olduklarını ve tehlikelerini, Fransız sömürgeleri üzerinde ne denli etki yapabileceğini bildiklerini, dolayısıyla Mısır'a müdahale

önerisini şartlı yaptıklarını açıklıyordu. Eski Başbakan Gambetta'nın sözleri çok daha kesindi: «Türk'ü Ehramlar'ın dibine getirmek, Cezayir ve Tunus'ta ateş ile oynamak demektir.»

Urabi'nin de Abdülhamit bir kez gelirse bir daha çıkartılamayacağını anladığı, bunun için Osmanlı ordularına İngiliz ve Fransızlar'a gösterileceğinden daha sert direnç gösterileceğini açıkladığı anlaşılmaktadır.

Ancak Avrupalılar'ın korkusu öyleydi ki, S. Deringil'in belirttiği gibi Urabi ile Abdülhamit'in el altından anlaştıkları ve Avrupa'yı Mısır'dan çıkarma oyunu oynadıkları iddiası bile yoğun şekilde ortaya atıldı. İşin içinde, kutsal savaş (Cihad) ilanı bulunduğu dolayısıyla Urabi mahkemeye verilirse Abdülhamit'in de onunla birlikte yargılanması gerektiği de savunuluyordu. Ama Urabi tutuklandığında ele geçirilen belgelerin Sultan'ın çevresindeki Arap şeyhlerin eylemleri hakkında hiçbir yeni bilgi vermediği, ilginç hiçbir yanları bulunmadığı «genellikle İslamın prestijini yükseltmek ve Hilafet'in gücünü kurtarmağa çağırıdan ibaret» olduklarını anlaşılınca, bunlardaki şaşkınlık büyük oldu. (F, 24.VII ve 26.X.1882)

Mısır'da İngilizler'in düzenledikleri dava sırasında İstanbul sarayından da şahitler çağırıp Abdülhamit'i işe bulaştırmak çabalarını Sultan farketmezlikten geldi ve şahit yollatmadı. Ama esas sanıklar Urabi, Mahmut Sami, Rıfaa Bey'in açıklamaları bu çabaları büsbütün boşa çıkardı. Aralarında bir bağ olmaması bir yana (onlar 'Mısır Mısırlılarındır'ı savunuyorlardı) Sultan'ın, Mısır'dan Avrupa etkisini yoketmeğe ve Hıdivin iktidarını Hilafet lehine yıkmağa çalıştığı kanısında olduklarını açıkladılar. Hakimler ve İngiliz Avukat Broadley, Abdülhamit'in, Urabi türü uysal bir Panislamist lideri kendi çıkarları için kullandığını ispatlamaya çok çalış-

tılar. İnandırıcı olduklarını söylemek güçtür, ancak Abdülhamit'e Panislamistlik yakıştıranlara yeni malzemeler sağladıkları yadsınamaz.

Tunus ve Mısır olaylarının hemen arkasından Senusiliğin Büyük Sahra'da, Mehdi hareketinin de Sudan'da eyleme geçmeleri Fransızlar'ı ve İngilizler'i yeniden Panislamizm psikozuna soktu. Abdülhamit'in, Senusiler'in Türk yönetiminden kuşkularını silebilmesi, 15-20 yıllık bir çabayı gerektirdiği ve Mehdi'nin «Kahire ve İskenderiye'yi aldıktan sonra Hicaz'ı da ele geçirip Türkleri buradan çıkaracağı» hakkındaki açıklamasına rağmen, bunlarla Yıldız arasındaki bağları keşfedebilmek için akla gelmez iddialar ortaya atılmıştır.

ABDÜLHAMİT'İN, GERÇEK PANİSLAMCILARI (AFGANİ VE MİZANCI MURAT) NÖTRALİZE EDİŞİ

Mısır'dan sürüldükten sonra bir süre Doğu'yu dolaşan sonra Paris'e gelen Cemalettin Afgani orada «Mehdi'nin Vaftizci Yahya»sı diye karşılanıyor ve akıl hocası olarak sunuluyordu. «Mehdi'nin Halife'den daha büyük olduğunu ve Peygamber Muhammed'in imparatorluğunu tekrar fethederek evrensel mutluluğunu kuracağını» belirterek tam anlamıyla Panislamist bir kampanya sürdüren Cemalettin Afgani bir makalesinde de (F, 8.XI. 1883) Mehdi'nin bir zafer kazanırsa Türkler'e tabi bütün İslam ülkelerinde, Hint'te, Afganistan'da, Orta Asya'da ayaklanmaların başlayacağını ileri sürüyordu.

Figaro gazetesindeki bir not Mehdi'nin durumu hakkında Doğu ile Batı arasındaki görüş farklarını çok iyi yansıtır: «Mehdi Avrupa'da Doğu'dan daha ünlü. Doğu'da onu ancak yanındakiler tanıyor.» (27.2.1884)

Gerçekten, tıpkı Panislamizmin İslam ülkelerinden

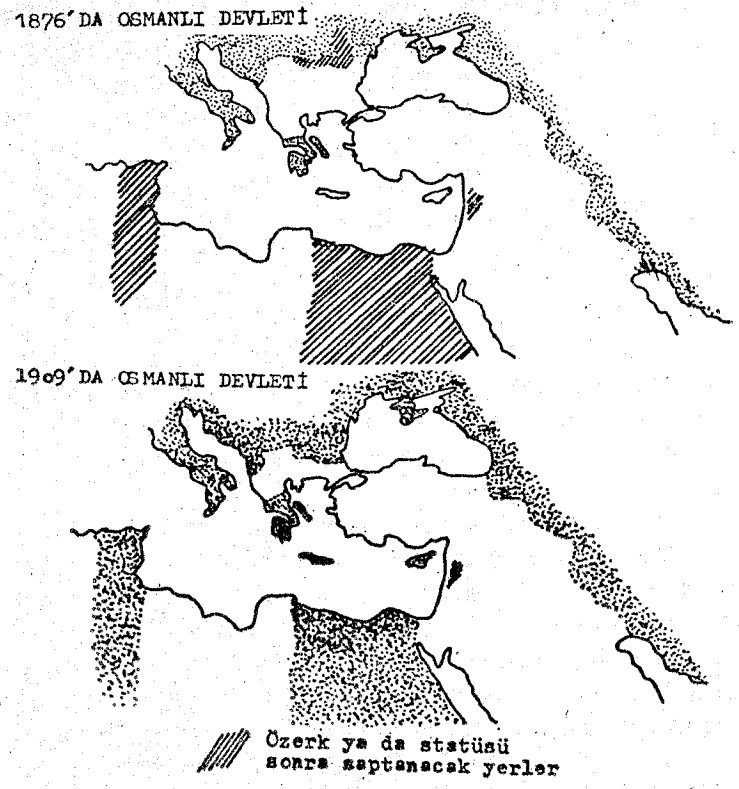

çok Avrupa'da konuşulması gibi Mehdi de İslam dünyasında hiç önemsenmemiştir.

Afgani'nin Mısır'daki çabalarından haberi olması gereken Abdülhamit'in Fransa'daki çabalarını da yakından izlettiği anlaşılıyor. Paris'te ilk sayısını 15 Mart 1884'de çıkarttığı Al Urvat al Vuska (Çözülmez Bağ) isimli gazetesinin dağıtıldığı 900 kişilik listede Halife'nin de adı vardı. Ayrıca İstanbul'da 88 kişi bu yayını alıyordu. Çözülmez Bağ'ın amacı Müslümanlar arasın-

da bağlılığı sağlamaktı ama özellikle Hindistan ve Mısır'daki İngiliz sömürgeciliğiyle savaştı. Sekiz ayda 18 sayısı çıktıktan sonra kapanan gazete, İngiliz yönetimi tarafından Hindistan ve Mısır'da yasaklanmıştı. Gazetesi kapandıktan sonra Afgani desteğini İstanbul'da aramağa başladı. Mısırlı Halim ve Hıdiv İsmail gibi çıkarcı ve Abdülhamit'in sevmediği tiplerden aldığı yardımla kampanyasını sürdürmüş olmasına rağmen, bu yaklaşımını padişah olumsuz karşılamadı. Afgani'nin Osmanlı toprakları dışından ve Fransız şemsiyesi gibi güçlü bir koruma altında İngilizler'e açıktan çatabilmesi, Mısır'ın kaybını bir türlü hazmedemeyen Abdülhamit'in politikasına çok uygun düşmekteydi. Saldırılarını unutup, ondan sağlayacağı yararı ön plana aldığı anlaşılıyor; kendi topraklarında yazdırtamadığını o yazabilirdi.

Hıdiv İsmail'in Arap Hilafeti kampanyasını yöneten, Afgani'nin de yakınlarından İbrahim Muvaylehi'yi aylığa bağlayan Sultan, o ve eski Kahire Polis Müdürü İsmail Cevdet aracılığıyla Afgani ile ilişkisini sürdürdü. Cemalettin'in, Osmanlı, İran ve Afganistan hükümetlerini İngiltere'ye karşı eylemci bir birlikte toplama çabalarının Abdülhamit'in görüşlerine uymadığı açıktır. P. Frémont'un 1895'de yayımlanan «Abdülhamit ve Saltanatı» adlı kitabında da belirtildiği gibi, Abdülhamit'te Panislam'dan çok Panosmanlılık eğilimi vardı. Yani, bütün İslamı birleştirme ve Avrupa'ya karşı kin kusmadan çok, Osmanlı Devletini içerde pekiştirmeye yönelikti. Yine de karşıtlarıyla diyalog kurmada özel yeteneğe sahip olan Abdülhamit'in onu karşısında tutmaktansa yanında tutmayı yeğlediği ve herhalde yararlanmayı tasarladığı bellidir. Afgani'nin özel yetenekleri ve dinamizmi bulunduğu herkesçe kabul ediliyordu.

H. Pakdaman'a göre, Afgani'nin yolladığı mektup-

ları alan Sultan, düşündüğü birlik programını gerçekleştirmesi için Afgan Emiri ile ilişkiye geçmesini istediğini Afgani'ye ulaştırdı. Böyle bir ilişki kuracak bağları bulunmayan Afgani, bunun Babıâli tarafından yapılması gerektiği yanıtını verdi. İstanbul ise bu iş için kendisinden daha uygununun bulunmadığını yineledi. Kuşkusuz Abdülhamit, doğrudan girişimler yapıp Rusya ve İngiltere'yi ürkütmek istemiyor, böyle bir uluslararası maceracıyı iş için daha uygun buluyordu. Bu girişimin ayrıca, Afgani-Halim-İsmail-Ali Şefkati gibi karşıtlarının işbirliğini bozması olasılığını da hesaplamış olmalıdır. Nitekim bu başlangıç, bunların ve yanlarındakilerin çoğunu İstanbul'a getirtmesini sağlamıştır.

İngiliz Ajanı Blunt'tan aldığı bir telgrafla İngiltere'ye gidişinden sonra da Sultan'la haberleşmesi devam etti. Teoriden çok pratiğe önem veren Abdülhamit bu deneyimle Afgani'nin ileri sürdüğü kadar etken olmadığını anlamış oluyordu. Afgan Emiri konusunda hiçbir sonuç sağlayamamıştı. Nitekim İngilizler'le Mehdi'yle barış yapmak konusundaki görüşmeleri de, etkenliği kendisinde bulunmayan pazarlıklarla, sonuçsuz kalmıştır. Ayrıca İngilizlei'in, Müslümanlar'ın dostluğunu kazanmak ve Rus etkenliğini dengelemek için ne yapmak gerektiği sorusuna verdiği yanıt da, kendi gücünün çok ötesinde teorik bir şeydi:

Afganlar, İranlılar ve Türkler arasında bir İslam İttifakı yapmak; bunun gerçekleşebilmesi için İngilizlerle Halife arasında bir dostluk kurulması şarttır; bunun için de İngilizler'in her şeyden önce Mısır'dan çıkmaları gereklidir.

Oysa üçlü ittifakı yapmadan da sadece Mısır'ı terkederek İngilizler bunu sağlayabilirlerdi ve Abdülhamit de buna razıydı. O halde İngiliz yönetimince Panisla-

mizm gibi görünen bu ilk koşula ne gerek vardı?.. Bu sırada Babıâli ile İngiltere arasında Mısır'la ilgili bazı görüşmeler başlamıştı. İngilizler buna Afgani'nin de katılmasını istiyorlardı. Afgani ancak Sultan'ın yolladığı bir özel mesajcı aracılığıyla çağırılırsa katılabileceğini belirtti. Ama kimse görünmedi. O da Kasım 1885'de İran'a hareket ederek, Panislamist projesini bir süre için kenara bırakmış oldu. Afgan işinde bir varlık gösteremeyen Cemalettin'i zaten Abdülhamit'in resmi bir sıfatla İngilizler'le arasına sokmasını beklemek safdillik olurdu.

İngiliz ve Hollandalılarca yine Panislam çerçevesinde değerlendirilen bir olayı da anımsatmalıyız: Ertuğrul askeri gemisinin 1889 - 1890 yıllarındaki Güney Asya - Japonya gezisi. 1887'de Japon İmparatoru'nun amcasının bir savaş gemisiyle İstanbul'a yaptığı ziyarete cevaben, Abdülhamit, bu gemiyi hediyelerle, Amiral Osman Paşa komutasında Japonya'ya gönderdi.

15 Temmuz 1889'da 1092 kişiyle İstanbul'dan hareket eden gemi, Süveyş, Aden, Bombay, Seylan, Singapur, Saygon, Hong Kong yoluyla 28 Haziran 1890'da Yokohama limanına vardı. Gemi güçsüzdü, yelkenle çalışıyor, buhar makinesi ancak yelkene yardımcı olabiliyordu. Bu yüzden sadece Japonya'ya ulaşmak bir yıl tutmuştu. Ancak uğradığı limanlarda gemi efradına yerli halk tarafından gösterilen coşkulu kabul gerçekten beklenenin çok üstünde oldu. Subay ve erlerin büyük bir disiplin göstermeleri, hele Avrupalı bahriyeliler gibi içip sarhoş olmamaları, büyük kısmı Müslüman olan bu ülkelerde Cuma namazlarında 100-150 kişilik gruplar halinde kent camilerine dağılarak halkla kaynaşıp namaz kılmaları, büyük bir sevginin doğmasına sebep oldu. Halk özellikle bu camilere doluşup Türklerle dostluk kurmaya çalıştı. Ziyafetler verildi. Yerel ga-

zeteler Sultan-Halife ve askerleri hakkında övücü yazılar yazdılar. Bunlarda özellikle, Türklere yönelik saldırıların asılsızlığının Türk askeri görülünce anlaşıldığı belirtiliyordu. «Giyim ve çalışmada İngiliz gemicileri derecesinde olmalarından başka iyi ahlâk ve terbiyede onların pek ziyade üstünde olduklarının saptandığı» ekleniyordu.

Halk, örneğin Bombay'da, hayatında ilk kez gördüğü Türk gemisine öyle bir ilgi gösterdi ki rıhtımlarda adım atacak yer kalmamıştı. Gezmek için gelenler halatlardan tırmanarak gemiye girmek zorunda kalmışlardı. Osman Paşa'nın Bahriye Nezaretine gönderdiği ve İstanbul basınıyla da yayınlanan mektubundaki açıklamalar, olayların hiç beklenmedik şekilde ve ölçüde Osmanlı Saltanat ve Hilafeti'nin propagandasına yaradığını göstermektedir: (Sabah, 8.1.1890)

«Devr saltanat Hazret Hilafetpenahide tarih İslamın en parlak sahifelerini süsleyerek olayların biri ve belki birincisi Osmanlı büyüklüğünün ateşinin Okyanus sularında şan ve satvetle dalgalanması, Ertuğrul gemisinin seyahatidir denildikten sonra, limanlarda halkın «Allah Yanser Sultan el Müminin = Allah, müminlerin sultanını muzaffer kılsın» diye bağırdıkları, sırf gemide namaz kılmak için -bağımsız Müslüman toprağı sayarak- geldikleri, gemi bandosunun verdiği konserleri dinlemek için ağaçların tepelerine kadar tırmandıkları anlatılmaktadır.»

En önemlisi «Cuma günleri hitabelerde okunan nam namei hazret cihanbani ile asakir şahanenin başarıları için edilen dua» büyük galeyan yaratmıştır. Bu gösterilerden, sömürge yöneticileri de çok etkilenmiş ve Türk subay ve erlerine büyük saygı göstermişlerdir. Ancak aynı zamanda Panislam heyulasından bir kez daha korkmaları sonucunu yaratmıştır.

Eğer bu gemi, Güney Asya limanlarında bir yıl daha dolaşıp salimen İstanbul'a dönebilseydi, herhalde yaratacağı yankı çok daha büyük olacaktı. Oysa, böyle bir geziye dayanamayacağı önceden belirtildiği halde, gönderildiği gezinin dönüş yolunda, Japon kıyılarında fırtınada batması (18.IX.1890), aksine unutturulması gereğini yarattı.

Abdülhamit'in Japonya ile ilişki kurma girişimi bazı Avrupa çevrelerince hemen Japonları İslam'a davet şeklinde yorumlanmıştır. Ve işin garibi bazı İslamcı çevreler de sonraları buna inanmış, Abdülhamit'in aklından bile geçmeyecek amaçları yakıştırmışlardır. Kuşkusuz bu yakıştırmalarda halkın, gösterdiği coşkulu kabul büyük etken olmuştur. Türk askerlerini sömürgeci askerler kadar savaş fennine sahip görerek gurur duymak; özgür toprak sayarak gemide namaz kılmak; camilerde, propaganda ile yıkılmak istenen Osmanlı Halifesi adına hutbe okumak; bir yandan bu toplumlardaki esirlik bunalımının derecesini, diğer yandan da Avrupalılar'ın «olası bir Panislam» eyleminden neden korktuklarını kanıtlar.

Şunu da eklemeliyiz ki, bir kaplumbağa hızı ile yolalan geminin karşılanmalarındaki coşkuda ne Abdülhamit'in, ne de Türk tarafının bir rolü yoktu. Halkın içinden gelen bir gösteriydi: Sömürgecileri asıl korkutan da bu olmuştur.

1892'de tekrar İstanbul'a dönünceye kadar Afgani, İran'ın içişlerinde ve politikasında çok etken bir rol oynadı. Meşrutiyeti getirmeğe çalıştı, istenmeyince Rusya'ya geçti. Orada «60 milyon Hintli'nin İngilizler'den kurtulması için Çarlığın tek umutları olduğu» hakkında demeçler verdi, sonra bunları yalanladı. İran'a döndü, iç politikayı fazla karıştırınca hudut dışı edildi ve Osmanlı topraklarından Basra'ya yerleşip oradan Şii

ulemayı ayaklandırma kışkırtmalarına girişti. Daha 1891 Ekim'inde İran elçiliği Osmanlı topraklarından çıkarılmasını istemiş, Abdülhamit ise İstanbul'a getirilmesini önermişti. Şah'ın düşmanını desteklemek demek olan böyle bir şeyi şiddetle yermesi karşısında Abdülhamit'in yanıtı pek akılcıydı: «Daha iyi kontrolda olur.»

Londra'ya gidip Şah aleyhinde şiddetli bir kampanya yürüten Afgani, oradan da ihraç edilmek üzereyken, Ebülhuda aracılığıyla Abdülhamit'in İstanbul'a gelme çağırısını aldı. J. Landau'a göre, Sultan'ın böyle bir çağrıda bulunması, Afgani'nin İngilizler'le birlikte Sultan'ın Hilafetine karşı ve Arap şeyhleriyle beraber girişimlerde bulunduğunun sanılmasından ileri gelmişti. Gerçekten yurt dışı kampanyasıyla İran Şahı'nı son derece büyük zorluklara düşüren Afgani'nin hele İngilizler'le birleşirse Abdülhamit'i de köşeye sıkıştırması pek zor olmayabilirdi. Yemen İmamı'nın ayaklanması, Arap Hilafeti'ne layık olduğu hakkındaki kampanyalar, Aden'deki İngiliz üslerinden asilere yapılan yardımlar Abdülhamit'i kuşkulandırmayacak gibi değildi.

1891 yılın sonunda Abdülhamit'in Afgani'yi İstanbul'da enterne etmeyi tasarladığı sıralarda, Mekke'nin İslam'ın merkezi ve bir tür İslam Parlamentosu haline getirilmesi yolunda düşüncelerin Avrupa'da dolaşmakta olduğu da dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Abdülhamit'in Avrupa'daki sözcüsü L'Orient dergisinin «Neden bir Halife» başlıklı yazısındaki şaşkın ifade, böyle bir emrivaki karşısında ne denli çaresiz kalınacağını kanıtlar: (3.XI.1891)

«Fransa, İngiltere, Rusya Halife yaratabilirler (...) Mekke'yi parlamento haline getirmek iddiası geçersizdir, çünkü kararı uygulayacak güç yoktur. Bu ancak Hilafet'in restorasyonu ile olasıdır. Bu da ancak İstan-

bul'daki Sultana düşen bir görevdir. Bu sorun, karmaşık ve uluslararası bir sorundur.»

Aynı dergi diğer bir sayısında da «Tunus ve Cezayir için Sultan'ın ruhani gücüne ihtiyacımız var, Mason oyununa düşmeyelim» diyerek, Halife yaratacak cepheden Fransızları ayırmaya çalışmaktadır.

Abdülhamit'in Afgani'yi hem İngilizler'le olası bir işbirliğinden ayırmak, hem de kendi cephesini pekiştirmek için mutlaka yanında istediğine kanıt, onun «İstanbul'dan İran Şahı aleyhindeki kampanyamı sürdüremem» şeklindeki itirazına verilen yanıtta bulunur. Sultan adına gönderdiği ısrarlı mektubunda Ebülhüda «İstersen o çalışmalarını buradan da yapabilirsin» diyecek kadar. Abdülhamit politikasıyla asla bağdaşmayacak bir üslup kullanmıştır.

Afgani 1892 Temmuzu'nda İstanbul'a vardı. Londra'dayken hazırladığı ve Osmanlı ile Afganlıyı birleştirip İran'ı zorla buna katmak ilkelerine dayanan bir Panislamcı eylem projesinin İngilizler'in de eline geçmesi, her tarafta Sultan'la arasında tam bir anlaşma bulunduğu kanısının doğmasına sebep oldu. Abdülhamit'in başlangıçta ona gösterdiği ilgi de bu kanıyı güçlendirecek gibiydi. İyi bir konak, bol para verilmişti. Bu arada kendisini dinleyen Padişah İstanbul'da bütün İslam ülkeleri ulemalarının toplanacağı bir konferans fikrini de olumlu karşıladı ve hemen her tarafa çağırılar yazıldı. Afgani'nin kendisine tam yetkiler verildiği kanısıyla işe son derece heyecanla giriştiği anlaşılıyor. Ancak Abdülhamit'in amacı acaba gerçekten bir İslam konferansı mıydı? Padişahın Cemalettin'i özellikle işin en güç yanı, Şii cephesine (Şah ve İranlı ulema) bu fikri kabul ettirmekle görevlendirmesi, konferansın başarısını gerçekten istediği konusunda kuşkular yaratmaktadır. Resmi belgelerinde bile Tahran'ı Dar-ül Hilafe diye anan İran'ın İstanbul'daki Sünni Dar-ül Hilafe'sinde Sünni Sultan'ının emrine girmeyi kabul etmesi olanaksızdı. Hem de bu girişimin Şah'ın nefret ettiği Afgani tarafından İran komuoyuna aktarılması işi büsbütün güçleştirmekten başka bir sonuç veremezdi. Kısacası Abdülhamit, Afgani'yi, örneğin Hint Müslümanlarıyla hatta Afganlılar'la ilişki kurmaktan çok İran üzerine yönlendirmekle, peşinen bir çıkmaza sürmüş oluyordu.

Afgani kısmen başarı da sağladı. Önce Bağdat ulemasına (Şii ulemasına) mektuplar yollanmıştı. Bunlar esasen hükümdarları olan Sultan'dan ve de eskiden beri tanıyıp saydıkları Cemalettin Efgani'den çağırı almaktan dolayı çok sevinmişlerdi. Derhal Sultan'a teşekkür ve katılma bildirileri yolladılar. Sanırız bu da Abdülhamit'in gerçek istediğiydi. Kendi ülkesi içindeki Şii ulemanın dayanışmasını, desteğini sağlamış oluyordu. Afgani'yi bu amaçla kullanmış oluyordu. Ondan sonrası Afgani'nin kendisine ait bir sorundu. Bağdat ulemasına hediyeler nişanlar yollandı ve İslam Kongresi'nden başka bir ses çıkmadı. Bu durumdan ve eylemsizlikten Afgani'nin rahatsızlandığı anlaşılıyor. Ayrıca her hareketinin Sultan'ın ajanlarınca kontrol altında tutulmasından da huzuru kaçmıştı. Hıdiv'le konuşması ve İstanbul'daki Times muhabirine verdiği ileri sürülen bir demeç yüzünden sorguya çekilmesi, artık Sultan'ın güvenine sahip olmadığına onu inandırdı. 1895 yılı ortasından itibaren ülkeden ayrılmak istemlerini Sultan'a ulaştırdı, ancak bunlar hep reddedildi. Bu sırada İran Şahı da Afgani'nin kendisine teslimini ısrarla istiyor, fakat Sultan reddediyordu. Afgani'nin İngiliz elçiliğinden yardım isteği de reddedilince, sıkı bir göz hapsinde politikadan elini çekerek yaşamağa başladı. Bu da sanırız Abdülhamit'in istediğiydi. Eylemci bir Panislamcıyı teh-

likeli buluyordu. Afgani ve arkadaşları daima Panislamcı oldukları için İran Şahı tarafından istenmediklerini söylemişlerdir; yine aynı sebepten Abdülhamit onları daimi bir kontrol altında tutmuştur, özellikle içlerinden biri İran Şahını öldürdükten sonra. Hattâ cinayetten sonra bunlardan birçoğu İran hükümetine teslim edilip idam edilmekle Panislamcılar için bir korumanın düşünülmediği ortaya kondu.

Afgani'nin İstanbul'dan bir İranlı dostuna gönderdiği son mektubunda da «içten önerilerimin hiçbiri Doğulu hükümdarlar tarafından kabul edilmedi» diyerek Abdülhamit'le işbirliğini gerçekleştiremediğini açıkladığı biliniyor. İngilizlerin de bunu bildikleri halde, Abdülhamit hakkındaki Panislamcı damgasını hiç silmemeleri ilginçtir.

Abdülhamit'in Afgani'ye davranışını maceracı bir eylemciden korkusu diye almamak gerekir. Bunda ilkelere dayalı bir tutumun sürekliliği vardır. Hemen hemen aynı yıllarda Panislamcı denilebilecek bir politika ortaya koyan bir Türk gazetesi, Mizan, karşısındaki davranışı bu ilkeyi belirgin şekilde ortaya koyar.

1880'lerin sonlarında Avrupa Devletleri Afrika'yı bölüşmek için aralarında anlaşmalar yapıyorlardı. Özellikle Orta Afrika ve Sudan'ın paylaşılmasından doğan sorunlar, Mısır ve Libya sınırları dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni doğrudan ilgilendiriyordu. Üç yanından saldırıya uğrayan devlet böylece dördüncü yanından da tehdit altına girmiş oluyordu. Genellikle İslamcı diye bilinen Murat Bey'in Mizan gazetesi 24 Nisan ve 1 Mayıs 1890 sayılarında sömürgecilerin Afrika içlerindeki ilerlemelerinin Trablusgarp için oluşturduğu tehlikeyi açıklayan yazılar yayınlamış Hükümet-i Seniye'nin de harekete geçmesini istemişti. Daha da önemlisi doğrudan Müslüman tüccarların girişimiyle bir şirketin kurulmasını (İngiliz, Fransız ve Hollandalılar'ın Asya'yı ele geçiren Doğu Hindistan şirketleri şeklinde), bunların Sahra, Orta Afrika ve Sudan'da hem ticaret hem de toprak elde etmelerini, sonra da Hilafet makamına bu toprakları bağlamalarını öneriyordu. Şeyhlerin, zenginlerin ve din kardeşlerinin bu konudaki görüşlerini bildirmeleri isteniyordu.

Girişim ilgi topladı, hattâ Çad gölü civarında bir medrese-i İslamiye kurulması ve Hilafetin bir idari şubesinin de buradan Kara Afrika'ya İslamı yayması öneriliyordu (5.VI.1890). Kurulacak şirkete Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye adı yakıştırılmıştı. Bunun tamamen hükümetin dışında halkın maddi katkısıyla oluşması şart koşuluyordu. Gazete aynı zamanda artık Fas, Zengibar ve Habeşistan gibi Müslüman ülkelere elçi yollamanın zamanı geldiğini de ekliyordu.

Bu yazı üzerine gazete Babıâli tarafından üç ay için kapatıldı. Gerekçe «Uyarılara aykırı olarak serkeşane yayında devam ve ısrar» etmesiydi. Beş hafta kapalı kaldıktan sonra Padişah'ın özel affıyla yeniden yayına giren gazete şaşkınlıkla belirtiyordu «Bu gerekçeyi okuyan, bize yazılı ya da sözlü bir uyarı yapıldığını zanneder, oysa bir yıldır hiçbir uyarı almamıştık.» (10.VII)

22 Ağustos sayısında «Afrika Umuru» yazısında Mizan yeniden aynı konuya girdi. Orta Afrika'daki İngiliz - Fransız çekişmesinin asıl Osmanlı Devletini ilgilendirdiğini buraların Trablusgarp vilayetine ait olduğunu ve Fransa'nın ancak Hükümet-i Seniye izin verirse alabileceğini yazıyordu. Kongo'ya kadar olan bölgenin dini ve ticari açıdan İslam'a ait olduğunu yineliyor, hükümetin gerekli girişimleri yapacağından şüphe bulunmadığını belirtiyordu. Gazete yeniden kapatıldı. On üç haftalık bir aradan sonra yeniden yayına başlayan Mizan yine de inadından vazgeçmemişti. 11 Aralık 1890

sayısında son bir sene içinde Afrika'da olanları toplu-ca yansıtan ve İslami açıdan yapılması gerekenleri belirten bir yazı yayımladı ve bu kez kesin olarak kapatıldı. Bu konuda kendisine söz hakkı tanınmayacağını anlayan Murat Bey de bir süre sonra yurtdışına kaçtı.

Mizan örneği, eylemci İslam, ya da Panislam konularının Abdülhamit rejimi tarafından ne derece istenmez sayıldığının bir kanıtıdır. Bu konuda en yasal hakkını anımsatmak bile yasaklanıyordu.

İSLAM DÜNYASI PANİSLAMİZMİ RED EDERKEN MÜSLÜMAN KAYZER'İN SİYASET SAHNESİNDE BELİRMESİ

Abdülhamit'in tahttan ayrılıncaya kadar, İttihad-ı İslam politikası kışkırtmama ve dış ülkelerin içişlerine karışmama ilkesinden ayrılmamıştır. Hatta Vambery' nin belirttiği gibi «Ülkesinin her tarafında Panislam sözcüğünün kullanılmasını yasaklamıştır.» (FO/371-155; 28.9.1906) Bu tutumun etkilerini, örneğin Rus-Japon savaşında görürüz. Bütün Doğu ve İslam toplumları Japon zaferiyle sevinirken, Abdülhamit Osmanlı topraklarında sevinmeyi ve övgülü yazıları yasaklamıştır.

Abdülhamit'in açıkça eleştiriye uğramış bir diğer uygulaması da, bütün İslam dünyasına hitap edecek bir «ulum diniye ve fünun cedide»yi yansıtır bir «İslam gazetesi» yayınlatmamış olmasıdır. Mizan'ın bu gözlemi (8.V.1890) gerçekten önemlidir. İslam içindeki mezhep ve tarikat farklılıklarından doğan çeşitliliğin karşısına yeni tartışmalar açabilecek görüşlerle çıkmanın korkusu böyle bir girişimi engellemiştir. Sahihi Buhari'yi yeniden bastırtmak ve her tarafa dağıttırmak gibi girişimlerde bulunmasına karşılık, modern düşünce karşısında İslamı değerlendirecek dini yayınlardan kaçınmış-

tır. Bu boşluğu iyi farkeden Abduh ve Raşit Rıza'nın 1898'den itibaren Mısır'da yayınına başladıkları Al Manar, bu konuda gerçek bir otorite niteliği kazanmış ve Abdülhamit yönetiminin İslam dünyası üzerindeki etkenliğini hayli sarsmıştır. Gerçekte İngiliz yönetimi Al Manar ve Abduh'a çok büyük destek göstererek -Cromer anılarında, özel desteği olmasa Abduh'un Mısır Müftülüğü'nde kalamayacağını açıklar- Abdülhamit'in hatasını iyi kullanmışlardır, hem de Afgani'nin ortağı eski Panislamcı Abduh'u kendi politikalarına alet ederek. Bunu Caesar Farah şöyle özetlemektedir:

« (Abduh ve diğer milliyetçiler) Osmanlı devletine ve onun savunucularına karşı saldırganlığın bayraktarlığını ele alıp Arap Hilafeti ve Arap Birliği'nin savunuculuğunu yaptılar. Aşırılıklarıyla, Osmanlı devletinin siyasal hegemonisini imparatorluğun en önemli vilayetlerinde yıkmaya yönelik politikaları izleyen yabancı çıkarlarının araçları oldular.»

Yunanistan zaferi (1897) üzerine İslam'ın büyük sevincini Avrupa yine Panislam diye değerlendirip suçlamaya kalktığında Sabah gazetesi buna bir baş yazısında şöyle yanıt vermişti: (29.X.1897; aynı anlamda bir yazı da 15.XI sayısında vardır)

«Osmanlı saltanatının ideali, dünyanın her tarafında barışın ve diğer milletlerle birlikte İslam toplumlarının da ilerlemesinin devamına yöneliktir. İttihad-ı İslam bu ilerlemeye yardımcı bir kuvvettir. Avrupalılar tarafından garaz, haksızlık vuku bulmadıkça, İttihad-ı İslam dünya barışının en güvenilir kefillerinden biridir.»

İttihad-ı İslam'ın barışçı ve pasif niteliği birçok ünlü yazar ve yayın organı tarafından da onaylanmıştır:

L'Orient (Abdülhamit'in Paris'teki sözcüsü) 3.V. 1899 sayısında: «Londra'da durmadan bir genel İslam ayaklanması hayali ileri sürülüyor. Gerçek şudur ki, her

taraftan bakışlar İstanbul'a yönelmiştir (...) İslam yaşama hakkından başka bir şey istenmiyor.»

Mustafa Kemal'in «Avrupa ve İslam» makalesi (F, 12.IX.1903): «Avrupa'da Panislamizm'den dünya barışı için bir tehlike ve sözüm ona Müslüman fanatizminin ifadesi diye sık sık bahsedilir. Olaya iyi bakmak ve reddetmek gerekir. Panislamizm denilen şey gerçekte İslam'ın temel ilkelerinden biridir ki, Müslümanlar'ın birliğinden güçlerinin temel şartlarını oluşturmuştur. (...) Avrupa'nın İslam'a karşı yürüttüğü «kılık değiştirmiş Haçlı seferi» bütün Müslümanların birbirini sevmesi, birbirini düşünmesi ve İslam dünyasının ruhani lideri olan Sultan'a, ki aynı zamanda Halife'dir, bağlanmak sonucunu yaratmıştır. Hilafet hiçbir dönemde bugünkü saltanat zamanında olduğu kadar benimsenmemiş ve Batının hatip ve yazarlarının sultana yönelik saldırıları onu Müslümanlar arasında daha da popüler hale getirmemiştir (...) Hilafet için gösterdikleri heyecanla bu haklar şunu vurgulamaktadırlar ki, bağımsızlıklarını kaybetmiş de olsalar hiç olmazsa Türkiye vardır ve onuruyla yaşamaktadır; çok acı felaketlerinde onları teselli etmek için bağımsız bir İslam ülkesi dünyada bulunmaktadır.»

Abdullah Cevdet (Heddi - Tedib - Ahmet Rıza Bey'e açık mektup, Paris 1903): «Panislamizm fikrinin âşık hayranlarından olduğum zannolunmasın, o fikir sizin anladığınız yolda bir tatlı hayaldir (hayal-i dilber). Böyle bir hayalin gerçekleşebileceği zamanların çoktan geçmiş olduğunu bilirim. Eğer İttihad-ı İslam'dan amaçlanan siyasi bir birlik ise imkânsızdır. Yok eğer manevi, ilmi, edebi, hissi, iktisadi, içtimai bir yakınlaşma ve ittihad ise ona diyecek yok, o halde en fedakâr yanlılarından ve hararetli yayıcılarından (olurum)».

Mısır'da çıkan Türk gazetesindeki Turgut imzalı

İttihad-ı İslam başlıklı yazı (1.XII.1904): «Avrupa öyle korkuyor ki önü alınamıyor (...) Ne vakit İttihad-ı İslam fikrini hasıl eyledik.. Devlet-i Osmaniye güçlü zamanında -açıkça söyleyelim- hiçbir zaman bu fikri hatırına getirmedi. Bugün niçin Zat-ı Şahane ile Fas emiri arasında elçi yok (...) Norveç'le var ama... Menem digerniş-te ondan (...) Meşhur meseldir 'camiin içerisi dururken dışarısını tamir eylemek haramdır'. Biz de İttihad-ı İslam gibi hayale sığmaz olmayacak şeylerle (muhalat) uğraşmadan evvel kendimizi ıslah edelim, kendimizi kurtaralım da başarılı olursak ilerde sağlayacağımız kuvvetle hariçteki Müslüman kardeşlerimizi uyandırmağa çalışırız. Fakat birinci koşul bizim payidar olmaklığımızdır. Hele Avrupalılar bizde şu İttihad-ı İslam fikrinin geliştiğini görünce ilk yapacakları şey bize göz açtırmamak olacaktır. İşte o vakit Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan oluruz.»

Aynı gazete aynı başlıkla 8.XII.1904 sayısında da «İttihad-ı İslam'ın top ve tüfekle asla alış-verişi olmayıp sırf kalbî ve vicdanî bir irtibatı (bağlantı) ciddi ve kaviden ibaret» akım olduğunu belirtmektedir.

Mehmet Sabahattin, 9 nolu Terakki'deki (1906) İttihad-ı İslam yazısında: «İstanbul'un bugün İslam dünyası üzerindeki ruhani etkisi, Türkiye'de özgürlükçü fikirlerin galip gelmesi ile, bir fikirsel etki haline dönüşecek ve o zaman Doğu ile Batı arasındaki uzlaşma yoluna (usul-i itilaf) en kuvvetli bir vasıta teşkil edecektir.»

Ahmet Rıza Meşveret'teki «Panislam» yazısında (1.IX.1906): «Fransa ve İngiltere cihat şimşeklerinin Hıristiyan dünyasını tehdit ettiği kanısındalar. Sadece siyasal çıkar sağlamak amacıyla bu yazarların bahsettiği İslami fanatizm kaynaşmasının Asya ve Afrika'da var olduğunu farzedelim. Ama bu kaynaşmanın sebebi-

ni araştırmak gerekmez mi?.. Eğer bu memnuniyetsizliğin sebebi, çoğunlukta bulundukları ve kendilerine ait olan ülkelerde haklarının ve bağımsızlıklarının saygı ile karşılanması gibi bir yasal istekse (...) bundan dini fanatizm diye bahsedilemez... Panislamizm yoktur.»

Paisa Akhbar gazetesi (Lagor): (27.XII.1906): «Panislam akımı sadece İngilizler'in ve diğer Avrupalılar'ın hayallerinde vardır.»

Vakil gazetesi (Amritsar) (17.I.1907): «Sözüm ona Panislam hareketi sadece Avrupalılar'ın hayallerinde yaşıyor.»

Akhbar-i Âm gazetesi (Lahor) (9.II.1907): «Hint-İngiliz gazetelerinin Panislam konusundaki feryatları gülünçtür. Müslümanların dayanışmasının beğenilmeyecek bir yanı yoktur ve bunun İngiliz politikasıyla da bir ilgisi yoktur.»

L'Orient (29.VI/13.VII.1907) «Yine Panislamizm» makalesinden: «Bir zamandan beri Mısır'da basılan gazetelerden, esinlerini Müslüman olmayan, ya da Müslümanlara sempatik olmayan kaynaklardan alanlar hep, Panislamizm üzerine yazmağa başladılar. (...) Bize göre, eğer bu sözcükle İslamın yenilenmesi anlaşılıyorsa, kuşkusuz Panislam vardır; yok aksine bununla bütün dünya Müslümanları'nın siyasal yönetimini İstanbul'da toplamaya yönelik bir siyasal hareket anlaşılıyorsa, Panislamizm diye bir şey yoktur.»

Bütün bu savunmaların herhangi bir yarar sağladığını söylemek olanaksızdır. Vambery, Abdülhamit'in Panislamizm sözcüğünü yasakladığını kabul ederse de eklemekten geri kalmaz: «Ama bu hedefi gizlice gerçekleştirmek için hızlı şekilde çalışmaktadır ve büyük miktarlar harcıyor.»

Bu yüzden ne olursa olsun Avrupa'nın korkusu bitmeyecektir. Her olay Panislam eylemi sayılacaktır. Yeni

Hıdiv Sultanı ziyaret etse, Mısır ya da Hindistan'da Sultan'ın doğum günü partisi verilse, bir Afgan elçisi ya da herhangi bir İslam büyüğü İstanbul'a gelse, Cuma selamlığında ağırlansa, Mısırlı Şair Ahmet Şevki Sultan - Halife'ye bir övgü şiiri yazsa hep Panislam'dır. Yemen'de, «Osmanlı yasalarıyla şeriat ahkamı terk edilmiştir, dini ihya etmek için cihat yapıyoruz» diye ayaklanan, Türklerden «Adaullah = Allah'ın düşmanı» diye bahsedip Müslüman olmadıklarını ileri süren, kendisini halife ilan eden, İmam Yahya'ya her türlü yardımı yapmak sömürgeciler için hak sayılır; ama Abdülhamit'in bir olayı barışçı bir şekilde çözümlemek için nasihat heyeti yollaması «Makam-ı muallâyı Hilafet-i İslamiye ve Saltanat-ı Seniye'ye eskisi gibi baş eğmeye ve sadakata» çağırması tehlikeli bir Panislamcılıktır.

Bu dönemde Avrupa Emperyalistler Grubu'nun en yeni üyelerinden Almanya'nın yayılma politikası olarak Panislamcılığı desteklemesi, konuya Müslümanlar'ın hayal etmedikleri bir yeni boyut getirdi. Kayzer Wilhelm, 1898'de Osmanlı İmparatorluğu'nu resmi ziyaretinde, Kudüs'te Hıristiyan ve Müslüman bütün kutsal yerleri ziyaretten sonra Şam'da Salahattin-i Eyyubi'nin mezarı önünde şu sözleri sarfetti:

«Gerek Majeste Sultan ve gerekse Halifeleri olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon Müslüman bilsinler ki, Alman İmparatoru onların en iyi dostudur.»

Konuyu derinine irdelemiş olan İlber Ortaylı «Resmi İslamcılık bir slogancılık ve gösterişçilikten öteye geçemedi» dedikten sonra şunları ekliyor:

«Almanya bu ideolojiyi desteklemekten geri kalmadı. Çünkü kendi çıkarları ile bağdaşıyordu (...) Özellikle Almanya'nın Doğu ile uğraşan bilgin ve tacirleri, yoğun olarak propaganda broşürleri yazma faaliyetindeydiler. Bu gruplar; Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam

Birliği'ni sağlayıp başı çekeceğinden ve Almanya ile birleşerek İngiltere ve Fransa'yı saf dışı edip, bu zenginlik dolu ülkelerden Alman iktisadının yararlanacağını yayıyorlardı.»

Alman Panislamizmine karşı Fransızlar'ın da kendi ölçülerinde çabalar sarfettiklerini görüyoruz. Fransa hesabına çalışan Lübnanlı Negib Azoury, Union Islamique adına Mısır'da yapılan faaliyetlerden ve kendisine 100 bin frank verilirse bunu Suriye'de de yapabileceğinden bahseder. Aslında Azoury, Hıristiyandır. (AE, NS Turquie 177, 8 ve 22 Ocak 1906 mektupları)

Avrupalıların böylece el birliğiyle yarattıkları Panislamizm hayali Arçhibald Colquhoun adlı bir Amerikalı yazar North American Review'da (1906) «Panmania» ile alay eden bir yazı yazmak fırsatını vermiştir. Yazar bütün Pan'lı akımları (Panhellenizm, Pangermanizm, Panslavizm, Panbudizm) ama özellikle Panislamizmi gerçek dışı saydığını belirtir.

Hele 1897'de Türk ordularının Yunanistan'ı kısa zamanda yenivermesinin yarattığı sevinç sömürgecileri aklın alamayacağı kadar ürkütmüştür. Mısır'daki Yunanlılar'ın Yunan orduları için para toplamasını doğal karşılayanlar, aynı şeyi Mısır, ya da Hindistan'da Müslümanlar yapınca şiddetli saldırıya ve suçlamaya geçmişlerdir. O dönemde Hindistan'ın Afgan sınırı bölgesinde çıkan ayaklanmalar hemen İstanbul'dan gönderilmiş olan ajanların kışkırtmalarına bağlanmış ve bu ajanların aranmasına bile girişilmiştir. Kışkırtmayı yönlendirdiği iddia edilen İstanbul Panislamcı gazetelerinin de Hindistan'a sokulması yasaklanmıştır. Sadece İngilizler değil, Fransızlar ve Hollandalılar da telâş içindeydiler. Daha 1895'de Cezayir'e dört bin Türk'ün çıktığı ve halkı ayaklandırdığı hakkındaki bir efsane öyle-

sine yayılmıştı ki, sömürge yönetimi tarafından bile ciddiye alınmıştı. Bu kez İstanbul ve Mekke'den gelen emirlerle ayaklanmaların her an patlaması bekleniyordu. Borneo ve Cava'da 70 bin Müslüman'ın imzaladığı ve İstanbul Sultan-Halife'sine bağlanmak istediklerini iddia ettiği ileri sürülen bir bildiri de etkinin yaygınlığının kanıtı diye yansıtılıyordu. Korku o hale gelmişti ki, Abdülhamit'in, Hicaz demiryoluna yardım edenlere dağıttığı madalyaların takılmasını İngiliz Hint yönetimi yasakladı.

Abdülhamit'in son on yıllık saltanatı sırasında Panislamcılık'tan dolayı kendisine yöneltilen suçlamaların artması, onun herhangi bir şey yapmış olmasından değil, Avrupa'nın korkusunun artmasından ileri geliyordu. Eski Dışişleri Bakanı ve ünlü Tarihçi Hanotaux'nun Fransa'ya tek tehlikenin İslam'dan geleceği hakkındaki yazısı (Journal, 21.III.1900) bunun en belirgin örneğidir. Bir diğer ünlü tarihçi, İslam uzmanı Sir William Muir, Hilafet konusundaki bilimsel bir araştırmasının (The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall, 1898) son sayfasında, bilim adamlığıyla pek bağdaşmayacak davranışlara başvurdu:

«Hilafet Abbasilerle sona ermiştir, ondan sonrası sahtedir (...) Sultan Selim Kahire'yi aldı sekiz ay kaldı, bir Memluk'u bile utandıracak sefih bir hayat sürdü, sonra İstanbul'a döndü. Mütevekkil'in Halife ünvanını Osmanlı Sultanı'na bırakması sayesinde (...) böyle bir iddia hakkı doğdu. Başka bir engel olmasa bile, damarlarında akan Tatar kanı iddialarını geçersiz saydırmağa yeterlidir. Ululayıcı hayallerle soy kütükleri Kureyş'e vardırılsa bile, böyle bir iddia anakronizmden başka bir şey olamaz. Hilafet Bağdat'ın düşüşüyle birlikte sona ermiştir. Memlûklar tarafından canlandırılışı cansız bir gösteri, Osmanlı Hilafeti ise bir rüyadır.»

PANİSLAM DİYE NİTELENEN ASLINDA TEKNİK ZAFER: HİCAZ DEMİRYOLU

Abdülhamit'in son yıllarında, bu çevreler için daha da sevilmez adam haline gelmesinde, Hicaz Hamidiye demiryolu girişimi ve bunu başarıya ulaştırabilmiş olması önemli bir etken olmuştur. İslam kitlelerini, İslami nitelikli atfedilen bir projeye katılmaya resmen çağırdığı ilk ve tek girişimdir. Kuşkusuz projenin tamamen teknik ve mali bir girişim olması ona bu cesareti vermiştir. Hicaz ve Hac ile ilgili olması, olayın dinsel bir havaya bürünmesini sağlıyor idiyse de Abdülhamit'in buna Panislamcı bir hava vermemeye özen gösterdiği görülmektedir. Gerçekten asıl amacının «Türk ve Müslümanların da teknik ve ekonomik bağımsızlıkla eserler başarabileceklerini kanıtlamak» olduğu anlaşılmaktadır. Ama girişimin İslam dünyasında kendiliğinden bir dayanışma yaratacağını bilmediği söylenemez. Nitekim bu hareket de görülmüştür. Ancak olaya siyasal bir yön kazandırmamak için çok dikkatli davranmıştır. Akaba, Tabah olayları dolayısıyla İngilizler'in çıkarttığı sorunlar karşısında da dikkatli davrandığı görülür.

Hicaz demiryolu fikri ilk kez 1874'de daha sonra 1886'da Osmanlı subayları tarafından ileri sürülmüştür. 1890'da bir Hintli Müslüman bunu yinelemiş, 1898'de Babıâli projeyi tetkike başlamıştır. Bu arada Hicaz'da telgraf hattı devletin parası ve teknik girişimiyle gerçekleştirilerek ilk deneme yapılmıştır. Hamidiye Hicaz demiryolunun inşasına Şam kentinde 1 Eylül 1900'da Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde başlandı. Avrupa sermayesi ve tekniğinin istenmemesi girişimin bunlar tarafından yoğun şekilde eleştirilmesi sonucunu yarattı. Türkler ve Müslümanlar'ın böyle bir düzeye - Avrupa yardımı olmadan iş başarmak - varmamış oldukları sık sık yinelendi. Ancak inşaatın Avrupalılarca yapılanlardan 1/3 oranında daha hızlı gerçekleşmesi, maliyetinin yarı yarıya ucuz olması ve kalitesinin, üzerinden yarım yüzyıldan fazla zaman sonra da hiç tamirsiz çalışacak nitelikte olması, bu küçümsemeleri yalancı çıkardı. Abdülhamit bir başarısızlık durumunda bugün prestijini kaybedebileceğini biliyordu, bu yüzden çalışmalarla doğrudan ve hergün bilgi alarak ilgilendi. Hiçbir şeyin eksik kalmamasına özen gösterdi ve başarıyı sağladı. 1908'de tahta çıkışının 33. yıldönümünde Medine istasyonu açıldı.

Bu sürede İslam toplumların içinde açılan yardım kampanyaları (özellikle Mısır ve Hint'te) büyük heyecan yarattı. Dışarda toplanan paraların çok büyük miktarlara vardığı söylenemez; toplam maliyetin 1/9 ya da 1/10'u oranındaydı, ancak kitlelere bir dinamizm getirdiği yadsınamaz. Bir hayır işine para vermekten oluşan bu dinamizm sömürgecileri son derece rahatsız etti.. Bir yandan Abdülhamit'e saldırılar artırılırken, diğer taraftan girişimin başarısızlığı, para toplamada yolsuzluklar bulunduğu iddiaları hep ortaya atıldı. Ve tabii Panislam iddiaları çok bol ve suçlayıcı şekilde tekrarlandı durdu. «Sultanın İki Yüzü» başlıklı bir yazıda şöyle denmektedir:

«Abdülhamit tarafından yaratılan Panislamizm boş bir sözcük değildir, yaşayan bir gerçektir, silahlı ve parçalanmaz bir tehdittir. Bugün her Müslüman, isterse başka ırktan ve uzak bir diyardan olsun, bir diğer Müslüman'da bir kardeşi ve bir müttefikinin bulunduğunu biliyor. Cezayir'de, Mısır'da camilerde ulemaların, İstanbul'un emirlerini ve gâvura karşı cihadı vaaz eden seslerini dinledim» (F, 2.IX.1901)

Yerel tepkilerin böylesine İstanbul'dan yayılan bir Panislamizm hareketinin parçaları gibi sayılması, ger-

çekte emperyalizmin yeni bir hazırlığının işaretleriydi. Osmanlı Devleti'ni parçalamada son dönem yaklaşırken artık Arap ülkeleri üzerinde de hesaplar başlamıştı. 23.VI.1905'de Le Temps açıkça yazıyordu:

«Eğer Mekke'de düzen bozulursa sadece bunu düzeltmeye katkı ile mi yetineceğiz?.. Yoksa aksine İngiltere'yi istediğini yapmakta tek başına serbest mi bırakacağız?.. Böyle bir durumdan sağlanacak çıkarları ve katlanılacak riskleri üstlenmek için son dakikayı beklemeyelim.»

Yemen ayaklanması da bahane edilerek bu yıllarda Arap Hilafeti sorunu daha da yoğun şekilde gündeme getirildi. İmam Yahya, Hintli Raca Bahavalpur Navabı, Mısır Hıdivi sıra sıra bu makama aday gösteriliyorlardı. Saltanatının ilk günlerindeki gibi aynı saldırılara uğruyordu.

Hicaz demiryolu döneminde İslam toplumlarıyla girişilen açık temaslar ve bazı bölgelere gönderilmiş olan bireysel temsilciler, daha sonraları bazı çevrelerde Abdülhamit'in Panislamcı politikasının bir uygulaması olarak tanıtılmak istenmiştir. Bu konuda özellikle Çin'e gönderilen nasihat heyetinin girişimleri bu politikanın başarısı olarak yansıtılmağa kalkışılmıştır. Oysa Çin gezisi Alman İmparatoru Giyyom'un istek ve teşviki üzerine yapılmıştır. Çin'de Avrupalılar'a karşı gösterilen dirence Müslümanların katılmamasını sağlamak için nasihat heyeti olarak gönderilmişlerdir. Nitekim heyete verilen yönergede her uğradıkları yerde Alman konsolosluklarıyla temas etmeleri gereği belirtilmiştir. Böyle bir girişimin Panislamist olması olanaksızdır. Hattâ Abdülhamit'in işe fazlasıyla dini karıştırmamayı yeğleyeceği bile düşünülebilirdi, zira Müslümanlara karşı Avrupalılar'la birlikte görünmek istemezdi. Bu konuda o zaman ismi en az kötüye çıkmış Almanlar'la

birlik görünmesi ehven-i şer bir tutum sayılmalıdır. Bu gezide Türk heyeti, Şeyhülislam'ca hazırlanan ve Çin Müslümanlarına Halife'nin selâmlarını ileten Çince basılmış bir mesajı dağıtmışlardır. Daha sonra Çin'den gelen temsilciler Halife'den ilgisini istemişler o da iki din adamı yollamış (1907) ancak girişimleri pek başarılı olmadığından bunlar 1908'de geri dönmüşlerdir. Bazılarının çok başarılı girişim diye sundukları bu Çin seferine bakarak Abdülhamit'in İslamcı politikasını değerlendirmeye kalkışırsak, aksine başarısızlık diye tanıtmamız gerekir.

Abdülhamit'in İslamcı politikasının tam bir değerlendirmesine girişmeden önce onun bu konuda Avrupa'daki pek ender başarılı bir girişiminden bahsetmek istiyoruz.

Fransa'nın döneminde tarihi piyesler yazmakla ünlü bir şairi Henri de Bornier 1800 mısradan oluşan «Muhammet» adında bir piyes yazmış ve bu 1888'de Comedie-Française'in repertuarına kabul edilmişti. Dekorlar elbiseler hazırlanır, provalara başlanırken olay Türk elçiliğine ve oradan Abdülhamit'e ulaştırıldı. Onun ısrarı üzerine «Müslümanları tedirgin etmemek» gerekçesiyle Fransız hükümeti piyesin oynanmasını yasakladı. İçeriği gerçekten çok mu kötüydü?.. Konuyu şöylece özetleyebiliriz:

«Muhammet İslamı yayma dönemindedir. Herkesle savaşmaktadır, sadece Hatice ona yardım etmektedir. Bu arada Nestoryen rahip Georgios onu İsa'nın yasalarını yaymağa davet eder. Muhammet küçümseyerek reddeder, kendi felsefesini açıklar ve başarı ile İslamı yayar. Bu arada Hatice ölür ve son sözleri 'Diğer kadınlara dikkat et' olur. Georgios da İsa'yı reddetmesini kınar, kadına düşkünlüğünü öne sürüp 'oysa İsa annesin-

...a kadın tanımamıştır' der. Aradan 15 yıl ge... Muhammet başarıya ulaşmış, Arabistan, İran, Yu... hükmü altına almıştır. Ama artık kendisiyle sa...vaştadır. Bu arada, ölüm tehdidiyle Müslüman olmamak için kaçan bir Yahudi kadın falcı intikam kararı alır. İnsanı küçültmek için eserini küçültmelidir diyerek, hile ile eşi Ayşe ile Saffan'ı bir araya getirir ve aralarında aşk doğurur. Muhammet Ayşe'nin öldürülmesi kararını verir fakat önce onu dinlemek ister. Ayşe, 'Sen yalnız kendi mutluluğunu düşünüyorsun, sen mutlu olursan herkes mutlu olur sanıyorsun' der. Ve İsa'nın kadını yüceltmiş olduğunu ekler. Bu sözlerle duraklayan Muhammet onu affeder. Kendi başına düşünerek dolaşırken bir yıkık kilisenin içinde bir İsa heykeli görür ve kıskanır. Kılıcıyla her şeyi elde ettiği halde ve herşeye hakimken onu altedemediğini farkeder ve zaferin ortasındayken meydandan çekilmenin gereğini anlar. Ölüm şerbetini içip mezarına girer. Son kez ağzından 'İsa' sözcüğü çıkar ve son nefesini verir.»

Eserin tarihi gerçekler ve İslam'ın ana fikirleriyle bağdaşır bir yeri bulunmadığı açıktır. Ancak İsa karşısındaki yenilgi fikri dışında, içeriğinde Muhammet'i küçülten bir yan da yoktur. Aksine İslam'ın tutarlı bazı yanları da öne çıkarılmıştır. Buna rağmen Bornier'nin eserinin yasaklanması Türk, Arap hatta Hint basınlarında Hilafet makamının başarısı olarak sunulmuştur. Gelgelelim az sonra Volter'in «Muhammet» piyesinin hatta «Muhammet'in Cenneti» adlı komedinin yine Paris'te hiçbir direnç görmeden sahnelendikleri görülür. Bunlarda İslam'a karşı daha da ağır saldırılar vardı.

Bu piyes karşısındaki davranışını da Abdülhamit' in Panislamcı davranışları arasında saymağa kalkışanlar çıkmıştır. Kanımızca bu da son derece abartmalı bir şeydir. Türkler ve İslamlar hakkında yüzlerce cilt dol-

duracak saldırılara hiçbir şey yapılmamışken sadece bir girişimin başarısını böyle abartmak yanlış bir bakıştır.

ABDÜLHAMİT ASLA PANİSLAMCILIK YAPMAMIŞ, SADECE TAHTINI VE DEVLETİNİ, HIRİSTİYAN VE MÜSLÜMAN BÖLÜCÜLERE KARŞI KORUMAYA ÇALIŞMIŞTIR

Bütün bunlardan sonra Abdülhamit'in, Pan ekinin yansıttığı anlamda eylemci bir İslamcı, yani Panislamcı bir politika izlediğini söyleyebilir miyiz?

Herşeyden önce eylem, eylemci kadrolar gerektirir. Abdülhamit'in bu tür kadrolar oluşturmadığı, hattâ her türlü eylemci gruplardan kaçtığını biliyoruz. Abdülhamit'in sistemi sadece kendine bağlı bir sistemdi. Sarayında kabul ettiği çöl şeyhlerine bile sarayın telgraf şifresini veriyor, yerel yöneticilerle ilişkilerini önermiyordu. Tarikatlarla olan ilişkileri de kişiseldi. Dolayısıyla en ufak eyleminde onun parafını almayan bir mekanizmayı, Panslavizm, Pangermanizm gibi mekanizmalarla bir tutmaya kalkışmak yanlış olur. Abdülhamit'in tahttan ayrılışından dört yıl sonra ve İttihatçıların ünlü «Teşkilat-ı Mahsusa»yı kurma döneminde oldukları sırada, hâlâ Panislamizm'in bir örgütü olmadığını yabancı gözlemciler bile farkediyorlardı: Revue du Monde Musulman şöyle yazıyordu:

«Panislamizm'in büyük kusuru, başında inanmış ve kararlı ajanlar bulunan düzenli bir organizasyonu ve eylemci komiteleri bulunmamasıdır. Bu tutumuyla, antikitenin felsefi okullarını ve Konfiçyüslük türü dinleri anımsatır. Düşmanları telaşlanmakta ve taraftarları iyimser olmakta haksızdırlar, çünkü eyleminde asla fikri takip olmamıştır. Her ne kadar İslam dünyasının ve özellikle Türkiye'nin Namık Kemal ve arkadaşları gibi,

den başka kadın tanımamıştır' der. Aradan 15 yıl geçer Muhammet başarıya ulaşmış, Arabistan, İran, Yunan'ı hükmü altına almıştır. Ama artık kendisiyle savaştadır. Bu arada, ölüm tehdidiyle Müslüman olmamak için kaçan bir Yahudi kadın falcı intikam kararı alır. İnsanı küçültmek için eserini küçültmelidir diyerek, hile ile eşi Ayşe ile Saffan'ı bir araya getirir ve aralarında aşk doğurur. Muhammet Ayşe'nin öldürülmesi kararını verir fakat önce onu dinlemek ister. Ayşe, 'Sen yalnız kendi mutluluğunu düşünüyorsun, sen mutlu olursan herkes mutlu olur sanıyorsun' der. Ve İsa'nın kadını yüceltmiş olduğunu ekler. Bu sözlerle duraklayan Muhammet onu affeder. Kendi başına düşünerek dolaşırken bir yıkık kilisenin içinde bir İsa heykeli görür ve kıskanır. Kılıcıyla her şeyi elde ettiği halde ve herşeye hakimken onu altedemediğini farkeder ve zaferin ortasındayken meydandan çekilmenin gereğini anlar. Ölüm şerbetini içip mezarına girer. Son kez ağzından 'İsa' sözcüğü çıkar ve son nefesini verir.»

Eserin tarihi gerçekler ve İslam'ın ana fikirleriyle bağdaşır bir yeri bulunmadığı açıktır. Ancak İsa karşısındaki yenilgi fikri dışında, içeriğinde Muhammet'i küçülten bir yan da yoktur. Aksine İslam'ın tutarlı bazı yanları da öne çıkarılmıştır. Buna rağmen Bornier'nin eserinin yasaklanması Türk, Arap hatta Hint basınlarında Hilafet makamının başarısı olarak sunulmuştur. Gelgelelim az sonra Volter'in «Muhammet» piyesinin hatta «Muhammet'in Cenneti» adlı komedinin yine Paris'te hiçbir direnç görmeden sahnelendikleri görülür. Bunlarda İslam'a karşı daha da ağır saldırılar vardı.

Bu piyes karşısındaki davranışını da Abdülhamit' in Panislamcı davranışları arasında saymağa kalkışanlar çıkmıştır. Kanımızca bu da son derece abartmalı bir şeydir. Türkler ve İslamlar hakkında yüzlerce cilt dol-

duracak saldırılara hiçbir şey yapılmamışken sadece bir girişimin başarısını böyle abartmak yanlış bir bakıştır.

ABDÜLHAMİT ASLA PANİSLAMCILIK YAPMAMIŞ, SADECE TAHTINI VE DEVLETİNİ, HIRİSTİYAN VE MÜSLÜMAN BÖLÜCÜLERE KARŞI KORUMAYA ÇALIŞMIŞTIR

Bütün bunlardan sonra Abdülhamit'in, Pan ekinin yansıttığı anlamda eylemci bir İslamcı, yani Panislamcı bir politika izlediğini söyleyebilir miyiz?

Herşeyden önce eylem, eylemci kadrolar gerektirir. Abdülhamit'in bu tür kadrolar oluşturmadığı, hattâ her türlü eylemci gruplardan kaçtığını biliyoruz. Abdülhamit'in sistemi sadece kendine bağlı bir sistemdi. Sarayında kabul ettiği çöl şeyhlerine bile sarayın telgraf şifresini veriyor, yerel yöneticilerle ilişkilerini önermiyordu. Tarikatlarla olan ilişkileri de kişiseldi. Dolayısıyla en ufak eyleminde onun parafını almayan bir mekanizmayı, Panslavizm, Pangermanizm gibi mekanizmalarla bir tutmaya kalkışmak yanlış olur. Abdülhamit'in tahttan ayrılışından dört yıl sonra ve İttihatçıların ünlü «Teşkilat-ı Mahsusa»yı kurma döneminde oldukları sırada, hâlâ Panislamizm'in bir örgütü olmadığını yabancı gözlemciler bile farkediyorlardı: Revue du Monde Musulman şöyle yazıyordu:

«Panislamizm'in büyük kusuru, başında inanmış ve kararlı ajanlar bulunan düzenli bir organizasyonu ve eylemci komiteleri bulunmamasıdır. Bu tutumuyla, antikitenin felsefi okullarını ve Konfiçyüslük türü dinleri anımsatır. Düşmanları telaşlanmakta ve taraftarları iyimser olmakta haksızdırlar, çünkü eyleminde asla fikri takip olmamıştır. Her ne kadar İslam dünyasının ve özellikle Türkiye'nin Namık Kemal ve arkadaşları gibi,

düşünür ve etkin adamları Panislamist idilerse de, bugün insanı etkileyecek sonuçlarını göremiyoruz.» (Mart 1913, s. 189)

İttihad-ı İslam'ın Abdülhamit döneminde bir devlet politikası haline getirildiğini ileri sürenler hâlâ varsa da, bunun tek bir belgesi, örneği ortaya konamamıştır. Pek nadiren bir din adamının Hint'e ya da Çin'e gönderilmesi devlet politikası sayılamaz. Yapılan şey sadece, hiç tartışmadan Abdülhamit'in İslam'ın Halifesi olduğunun yinelenmesinden ibarettir. 1907 sonunda Gaspiralı İsmail'in girişimiyle bir Evrensel İslam Kongresi toplanması çabaları başlatıldığında Abdülhamit'in buna karşı çıktığı bilinir. Eğer Panislamcı olsaydı Abdülhamit'in bunun İstanbul'da yapılmasını istemesi gerekirdi.

Fas Krallığını tanımamasının da, Kralın kendisini Halife ilan etmesinden kaynaklandığını söyleyenler çıkmıştır. Kanımızca bu olayın sadece bir yanıdır. İran'ın başkenti Tahran'da Dar-ül Hilafe ilan ediliyor, ama Abdülhamit buna hiçbir tepki göstermiyordu. Bu deyimi, Şiiliği İslamiyetin egemen mezhebi haline getirmek için kullandığı gerekçesiyle pekâlâ ilişkileri dondurabilirdi. Ama yapmamış hatta iyi ilişkiler sürdürmeye dikkat etmiştir. Şu halde Fas olayının başka bir gerekçesi bulunması gerekir. Kanımızca bu, çıkar ve denge işiydi. İran'la Türkiye'nin uzun bir ortak sınırları ve ortak düşmanları vardı. Dayanışmaları gerekliydi. Oysa Fas uzaktı, sorunları ve düşmanları ayrıydı. Onunla ilgilenme, yarardan çok ek sorunlar getirirdi. Panislamcı bir politika bu ek sorunlara aldırmaz, aksine bunları yakınlaşma için gerekçe sayardı. Abdülhamit'in ise böyle bir niyeti, dolayısıyla Panislamcı amacı yoktu.

Daha da önemlisi Abdülhamit bir İslamcı politikanın (değil ki Panislamcı) fikriyatının yapılmasına bile

izin vermemiştir. Yani bu konuda ne tartışmaya, ne de fikir alışverişine yanaşmıştır. Afgani'nin Panislamcı düşünceleri suya düştükten sonra bir daha buna yanaşan olmamış, sadece Al Manar «İslamcı» bir politikanın, eylemci olmayan bir dini davranışın fikriyatını oluşturmuştur. Türkiye'de ise ancak 2. Meşrutiyet'in ilanından sonraki özgürlük ortamı içinde İslamcılık görüşleri ortaya konmaya başlanmış ve Sırat-ı Müstakim - Sebilür Reşat dergisiyle akım oluşmuştur. Bunun Panislamcı bir nitelik kazanması ise, Trablusgarp ve Balkan yenilgilerinden sonraki dönemdedir. Kısacası Abdülhamit dalgalandırmama yöntemini bu konuda da uygulamıştır. Afgani hakkındaki yayınların Abdülhamit döneminde yasaklandığını da bu arada anımsatalım.

Buna rağmen Abdülhamit'in yaptığı bir şey vardır. Uygulamada çevresine daha çok dinci ve değişik Müslüman milletlerden uzmanlar toplamış; devlet kadrolarında Hıristiyan sayısını azaltıp Müslümanları çoğaltmış; ilgi ve yatırımlarını daha çok Anadolu ve Suriye'ye yöneltmiş (Tanzimatçıların daha çok Rumeli'ye yönelmelerine karşın); Devlet Salnamesinde sırayı Edirne-Rumeli vilayetleri yerine, Hicaz ve Arap vilayetlerine vermiş; Hilafet kurumunun isminden çok bahsettirmiş; artık Anadolu içinde bile örgütlü hale gelen silahlı Hıristiyan direncine karşı Müslümanların da örgütlenmesini onaylamış; Hıristiyan şikâyeti üzerine Müslümanları cezalandırma yöntemine son vermişti. (Örneğin Musa Bey gibi suçsuz sayılamayacakları bile Hicaz'a sürmek gibi davranışlarda bulunmuştur).

Bütün bunlar artık Hıristiyan unsura güvenilemeyeceğinin kanıtlandığı bir dönemde, Müslüman unsuruna güvenmek gereğinin sonuçlarıydı. Başka türlü de yapamazdı. Ancak dikkat edilirse, bunların hepsi de içeri dönüktür ve tam anlamıyla bir dinci politika iz-

lendiğini kanıtlayacak şeyler değildirler. Küçük pratik uygulamalardır ve 1877-78 yenilgisinin kaçınılmaz etkileridir. Bu davranışları sonucu, özellikle kitlelere, daha İslami yaşadıkları gibi bir hissi verebilmiştir. Hem de ek bir şeyler yapmadan, Tanzimatçı çizgisinden fazlasıyla uzaklaşmadan.Hıristiyan azınlıkların ona fazlasıyla saldırmaları ise, kendi isteklerinin eskisiyle karşılaştırılamayacak oranda aşırılaşmış olmasından ileri gelmektedir. Aydın ve yönetici kadrolara alan açışı ise bunun tam tersi olmuş, İsmail Kara'nın belirttiği gibi, orduda ve eğitim alanında Batılı tarzda en büyük ve yaygın modernizasyon, Batılılaşma, bu dönemde yürütülmüştür. Bu tutum daha sonra gerçek İslamcılık siyaseti ve fikriyatı yapmak isteyenlerin işini de büyük ölçüde zorlaştırmıştır. İslamcı olarak bilinen hemen bütün aydınlar II. Abdülhamit devrinde fikirlerini açıklamak imkânını bulamamışlar, kendileri muhalif bir grup oluşturmuş, ya da muhalif bir gruba katılmışlardır. Dolayısıyla bu dönemde Abdülhamit'e muhalefet dışında İslamcılar arasında fikri bir birikim sağlanamamıştır. Nitekim II. Meşrutiyet'ten sonra İslamcılar tarafından çıkarılan dergilerde II. Abdülhamit'in ve istibdadın aleyhinde ve ordu ile İttihat ve Terakki'nin lehinde ifadeler yer almıştır.»

Gerçekten II. Meşrutiyet Meclisi'ndeki çok sayıdaki sarıklı arasından Abdülhamit'i tutan çıkmamış, ondan yana davrananlar, sayesinde avantajlı görevlere gelmiş Şefik Al Muayyad gibi bazı bürokratlar olmuştur. Sarıklılardan bir çoğu ise, Meclis kürsüsünden onun zamanında aldıkları sürgünleri anlatmışlardır. 1888'den 1906'ya kadar Saray'da kâtip olarak, sonra da Dahiliye Nazırlığı'na kadar devletin üst görevlerinde bulunan Ahmet Reşit Bey, anılarında Abdülhamit'in din siyasetinin kısırlığından yakınır:

«Sultan Hamit'in din siyaseti (...) devletin geleceğini de güvenceye alacak esaslı bir siyaset mihveriydi. Ne kadar yazıktır ki huyu ve uzak geleceği kavrayamayan kısa görüşünün engellemesiyle böyle bir siyasete gereken gelişmeyi veremedi.»

Açıkçası eylemci, Panislamcı olmaması eleştirilmektedir. Oysa Abdülhamit'in kendisi politikasının tutarlı olduğu düşüncesindedir. Anılarında İttihatçılar'ı «Dışarıyı İttihad-ı İslam davalarıyla telaşa düşürmekle» suçlar. Yani, eylemsizliği bilinçli olarak sürdürdüğünü açıklar.

Abdülhamit'in İstanbul'u Kahire ve Mekke'ye karşın İslam'ın merkezi olarak kabul ettirmekteki başarısını Malkom Han 1890'da «İstanbul Müslüman devletlerin bağımsızlığının kalesidir» diye övecektir. Bu merkezden bütün Avrupa korku içindeydi, hem de zayıflığını bildikleri halde. 1906 Akaba krizi sırasında Mısır' daki İngiliz diplomatik temsilcisi Lord Cromer'in bir Osmanlı yürüyüşü halinde Mısır halkının ayaklanmasıyla neler olabileceği hakkındaki korkularını, İngiliz arşivlerinin FO/371-61 (özellikle 25.IV, 7 ve 8.V.1906 yazılarında) ve FO/371-62 dosyalarında bulmak olasıdır. Ama Abdülhamit her zamanki gibi o son adımı atmamış ve işi barışçı şekilde kapamayı tercih etmiştir.

O halde bu eylemsizliği nasıl açıklayacağız?

Sanırım en iyisi olaya, Gandi'nin «pasif direniş» ya da «aktif şiddetsizlik» taktiği çerçecesinde bakmaktır. Toplumunun yapısını, neler yapabileceğini iyi bilen ve onları eyleme sokamayacağını kestiren Gandi, kendilerinden büyük güçler karşısında, eylemsizliği bir direnç gücü haline getirmeyi becererek başarıya ulaşmıştır.

Abdülhamit ondan çok önce, İslam toplumlarının özelliklerini ve emperyalizmin güçlerini karşılaştırarak

sonucu tehlikeli eylemler yerine, bir eylem gizilgücü (potansiyeli) halinde durmanın oyununu oynamıştır. Panislam fobisine tutulmuş olan Avrupalılar'ın kendi korkularından da yararlanmayı becermiştir. Abdülhamit kuşkusuz, İslam tarihinde kusursuz bir İslami birliğin ne kadar az gerçekleştirildiğini; gerçekten çok güçlü bir devlet bulunmadıkça bunun oluşturulamayacağını (Yani sadece iyi duyguların yeterli olmadığını); İslam toplumlarının her dönemde yerel koşullar ve çıkarlara göre cephe seçtiklerini; 19. yüzyılın sonunda ise Osmanlı devletinin böyle oyunlara giremeyecek kadar zayıf olduğunu; ve nihayet, eğer kendisi sömürgecilerin içişlerine burnunu sokarsa onların çok daha kolay ve tehlikeli şekilde Osmanlı'nın işlerine karışacaklarını; bunun da hasta devletin sonu olabileceğini biliyordu.

Hatta Abdülhamit kendi yumuşak politikasının bile İslamcı çevrelerde ne çok komplikasyon yarattığını görmüştür. Mekke'yi kontrol altında tutmak için Şazeli, Rufai, Medeni tarikatlarına gösterdiği yakınlık ve yardımlar, S. Sırma'nın da belirttiği gibi, Senusiler ve diğer tarikatlar arasında büyük memnunsuzluk yaratmıştır. Mekke ve Medine'ye telgraf ve demiryolu hattı inşası, dini amaçlı sayıldığı halde, geçimini o bölgenin güvenliğinden kazandığıyla sağlayan Bedeviler arasında büyük huzursuzluk yaratmıştır. 1. Cihan Savaşı'nda Türk ordusunu hırpalayan bu aşiretler olmuştur. Hatta Hıristiyan saldırısı sonucu Osmanlı topraklarına sığınan milyonlarca Müslüman göçmenin Anadolu, Suriye, Filistin'e yerleştirilmesinden ne çok sorun çıktığına da Abdülhamit tanık olmuştur.

Bütün bu sebeplerden dolayı Abdülhamit hiçbir zaman Panislamizm'i düşünmemiş ve çevresindekilerin de bu konuyu işlemesine izin vermemiştir. Bütün yaptığı, Avrupa kışkırtmasıyla başlayan Arap Hilafeti kampan-

yasına karşı tahtını ve devletini korumaya çalışmaktan ibaret kalmıştır.

Ve artık eski Panislamcı görüşleri Avrupa da terk etmeye başlamıştır. 1947'de Paris'te yayımlanan «Histoire Générale des Religions» (Dinler Genel Tarihi, Maxime Gorce ve R. Mortier yönetiminde) kitabında şöyle denmektedir:

«Panislamizm Avrupa'nın baskısı sonucu doğmuştur. Doğum olayını, milyonlarca Müslümanı Avrupa boyunduruğu altına sokan 19. yüzyılın haşin sömürgeci yayılmasında ve İslam'ı tanımadan ondan bahsetmeğe kalkışan, böylece dil sertlikleri ve heyecan verici saçmalıklarla dolu bir polemik edebiyatında aramalıdır.» (s. 380)

MİTHAT'IN TANZİMATÇI TÜRÜ ÖDÜNDE İŞLEMEYEN SON ÖNERİSİ: ÖZGÜRLÜKLERLE HALKI SORUMLULUĞA KATACAK ANAYASAYI AVRUPACA GÜVENCEYE ALDIRMAK

Anayasa gerekli miydi?.. Tam uygulansa Osmanlı Devletini parçalanmadan kurtarabilir miydi?.. Meclis gerekli miydi?.. Birleştirici bir unsur olabilir miydi?

Bu sorular hep sorulmuştur. Ülkeyi otuz yıl Meclis'siz ve dondurulmuş bir Anayasa ile keyfi olarak yöneten Abdülhamit yerine, Anayasa ve Meclis'li bir hükümdar olsaydı neler değişirdi?.. Tarih falcılık olmadığından böyle varsayımları ciddiye alamayacağız. Biz açıklamaları, toplumsal gelişimin dalgalanmaları içinde aramaya çalışacağız.

III. Selim'le canlandırılan meşveret sisteminin başlattığı süreç, Gülhane Hattı'yla padişahın kendi kendini sınırlandırmasına varmış, sonra Tanzimat'ın düzenlemeleriyle devletin ve yerel yönetimlerin danışma mec-

lisleri oluşturulmuştu. Bunlara öyle alışılmış, öyle düzenli işler hale gelmişlerdi ki, 1877 Meclisi toplandığında birçok gözlemcinin de belirttiği gibi, sanki alışılmış bir kurummuş gibi işlemişti.

Anayasa fikrini savunanlar, bu uygulaması zaten başarı göstermiş sistemi, Tanzimat fermanlarındaki muğlak havasından çıkarıp kesin bir yapıya kavuşturmayı amaçlıyorlardı. Özellikle 1871'den sonra hortladığını farkettikleri Padişah keyfiliğini önlemek istiyorlardı.

Aziz'in tahttan indirilmesiyle resmen gündeme gelen Anayasa fikrini savunanlar kimlerdir?.. Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar sürgündeydi. Desteklemesini bekledikleri Sultan Murat karşı çıkmış ve 8 Haziran'da toplanan Meşveret Meclisi de buna gerek olmadığına karar vermişti. Günün kuvveti adamı (Orduya hakim olan) Hüseyin Avni ve sadrazam ile gelenekçi birçok rical de zaten karşıydı. Bu durumda Mithat ve ordunun azınlıktaki anayasacı kanadını temsil eden Süleyman Paşa ve birkaç ulema kesin olarak azınlıkta kaldılar, konu gündemden çıkarıldı.

İki hafta geçmeden bu dengeyi altüst eden ve Meşrutiyet'in kurulmasında rol oynayan rastlantılar birbirini izledi. H. Avni öldürüldü, Murat delirdi, böylece en güçlü engeller ortadan kalkıverdi. Namık Kemal ve arkadaşları sürgünden dönüp kamuoyunu etkileme rollerini yeniden üstlendiler. Karşıt grup içinde, Mithat Paşa'ya karşı çıkabilecek etkinlikte ve düzeyde devlet adamı yoktu. Ve çok önemli bir katkı olarak, beklenmedik şekilde Velîaht Abdülhamit, anayasanın ilanı koşuluyla tahta çıkmayı kabul etti. Bu son etkenin büyük bir ağırlık taşıdığını, Mithat'ın işini son derece kolaylaştırdığını ve padişahın anayasa metni üzerinde istediği ödünleri fazla direnmeden kabul etmesinde başlıca gerekçesi olduğunu kabul gerekir. Hüseyin Avni'nin ölümü

ve Murat'ın delirmesi olmasaydı, kabul gerekir ki anayasaya kavuşma daha bir süre gecikecekti. Ama yine kabul gerekir ki mutlaka Osmanlı toplumunun gündemine bir gün gelecekti.

Böylece tarihe Mithat Anayasası diye geçecek metnin hazırlığı başladı. Gerçekte metin Mithat'ın tasarladığından çok farklıydı, ancak Mithat'taki «Anayasa fikr-i sabiti» yüzündendir ki, çıkacak metin ne olursa olsun onunla özdeşleştirilecekti. C. Mismer anılarında bu tutkunun en az on yıl önce de Mithat da bulunduğunu şöyle anlatır:

«Fuat Paşa Mithat'ı, ikinci derecede yararlı, birinci derecede tehlikeli bulurdu. 'Bu adam, derdi, politikanın panzehirlere ilaçlardan daha fazla isyankâr olduğundan hiç kuşkulanmadan, parlamenter rejimde her derde bir deva görüyor» (s. 20)

Buna karşılık Abdülhamit'in, Mithat'ı sürdükten sonra, yerli ve yabancı basın, resmi belgeler ve muhtıralarında, anayasanın kendi eseri olduğu yolunda yürüttüğü çok yoğun ve hatta Mithat'ı aşağılayıcı (Anayasa nedir bilir miydiye getirir) kampanyanın, Abdülhamit'in anayasa konusunda içtenliğini yansıttığı kanısındayız. Nitekim Mithat da, sürgündeyken, Journal des Debats'ya gönderdiği mektubunda (19.VIII.1877) ondan «Halkına hürriyeti veren padişah» diye bahseder. Hemen aynı sırada yayınladığı kitabında, Abdülhamit rejiminin üç yıl hapse mahkûm ettiği Teodor Kasap da şunu onaylar:

«Mithat'ın sürülmesini izleyen ilk aylarda, Babıâli'den çıkan bütün resmi yazılarda anayasa sözcüğüne 'Zat-ı Şahane'nin ülkeye ve millete kendi girişimiyle kazandırdığı, iyiliklerimiz, özgürlük ve refahımızın kaynağı' niteliklerini eklemek bir adet hükmüne girmişti.» (s. 18)

Gerçekten Abdülhamit haklıdır, 1876 Anayasası «Abdülhamit'in anayasasıdır. Çıkmasını sağlayan Mithat da olsa, içeriğini saptayan Abdülhamit'tir. Mithat'ın taslağındaki meclisin bütçeye hakim olması, hükümetin ve bakanların meclis karşısında sorumlu olmaları, fikir özgürlüğü ve sürgün yasağı gibi en temel görüşleri metinde yer almamış, ya da tamamen değiştirilerek kullanılmışlardır. Abdülhamit «usul ve istidadı memlekete muvafık olmayan şeylerin» taslağa konmaması yanlısıydı. 28 kişiden oluşan taslağı hazırlayıcı Cemiyet-i Mahsusa adlı komisyonun taslağında, özellikle padişah yetkilerini sınırlayıcı noktalardan reddetmiştir. Mithat'ın bu değişikliklere rağmen metnin kabulünü savunmasında, bir yandan İstanbul'da Büyük Avrupa devletleri temsilcileriyle yapılacak toplantıya yetiştirerek Osmanlı aleyhtarı akımı önlemek, bir yandan da ne olursa olsun bir anayasaya kavuşarak toplumu daha ileri bir aşamaya ulaştırma isteğinin bulunduğu bellidir. İçinde sınırlayıcı maddeler de bulunsa, halkın temsilci seçme ve bunlar aracılığıyla devletin yönetimine katılma sistemi bir kez kurulunca, kendi dinamizmiyle daha ileri aşamalara ulaşacağına inanmış olduğu anlaşılıyor.

1876'nın Haziran'la Aralık ayı arasında mahalle kahvelerine kadar her yerde tartışılan anayasa fikrine karşı başlıca üç itirazın belirdiğini Berkes belirtiyor:

a) Halk egemenliğine dayanan meşveret usulü dinimizin kanunu olan şeriata uyar mı?

b) Böyle bir rejim, Osmanlı halkları içinde üstün unsur olan İslam milletinin üstünlüğünün sembolü olan Osmanlı hükümdarının egemenlik hakkının yok edilmesi demek değil midir?

c) Meşveret meclisi, İslam devletinin dirilmesini mi sağlayacaktır, yoksa Batı devletlerinin bir kopyasını ve

Hıristiyan «millet»lerin bağımsızlığını mı hazırlayacaktır?

Tüm anayasa tartışmaları bu soruların yanıtlanmasına çalışılması, fakat aydınlığa kavuşturulamaması içinde geçmiştir. İlk kez İslami direnç daha sistematik hale gelmişti. İslamın gerici olmadığını savunan Yeni Osmanlılar'ın bile evvelce farketmemiş oldukları bir «İslamcı cephe» Mithat'ı cumhuriyet istemek (O döneme göre çok kötü, dehrilik biri bir şey) ve gâvur yanlısı olmakla suçlayacak içerikli yaftaları, İstanbul'un duvarlarına yapıştıracak bir dinamizmle ortaya çıktı. Yeni Osmanlılar'ın da anayasa konusunda kesin bir fikre sahip olmamaları, hatta kendi aralarından Namık Kemal'i bile anayasaya karşı olmakla suçlayanların çıkabilmesi, bu grubun etkenliğini artırdı. Abdülhamit'in kendi yetkileriyle ilgili maddelerde ödün vermez bir tutuma girmesi hatta «imzalamam» diyecek kadar cesaret göstermesinde, kuşkusuz Yeni Osmanlılar cephesinin dağınıklığı kadar (ki Mithat'ı da ödün vermeye zorlayan bu olmalıdır) artık sesini işittirmeye başlayan pasif çoğunluktan destek görmesi de etken olmuştur.

Anayasanın önemi, vatandaşların genel haklarını; kişisel özgürlüğün dokunulmazlığını; mülkiyet, söz, cemiyet kurma hakları, konut dokunulmazlığı; açık yargılanmadan cezalandırılmama hakkı gibi ilkelere yer vermiş olmasıydı. Ama kabul gerekir ki hiçbirinin müeyyidesi (yaptırımı) yoktu. Bunlara karşılık ilk kez olarak din-devlet bileşimi resmileşmiş, meşruiyet kazanmış oluyordu. 3, 4, 5, 13. maddeler hükümdarın şarta bağlanmamış yetkilerine ayrıca dinsel bir meşruluk temeli de sağlıyorlardı. Padişahın yetkileri ise son derece geniş tutulmuştu. Ayanı seçer, hükümeti seçer ve hükümet meclise değil padişaha karşı sorumludur. Meclisin yasa yapma yetkisi bile hükümetin önerisine bağ-

lıdır ve son söz de yine padişahındır. İstediği an meclisi feshedebilir, istediğini sınırdışı edebilir (Mithat'a uygulanan 113. madde). Ve bütün bunlardan sonra «kutsal ve sorumsuz»dur. Kısacası geleneksel padişah yetkileri daha da pekişmiş ve yasalara bağlanmıştır. Padişahın yanılmazlığı fikri tam İslami şekilde kuramlaştırılmış oluyordu.

Bu sonucun sağlanmasında, Yeni Osmanlılar'ın kararsızlıkları ve parçalanmışlıkları kadar Abdülhamit' in tartışmacılık yeteneklerinin rol oynadığı da bellidir. O zamana kadar Yeni Osmanlılar karşısında «lâf sıkıntısı» ve «gerekçe kısırlığı» çeken, pasif çoğunluk, daha ilk gününden itibaren, lider niteliği taşıyan, ne istediğini bilen, kararlı bir kimseyi bulunca fazla ayrıntısını araştırmadan hemen peşine takıldı. Meclisin birlikten çok parçalanma getirebileceğine inananlar, bilgilerini ve hizmetlerini ona arzetmeğe başladılar. Komisyonda, ortalığı karıştırıcı öneriler ve tartışmalarla iş sürüncemeye sokuldu, gerginlikler artırıldı. Ahmet Cevdet Paşa gibi, «evvelkiler deliydi anayasa gerekliydi, işte akıllı bir padişah bulduk artık ne gereği var» diyenler çıktı. Mithat bütün bunlarla tek başına savaşmak zorunda kaldı ve sonunda Babıâli bürokrasisinin yavaş yavaş padişahın tarafına yönelmeğe başladığı görüldü.

Mithat, Harbiye Nezareti'nin resmi organı Hakikat'te, eğer meclis kuramazsak Bosna'ya, Hersek'e, Bulgar'a da özerklik tanımak zorunda kalırız, sonra işler Girit'e döner, diye yazdırıyordu. Aynı şeyin Yanya, Manastır, Selanik, İşkodra, Erzurum, Diyarbakır, Suriye ve Bağdat'ta da yinelenebileceği yazıya eklenmişti. Bu son derece doğruydu ve gerçekten reformlar bir anayasa çerçevesinde bir meclise bağlanırsa dış müdahale oyunlarının engellenmesi gerçekleştirilebilirdi. Nitekim Times da (25.XII.1876) anayasasının Rus taktiklerini al-

tedebilecek özelliklerini belirtiyor, eğer teorinin ötesine geçilip uygulanması sağlanırsa Avrupa'nın en uygar milletlerine yakışacak bir girişim diye niteliyor ve «İgnatiyef, Türkiye'nin serbestçe verdiğinin yarısını isterse mantıksız olur» diye ekliyordu.

Mithat'ı endişelendiren, Osmanlı toplumunu oluşturan cemaatler arasında ayrılıkçı eğilimlerin ve özel haklar isteme çabalarının artmış olmasıydı. Daha Aziz düşer düşmez bir devlet memuru olan Suriyeli Hıristiyan Halil Ganem, yayınladığı bir açık mektupta (Stamboul, 8.VI.1876) Irak, Suriye ve Arabistan'da yaşayan sekiz milyon Müslüman ve Hıristiyan Arap'a eşitlik tanınmasını istemişti. Hem de Osmanlı toplumunun yapısını üç dereceli bir sınıflandırmayla açıklayarak: Türk ya da Osmanlı unsuru, fethedilmiş Müslüman elemanlar (nezaketen esir dememiş), Hıristiyan elemanlar. Böylece ilk kez ikinci sınıf bir Müslüman grubu bulunduğu, sadece Türk'e bağlı bir sistemin varlığı iddiası İstanbul'da açıkça ortaya atılmış oluyordu. Diğer yandan Rumlar ve Bulgarlar, Sırplar için İstanbul'da Avrupa devletleri konferans toplarlarken Ermeni ve Yahudi cemaatleri de, ulusal haklarının unutulmaması için konferansa raporlar sunuyorlardı.

Ülke içine dağılmış hiçbir yerde çoğunluk oluşturmayan grupların hak istemeleri Mithat'ın meclis ve anayasa formülünü daha da geçerli hale getiriyordu. Cemaatlerin istekleri kabul edilse iç çatışmalar daha da artardı, meclis formulü ise hiç olmazsa bir merkezde tartışma yaratsa da, taşradaki çekişmeleri azaltabilirdi. Hele Tersane Konferansı'nda Balkan eyaletlerinin zaman içinde Osmanlı devletinden kopmasına sebep olacak (İngiliz elçisine, elli yıl önceki Sırbistan örneğini de anımsatmıştır) öneriler getirilince, Mithat yeni bir formül ileri sürdü: Reformları öngören anayasanın uygu-

lanmasının büyük devletlerin güvencesi altına alınması yani Babıâli için uluslararası bir zorunluluk haline sokulması.

Avrupa'nın parçalayıcı önerileri yerine «ehven-i şer» diye sunulmakla birlikte bu öneri bir başka açıdan çok daha tehlikeli olabilirdi. 1856 Paris Antlaşması'na, Islahat Fermanı'nın uygulanmasını gözetmek ve denetlemek için diye yorumlanarak eklenen ve devletin başına büyük dertler açan maddenin bir yenisi oluyordu. Islahat Fermanı'ndan çok daha kapsamlı bir belge olan anayasanın uygulanmasını Avrupa ipoteği altına sokmak, belki bölgesel özerklik istemlerini önleyecekti ama en basit olaylara karışmalarına kapıyı açarak devletin bağımsızlık ve egemenliğini sona erdirecekti. Böylece belki paylaşmanın bambaşka bir türü gündeme gelecekti.

Kanımızca Mithat'ı bu öneriyi yapmaya yönelten, alelacele Tersane Konferansı'nın ilk gününe yetiştirdiği Anayasa'nın, ne kamuoyunda ne de asıl beklediği yerde -Konferans temsilcileri üzerinde- istediği etkiyi yapmamış olmasıdır.

Tersane Konferansı'nın ilk günkü toplantısı sırasında toplar atılıp Anayasa'nın ilanı bildirilmişti. Mithat bunun ne etki yarattığını çok merak ediyordu. Konferanstan dönen Saffet Paşa'ya sordu:

— Ne dediler?.. Ne dediler?..

— Ne dediler, çocuk oyuncağı dediler.

Birinci Meclis-i Mebusan üzerinde araştırma yapmış olan Devereux'ye göre, ilk anda Osmanlı toplumunun tepkisi de pek lehde olmamıştır. Genellikle çoğunluğu Hıristiyan olan gruplar gösteriler yapmış, Müslümanlar isteksiz ve Şeriat bir kez daha iğfal edildi düşüncesinde olmuşlardır. Hatta Halep'te karşı gösteriyle kilise basılmasına bile tanık oluyoruz. Birçok yerde olduğu gibi Ankara'da da, tipik bir toplantı yapılmıştı. O sırada bu kentte bulunan Burnaby adlı İngiliz şunları anlatıyor:

«Emirle toplanan halk Padişah'ın anayasayı ihsan ettiğini valinin ağzından dinlemiş, duayı okuyan müftüyle birlikte «Amin» demiş, sonra ne olduğunu fazla anlamadan sessizce evlerine dağılmışlardır.»

Devereux'nün belirttiği gibi Avrupa'daki tepki de olumlu olmadı. Anayasanın Hıristiyanlar'ın şikâyetlerini azaltacak olması işlerine gelmiyordu. Anayasayı reddetmeleri, başarısız olacağına inançlarından değil, başarılı olabileceği korkusundandı. Ama bu karşı çıkmada Rusya hepsini bastırıyordu, çünkü Habeşistan, Çin ve İran'la birlikte dünyanın anayasasız dört ülkesinden biri kalmıştı. Daha da ilginci, Moskova'da, Rusya için de Türkiye'deki gibi anayasa isteyen bildiriler duvarlara asılmıştı (Neue Freie Presse, 3.1.1877). Bir çok tutuklamalar da yapıldı. Türkiye kötü örnek oluyordu.

Hindistan'da da İngiliz yönetimine eleştiriler yöneltildi. Türkiye Hıristiyan azınlıklarına özgürlüklerini verirken İngiltere yerlilere hiçbir hak tanımak istemiyordu. Anayasa yine kötü örnek oluyordu.

Mithat'ın, Tanzimatçı ödüncülüğünün «ehven-i şer» mantığından kaynaklanan bu önerisinin asıl zayıf tarafı, Avrupaca kabul edilirliği şansının azlığındaydı. Rusya'nın kendisinde bulunmayan anayasa ve meşrutiyet rejiminin, Ruslarca güvenceye alınmasını istemek büyük çelişki olurdu. Hele onların kabul etmesi büsbütün. İngiltere'nin ise aynı hakları isteyen Hintliler'i reddettiği bir sırada bunu Türkiye'ye tanıması kendi kendisiyle tutarsızlığa düşmesi demekti. Dolayısıyla İngilizler el altından yapılan bu öneriye yanaşmadılar ve Mithat'ın da, Hıristiyanlar için reformlar konusunu görüşmek üzere İstanbul'da toplanan konferans karşısın-

da, ileri sürebileceği başka bir öneri seçeneği kalmadı.

«Bizden istenen ödün değil, İmparatorluğun parçalanmasıdır. Bu bizim için ölüm-kalım sorunu olduğundan hükümet-i şahane bunun gereğine göre hareket edecektir» dedi. Bunun üzerine, Tersane Konferansı'nda Avrupa devletlerince Babıâli'ye önerilen koşulları görüşmek üzere toplanan 3/4'ü Müslüman ve 1/4'ü Hıristiyanlar'dan oluşan Meclis-i Umumi'nin görüşmelerinde, durumun tehlikesi Sadrazam Mithat Paşa tarafından açıkça ortaya kondu. Türk politikasının içyüzünü iyi bilen İngiliz Elçisi Elliot, Sadrazam'ın son derece ılımlı bir konuşma yaptığını, savaş tehlikesini iyice belirttiğini hükümetine rapor etmiştir (19.1.1877). Eski Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa da onunkine benzer bir konuşma yaptı:

«Hayat ruhla kaimdir. Devletin ruhu bağımsızlıktır. Sözü edilen teklifler de devletimizin ruhunu yok ederek bizi ruhsuz bir kalıba döndürür. Bağımsızlığı kalmayan bir devlet için bekâ farzolunsa bile namussuz yaşamak caiz değildir. Bunun reddiyle hakkın korunması yolunda her türlü fedakârlığı göze almak namus ve hamiyet vazifesi olduğundan reyimiz katiyen reddi tarafındadır.»

Bu düşünceye karşı çıkanlar olduysa da, oylamada Rum ve Ermeni temsilcilerin de dahil olduğu çok büyük kısım aynı yönde konuştu ve 237 üyenin katıldığı oylamada, Avrupa'nın önerisinin reddi, ikiye karşı 235'le kabul edildi.

Mithat Meclis-i Umumi ve Avrupa temsilcileriyle cebelleşirken Abdülhamit, olayların ve kararların dışında kalmaya dikkat gösteriyordu. Avrupa önerilerini kendisiyle konuşmak isteyen İngiliz temsilcisine hayatının tehlikede olmasından bahsetmesi, ona «Padişah zavallı aciz bir yaratıktır ve sorunun çözümü bakımından onun hiçbir önemi yoktur» şeklinde rapor vermek ortamını hazırlıyordu (21.XII.1876). Abdülhamit gibi zeki ve insanları istediği havaya sokmasını bilen bir kimsenin bu davranışını bilinçli olarak yaptığı anlaşılıyor. Bilâl Şimşir'in belirttiği gibi «Böylece projenin kabulü için yapılacak baskıları kendi üzerinden atıp, tebaasının veya hükümetin omuzlarına kaydırmak istemiştir (...) Gerçekten bundan sonraki günlerde İngiliz baskılarını Mithat Paşa göğüslemek zorunda kalmıştır.»

İngiliz elçisi de temsilcisi de Londra'ya raporların da Padişah'ın henüz nazırları üzerinde otoriteyi kuramadığını, kurabilseydi konferansın daha olumlu sonuçlara varabileceğini bildiriyorlardı. En önemlisi «Nazırların verecekleri ödünlere padişahın karşı çıkmayacağına inandıklarını» belirtiyorlardı.

Ödün verilecekti ve Abdülhamit de bunu kabul ediyor ve kabul ettiğini İngilizler'e bildiriyordu, ancak kararın kendisinden çıkmaması arzusundaydı. Sorumluluğunu hükümetin ve Umumi Meclis'in üstleneceği bir kararı onaylayabilirdi. O kadar. Son kez kendisiyle konuşan İngiliz temsilcisi Salisbury'e Avrupa önerisini kabule karşı olmadığını ancak nazırlarıyla görüşmeden bir yanıt veremeyeceğini belirtti. Salisbury, nazırlarının etkisinde kalmamasını ve otoriteyi kendi eline almasını padişaha salık verdi. Ertesi günkü bir notunda da padişahın haklarına saygı gösterileceğini belirtti. Bu, Mithat'tan yana olduğu sanılan İngiliz desteğinin padişaha da verilebileceğinin açık işaretiydi.

Osmanlı tarafında tartışma artık sadece ödünün derecesi üzerinde oluyordu. Mithat iki nokta dışındakileri kabul ediyor, Abdülhamit hepsini kabul edeceğini özel olarak bildiriyordu. Nazırlarıyla toplantılarında ise daha çok dinleyiciydi. Meclis-i Umumi'nin red kararı

T.C. Başbakanlık Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi

çıktıktan sonra Salisbury'e yolladığı mektupta Mithat, tümünün kabulünün İmparatorluğun kesin yıkılmasını kabul demek olacağını bir kez daha anımsatıyordu.

Tersane Konferansı 20 Ocak 1877'de bir sonuca varamadan dağıldı. Önce delegeler, 27 Ocak'ta da bütün elçiler, yerlerine işgüderler bırakarak, İstanbul'dan ayrıldılar. Mithat, hem Karadağ ve Sırbistan'la barışı bir an önce sağlamak, hem de reformları acele başlatmak için yoğun bir çalışmaya girdi. Hızla bazı sonuçlara ulaşıp, devletin anayasa ile çözümler getirebileceğini böylece Avrupa müdahalesine gerek kalmayacağını ispatlamak istiyordu. Böylece Rusya'nın savaş tehdidi de atlatılmış olabilirdi. Ortamın gerginliği karşısında kimse sorumluluk almıyor, herkes sadece Mithat'a bakıyordu. Mithat tam anlamıyla yalnız kalmıştı. İngiliz elçisi, bu yalnızlığın farkına varmıştı ve İstanbul'dan ayrılmadan önce Londra'ya yolladığı raporunda Mithat'ın sekiz gün içinde mutlaka devrilmesinin beklenebileceğini bildirmişti.

4 Şubat'ta, hem Londra hem de Viyana hükümetleri Mithat'ın durumunun çok kritik hale geldiği hakkında temsilcilerinden haber aldılar. İngiliz işgüderi, sarayda, Hıdiv'in yeğeni Halim Paşa ve Padişah'ın enişte si Damat Mahmut'un katıldıkları bir komplonun Mithat'ı devirmeye hazırlandığını bildiriyor «Ama sadrazam kararlı ve azil tehlikesine aldırmıyor» diye ekliyordu. Ertesi gün Mithat gemiye bindirilip ülkeden çıkarıldı.

ABDÜLHAMİT'İN PAZARLIKÇILIKLA ÖDÜNE DAYALI SİSTEMİNİN, RESTORASYONCU REFORMİSTLERCE DESTEKLENMESİ: YASALARLA DEVLETİ YENİLEME, HALKI EĞİTEREK RÜŞDE ERDİRME

Mithat'ın sürülmesi, Hariciye Nazırı Saffet'in ağzından, padişahın güvenini kaybetmesi, ayrıcalıklarına el atması, hiç derecesine indirmeye kalkışması, diktatörlüğe özenmesi gibi gerekçelere dayandırıldı. Göreve devamı durumunda bir iç karışıklığa varılmasından endişe edilmişti. Dolayısıyla anayasaya uygun olarak uzaklaştırılmıştı. Esasen anayasa ve reformlarının aynen sürdürüleceği güvencesi de veriliyordu.

Konferansı başarısızlığa sürüklediğine inanılan Mithat yerine, uzlaşma yanlısı padişahla karşı karşıya kalmak kuşkusuz Avrupa devletleri hükümetlerinin de işine geliyordu, bazı yerenler olmakla birlikte, genellikle tepkisiz karşılandı ve yeni iktidarla pazarlıkların hazırlığı başladı.

Bir sadrazamın görevden uzaklaştırılması Osmanlı sisteminde hiç de şaşılacak şey değildi. Görevden alınmasına kamunun tepki gösterdiği sadrazam örneği herhalde pek nadirdir. Mithat'ınkini önemli hale getiren, anayasayı yapan ve güvence diye sunan kişi olmasından da çok, Hıristiyan dünyasına sürgün edilen ilk sadrazam olmasındadır. Operasyonun son derece gizlilik içinde ve sızıntısız başarılması kuşkusuz kamuoyunun tepki göstermesini engellemişti. Ama bu arada Yeni Osmanlılar arasında da uzaklaştırılmasını isteyenler bulunduğunu unutmamak gereklidir. Ali Suavi «Millet kurtuldu» diye telgraf bile yollamıştı. Yurtdışı formülü herhalde Abdülhamit'ten gelmiş olmalıdır. Aziz zamanında olduğu gibi, görevden çekilip İstanbul içinde bir muhalefet oda-

ğı oluşturmasını kuşkusuz göze alamazdı. Sokaklara dökülüp onu yeniden iktidara getirecek bir eylemin Abdülhamit'i de ayakta bırakması düşünülemezdi.

Sürgüne bazı Harbiyeliler'in bağırmalarından ve bazı softaların gösterileri dışında güçlü bir muhalefet görülmedi. Herhalde Abdülhamit çok daha fazlasını bekliyordu. Bu yüzden anılarında şunu belirtir:

«Mithat Paşa sadaretinde milletin kendisini o kadar sevdiğine kani idi ki, azlettiğim anda büyük bir ihtilâl çıkararak benim hal ve belki idam edileceğimi saklamağa bile lüzum görmezdi. Halbuki ben onu Avrupa'ya uzaklaştırdığım zaman hiç kimse ağzını açmadığı gibi, birçok vüzera ve rical beni tebrik etmişler, şairler bana kaside, ona hicviyeler yazarak gazetelerle kitaplarla neş yayımlamışlardı.

Bu tepkisizlik Osmanlı toplumunda halk düzeyinde dinamik kamuoyunun henüz oluşmamış olmasından ileri geldiği gibi, kamuoyu yerine geçen bürokrasinin ve Babıâli paşalarının da tam onaylamadıkları Mithat'ın yerine Abdülhamit'te yeni bir lider bulmuş olduklarına inanmalarından ileri gelir. Mithat'a yapılan suçlamaların başında müstebit sayılması vardır. Kuşkusuz bu, inandığı fikirleri uygulamaktaki kararlılığının sonucudur. Evvelce de açıkladığımız gibi, görüşlerine aykırı olan fikirleri, padişah istediği ve görevden ayrılmamak için uygulamanın «meziyet» sayıldığı Babıâli'de, inandığı şeylerde ısrar eden bütün kişilere böyle sıfatlar yakıştırılmıştır. Babıâli geleneği daima, uyumlu ve uzlaşmacıları yaşatan, prensip sahiplerini huysuz, geçimsiz dikbaşlı diye dışlayan bir sistem olmuştur.

Müstebit suçlamasından hareketle Mithat'ın saltanatı devirip Cumhuriyet kurma yanlısı olduğu ileri sürülmüştür. 19. yüzyılda Avrupa'da bile ancak bir iki devlette, o da durmadan kazaya uğrayarak -en belirgin örneği Fransa'daki gibi- uygulanan bir sistemi, ne Mithat'ın, ne de arkadaşlarının ciddiyetle düşünmüş olduklarını kabul etmek olanaksızdır. Kuşkusuz anayasanın tartışıldığı bir ortamda cumhuriyet sözcüğü de ağızlarda dolaşmıştır, ancak ciddiyetle irdelendiği, hele topluma kabul ettirilme çabaları gösterildiği hakkında tek bir örnek yoktur. Daha çok jurnalcilerin raporlarında «konuşulduğu» ileri sürülmüştür. Asıl önemlisi Eğinli Sait Paşa'nın anılarına göre tahta çıktığı günden başlayarak Abdülhamit bunun yayılmasında aktif bir rol oynamıştır. Oysa Mithat'ın kendisi bunu yalanlamıştır. Brindizi'ye sürgün giderken gemideki Süleyman Bahri Beye «Padişahımız çocuktur, kendilerini aldattılar, güya ben cumhuriyet ilân edip cumhurreisi olacak imişim deyu kandırmışlar» demiş, bu Abdülhamit'e de rapor edilmiştir. Abdülhamit'le aracılığını sağlayan Kâmil Bey'e yolladığı 23.I.1878 tarihli mektubunda da şöyle yazar:

«En çok üzüldüğüm şey, padişah yolunda izlediğim doğru yöne karşılık, Allah göstermesin bir takım yanlış niyetler mal edilmesidir (...)»

Mithat'a cumhuriyeti, hattâ Suriye'deyken, kendi bağımsız devletini kurma suçlamaları hep yapılmıştır. Anlaşılıyor ki, jurnalcilerin ve onlara kulak verenlerin o dönemde en önemsedikleri konu buydu. Ancak bunların hepsinin asılsız olduklarını da son araştırmalar ortaya çıkarmıştır.

Şu halde, Mithat'ın uzaklaştırılmasını gerektiren asıl temeldeki görüş ayrılıklarını araştırmak gerekmektedir.

Her şeyden önce, iki liderin yapılarının mutlaka çatışma çıkaracak niteliğini belirtmeliyiz. Mithat, bir konuda prensip kararına varıldıktan sonra, artık işi sonuna vardırmak için bütün gücünü veren ve sınırla-

ma kabul etmeyen bir tipti. Abdülhamit ise, kendisine her adım danışılmadan davranılmasını asla kabul etmeyen bir aşırı merkeziyetçi. Dolayısıyla bu iki anlayışın bağdaşması olanaksızdı. Er ya da geç çatışacaklardı. Nitekim affından sonra Suriye ve Aydın valilikleri yaptığı sırada da sorumluluk sınırları meselesinden durmadan çatıştıkları görülür.

Bu iki zıt karakter, olaylar karşısındaki ilkesel ve yöntemsel yaklaşımları yüzünden de çatışacaklardı. Mithat ödün vermekten kaçınan kimse değildi. Devletin varlığını ödünlerle sürdürme geleneğini kurmuş olan Tanzimatçılar'ın yolundan ayrılmıyordu. Zaten koşullar ayrılmasına da izin vermezdi. Sadece, ödünlerin sınırsız olabileceği fikrine karşıydı. Bir yerlerde durulması gerektiğine inanıyordu, aksi halde devlet parçalanabilirdi. Ancak bu durma noktasının kesin belirgin bir çizgisi bulunduğunu söylemek de olanaksızdır. Anayasayı Avrupa güvencesi altına sokmak tasarısında olduğu gibi, iyi yapayım derken devletin bütünüyle bağımsızlığını kaybettirebilirdi. Dolayısıyla Tanzimatçılar'ın, Yeni Osmanlılar tarafından çok eleştirilen tutumunun bir devamı oluyordu.

Abdülhamit ise daha esnek üslupluydu. Ödüne sınır konmasının daha iyi pazarlık olanaklarını kaybettireceğini düşünüyordu. Her tür ödün verilebileceği kanısı açık bırakılırsa, karşı tarafın katılaşması önlenir ve iyi pazarlık ve yumuşak davranışla daha ehven şartlar sağlanabilirdi.

Bu üslup farkı üzerinde böylesine incelikle durulması, evvelce belirttiğimiz bir suçlu arama manisinin sonucudur. Osmanlı Devletinde 19. yüzyıl boyunca, yıkılışın suçlusunu bulma ve başarısızlıklara kurban arama tutkusu belirmişti. Kökenleri birkaç yüzyıl önce-

sine dayanan olaylara o günün devlet adamları arasında sorumlu aranıyordu. Herkesin vermeğe zorunlu olduğu ödünlerden dolayı «hain»likle suçlanmak olasıydı. Yeni Osmanlılar'ın Âlî Paşa'yı Girit'ten dolayı hain saymaları gibi. Dolayısıyla suçlanmayacak şekilde ödün vermek devlet adamlığı vasfının göstergesi olabiliyordu. Ödün verirken, hem de kişiliğini ortaya koyarak bir noktada katılaşıveren Mithat, Babıâli bürokrasisinin hoşlanmadığı bir üsluba sahipti. Ödünleri pazarlık labirentlerinde kaybettirmeyi ve sonuçta kazançla çıktığı kanısını yaratmayı başarabilen Abdülhamit ise, uygulamanın bütün yükünü taşıyan aynı bürokrasi için çok daha geçerliydi. Çünkü sonuçta, belirgin bir suçluya gerek kalmıyordu. Aynı işi yapar ve aynı oranda günaha bulanırken daha az rahatsız olmayı yeğlemelerinden daha doğal bir şey olabilir miydi?

Devletin kurtarılmasını istemekte Mithat'la Abdülhamit ve diğer Babıâli paşaları arasında hiçbir fark yoktu. Hepsinin de niyetleri aynı derecede halisdi. Ancak bunu gerçekleştirecek ilkeler konusunda farklılıkları vardı. Mithat, anayasa ve onun uygulanmasını kontrol edecek meclis sayesinde topluma kendi kendini aşma, kendi kendini ıslah formulünü getirmiş olduğuna inanıyordu. Böylece reformları engelleyici mekanizmalar, padişah ya da Babıâli'nin etkisi aşılmış olacaktı. Bu gerçekten halkın kendi kendini idare etmesine doğru önemli bir kapıyı açmaktı. Değişen dünyada gittikçe egemen olan bir eğilimin Türkiye'ye ilk uygulanmasıydı. Bu kadar yeni bir düşüncenin tepkiyle karşılanmasından daha doğal bir şey olamazdı. Toplumun eğitim ve kültür düzeyi dikkate alınınca işlerliğinden şüphelenmemek olanaksızdı. Times'ın değimiyle Mithat'ın projesi «Hayali bir mutluluk=fool's paradise»dan başka bir şey değildi. Milletin yeterince rüşde ermediğini kuş-

kusuz Mithat da biliyordu, ama bir gün mutlaka açılacak kapıyı aralıyordu.

Milletin rüşde ermediği fikrinin sadece Abdülhamit'e ait olduğunu ileri sürmek safdillik olur. Dokuz kere sadrazamlık yapan Sait Paşa'nın, milletvekilliği niteliği olarak Avrupa parlamentolarında bile eşi zor bulunur siyaset, hukuk ve teknik bilgiler gerektiğini ileri sürdüğü hesaplanırsa, bütün Babıâli'nin ve bürokrasinin, hatta Babıâli dışı düşünürlerin, yukardan, aydın mutlakiyetçi bir yöntem yanlısı oldukları ortaya çıkar. Halk eğitilip rüşde erdirilinceye kadar büyüklerinin ve onun iyiliğini isteyen «Baba»sının kontrolundan çıkarılmamalıydı.

Çarpışan, devleti kurtarmak için iki çözüm yoluydu. Birinde, özgürlük vererek halkı dinamikleştirmek, sorumluluğa katmak vardı. Kısa vadede tehlikesi, çok uluslu yapıda zaten var olan milliyetçi çatlakları büyütmekti. Diğeri, modern bir yapı oluşturacak yasalarla devleti yenilemek ve halkı buna uygun bir sistemle eğiterek yavaş yavaş yapıya oturtmaktı. Bu iki çözüm arasında bir seçim için güç dengesine başvurulunca 1877 Şubat'ı başında Abdülhamit'i liderliğine getirmiş olan ikinci grubun çok daha ağırlık kazanmış olduğu görüldü. Daha ilerici ama riskli bir sistem öneren Mithat ise son derece yıpranmış, yorulmuş ve yalnız kalmıştı. Reformculuk maskesi altında emperyalist yanı ağır basan Avrupa'ya da yenilmişti. İktidarda kalsaydı, kendisi de ister istemez ikinci grubun çizgisine doğru itilecekti. Özellikle ki, kendi hazırladığı anayasa sistemi de topluma onun istediği yönde çözüm getirecek nitelikte değildi. O anayasanın aslında bu ikinci grup için hazırlanmış gibi olduğunu ve Abdülhamit'i Abdülhamit yapanın bu anayasa olduğunu Berkes şöyle anlatır:

«Abdülhamit'in hayranları onun Kanun-ı Esasiye

aykırı hiç bir eylemde bulunmadığını söylerler. Doğrudur. Gerçekte Abdülhamit'i Abdülhamit yapan bu Kanun-ı Esasi'dir. O, parlamentoyu da kaldırmamıştır; aynı kanunun kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak onu sadece «tatil» etmiştir. Parlamentonun yeniden çağırılması ve açılması için kanun onu bir koşulla bağlamamıştı.

Böyle bir anayasanın kuracağı rejim ancak halk iradesini kısıtlayan bir meşrutiyet; hükümdar iradesini genişleten bir mutlakiyet rejimi, sürekli bir sıkıyönetim rejimi olabilirdi. Bu rejim, bütün Yeni Osmanlılar düşününün içinde yatan çelişkilerin malzemesiyle yapılmış bir anıttır. Bu anıtın altında ilk ezilenlerin, bu çelişkileri düşünde sürdüren düşünürlerin kendilerinin oluşu gerçekten hazin bir şeydir.»

Gerçekten anayasa uzmanı T.Z. Tunaya da 1876 Anayasası'nın sakat doğmuş bir yapı olduğunu belirtir ve kanıt olarak 1909'da büyük kısmının değiştirilmesi gereğinin doğmasını anımsatır. Dolayısıyla Abdülhamit'in oluşturduğu rejim, Osmanlı toplumsal düzeyinin bir yansımasından başka bir şey değildir. Yeni Osmanlılar'ın eleştirilerinin de ışığında ülke aydınlarının çoğunluğunun onayladığı bir çözümdür. Değil Avrupa, Hıristiyan cemaatler karşısında da geri kalınmış olduğunun bilincine varan ve bunu ister istemez Tanzimat'ın Batıcı uygulamalarına bağlayan düşünürlerin, yeni bir Batıcı formül karşısındaki bir restorasyon (eskiyi onarım, canlandırma) girişimidir.

19. yüzyılın son çeyreğinin gerçeklerini unutup 20. yüzyıl yargılarıyla o dönemi değerlendirmeye kalkışmak çok yanlışlıklara sebep olmuştur. Bu restorasyona katılmakta, Ahmet Mithat, Ahmet Cevdet Paşa, Küçük Sait Paşa, Münif Paşa ve Rum ve Ermeni bir sürü ünlü bürokrat ve düşünürün, karşıt görüşlerine rağmen bir

araya gelebilmelerini sadece çıkar bağlarına bağlamak çok yanlış olur. Çoğu Tanzimat'ın başından beri olanları yaşamış bu devlet adamları ve düşünürler, fikirsizliğin değil, bir fikrin -kurtarıcı olduğuna inandıkları bir yöntemin- savunması için Abdülhamit'in liderliğini kabul etmiş ve hizmetinde çalışmışlardır. Açıkçası, Mithat'ın uzaklaştırılması olayında bilinçli bir keyfi yönetim başlangıcını aramak yanlıştır. Aksine toplum o güne kadar işlememiş formüllere karşı yeni bir formül bulunduğu kanısıyla davranmıştır. Buna bütün aydınlar ya da Osmanlı meritokrasisi de katılmıştır. katılmayanlar parmakla gösterilecek kadar azdır.

SAKAT DOĞAN ANAYASAYA RAĞMEN MECLİSİN SAVAŞIMINI VERMESİ

Mithat'ın bu yenilgisine karşılık, fikirlerinin hiç beklenmedik şekilde yaşadığı bir kurum olmuştur: Meclis-i Mebusan. Yapısı itibariyle halktan çok, bürokrasiyle uyum içinde yaşamayı yeğleyen bir tabakadan, kent ileri gelenleri, tüccarlar, memurlar ve hocalardan oluşan milletvekilleri, 19 Mart 1877'den 14 Şubat 1878'e kadar süren 11 aylık bir sürede, iki dönemde 5.5 ay toplantı halinde kalmışlardır. Bu sürede Meclis'in anayasa ile sınırlandırılmış çalışma alanına pek aldırmayıp, hükümetten hatta padişahtan hesap sorar kişiliğe bürünüvermeleri, her şeye rağmen yalnız İstanbul'da değil, taşrada da oluşmuş bir düşünür kitlesinin varlığını kanıtladı. Yetkileri içinde hükümete güven oyu gibi bir kurumun olmamasına rağmen İbrahim Ethem Paşa hükümetini istifaya zorlamış olabilmesi, toplumu gerçekten temsil etme arzusunun bir kanıtıdır.

Kuşkusuz Meclis toplantılarının hep böyle bir bilinç düzeyinde geçtiğini sanmak hata olur. Daha seçim-

ler sırasında başlayan milliyetçi çekişmeler, uzun vadede ne gibi sorunlarla karşılaşılacağını kanıtlamıştır. Önce Rumlar büyük bir yaygara koparıp, bir Türk-Ermeni komplosuyla kendilerinden az sayıda temsilci çıkarıldığını ileri sürmüşlerdir. Bazı yerlerde Arap temsilciler yüzünden de tartışmalar çıkmıştır. Türkçe'nin resmi dil olması ise tartışılır olmuştur. Diğer dillerin de (Rumca, Arapça vb..) resmi nitelikte sayılması, yerel yönetimlerde yerel dillere öncelik tanınması gibi tartışmalar ise, devletin birlik öğesi olan en önemli bir konunun, milliyetçi akımlara koz haline getirilmesi sonucunu yaratmıştır. 2. Meşrutiyet'in bunalımlarında, bu başlangıç rolünü oynamıştır. Hele Rus orduları Yeşilköy'de kamp yaptığı sırada değişik ulusların temsilcilerinin Grandük'e başvurarak ulusal haklar aramaya kalkışmaları, meclis karşısındaki kuşkuları artırmıştır.

Meclisin kapatılma sebebini Tercüman-ı Hakikat şöyle anlatır (2.IX.1878):

«Sahih olduğuna itikat ettiğimiz malûmata nazaran, meclis kanun yapma işini bıraktı, kumandanların mahkemesi işinde hükümetle çatıştı. Ruslar Ayastafanos'tayken karışıklık oldu, hatta bazı mebuslara ihtar edildiği halde fikir özgürlüğünden bahsederek dinlemediler (...) Anayasaya göre meclisle hükümet anlaşmazlığında ya meclis ya da vükela değişir. Vükela işi padişaha aksettirdi. O dönemin gereği meclis dağıtıldı.»

Dağıtılmadan altı ay sonra, yeniden toplanıp toplanmayacağı tartışmalarının sürdüğü sırada yazılan bu yazıda şunlar eklenir:

«Heyet-i Mebusan'ın lağvını düşünmek kanun aleyhinde hiyanettir. Bu anayasanın lağvı demek olur. Oysa anayasanın koruyucusu padişahtır. Bazı melun fikir sahiplerinin yazdıkları gibi padişahımız bu kanunu kandırılarak vermediler. Birçok engele rağmen eskiden beri

fikirleri bu yöndeydi. Padişaha bu yolda isnatta bulunmak melunluktur. Anayasa vardır ve bakidir. Zira Heyet-i Mebusan'ın tatilinden sonraki hatt-ı hümayunlarda anayasanın varlığı ve bekası taraf-ı şahaneden temin olunmuştur. Anayasa baki kaldıkça Heyet-i Mebusan dahi bakidir, ve buna hiçbir Osmanlının şüphesi yoktur.» (TER, 2.IX.1878).

Tercüman'ın bir başka yazısında da (4.VIII.1879) Anayasa reformu ile ayrıntılı şekilde Padişah'ın bizzat uğraştığı; bunun bir kat daha tamamlanıp düzeltilip genişletilmesinin tasarlandığı ve özerk vilayetlerin bile gıpta edecekleri bir düzenin getirilmesine çalışıldığı ileri sürülmektedir.

Meclis'in bu tatili tam otuz yıl sürmüştür. Anayasada, dağıtılan meclisin ne şekilde toplantıya çağırılacağı, ya da çağırmayan sorumlular hakkında ne gibi işlem yapılacağı konusunda herhangi bir kayıt olmadığından Abdülhamit'ten bunun hesabını sorabilen de çıkmamıştır. Anayasa ise ilga edilmemiş, İkinci Meşrutiyet'e kadar Devlet Salnameleri'nin başına her yıl konarak varlığı anımsatılmış, ama uygulanmamıştır.

Meclis dağıtıldığında henüz Osmanlı Devleti tam kapalı rejim dönemine girmemişti. Hürriyet, efkâr-ı umumiye gibi kavramlar hâlâ açıkça tartışılabiliyordu. Bu yüzden Meclis'in dağıtılması bir anda söz ve fikir özgürlüğüne karşı bir girişim diye alınmamıştır. Bürokratlar ve Babıâli paşaları ise sıkıntı veren bir kontroldan kurtuldukları için sevinmişlerdir. Hattâ reformların savunucusu Avrupa devletleri bile bunda eleştirilecek bir taraf bulmamışlar, aksine politikalarına uygun saymışlardır.

Sina Akşin «Abdülhamit'in mutlakiyet rejimi hangi tarihte kesinleşti?» sorusunu sorduğu bir araştırmasında şu bilgileri veriyor:

«Berlin Kongresi'nden sonra (13.VII.1878) Abdülhamit Meclisi toplamayı düşünmüştü. Ne var ki, önce Kanun-i Esasi'de Meclis'e verilen yetkilerin daraltılmasını istiyordu. Bu amaçla bir komisyon (kurdurmak istedi). (...) Sait Paşa, böyle bir tadilâtın ancak kurucu bir meclis tarafından yapılabileceğini öne sürmüş. Fakat neticede Kanun-ı Esasi değiştirilemediği gibi Meclis de 1908'e değin bir daha toplanamadı. Sait Paşa'nın dışında, Abdülhamit'in Meşrutiyete son vermek hususundaki tereddütlerinin canlı bir takım daha delilleri vardır. Bir kez, Osmanlı dış temsilciliklerine 6 Kasım 1878'de Saffet Paşa'nın gönderdiği bir tamim, Kanun-i Esasi'nin yürürlükte olduğunu, padişahın bu kanunun tamamen uygulanması için çalıştığını bildiriyordu. İkinci olarak, Ayan Meclisi'ne yapılan üye atamaları vardır. Meclis kapalıyken, 1878 yılında, Nisan, Mayıs, Temmuz, Ekim, Kasım'da 6 ayan üyesi; 1879 yılında Aralık ayında 3 ayan üyesi; 1880'de Ocak ve Nisan aylarında 2 ayan üyesi atanmıştır. Üçüncü olarak, Meclis tatil edildikten sonra bazı mevzuatın «Meclis-i Umuminin İçtimaında kanuniyeti tasdik olunmak üzere...» formülüyle çıktığını görüyoruz (...) Muvakkat kanun olarak çıkarılan son düzenleme Nisan 1880 tarihlidir.»

Bu gerekçelerle Meşrutiyete devam fikrinin Nisan 1880'e kadar sürmüş olabileceğini ileri sürmektedir.

Meclisin tatili ve anayasanın askıya alınmasına rağmen Meşrutiyet fikri toplumdan tamamen kazınamamıştır. Çoğunlukla edebiyat alanında verilen eserlerle gizli olarak bile olsa yaşaması sağlandı. Nihayet Jön Türkler'in sloganı oldu. Meşveret'te Ahmet Rıza şöyle yazıyordu:

«Yüzüncü defa tekrarlayalım, istediğimiz 1876 Anayasası'dır.» (1.III.1907).

ÖZGÜRLÜKLERİN İKİ SİSTEM ARASINDA AYIRICI NİTELİK ALMASI. AVRUPA'DA İNANÇ: HALK TEMSİLİ SİSTEMİ İSTERSE ELDE EDER VE İŞLETİR

Anayasa yanlısı olduğunu kesin şekilde söylemek olasıysa da, Abdülhamit'in Meclisli Anayasa yanlısı olduğu aynı güçle ileri sürülemez. Başlangıçta bir meclis fikrine, idareten ve padişahlık yetkilerini tam sağlayarak karşı çıkmadığı düşünülebilir. MECLİSLİ MONARŞİ (Parliamentary Monarchy = Hükümdar kudret ve yetkisi karşısında parlamentonunkilerin yer aldığı monarşi) yerine, MEŞRUTİ MONARŞİ (Constitutional Monarchy = Hükümdarın kudret ve yetkilerinin bir anayasa ile saptandığı, meclissiz monarşi)yi getirme fikrinin, meclisin savaş sırasındaki tutumundan sonra pekiştiği anlaşılıyor. Yine de fikir yavaş yavaş gelişmiş, arada Meclis'in tekrar toplanacağı zaman zaman ilan edilirken üzerinde derinine düşünülmüştür. Kesin olarak ilk kez 1881 Şubat'ında, Abdülhamit'in özellikle Meclis konusunda hayır dediğine dair bir belge görüyoruz.

1878 Temmuz'unda Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra reformlara ve kökünden sarsılmış devletin reorganizasyonuna yönelmek gereğini duyan Abdülhamit, birçok ricalden reform önerileri istemiş ve almıştır. Bunlar arasında iki kişininkiler, çok fikirlerini benimsediği ve uygulattırdığı Sait Paşa'nınkilerle, karşı çıktığı Hayrettin Paşa'nınkiler derinine incelenirse, Abdülhamit rejimi denilen sistemin fikri temellerine ışık tutulmuş olur.

Restorasyoncu reformistlerin simgesi sayılabilecek olan Küçük Sait Paşa'nın Şubat-Mart 1879 tarihli layihası, mali, idari ve eğitim alanlarında reformları içeriyordu. Ordunun reorganizasyonu için mali, otonomist

eğilimlere karşı merkezi ve taşra yönetiminde idari reform ve Sultan'ın Müslüman uyruklarının bağlılıklarını pekiştirmek için eğitim reformu önerdi. Ercümend Kuran, Yeni Osmanlılar'ın 1876 Anayasası dönemindeki eğilimlerine göre bunun kesin konservatist karakteri olduğunu belirtir. Adem-i merkeziyet yerine merkeziyetçiliği ve Osmanlılık yerine İslamcılığı öneriyordu. Meclis ve özgürlükler gibi konuları gündeme getirmediğinden, Abdülhamit'in otokratik eğilimine uyuyordu. Sadrazam Hayrettin ve Ârifî paşalarla reform konularında anlaşamayınca, Abdülhamit, programını beğendiği Sait Paşa'yı göreve getirdi (18.X.1879) ve hızla bunların uygulanmasına geçildi. Sait 31.VIII.1880'de, eğitime büyük ağırlık veren çok kapsamlı bir program daha sunduysa da, devlet bütçesinin olanaklarını aşması sebebiyle dikkate alınamadı.

Sait Paşa, Mithat liberalizminin karşısındaydı. Ona alternatif olarak beliren Hayrettin Paşa'nın da ikisi arasında, ama Sait'e daha yakın bir yerde durduğu görülür. Daha 1867'de Tunus'tayken yazdığı «Akvam al Masalik fi Marifat Ahval al Mamalik» adlı kitabında genellikle İslam toplumlarının sorunlarını ele almıştı. Kitabının giriş kısmı 1879'da İstanbul'da Türkçe olarak basılarak Osmanlı toplumuna da tanıtılan Hayrettin Paşa, aydın danışmanlarla çevrilmiş bir adil sultan sayesinde reformların gerçekleştirilebileceğine inanıyordu. Tasarladığı Danışma Meclisi de, Müslüman olmayanlar arasında ayrılıkçı eğilimler yaratmayacak düzeyde, hükümetin çabalarına yardımcı olacak nitelikte olacaktı. Bu niteliğiyle Mithat'ın temel fikirlerinden geride, 1876 Anayasası'ndan ilerde bir noktada yer alıyordu.

Hayrettin Paşa'nın Abdülhamit'e sunduğu rapora karşılık onun sorduğu sorulara verdiği yanıtlar, hem

Hayrettin'in, hem de ondan önemli olarak Abdülhamit'in kuramsal yaklaşımını aydınlattığı için önemlidir.

1 — Madem ki her konuda son söz hükümdarındır, onun sadrazama güveni belirgin, ama sadrazamın hükümdara inancı tam olmalıdır.

Hayrettin: Evet sadrazam bu güvenin derecesine göre başarılı olur.

2 — Liberalizmi mi, yoksa konservasyonu mu yeğlersiniz? Liberalizm, İslâmi açıdan meşru ve matlup olan serbesti ve hürriyeti savunur. Oysa birçok Avrupa ülkesinde uygulanmasının yarattığı kötülükler ve halkımızın genel tabiatı ve istidadı açısından değerlendirilirse bir liberal politikanın sadece Osmanlı Devleti'nin ve ülkenin felâketine sebep olacağı açıktır. Diğer yandan konservatizm, yerleşmiş bir düzenin yararlı yönlerini koruma eğilimini belirler. Ancak şimdiki Osmanlı sisteminde, devletin geleceğini güvenceye almak ve ülkeyi ilerleme yoluna sokmak için tamiri gereken pek çok şey vardır. Şu halde ne liberalizm, ne de konservatizm, yabancı inançlar ve politikalardan uzak durması gereken Osmanlılar için yararlı olabilir. O halde, eğer liberalizm, İslâm ölçüleri içinde serbestliği ve konservatizm Şeriat'ın kuralları çerçevesinde yararlı önlemlerin alınmasını belirliyorsa, hangisini tercih edersiniz?

Hayrettin: Hiçbir Osmanlı veziri tek başına, ne konservatizmi ne de liberalizmi Avrupa'da uygulandığı şekilde kabul edemez. Osmanlılar için uygun bir reform politikasının genel hatlarını saptayabilmek için, seçme devlet adamı ve fıkıhçılardan oluşacak bir konsey (Hayrettin'in lâyihasında belirttiği şekilde) kurulmalıdır. Bu çizgiyi Sultan onaylarsa, sıkıca uygulanmalıdır. Yani Sultan tarafından belirtildiği anlamlar içinde «konservatizm», liberalizme tercih edilmelidir.

3 — Bugünkü koşullarda Meclis'in toplanması yararlı değildir, dolayısıyla sadrazamların da, dışardan bu konuda gelecek baskılara sabır ve kararlılıkla karşı çıkmaları gereklidir.

Hayrettin: Meclis'ten vazgeçilmemelidir, ancak dış baskılara karşı çıkmakta aynı görüşü paylaşırım.

4 — Nazırların sadrazama karşı sorumlu olmaları halinde bunlar Sultan'dan bağımsız olacak ve hükümeti sadrazamın çevresinde odaklaştıracaklardır. Kontrol edilemeyen vezirler elinde Sultan oyuncak ve isteklerine itirazsız uymak zorunda kalacaktır. Sultan, Babıâli'nin kararlarının hepsini kabul ederse, zararlı hatalara düşmekten kurtulamaz.

Hayrettin: Hükümetin sorumlu olması çalışmayı kolaylaştırır, Sultan bütün kararları yine kontrol edebilir ve istediği anda da hükümeti değiştirebilir.

Meclis konusundaki fikir ayrılıklarına karşın Sait ve Hayrettin Paşalar hükümetin yetkili olması ve halka mutlak hürriyet verilmemesi konusunda birleşiyorlardı. Hayrettin'i Yeni Osmanlılar'a yaklaştıran, bu isteklerini, diğer Hıristiyan cemaatler olmasa haklı bulacağını kitabının mukaddimesinde açıklamış olmasıdır:

«Müslümanlarla Hıristiyanlardan bazı kimseler halk tarafından seçilecek bir meclisin kurulacağı ve koruması altında bulunacağı bir kanun gereğine göre mutlak hürriyetin verilmesini devletten isteyip durmaktadırlar. Bahis konusu fırkanın (yani Yeni Osmanlılar) bu istekte ısrar ve direnmeleri artmaktadır. Devletin düzeninin korunması, gücünün ve büyüklüğünün devamı, ülkenin ilerlemesi, bayındırlığı, halkının istirahatı ve refahı için genellikle çağımızda bundan başka araç olmadığından, bu fırkanın Müslüman üyelerinin bu istekte bulunmalarını ancak devlet ve milletin durumunun düzeltilmesi amacına yönelik olduğunu kabul edebilirsek de, kendilerine şunu sorarız: Müttefikleri olan diğer

üyelerin (yani Hıristiyanların) amacı da kendi amaçlarına uyuyor mu ki anlaşmaya varıp bu istekte bulunuyorlar. Çünkü bazı ipuçlarına göre gayri müslim üyelerin çoğunluğunun amacı yalnız Osmanlı Devleti'nin durumunu araştırmak ve (...) hürriyete ulaştıktan sonra zerre kadar devlet iyiliği şöyle dursun, gizli olmayan bazı hedeflere dayanarak yabancıların bozucu kışkırtmalarının devamıyla (...) ve genellikle devletin yönetim usulü ve icraatından yakınarak ve ihtilal ateşini yakarak, kendi cinslerinden bulunan hükümetlere katılmayı arzu etmekte olduklarını görüyoruz.»

Namık Kemal, Hayrettin'in kitabındaki görüşlerini «maskaralık» diye yermiştir.

Görüldüğü gibi mutlak özgürlük yanlısı olan ama bunu kendi hazırladıkları anayasa ile sınırlamış olan bir avuç Yeni Osmanlı dışındaki en liberal düşünceli reformcu bile, özgürlük konusunda sınırlayıcı olmaktan vazgeçemiyordu. Özgürlüklere, insan haklarına inandığını belirttiği halde, Hıristiyanların kötü emelleri gerekçesiyle bunların sınırlandırılmasından yanaydı. Yani Abdühamit'in başına geçtiği Restorasyoncu (onarıcı, bozuları düzeltici, canlandırıcı) Reformist düşünür grubu gözü kapalı özgürlük karşıtı olduklarından değil, tamamen bir toplumsal kendini koruma (self-preservation) içgüdüsünden hareketle böyle bir sınırlandırmadan yanaydı. Abdülhamit ise, evvelce bahsettiğimiz ve daha sonra yine dokunacağımız ve kaynağını yine Yeni Osmanlılar'dan alan bir gerekçeyle yeniden «Babıâli İstibdadı»nın kurulmasına karşı olduğundan bu sınırlamayı daha da istekle karşılamış hatta aşırı bir düzeye getirmiştir.

Böylece özgürlükler konusu Yeni Osmanlılar'la Abdülhamit rejimi arasında ayırıcı, belirleyici öğe olarak

ortaya çıkmıştır. Bu konuya ayrıntılı olarak basınla ilgili bölümde geleceğiz.

Avrupa hükümetlerinin Anayasa'nın askıya alınması ve Meclis'in çalıştırılmamasına fazla bir tepkileri olmadı. Genelde tek bir yöneticiyle uğraşmak daha kolaylarına geliyordu. Daha 1880'de İngiliz Elçisi Layard bu konuda baskı yapılmasını hükümetine önerdiyse de aldıran çıkmadı. 1891'de İngiliz parlamentosunda bu konu gündeme getirildiğinde, Başbakan ve Dışişleri Bakanı Salisbury, herhalde bütün diğer Avrupa devlet adamlarının da görüşlerini yansıtan şu yanıtı verdi:

«Eğer bu işi biz zorlamazsak, diğer büyük devletler bizden önce davranabilirler ve Sultan birdenbire temsili kurumlar isteğiyle harekete geçebilir ve bir sadrazam da Mithat Paşa'nın yolundan geçmek isteyebilir, dediler. Ben, başka herhangi bir sadrazamın, onun son derece talihsiz şekilde sonuçlanan örneğini izlemek isteyeceğinden şüpheliyim. Ve bundan da daha çok, bugünkü Sultan'ın temsili kurumların heyecanlı bir hayranı olduğundan şüpheliyim. Hiç kuşku yok ki, bir gün onları elde edeceklerdir; eğer halk onları istiyorsa ve eğer onları elde ederlerse, muhtemeldir ki onları işletmeye de yeteneklidirler. Ve bundan yarar görürler.»

Gerçekten Osmanlı Devleti'nin parçalanması konusunda her türlü girişimde bulunan Avrupa devletleri, onun bir anayasa ve parlamentoya kavuşması için hiç de çaba sarfetmemişler, toplum kendi hakkını kendisi elde etmiştir.

MİTHAT FOBİSİNİN OLUŞMASI VE HAYATININ EN BÜYÜK HATASINI İŞLETMESİ

Abdülhamit'in Mithat'ı görevden uzaklaştırması, böylece Tanzimatçılar'la Yeni Osmanlılar dışında kalmış olan pasif çoğunluğun iktidara gelmesi, bir otokra-

tın hakim olduğu rejimlere özgü gayet doğal bir olaydı. Hele, babalığı Mithat'a maledilen anayasayı devam ettirmesi, Meclisi de açtırması dikkate alınırsa, Mithat'ın ayrılmasının hiçbir şeyi değiştirmediği kolaylıkla söylenebilir.

Ancak bu davranışın diğer bir yönü vardır ki, uzantıları Abdülhamit'i hayatının en büyük hatasına sürüklemiştir. Anılarında şöyle der:

«Mithat Paşa, tahttan indirme işine karışmakla idare adamı olmaktan çıkarak ihtilâlciler sınıfına geçti. Hükümdarın hiçbiri, hâl işine karışmış bir adama güvenemez. Hatta düşürülen hükümdar kendi can düşmanı olsa bile...»

Bir başka yerde de «Mithat'tan daima korktuğunu» itiraftan kaçınmaz.

Devrim işlerine, askeri darbelere karışanlardan korktuğu için Abdülhamit suçlanamaz. Aşırı bir duyarlılıkla bunların hepsini İstanbul'dan uzaklaştırmayı gerçekleştirmiştir. Yapılan ihbarlara hiçbir araştırmaya gerek duymadan hemen inanmış, tutuklamalar yaptırmış (Namık Kemal ve arkadaşları olayında olduğu gibi) sonuçta bir suç bulunmasa da, bunları bazı taşra kentlerinde zorunlu oturmaya göndermiştir. Bu tür siyasi sürgünlere genellikle görevler de verildiği için çok büyük mali sıkıntılara düştüklerini söylemek doğru olmaz. Diğer bazılarını ise (Sadullah Paşa gibi) elçilikle Avrupa'ya göndermiş, fakat bir daha İstanbul'a adım atmalarına izin vermemiştir. Bu davranışların adil ve insani olmadığı, keyfiliği tartışılamazsa da, Osmanlı rejiminin varmış olduğu düzeye göre doğal karşılanabiliyordu. Hattâ paralı ve görevli sürgün sistemi bakımından göreceli olarak insani bir tarafı olduğu da iddia edilmiştir; 19. yüzyıl Doğu toplumları için bu, ileri adım

(kafa kesme yerine) sayılabiliyordu. Sürgünlerin diğer yanına ilerde döneceğiz.

Bunlara karşılık Abdülhamit'te Mithat'a karşı oluşan fobi, çevrenin de kışkırtmasıyla tam bir mani haline gelmiş, evvelce de söylediğimiz gibi ona hayatının en büyük hatasını işletmiştir.

1876 yılının son günlerinde Vakit gazetesinde bir Şeyhülislam fetvasının sultan değiştirmeğe yeterli olduğu hakkında yazılan yazı, Abdülhamit'in korkusunu son derece artırmıştı. Sadrazam Mithat'tan basının susturulmasını istedi. Israrlara rağmen Mithat'ın basın özgürlüğüne saygılı davranması, herhalde bir komplo karşısında olabileceği korkusunu pekiştirmiştir. Zaten evhamlı olan karakteri «Murat Psikozu» ile de huzursuz olduğundan iki olay arasında bir paralel kurmuş olabilir.

Devletin bütün ileri gelenlerini bir araya getiren Meclis-i Has'da Mithat'ın tam bir etkenliğe sahip olması, kamuoyunu etkileyen (basın gibi) dinamik güçlerin ondan yana oluşu bu korkuyu artırıyordu. Gerçi Mithat yorgun ve işlerin yükü yüzünden çevresinde olanları tam görebilecek durumda değildi. Bürokrasi ve Babıâli Paşaları ondan uzaklaşmaya başlamışlardı ama yine de güçlüydü ve Meclis'in toplanmasıyla, milletvekillerini ünüyle kolayca etkileyerek, yeniden tek iktidar merkezi haline gelebilirdi. Bu dönemde Mithat'ın cumhuriyet ilan edeceği hakkındaki jurnallerin artması kuşkusuz rastlantı değildir. Mithat'ı kendilerine rakip, ya da çıkarlarına engel görenler, padişahın en duyarlı olduğu konuda jurnaller düzenleyerek uzaklaştırılmasını çabuklaştırdılar. Oysa Abdülhamit'in anılarında «Biraz daha tedbirli olsaydı, hiç olmazsa Rus savaşının sonuna kadar görevde kalırdı» demesi, Mithat'ın başlattığı bu olayı kendisinin kapatmasından yana olduğunu ortaya koymaktadır.

Abdülhamit - Mithat kopması kaçınılmazdı ve 5 Şubat 1877'de, Saray'da hazırlanan bir komplo ile sessizce gerçekleştirildi. Evine gidip eşyalarını almasına, hatta ailesiyle vedalaşmasına bile izin verilmeden, gemiye bindirilip Brindizi'de karaya çıkmak üzere Avrupa'ya sürüldü. Yanında para bulunmadığı için de padişahın verdiği para ile sürgüne çıktı.

Konu, henüz özgürlüğü kısıtlanmamış olan İstanbul basınında uzun tartışmalara sebep oldu. Diktatörlük kuracağını, Murat'ı tahta çıkaracağını ileri sürenler görüldü. Aynı suçlamayla Namık Kemal ve arkadaşları da tutuklandı ve beş ay süren soruşturma ve yargılamalardan sonra suçsuzlukları belirlendi, yine de sürüldüler. Mithat'ın sürülme emrinden iki gün sonra olayın arkasında -Sultanı tahttan indirmeğe yönelik- hiçbir komplo bulunmadığı belli oldu. Yarı resmi La Turquie «Sultana gereken saygıyı göstermedi, onun görev ve gücünü sınırlamak istedi, Mithat'ın değişmesi gecikseydi halk için felâket olurdu, varlığı ülkenin çıkarlarına zarar getirirdi» diye yazıyordu.

Aynı görüş, Paris'teki Osmanlı elçiliğinin basına yaptığı açıklamada da yinelenir:

«Mithat Paşa'nın düşmesine sebep olan fikir anlaşmazlığı ya da anlaşmazlık, kaynağını Sultan ile Mithat Paşa'nın Sadrazam'a ait yetkileri çok değişik anlamalarından ileri geliyordu. Bu anlaşmazlık öylesine artabilirdi ki, Mithat Paşa'nın İstanbul'da varlığı çok önemli sakıncalar ve hatta kamu düzeni için tehlikeler yaratabilirdi. Uzaklaştırılması bundandır.»

Önceleri bazı çevreler, Padişah'ı devirmeye yönelik çalışmaları hakkında soruşturma açıldığını ileri sürmüşlerken, bu açıklamalar, ortada hiçbir dosya ya da kovuşturma olmadığını kesinlikle kanıtlamış oldu. Ancak sürgünün Avrupa'ya yapılması Abdülhamit'in asıl

büyük hatası oldu. Böylece olayın beklenmedik bir ölçüde dünya kamuoylarının dikkatini çekmesinin ortamını kendisi hazırlamış oldu. Avrupa diplomatları ve basını, Mithat ile olsa olsa birkaç gün ilgilenir, birkaç yazı yazar sonra unutuverirlerdi. Oysa Avrupa'ya gönderilmesi, haber arayan basın mensuplarının ayağına ilginç bir konuyu göndermekten başka anlam taşımıyordu. Mithat daha İtalya'ya ayak bastığı andan itibaren basın tarafından adım adım izlenmiş, hakkında uzun uzun yazılar yazılmış, bunun sonucunda Avrupalı devlet adamları da onunla ilgilenme gereksinmesi duymuşlardır. Kamuoyunun ilgilendiği bir kişiyle birlikte olmak, görünmek Avrupa politikacılarının pek sevdikleri bir taktiktir. Mithat'ın bir fikir adamı olması, dünya politikası hakkında ciddi görüşler ileri sürebilecek kişiliği yüzünden bu ilgi büyük olmuştur. Örneğin Hıdiv İsmail sürüldüğünde, kadın meraklısı bu adam hakkında, büyük paralar dağıttığı halde, daha çok alaycı şeyler yazılmıştır. Buna karşılık, para sıkıntısı içinde kıvranan Mithat büyük saygı görmüş, görüşleri dinlenmiştir. Şunu da eklemek zorundayız ki, Mithat'ın Avrupa'da Türkiye ve Sultan aleyhinde bir kampanya açtırmak çabası da olmamıştır. Savaş sırasında, sorumluluğunu bilen bir devlet adamı gibi davranmıştır. Nitekim tekrar göreve getirilmesinde, bu ölçülülüğü rol oynamıştır. Yaptığı bazı açıklamalar ise, hakkında çıkarılan yalan söylentileri düzeltmekten, ya da uluslararası alanda Osmanlı politikasına destek sağlamağa çalışmaktan başka bir amaç gütmemiştir.

Mithat'ın sürülmesinden doğan polemiğin zararlı bir yanı da, ikisi de dürüstlük açısından övgüye lâyık kişiliklere sahip olan Abdülhamit ile Mithat'ın para yolsuzluklarına bulaştırılma çabalarının belirmesidir. Aziz'in devlet ihalelerinden ya da Hıdiv'e verdiği imtiyaz

karşılığı komisyon alma alışkanlığı ve bunun doğal olarak Babıâli'nin her kademesine kadar yayılmış olması, yerli ve yabancı basında, her olayın arkasında bir rüşvet arama hastalığı yaratmıştı. Mithat'ın uzaklaştırılması üzerine hemen, hazineden Saray için istediği 500 bin altını vermediği için sürdüğü söylentisi yayıldı. Hatta Ruslar'dan sağladığı parayla Mithat'ı devirdiğini bile yazdılar. Bunların Abdülhamit'i üzdüğü ve herhalde Mithat'tan kaynaklandığını zannettiği anlaşılıyor. Karşı saldırıya önce, Mithat'ın sadrazamlığı sırasında kurulmuş olan Orduya İane Komitesi'nin yolsuzlukları saptandığından lağv edildiğinin bir resmi bildiriyle açıklanmasıyla geçildi. Kuşkusuz burada Mithat'ı suçlayacak bir şeyler aranmış olmalıdır. Ama bulunamadı.

Saldırının ikinci aşaması, bir zamanlar Mithat Paşa'dan yardım görmüş olan -bunu kendisi broşüründe de belirtir- Benoit Brunswick adında bir yazar aracılığıyla yapıldı. Çıkardığı «Mithat Paşa Hakkındaki Gerçek» adındaki Fransızca broşüründe Mithat'ı, hırsızlıklar, yolsuzluklar, tenzil-i faiz kararında Galata sarrafları ile işbirliği yapıp para kazanmakla suçladı. Bu iddia hakkında tam bir güvenilir belge ortaya konmamakla beraber, daha sonra Ahmet Mithat, Damat Mahmut, Eğinli Sait, Küçük Sait gibi yazarlar tarafından yinelenmiştir. Kuşkusuz bu kadar yolsuzluk yaptığı halde Mithat'ın neden fakir olduğu ve hatta oğluna Abdülhamit'in para yardımı yaptığına hiçbiri dokunmak istememiştir.

Mithat Fobisi'nin, Mithat'ın hiçbir etkisi olmadan sadece Abdülhamit'in korkusu ve çevresinin kışkırtmaları sonucu nasıl canlı kaldığını ve bunu farkeden muhalif ve yabancı çevrelerin konuyu nasıl kullandıklarını ortaya koymak için karşılaştırmalı bir liste hazırladık. Birinci sütunda, Mithat'ın eylemleri, muhalefetin ve yabancıların Mithat'tan bahsederek yaptıkları eylemler ve yayınlar vardır. İkinci sütunda, Abdülhamit ve çevresinin Mithat'la ilgili konulardaki davranışları (Kısaltmalar: AH=Abdülhamit, M=Mithat, LH=Levant Herald)

1877 YILI

Şubat 5 : Mithat Avrupa'ya sürüldü.

Şubat 6 :

M'a İstanbul basınında suçlama: Diktatörlük kuracaktı, Murat'ı tahta çıkaracaktı;

AH'i hal ve Murat'ı tahta geçirme jurnaliyle N. Kemal'in tutuklanması.

Şubat 7 : Avrupa basını: Türkiye'nin en ünlü kişisi, İtalya'nın Cavour'u, Almanya'nın Bismark'ının eşi. Sultan'dan daha çok Türk halkını temsil ediyor.

Ahmet Mithat, M'ın organı İttihat gazetesinden ayrıldı. İttihat: Anayasa M'ın değil sultanındır.

Şubat 8 : LH: Suç belgesi yok.

AH'ci basın: Suç yoksa da kalması karışıklık yaratırdı. A. Suavi: T. kurtuldu.

Şubat 9 : LH: Komplo yok, Sultanın güvenini sarsacak davranış.

La Turquie: Anayasa M'ın değil Sultan'ındır

Softaların ayaklanma haberi yalan.

M olayı İngiliz ve Fransız meclislerinde gündemde

Şubat 16 : Man. Guardian, M'ın AH'e, «millet çıkarına aykırı davranırsan sana itaat etmem» mektubunu yayınladı.

Şubat 19 : Roma gaz. M'a övgü; Brindizi'de törenle karşılandı.

Pera basını: Avusturya İmparatoru, Thiers ve Bismark'ın M hakkındaki övgüleri.

Şubat 22 : LH: M, cumhuriyet kuracağı söylentilerini yalanladı.

Reşmi bildiri: Yüksek görevlerde değişiklik haberleri yalan.

Şubat 23 : M Napoli'den L.Le Duc'e mektubu: «Hem düzmece hem de maksatlı yayın. Ben yazmadım.»

Şubat 26 : LH: M, sultana övgü.

Şubat 27 :

Mahmut Nedim'in, M'ın sürgünü için övgü mektubu yalan.

Şubat 28 : Sırp barış protokolunun imzalanması

Teodor Kasap'ın basın davası duruşması.

Mart 1 :

Ahmet Mithat Takvim-i Vekayi Müdürlüğüne getirildi.

Vakit M'a saldırılar: Şarlatan.

Viyana gazetesi Sultan 500 bin lira istedi M vermedi, onun için düşürüldü.

Elçilik açıklaması «düşme sebebi» sadrazam yetkileri sorunudur.

Mart 3 : M'ın, «Düzmece mektubu ben yazmadım» açıklaması Pera basınında.

Mart 9 : LH: M açıklaması

Mart 11 : Murat iyileşiyor haberleri.

Mart 13 : İst'da duvarlara yaftalar asıldı: Karadağ'a toprak vermek ihanettir.

Mart 15 : Al Cevaib: M hakkında dosya Meclise getirilecek - memnunuz.

Napoli'de M'a büyük saygı.

Mart 16 : Avrupa basını: Elçilik açıklaması iyi oldu. Demek sadece fikir ayrılığı vardı.

M'ın kurdurduğu Orduya Yardım Komitesi yolsuzluk iddiasıyla lağvedildi.

Mart 19 : Birinci Osmanlı Meclis-i Mebusanı açıldı.

M'ın Napoli'deki gezileri, görüşmeleri Pera basınında.

Mart 20 :

Hafız Emin jurnali: Cumhuriyet kurmak isteyenler var.

Mart 21 : Softa ve Harbiyeli gösterisi: «M'ı isteriz» Saraya gittiler. Ulemadan biri: İsteklerimiz kabul edilmezse hutbede AH'in ismini okumayız. Harbiyeliler 'yaşasın M' diye bağırdı.

Mart 29 : M hakkında Avrupa ve İstanbul basınlarında yazılar.

Teodor Kasap üç yıla mahkûm (yurt dışına kaçtı)

Mart 31 : Avrupa devletlerinin Londra protokolu Babıâli'ye tebliğ: Karadağ'a arazi verilmesi, diğer şartlar yumuşatıldı, ıslahat yapılmazsa devletler Hıristiyanlar için müdahale edecek.

Nisan :

Benoit Brunswik'in Fransızca broşürü: «Mithat Paşa hakkındaki gerçek»: Haris nankör, anayasaya hiç katkısı olmadı, imparatorluğun yıkılışını planlıyor, Murat'ı tahta geçirmek istiyor.

Nisan 10 : Osmanlı Devleti Londra protokolunu reddetti.

Times: M'ı öven Harbiyeli Ali Nazmi 200 falaka yedi.

Nisan 11 :

N. Kemal'in duruşması başladı.

Nisan 6 : LH: M, Roma Meclisi'ni izledi.

Nisan 7 : LH: M, Marsilya'da adliye sarayını ziyaret etti - Paris'te eski Cumhurbaşkanı Thiers'le görüştü.

Nisan 18-24 : Ali Nazmi olayı Avrupa ve İstanbul basınında yoğun tartışma - İngiliz meclisine getirildi, İng. hariciyesi yalanladı.

Nisan 24 : Rusya'nın Osmanlı Devletine savaş ilânı.

Mayıs 3 :

Savaş sebebiyle basın özgürlüğünün kısıtlanması.

Mayıs 5 :

İdama mahkum edilen çarşaflılar olayı sanıklarını AH affetti.

Cihad ilânı ve AH'e Gazi ünvanı verilmesi.

Mayıs 18 :

Cuma, hutbede Şeyhülislâm fetvasınca AH Gazi olarak anıldı.

Mayıs 24 : Ardahan'ın düşmesi üzerine 2000 softa Meclis önünde gösteri - İstanbul'da sıkı yönetim ilan - Birçok softa tutuklanıp sürüldü.

Balkanlar'da göç paniği.

Mayıs sonu : M Londra'da, Başbakan ve Veliaht büyük ilgi, Türkiye yardım için etkiledi.

Mahkeme N. Kemal'i suçsuz buldu, tutukluluğu devam ediyor.

Haziran 6 : LH: M tersaneleri gezdi.

Yeni softa tutuklamaları

İstanbul ve Pera basınında ordu kumandanlarıyla ilgili tartışmalar.

Selâmet yazarı Sarafyan sürgün.

Haziran sonu : Paris'te Alliyans İsraelit heyeti M'ı ziyaretle valiliklerinde Musevilere gösterdiği davranışa teşekkür.

Temmuz 10 :

N. Kemal Midilli'de ikamete memur (ölünceye kadar 11,5 yıl İstanbul'a dönmesine izin verilmeyecektir).

Temmuz 16-20 : Rus orduları Niğbolu ve Şıpka'da - Osman Paşa'nın Plevne'de ilk zaferi - Komutanlar arasında değişiklikler.

Ağustos ortası: Murat çok hasta.

Ağustos 18 : M, Journal des Debats'ya mektubu: Resmi bir niteliğim görevim yok, vatansever olarak davamızı savunuyorum. Özgürlük ve reformu savunmak için resmi göreve gerek var mı? Halkına özgürlüğü verdikten sonra zaferi de veren hükümdarın yönetiminde yeni bir çağ açılacaktır.

Ağustos 25 : Kars'da Türk zaferi.

Ağustos 27 : Pera basını: M, Sultana telgrafı: Bütün fedakârlığa hazır olarak vatanım için Avrupa'da yardıma hazırım.

Ağustos - Eylül: (?)

AH'in emriyle Ahmet Mithat, onun savunmasını yapan, evvelki yöneticileri suçlayan Üssü İnkılâb (Devrimin temelleri) kitabının I. cildini yayımladı.

Eylül 8 : Kapoleone'nin Murat'ı son görüşü (ertesi gün) Çırağan'a gitmişse de içeri alınmamıştır.

Eylül 11 : Plevne'de başarılı direnç - diğer yerlerde yenilgiler.

Ekim : Mithat'ın demeci: Sürülmem istibdadın meşrutiyete karşı kararı sonucudur. Anayasayı tehdit eden tehlike ne bugünkü hükümdarda, ne de bugünkü bakanların kişiliğindedir, hükümdarı saran danışmanlarının düşük seciyelerindedir.

Teodor Kasap'ın Paris'te kitabı «Ekselans Said Paşa'ya mektuplar»: AH'i yanlışlığa bendegânı soktu. Uçurumdan kurtulmak için yapması gereken tek şey Murat lehine tahttan vazgeçmektir.

Kasım 16 : Teodor Kasap ile ilişkide suçlamasıyla Ali Beyin tutuklanması.

İstanbul'da duvarlara yönetim aleyhinde yafta yapıştıranlar belirdi.

Kasım 18 : Kars düştü.

Dr. Dono'nun gizlice Murat'ın yanına girip bir hafta ipnotizma ile tedaviye çalışması (Bu 10 ay sonra öğrenildi.)

Kasım 24 : Murat'ı tahta geçirmek için girişim iddiası.

Murat'ın bütün hizmetkârlarının değiştirilmesi.

Aralık 5 : Stamboul gazetesinde M'ın Napoli'den 19 Kasım mektubu: Sultan'a hizmet sundum cevap alamadım. Hükümetin politikasında hata var. Savaşın başından beri barış fırsatlarından yararlanamadık. Londra Konferansı önerilerini kabul etseydik reform için zaman kazanırdık. Tersane toplantısını biz daha ehven şartlar elde etmek için reddetmiştik. Dostlarımızı reddediyoruz. Tek başımızayız. Avrupa'ya kızmayı bırakıp anlamaya çalışalım.

Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Kâmil Paşa vasıtasıyla AH'in, mali sıkıntıda bulunan M'a para yollayıp «Sultana teşekkür mektubu yollamasını istetmesi» Kâmil'in ifadesi «zavallı her nasılsa ayartıldı.»

Aralık 10 : Plevne teslim oldu.

Aralık 11 : M'ın Kâmil Paşa girişimine sert cevabı: «Yanılma yok, doğruyu ve düşündüğümü söyledim, söylemekten de çekinmem.»

Ali Suavi'nin Galatasaray Müdürlüğü'nden alınması.

Aralık 13 : Meclis'in ikinci dönem toplantılarının başlaması.

Yenilgiler konusunda mecliste sert eleştiriler.

1878 YILI :

Ocak : Orduların Edirne ve Çatalca'da toplanması yolunda Başkumandan Süleyman Paşa'nın önerisini, «Aziz'i devirmiş böyle bir kumandanın ordularla İstanbul yakınına gelmesi tehlikeli olmaz mı?» diyen Rauf Paşa'nın vehm-i hümayunu kışkırtması sonucu, en akılcı olan çözümü Abdülhamit'in red etmesi (İ.H. Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV/308)

Ocak 11 :

Meclisteki şiddetli saldırılar üzerine Ethem Paşa'nın sadramazlıktan alınması A. Hamdi Paşa'nın sadrazamlığı.

Ocak 19/20 : Babıâli'nin ateşkes istemesi - Edirne'nin düşmesi.

Ocak 19 : M. İngiliz basınına mektup: Türk göçmenlerine para yardımına çağırı.

Ocak sonu : Murat'ın gizlice dairesine giren bir 'Osmanlı vatanperver'i'ne «beni kurtarmak halka düşer» dediği iddiası.

Ocak 29 : Çorlu'nun düşmesi - İstanbul'da 200 bin göçmen var.

Ocak 31 : Ateşkes ve barış esasları belgelerinin Edirne'de imzası.

Şubat 4 : Padişaha «halktan kaçıp Yıldız'a kapanmayın» diyen Sadrazam A. Hamdi Paşa'nın görevden alınması.

Ahmet Vefik Paşa'nın başvekil sıfatıyla göreve atanması.

Şubat 6 : Ruslar Çorlu'ya, sonra da Yeşilköy'e yerleşti.

Şubat 12 : Olağanüstü Mecliste Milletvekili Ahmet Efendi'nin AH'i yenilgiden suçlaması, sonucun sorumluluğunu Meclis'in kabul etmeyeceğini belirtmesi - AH, Ruslar'ın İstanbul'a girmesini kabul etmeyeceğini gerekirse şahsen savaşacağını söyledi. Artık Sultan Mahmut'un yoluna gitmeye mecbur olacağını ekledi.

Şubat 14 : İlk Meclis'in tatili.

İngiliz Donanması Marmara Denizi'nde.

Bir kısım milletvekilinin İstanbul'dan zorla çıkarılması.

Şubat - Mart : (?)

AH'in emriyle Ahmet Mithat'ın yazdığı, Rus savaşındaki sorumlulukları işleyen Zübdetül Hakayik kitabı.

Mart 3 : Yeşilköy'de ön barış antlaşmasının imzası.

İstanbul, Ortaköy, Fatih'te duvarlarda Murat lehinde yaftalar.

Nisan 18 :

Başvekil Ahmet Vefik'in göçmenleri kullanarak kendisini devireceği yolundaki bir jurnal üzerine görevden alınması - Sadık Paşa'nın başvekilliği.

Nisan 20 : Kapoleone'nin kendisine yöneltilen suçlamalara cevabı.

Murat'ın kaçırılacağı su yolu kapatıldı.

Keratry'nin Avrupa'da yayınlanan kitabı «Murat, devlet tutsağı»; tahta tek lâyık kişidir.

Mayıs : M'ın broşürü «La Turquie»

İstanbul'da 100 bine yakın göçmen var ve her gün zatürree, tifo ve tifüsten 500'ü ölüyor.

Mayıs 16 :

İstanbul'da bazı tutuklamalar.

Mayıs 19 : Ali Suavi'nin Basiret'teki yazısı.

Mayıs 20 : Göçmenlerle sarayı basıp Murat'ı tahta çıkartmağa kalkışan Ali Suavi'nin öldürülmesi. (21 ölü, 30 yaralı)

Mayıs 23 :

Resmi bildiri: Murat'ın olayla ilişkisi yok.

Mayıs 25 : Figaro: Olayla ilişkisi olduğu suçlamalarını Mithat red: Ali Suavi düşmanımdı.

Nisan - Mayıs : (?)

A. Mithat'ın, AH'in I. saltanat yılını savunan üssü İnkılâb'ın II. cildi.

Murat ve annesini ortadan kaldırmak için AH bendegânının çabaları.

Mayıs 27 :

Ali Suavi baskınında vekillerin de parmağı var yollu jurnale cevaben «vekiller yapsa böyle mi olurdu?» dediği için Sadık Paşa'nın görevden uzaklaştırılıp sadrazamlığa Mütercim Rüştü Paşa'nın getirilmesi.

Haziran 4 : Rusya'ya karşı İngiltere ile Kıbrıs Antlaşması.

Mütercim Rüştü Paşa'nın azli: İki jurnal: I. Mithat'ın haksız yere Avrupa'da dolaştığını söylediği, 2. Serasker Damat Mahmut ile birleşip Reşat'ı tahta çıkaracak.

Haziran 14 :

Jurnal: Mütercim Rüştü, Sadık, Damat Mahmut, A. Vefik, Sait paşalarla eski Şeyhülislam Hayrullah ve Halil efendilerin Murat'ı tahta geçirmeyi tasarladıkları, hastalık tamamen geçmediğinden Cumhuriyet ilânını ve bir nazırı cumhurbaşkanı yapacakları.

Müşir Nusret Paşa raporu: Mithat aleyhinde.

Temmuz 5 : Kleanti - Aziz Bey Murat'ı kaçırma girişimi. Kleanti, Nakşibent kalfa Ali Şefkâti kaçtılar, Aziz yakalandı. Sorgusunda Mithat hakkında ne biliyorsun sorusuna «İstanbul'da yabancılar cumhuriyet kuracak başına getirecekler» dedi.

Temmuz 13 : Berlin Antlaşması'yla savaşın son bulması.

1878 YILI :

Ağustos 22 :

Mithat'a İskoçya'da af haberi ulaştırıldı.

Ekim : M'ın La Turquie kitabı Osmanlı Devleti başlığıyla kitap olarak basıldı.

Mithat Suriye Valisi - halk tarafından «Yaşasın» sesleriyle karşılandı.

Aralık 4 :

Sadrazam Saffet, AH'i hal edeceği jurnali üzerine azil.

Jurnal: Mithat'ın Ali Suavi olayıyla ilişkisi vardı.

1879 YILI :

OSMANLI BORÇLARININ VE RUS TAZMİNATININ ÖDENMESİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞMELER DÖNEMİ

Ocak - Şubat

İstanbul basınında, Zübdetül Hakayik'taki suçlamalara karşı Mahmut Nedim'i savunan yazılar çıkması - Tercüman-ı Hakikat'te A. Mithat'ın suçlamaları tekrarı.

Haziran 12 :

«Bir hakikat daha» yazısıyla, Tercüman-ı Hakikat'in M. Nedim'den çok diğer vezirleri (bu arada Mithat) suçlaması.

Haziran 16 :

T. Hakikat'ın «Mithat ve Vüzerayı İngiltere» yazısıyla M'ı suçlaması.

Temmuz 2 : Suriye gazetesinde (Vilayetin resmi organı) M'ın kendini savunan, M. Nedim'i suçlayan yazısı.

Temmuz 16 : M'ın savunmasının İstanbul basınına da yansıması.

Temmuz 19'dan önce :

AH'in Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa'ya, kendisini devirip Reşat'ı tahta çıkaracak bir komployla ilişkisi olup olmadığını sordurması.

Temmuz 29 :

19 Temmuz'da istifasını vermiş olan -sadrazam ve padişah yetkileri yüzünden- Hayrettin Paşa'nın sadrazamlıktan azli.

Ekim - Kasım :

AH, İngiliz donanmasının Türk karasularına gelmesini kendisini düşürme girişimi sayıyor ve reformlar için istenilen ödünleri vermeye hazır olduğunu bildiriyor (İngiliz elçisinin raporlarından).

İngiliz Elçisi Layard'ın Şam'da M ile görüşmesi ve söylediklerini AH'e nakletmesi.

1880 YILI :

Suriye'den M aleyhinde sürekli jurnaller: Kötü idare, Cumhuriyet kuracak vb...

Her karar ve icraatı için Saray'dan doğrudan izin alma zorunluğu yüzünden M'ın istifa başvuruları reddedildi.

Ağustos :

M'ın Aydın valiliğine nakli.

Ekim 20 : Figaro: M hanedanı değiştirmek istiyordu.

1881 YILI :

Mayıs 5 : Tunus Fransa himayesine sokuldu, askeri işgal.

Mayıs 16 :

Aziz'in ölümünün soruşturulması, M hakkında da soruşturma için hükümet kararı.

Mayıs 20 :

Tercüman-ı Hakikat: Cinayete azmettiren M'dır.

Mayıs 23 : M'ın kâtibi Kılıçyan'ın, Murat iyileşince AH'in tahttan çekileceği yolundaki senetle Avrupa'ya kaçtığı iddiası.

Askerin İzmir Hükümet Konağına baskınıyla Vali M'ın tutuklanma girişimi; onun Fransız konsolosluğuna sığınması, Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın garantisiyle teslim olması.

İstanbul basınında Mithat'ı suçlar bir kampanya başlatılması.

Haziran 22 : M davasından bahsetmek yasak iken bahseden bir gazetenin kapatılması.

Haziran 27 - 29 :

Yıldız Mahkemesi (Aziz'in ölümü davası) başlaması ve üç günde ölüm kararıyla sona ermesi.

Temmuz 2 : Tesalya'nın Yunanistan'a bırakılması.

Temmuz 20 :

Yıldız idam kararlarını AH'in fevkalâde meclise onaylatması.

Temmuz 27 :

M ve arkadaşlarının cezalarını AH müebbed hapse çevirdi. Taif'e sürüldüler (M 59 yaşında)

Mithat ve arkadaşlarının davası ne içerde, ne de dışarda kimseyi inandırmamıştır. Mithat'ın şahitlerle yüzleştirilme isteklerinin reddi, Adliye Nazırı'nın durmadan yargıçlar heyetinin arkasında görülmesi, hele duruşmaların saray duvarları içinde yapılması mahkemenin yansızlığına olan güveni sıfıra indirmiştir. O dönemde kendisi de İngiliz Konsolosluk mahkemesinde avukatlık yapan Edwin Pears anılarında, duruşmaları her gün izlemiş bir hukuk adamı olarak «Benim kararım 'suçsuz' olurdu; belki bir 'kanıtlanamamıştır' kararı genel inanca daha uygun düşerdi (...) ama mahkemeden çıkan karar elçi Sir Henry Elliot'un makalesinde belirttiği gibi 'Abdülhamit'in saltanatının en kara lekesi' oldu.» demektedir.

Yerli basına resmi görüşün dışında bir yorum yapma hakkı tanınmamıştı. Bu yüzden onlar fikir yürütemediler. Buna karşılık Avrupa basını en ağır saldırılarda bulundu. «Kaba bir komedi», «Bu mahkeme Batı'nın aklı selimine hakarettir; keşke modern yargı yöntemlerini bırakıp eski, iple boğdurma yoluna başvursaydı», «Aziz'in intihar ettiğine şimdi daha çok inandık» türü eleştiriler yapan gazetelerin ülkeye sokulması yasaklandı. Böylece

Abdülhamit'in daha sonra Avrupa basınıyla başlayacak büyük çekişmesinin işareti verilmiş oldu. O zamana kadar Abdülhamit'in korkuları (Murat psikozu, tahttan indirilme psikozu.. vb..) Avrupa'da tam olarak bilinmiyordu. Mithat davası dolayısıyla Mithat psikozunun da bu tahttan indirilme korkusunun bir parçası olduğu fark edilmeye başlandı: Nitekim Aziz meselesini vekiller hayetine sunan muhtırada Abdülhamit bu üç korkuyu birleştirmişti:

«Hal maddesi on yedi seneden beri Murat Efendi'nin riyaseti altında toplanmış olan ve zaman geçtikçe kuvvet bulan bir fesat cemiyetinin eseri olup iş, Abdülaziz Han'ın şehadetiyle neticelenmiş ve bu hadise merhumun intiharı şeklinde işa'e ve ilan edilmişti; yine bunların eseri olarak Nisbetiye'ye davet münasebetiyle Sultan Murat'ın biraderlerini öldürmek istediği de sabit olmuş ve 600 senelik bir devletin yıkılmasına az bir şey kalmıştır.»

Yani Yıldız davası vesilesiyle Abdülhamit bütün bu korkuları silip atmak istemişti. Ama iş tam aksi yönde gelişti.

1882, 8 Ekim: Avrupa basını Kahire kaynağıyla, Mithat'ın Taif'ten kaçtığını yazıyorlar.

1883, 9 Mart : Bu haberin İngilizler'in Mısır'a yerleşmesinden hemen sonra çıkmasının Abdülhamit'i son derece korkuttuğu ve bunun üzerine Hicaz Valiliğine iyi güvenlik önlemleri alınması, kaçmağa kalkışırlarsa vurulmaları emri gönderildi.

1884, 6 Mayıs: Mithat ve Damat Mahmut paşaların zindanda boğdurulması.

12 Mayıs: Mithat'ın ölümünün Avrupa'da öğrenilmesi.

Olay Abdülhamit'e önce telgrafla normal ölüm olarak ulaştırıldı. Derhal işin aslının öğrenilmesini Sadaret'

ten istedi. Arkasından doktorlarca düzenlenmiş ve şîrpençeden öldüğünü bildiren rapor kendisine ulaştırıldı. Abdülhamit daha sonra anılarında bu tabip raporlarını hemen doğru kabul ettiğini belirtir. Böylece bir soruşturmaya gerek kalmamıştır. Tahttan düştükten sonra yazılan bu anılarda, iki subay ve altı erden oluşan katillerin kimlikleri artık açıkça bilinen dönemde, şu notu da eklemek zorunluğunu hissetmiştir: «İhtimal ki muhafızlar, başlarından korkarak, böyle bir emri vaki ihdas etmeyi, kendi menfaat ve selâmetlerine muvafık görmüşlerdi.»

Abdülhamit'in bu ölüm için emir verdiğini kanıtlayan hiçbir belge yoktur. Esasen böyle bir emir vermiş bile olsaydı arkasında delil olarak bırakmayacağı açıktır. Abdülhamit'in üzerinde leke olarak kalan husus, jurnalcileri kanalıyla ülkenin en uzak köşelerindeki en basit olaylardan haber alma sistemini kurmuş olan Abdülhamit'in, Mithat gibi kendisi için son derece önemli bir konuda, kuşkusuz Hicaz garnizonunda çok kimsenin bildiği ve Avrupa'ya kadar yansıyan bir olay hakkında ciddi hiçbir soruşturmaya girişmemesi, adeta işin bir an önce unutulmasını sağlamak istercesine saklamağa çalışmasıdır. Zaten Yıldız Mahkemesi dolayısıyla kendisinden soğumuş olan çevreler, suçu ona yıkmakta zorluk çekmemişlerdir. Bu yüzden Abdülhamit'i Mithat hayaletiyle suçlamak oyunu sık sık oynanmağa başlamıştır. Saltanattan düşünceye kadar, gerek Avrupa basını gerekse Jön Türk ve diğer muhalif basın her fırsatta, Sultan'ın, Mithat'ın öldüğüne kesin olarak inanmak için kafasını kestirip özel bir kap içinde (Japon fildişi işlemesi adı altında) sarayına getirttiğini yinelemişlerdir.

Olaya kesin bir açıklık getirecek yerde, Abdülhamit'in propaganda mekanizmasının «Damat Mahmut'un öldürüldüğü yalandır» türü haberler yaymaları ise, çok başarısız kalmıştır aksine ateşin üstüne yağ dökmek etkisi yaratmıştır.

«Murat+Mithat+Düşürülme» Psikozunun Abdülhamit'in yaşamının sonuna kadar kendisini ürkütmek için nasıl kullanıldığını, Babiâli üzerindeki etkilerini ve karşı kampanyaları açıklayan bazı notları aşağıda kısa kısa vereceğiz:

1884, 28 Aralık : Murat'ın deli olduğu şüphelidir (Confederation Orientale no. 21)

1889, 8 Ekim : Türkiye'ye yeni bir meclis getirmek isteyenler zayıf Murat'ı tahta geçirmek isteyenlerdir. (Orient).

1889, 16 Ekim : Murat hep zayıf adamdı, hatta sarayın kapısını açsalar dışarı çıkmaz (Orient).

1889, 11 Aralık : Türkiye'yi tehdit eden en büyük tehlike, Ali Suavi ve Murat'ın yandaşları tarafından desteklenen Mithat parlamentarizmidir. (Orient).

1890, 25 Ocak : Mithat anayasasını geri getirmek Murat'ı tahta çıkarmak istiyorlar (Orient).

Avrupa'da Paul de Regla Masonlar arasında anti-Abdülhamit kampanya başlattı, «Casusluk ülkesinde» kitabı çıktı.

1891, Masonların Avrupa'da kampanyası: Murat kurtarılmalı. Regla'nın, Murat lehinde Abdülhamit aleyhinde «Resmi Türkiye» kitabı.

1891, Eylül : Maksudiye Han davasından dolayı padişahı tahttan indirmeyi planladıkları jurnaliyle Sadrazam Kâmil ve Şeyhülislam'ın görevden atılması (Maksud, dilek anlamınadır, Murat demektir. Maksudiye Han = Murat Han'dır, denerek)

1892, Nisan : Murat konusunda Avrupa'da Masonlar'ın çabaları.

1895 : Abdülhamit'in en uzun süre sadrazamlığını yapmış olan en yakın iki yardımcısından Sait Paşa'nın İstan-

bul'da İngiliz elçiliğine, Kâmil Paşa'nın İzmir'de İngiliz konsolosluğuna, canlarını güven altında görmedikleri için sığınmaları. Her ikisinin de dışarı gelmeleri için Sultan tarafından İngiliz elçiliğine Kuran üzerine yemin edilmek suretiyle söz verilmesi. Sultan'a Mithat olayından sonra başlayan güvensizliğin bu en üzücü örnekleri, Osmanlı devletinin prestijine de büyük darbe indirmiştir. O kadar ki, Abdülhamit'in serhafiyesi Ahmet Celâlettin Paşa bile korkudan Mısır'a sığınmıştır. Kâmil Paşa'nın 1902 yılında İzmir valisi iken Fransız konsolosuna söylediği sözler, bir yandan kapitülasyonları kaldırmak savaşı veren bu kişilerin, diğer yandan kapitülasyonların devamını sağlayacak davranışları nasıl desteklediklerini göstermektedir. Oceanien adındaki Fransız gemisine sığınan Abdülrezzak adındaki şahıs, kapitülasyonların yasaklamasına rağmen gemiye giren Türk polisleri tarafından zorla karaya çıkarılmıştı. Konsolos, Fransız kurumlarının dokunulmazlığını ileri sürerek protestoda bulundu. Kâmil Paşa hızla bu polisleri cezalandırdı ve sebebini de konsolosa şöyle açıkladı:

«Eğer size boyun eğdim ve Abdülrezzak'ı kaçıran polisleri cezalandırdıysam, bu herşeyden önce limanlarımızdaki gemilerin dokunulmazlığını güvence altında tutmanın öneminden ileri gelmiştir. Kim bilir, belki benim de bir gün bunlardan birinde sığınak aramayacağımı kim kestirebilir?» (NS-4, no. 127, 28.7.1902)

1895, 1 Ekim : Camilere yaftalar asıldı, Sultan tahttan indirilsin diye.

1895, Aralık: Avrupa basınında Abdülhamit delirdi haberleri.

1896, Aralık: Avrupa basını Murat'ın Türkiye'den kaçtığını yazıyor.

1896, Kasım: Meşveret: «Saltanat hakkı Murat'ındır»

1897, 1 Mayıs : Meşveret: «Osmanlılar'ın sevgili sultanı Murat».

1897, Eylül : Abdülhamit çok hasta haberleri.

1898, İttihat ve Terakki adına Cenevre'de «Sultan Abdülhamit II'nin emri üzerine icra edilen korkunç cinayet: Mithat Paşa'nın öldürülmesi» isimli kitabın yayınlanması.

1900, Şubat ve Ağustos : Abdülhamit hasta haberleri.

1901, Kasım: «Abdülhamit Yıldız'ın duvarlarını 10 metre yükseltti» haberi.

1901, Meşveret hep yazıyor: «Tek istediğimiz Mithat anayasasıdır».

1901, Temmuz : Abdülhamit hasta haberleri.

1902, Haziran: Abdülhamit'e karşı bir komployа karıştığı için Yusuf tutuklandı haberi.

1903, Haziran : Abdülhamit'in tahtı bıraktığı haberleri.

1904, Mayıs : Meşveret: «Sultan ve Halife Murat»

1904, 29 Ağustos: Murat'ın ölümü ve cenaze töreni yapılmadan sekiz kişiyle defnedilmesi.

1904, Eylül: Bir Arnavut askerin Sultan'a suikast yaptığı haberi.

1904, Eylül: Meşveret: «Abdülhamit Şehzade Burhanettin'i tahta varis yapmak istiyor».

1905, 21 Temmuz : Abdülhamit'e bombalı suikast: 26 ölü, 58 yaralı.

ABDÜLHAMİT CESUR DEĞİL METİNDİ AMA ELEKTRİK FOBİSİNİ ALT EDEMEMİŞTİR

Yüzde doksanı yalan olan bu haberleri yalanlatmak için Abdülhamit'in sarfettiği çaba şaşırtıcıdır. Yandaşlarının bile kabul ettikleri gibi «hassas, vehimli, kuruntulu, hiçbir şeye, hiçbir ferde güvenmez» karakterli Abdülhamit, bu söylentilerin ciddiye alınıp kendisine kar-

şı bir girişim yapılacağı korkusundan yaşamı boyunca kurtulmamıştır. Ancak bu korkunun yanısıra, ısrarla Abdülhamit'in cesur olduğu da yinelenmiştir. Özellikle 1905 bombalı suikastı sırasındaki davranışı bu cesaretin belgesi olarak gösterilmiş hattâ resmi bildiriye bile konmuştur.

Buna karşılık Meşveret'in 1.8.1905 sayısındaki «29 yıldır saraya kapanmış bir adamın her zamanki cesareti! İşte çok kişiyi güldürecek bir şey» yolundaki eleştirisine hak vermemek elden gelmez.

Bu çelişki, sanırız, ulus olarak sıfatları kullanmaktaki cömertliğimizin bir sonucudur. Bize göre Abdülhamit «cesur» değil, «metin»dir. Görüşümüzü açıklamak için önce bu iki sözcüğün içeriği üzerinde durmalıyız.

Cesur: yürekli, gözü pek, atılgan olmaktır; cesaret (tehlikeli bir işe girerken kişinin kendisinde bulduğu güven) sahibi olmaktır. Yani cesurluk aktif, eylemci bir niteliktir. Tehlikenin üzerine gitmek anlamını taşır ve riski vardır. Örnek olarak Abdülhamit'in büyükbabası Sultan Mahmut'u gösterebiliriz. Yeniçeriler'in üzerine gitmiş, onbinlercesini öldürtmüş, yine de halkın içinde, bazen üniformalı, bazen tebdil olarak dolaşmaktan hiç çekinmemiştir. Ahmet Vefik Paşa'nın, Rus orduları Yeşilköy'deyken İstanbul'da ayaklanmaya kalkışan 600 Rum'un üzerine tek başına bastonuyla saldırıp bunları dağıtması da cesarettir. Atatürk'ün Çanakkale'de, bozulan askerin başına geçip, kurşun yağmuruna karşı süngü hücumuna kaldırması cesarettir. Dikkat edilirse bu üç örnekte de «ölümü göze alarak» yapılan davranışlar, yüreklilik, gözü peklik, atılganlık bahis konusudur.

Metin'lik: Acılar karşısında iradeyi yitirmemek, sağlam ve dayanıklı olmaktır. Burada eylem yoktur, girişim özneden gelmez. Karşıdan gelen bir eylemi paniklemeden karşılamak, yani pasif davranış vardır. Övülecek

tarafı metin kişinin ürkmemesi, yapacağını şaşırmamasıdır. İşte Abdülhamit'e uyan sıfat da budur. Bırakınız büyükbabasını, babası Mecit ve amcası Aziz kadar bile halkın içine karışmak gücünü göstermeyen bir kimseye cesur denmesine gülene hak vermemek elden gelmez. Gerçekte 1905 suikastından sonra yayınlanan bildiride de cesaretten bahsedilmemiş, «metanet ve mekânet» (metinlik ve temkinlilik, ağırbaşlılık) gösterdiği açıklanmıştır. Cesurluk yakıştırması, sonraki işgüzarların işidir.

Gerçekte başlangıçta, bütün kuruntularına rağmen, Abdülhamit'in böylesine ürkek olduğu söylenemez. Saltanatının ilk aylarında, askerle, halkla, subaylarla kaynaşıyor, yemek yiyor, namaz kılıyor, kurumları ziyaret ediyordu. Abdülhamit'i Aziz ve Murat olaylarından çok Rus savaşının ve İstanbul sokaklarını dolduran yüzbinlerce göçmenin etkilediği anlaşılıyor. Şubat 1878'de, «Rus Çarı kardeşleriyle birlikte savaş alanlarına geldiği halde kendisinin Yıldız sığınağına çekilip milletin gözlerinden saklanmasının uygun olmadığı ve Dolmabahçe Sarayı'na inerek halkın sevgisi ile korunmasını» öneren Sadrazam Hamdi Paşa'yı hemen azletmesi, içine yerleşen korkunun ilk büyük işaretidir.

Abdülhamit'in 27 Şubat 1878'de, Vekiller Heyeti'ne yolladığı bir hatt-ı hümayunda «Donanmayı Ruslara kaybetmemek için gerekirse canımı fedaya hazırım» diye yazmasını cesaretinin örneği olarak çok gösteren olmuştur. Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da büyük toprakları ve milyonlarca nüfusu düşmana kaybetmeyi kabul edip sadece donanmayı kurtarmak için canını vermeye hazır olduğunu ileri sürmek, herhalde, tarihselliğinin bilincinde olan bir zeki adamın, ileriye belge bırakmak oyunundan başka şekilde değerlendirilmemelidir. Bu konuda en güzel davranışı Sadrazam AhmetVefik Paşa göstermiştir. Abdurrahman Şeref'in «Tarih Musahabeleri»nde yazdığı-

na göre, Abdülhamit'in «Rus askerinin İstanbul'a girmesini hoş görmem, askeri kumandanlarımız korkaklık gösteriyorlar, ben şahsen hiçbir fedakârlıktan çekinmem, Sancak-ı Şerifi çıkarıp Rus ordusu üzerine varmaya hazırım» dediği Ahmet Vefik Paşa'ya bildirilince «O sözler cilvedir, maksat bizi denemedir, biz işimize bakalım» diyerek, gülümser bir tavırla yürüyüp meclise girmiştir.

Abdülhamit'in kendisi de bir ölme ve öldürülme korkusundan yaşamı boyunca sıyrılamadığını itiraftan kaçınmamıştır. Anılarında «Öldürmek kadar öldürülmekten de korkarım; nedense benim için hayat boyunca bir nefret ve korku kaynağı olmuştur» der. 26.9.1909 tarihli, Selânik'ten «Devlet, millet, mebusan ve askere» dilekçesinde «Can korkusu insan için her an ölümdür, hayat ise kutsaldır, ondan güvensizliğe düşmek gibi felâket olmaz» diye yazmıştır.

Müftüoğlu kitabında (s. 155) yılda bir kere yapılan bir tören yüzünden bile Abdülhamit'in ne denli korkulara kapıldığını ve jurnalcilerin korkusundan nasıl yararlandıklarını şöyle anlatıyor:

«Her Ramazan'ın 15. günü yapılan Hırka-i Saadet Alayı en ehemmiyet verdiği törenlerdendi. Sultan Hamit bu merasime dini noktadan ehemmiyet verdiği gibi kendisini Yıldız'dan denizaşırı bir mahale gitmeğe mecbur etmesi itibariyle de pek ziyade dikkat olunan hadiselerden sayılırdı. Her sene Ramazan'ın 15'i yaklaşınca, bir takım işgüzarlar bu vesileden bilistifade türlü türlü suikast efsaneleri uydurarak hem Hünkâr'ın vehmini ve tedabiri tazyikiyeyi artırırlar; hem de göze girip teveccüh ve ihsandan mütenaim olmak yolunu ararlardı.»

Gerçekten Abdülhamit böyle bir büyük öldürülme tehlikesi içinde miydi?.. Tehlikenin daha çok bunu kazanç aracı yapan jurnalcilerin hayalinde yaşadığını söy-

lemek yanlış olmaz. Vambery, 6.VI.1889'da İngiliz Dışişlerine verdiği raporda (FO-800/32) şöyle diyor:

«Sultan eski korkularının kaynağı olan sebeplerin tamamen ortadan kalktığını bildiği halde hâlâ terörün korkusu içinde. Bu sürekli korku ve herkese güvensizliği, aşırı kararsızlığı ve dönekliğinin yayını oluşturmaktadır.»

Aynı yıl Figaro'nun bir yazarı da şunları ekliyordu (20.IV.1889):

«Sultan Hamit'in ne orduda, ne siyaset dünyasında, ne de ulema arasında belli bir düşmanı yoktur. Aksine her tarafta çok seviliyor ve tek kusuru, halka kendisini fazla göstermemesidir.»

Abdülhamit'e «Görünmez Sultan» adını takan aynı gazetenin (25.VI.1892) bir başka yazarı da şunları belirtiyordu: (16.VII.1892)

«Abdülhamit, zekidir, bilgilidir, cana yakındır ve yaptığını iyi yapmak isteyerek, yüce görevinin bilinciyle ve -herşeyi kendi görmek isteyerek, bütün işleri yakından izleyerek- başarı hırsıyla dolu olarak günde 15 saat çalışır (...) Uyruklarının en çalışkanı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun korkunç ağır olan yapısını o ayakta tutuyor. Ne kadar yazık ki, bu büyüklüğü maalesef onu bir yere bağlamaktadır; olan şeyleri kendi gözleriyle görebilse, ne çok haksızlık ve ne çok zulümler ortadan kalkardı. Ancak maalesef Sultan hiç dolaşmaz ve pek çok şey gözünden kaçar».

Kırissifides adında bir Rum'un yazdığı yazı ise (Figaro 9.XII.1893) büsbütün ilginçtir:

«Nadir rastlanır meziyetlerine karşılık Abdülhamit'in hiç de küçük sayılmayacak bir kusuru vardır. Korkuyor. Kimden korkuyor, neden korkuyor belli değil. Sultan'ın kendisi de buna yanıt veremez. Bu kusur II. Hamit'in özel yaşamı üzerinde çok etkili oluyor. En küçük gürültüde, en küçük rastlantısal kazada ürküyor. Su-

ikastlerden, bir ihtilâlden, yalnız bir katilden korkuyor. Oysa bütün muhalifleri kendisine bağlamış durumda. Hiç kuşkum yok ki, bir gün Abdülhamit yanında tek bir uşakla İstanbul sokaklarına çıksa ve halk tarafından tanınsa, en ufak bir tehlikeye düşmesini bir kenara bırakın, heyecanla alkışlanır ve popülaritesi son derece artar. Halk hükümdarını yeterince görmemektedir ve padişahın kendisine gösterdiği bu güvensizlikten üzülmektedir.»

Kendisini halkından koparan bu korkunun yıllar geçtikçe artmasında çevresinin büyük bir etkisi olduğu anlaşılıyor. Kuşkusuz, saltanat yıllarının dünyada hükümdarlara yönelik anarşist ve nihilist suikastlerinin en yoğun yıllar olması da bunda rol oynamıştır. 1878'de Alman İmparatoruna, 1879 ve 1881'de Rus Çarına yapılan suikastlerin Osmanlı basınında yazılmasına ve Sultan'ın geçmiş olsun ya da başsağlığı mesajlarına da Osmanlı basınında yer verilmesine karşı çıkılmamıştı. Kısacası başlangıçta Abdülhamit, pek çok konuda olduğu gibi böyle şeyleri doğal karşılayan bir yapıdaydı. Zaman geçtikçe bu eylemlerin sözcüklerinden bile korku başladı. Vambery 15.XI.1894 raporunda şöyle yazıyor:

«Basın sansürü şiddetli. (Suikastte öldürülen Fransız Cumhurbaşkanı) Carnot hastalıktan öldü diye yazıldı. Zira «katil» kelimesi yasak; ihtilal, anarşi, dinamit, İngiliz ve Fransız ihtilalleri de sözlüklerden ve okul kitaplarından çıkarıldı. Sultan'ın emri olmadan kimse bir adım atamıyor. Dostların birbirini arayıp konuşmaya cesareti yok. Yemeğe çağıramıyor, aile ilişkilerine girişemiyorlar. Sadrazam (Kâmil Paşa) beni yemeğe davet edebilmek için saraydan izin istedi. Müze müdürü, sarayda resim yaptığı öğrenilirse mahvolacağını söyledi. Kırk yıllık tanıdıklarım konuşmak istemiyor. Şeyh Cemalettin (Afgani) ile birçok kez görüşmek istedim, hep atlattı.»

Abdülhamit saltanatının ikinci bölümünde hükümdarlara yapılan suikastler resmi emirle basında yer almamıştır. Carnot gibi, Avusturya İmparatoriçesinin, İtalyan Kralı Humbert'in, Amerika Cumhurbaşkanı Mac Kinley'in, İran Şahı Nasrettin'in suikastle öldürülmelerinden asla bahsedilmemiş her birine, kalp, felç gibi bir hastalık yakıştırılmıştır. 1903'de Sırbistan Kral ve Kraliçesi öldürüldüğünde on gün boyunca Osmanlı gazeteleri konuya hiç dokunmadılar. On gün sonra, Avrupa basınının tepkileri alınınca yazma izni verildi, ama bu kez de Sırp Anayasası'nın yeniden yürürlüğe gireceği haberi «1901 yasası yürürlüğe girecek» şeklinde çarpıtıldı.

Abdülhamit'in suikast olaylarına kaderci bir yaklaşımla baktığını, bunların basında yayınlanmasını engellemesinin ise, halkın aklına böyle kötü şeyler gelmesin anlayışından kaynaklandığını, 1905 suikastinden sonraki bazı Fransız elçilik raporlarındaki notlardan anlıyoruz.

«Bombanın patlaması sırasında büyük bir soğukkanlılık örneği gösteren Sultan, Selâmlıktan sonra, Avusturya elçisi Baron de Calice'i, kendisine vaadettiği şekilde kabul etti. Elçi Sultanı son derece sakin buldu.» (21.VII. 1905, No. 91)

«14 Temmuz töreninde Cumhurbaşkanı Fallières'e atılan kurşunlar konusunda Sultan'la özel olarak görüştük (...) Bu arada son suikastleri ve 1905 suikastini de gözden geçirdik. Olaydan sonra saraya gidince, elbisesinin cebinden bombanın bazı küçük parçalarının çıktığını ve bunları hatıra diye sakladığını gülerek anlattı (...) Sultan o günkü cesaretini tekrardan hoşlanıyor (...) 'Bir hükümdar, bir askerdir; hayatı her an tehlikeye maruzdur. Görevini asker gibi yapmayan bir hükümdara acırım.' Genellikle korku manisine yakalanmış diye tanıtılan bir hükümdarda sürpriz yaratacak bu sözleri Sultan'ın bir büyüklük ifadesiyle söylemiş olduğunu size

rapor etmeyi ilginç buldum» (21.VII.1907; Boppe, İşgüder raporu)

Bu sözler, Abdülhamit'i bazan cesur ve bazan da korkak ilân edenlerin çelişkisindeki açıklamaya yardımcı olmaktadır. Abdülhamit'in ölümden ve öldürülmekten gerçek bir korkusu vardır. Ancak görevinin kaçınılmaz risklerini kaderci bir rahatlıkla kabul etmektedir; kendisine metanet veren de bu kaderciliktir. Ancak bu metaneti de kaybetmemek için gerekli önlemlerin alınmasında, ölçüsüzlükler, hatta manyaklıklar yapılmasına hiç aldırmamaktadır. Cuma namazlarını hep Yıldız-Beşiktaş çevresindeki camilerde kılması, bu camilerin genellikle cemaati az ve kontrolu kolay şeyler olmaları, Beşiktaş bölgesi halkına saraydan hep ucuz yiyecek dağıtılması, bunlara bazı dokunulmazlıklar tanınması bu önlem sisteminin bir parçasıdır. Ama her önlem maalesef böyle akılcı ölçüde kalmamıştır. Jurnalcilerin uyarılarını güvenliğinin bir gereği saymak hatasına düşen Abdülhamit, rejiminin pek garip suçlarla suçlanmasına kendisi sebep olmuştur:

«Avrupa'da çok tanınan ve Rusya'da da başarılı gösteriler yapan havacı Speltrini halen İstanbul'da. Boğaziçi'ni balonla aşmak izni, balondan kaleler görüleceği savıyla kendisine verilmedi.» (F, 11.VI.1890).

«Tarabya Oteli'ne elektrik tesisatı yapılması kararlaştırıldı. Bütün tesisat tamamlandı, ampuller kondu, ama dinamoların gümrükten geçmesine izin verilmedi. Alman elçisinin ne Sadrazam, ne de Sultan nezdindeki girişimleri sonuç sağlamadı» (F, 10.VII.1899) Sonradan dinamo kaçak olarak sokulmuştur.

«Şimdiye kadar Osmanlı kentlerinde elektrik şiddetle yasaktı, en azından gizli ve korkulacak bir akım sayılıyordu. Dinamo girmesi yasaktı. Işıklandırma ya da ulaşım için elektrik kullanmak yasaktı. Ama nihayet bir

İngiliz-Fransız şirketine İzmir ve Selanik'in elektrikle ışıklandırılması için Sultan iradesi çıktı.» (F, 6.VIII.1899)

«Avrupa'da Sultan'ın elektrikten nefreti üzerine pek çok efsane anlatıldı. Çevresindeki düzenbazlardan bazılarının korkusunu sömürdükleri ve ona şaşılacak düşünceler aşıladıkları doğrudur. Oysa Sultan uzun zamandan beri elektrik akımından ürkmemektedir. Sarayı'nda ışık ve zil için elektrik kullananların birincisi olmuştur (...) Sultan elektriği kabul edilemeyecek bir yenilik saymaktan son derece uzaktır (...) Sonuçta şöyle bir durumla karşılaşıyoruz. Elektrik teorik olarak yasak, ve uygulamada izinlidir. Polise verilen emir, eylemini engellemek ve iyi çalışmasını sağlamaktır. Bu ancak Doğu'da, şaşkınlık yaratmayan bir tutarsızlıktır.» (F, 11.8.1899)

«Paul Chaillot Kasım 1899'da otomobiliyle Beyrut gümrüğünden girip İstanbul'a geldi. Ama derhal makinesine el kondu. Gerekçe elektriğin yasak olmasıydı. Kuru enerji pilinin bir zarar yapmayacağını anlatmak bir işe yaramadı, makinenin yurt dışına çıkarılması emri verildi. Yalnız elektrik jeneratörleri değil, telefon ve elektrik zilleri de bu ülkede yasak, buna karşılık telgrafın çalışmasına kimse karşı çıkmamaktadır.» (Vélo, 4.3.1900)

AVRUPA DENGE DALGALANMALARINA GÖRE ÖDÜNLERLE BARIŞI SÜRDÜRME POLİTİKASININ SONUCU: DONANMA GÖSTERİLERİYLE ÖDÜN VEREN YILDIZ

Abdühamit rejimi denilen, politikalar, uygulamalar, korkular kitlesinin şekil alışında, hiç kuşkusuz 1877-78 Rus yenilgisinin önemli bir yeri vardır. Geleneksel Tanzimatçı denge politikası, Avrupa'daki denge değişiklikleri karşısında geçersiz kalınca, Rusya savaş ilân edecek ortamı bulmuş ve Osmanlı Devleti daha 1878'de parçala-

nacak duruma gelmişti. Eğer ayakta kalabildiyse bu sadece Avrupa devletlerinin kendi aralarında bir Osmanlı'yı paylaşma savaşını göze alamamış olmalarından ileri gelmiştir.

Kabul etmek gerekir ki, bu yenilgi, ya da bu savaş olmasaydı, Osmanlı Devleti'nin ve Abdülhamit'in kaderi çok daha farklı olurdu. Bununla, Osmanlı Devleti'nin yaşamasını mutlaka sürdüreceği gibi bir yanlış kanı yaratmak istemiyoruz. Yirminci yüzyıl, Avusturya - Macaristan ve Rus Çarlığı gibi çok daha ileri ama anakronik yapıları tasfiye ettiği gibi, Osmanlı'yı da tasfiye edecekti. Ama kabul gerekir ki, yöntemler, araçlar, sorunların karmaşıklıkları, ve sonuçlar çok daha farklı olurdu.

Biz burada Rus savaşının askeri yönünü hiç ele almayacağız. Savaşın kumandanların kötü yönetimi yüzünden kaybedildiğini bütün uzmanlar kabul eder. Bundan dolayı Abdülhamit'i suçlamak olanaksızdır. Hattâ hiç bilmediği savaş fennine burnunu sokmasına ve orduların Edirne-Çatalca hattında toplanması yolundaki akılcı öneriye, «Seni tahttan indirmek için orduları buralara topluyorlar» jurnaline inanarak karşı çıkmasına rağmen. Eğer yüz binlerce askerlik orduları yöneten ve onların ve o bölgelerde yaşayan milyonlarca Türk'ün hayatından sorumlu olan komutanlar konunun cahili olan bir kimsenin karşısına «haddini aşma» uyarısı ile çıkacak kadar kişilik sahibi değil idiyseler, o toplumun daha iyi sonuç alması beklenemezdi.

Osman ve Ahmet Muhtar Paşalar gibi bazı komutanların başarılarına karşılık, genelde her cephede uğranılan yenilgiler sonucunda, Ruslar bir yandan Erzurum'a, diğer yandan Yeşilköy'e inmişlerdi. İstanbul kapılarındaki orduların komutanı Grandük Çar'a bir tel göndermişti:

«Askerlerimiz Ayasofya'nın kubbesini görüyorlar ve durmadan orada yapılacak bir Hıristiyan ayininde ne zaman hazır bulunabileceklerini soruyorlar. Şehri işgal etmek için vereceğimiz kurban sayısı yedi binden fazla olmaz. İşgal edelim mi?»

Çar buna cevap vermedi. Kuşkusuz Avrupa'nın böyle bir girişimden çok rahatsız olacağını biliyordu. Böylece İstanbul kurtulabildi. Yine aynı sebepten, 3 Nisan 1878'de imzalanan Ayastafanos ön barış anlaşması geçerli sayılmadı, Berlin'de bütün Avrupa'nın katıldığı bir antlaşmaya varıldı (13 Temmuz 1878) ve bununla Osmanlı Devleti, ilk antlaşmadaki kayıplarını azaltabildi. Balkanlarda, üç ayrı ve birbiriyle bağlantısı olmayan kısma ayrılmış olan Osmanlı toprakları birleştirilmiş, Bayezid geri alınmıştı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin sadece Rusya'ya bağımlı hale gelmesi de önlenmiş oluyordu. Sonuçta kayıplar şunlardı:

164 milyon lira savaş tazminatının 35 milyona inmesi karşılığında Dobruca, Tuna adaları, Batum Kars, Ardahan Rusya'ya bırakılıyordu. Bulgaristan özerk oluyor, Doğu Rumeli'de özel statülü bir vilayet kuruluyor. Balkan ve Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine yapılacak reformların kontrolunda Avrupa devletlerinin rolü kabul ediliyordu. E. Akarlı'ya göre sonuçta Osmanlı Devleti'nin kaybettiği nüfus 6 milyon, topraklar 232 bin kilometre kareydi.

Bu sonucu sağlayabilmek için, E. Kuran'a göre Ali Suavi olayının da etkisi altında, Abdülhamit Kıbrıs'ı İngiliz yönetimine vermeyi kabul etmişti. Şokun tesiri geçip kendisine gelince hatasını anlayan Abdülhamit geri dönmek istemişse de bu kez İngilizler tehditle (Yunanistan'ı Teselya işinde desteklemek ve donanma göndererek adayı işgal etmek gibi) iradeyi elde etmişlerdir. Böylece yepyeni bir ödün dağıtma dönemine girilmiş oldu.

1877-78 savaşının en kötü yanı, kuşkusuz bütün azınlıkların (başta Ermeniler) artık açıktan Avrupa devlet-

leriyle ilişkiye geçmeleri olmuştur. Diğer yandan Balkanlar'da kaybedilen topraklar ve nüfusla Osmanlı Devleti'nin, Müslüman nüfusu ağır basan yapısı daha da artmıştır. Balkanlar'dan büyük çaptaki göçler Anadolu'daki nüfus dengesini etkileyip yeni sorunlar yaratmış, bu arada hinterlandını kaybeden İstanbul, eskisi gibi bölgenin ihracat limanı olma vasfını kaybetmeye başlamıştır. Ayrıca savaş masrafları dışında yüklü bir tazminat ödemek zorunda kalınması da zaten iflas halindeki maliyeyi büsbütün batırmıştır.

Abdülhamit'in 1878 ve sonraki 30 yıllık saltanatında bu büyük kaybın etkisi hep hissedilmiş ve suçlu arama manisi de sürmüş gitmiştir. Sultan her fırsatta suçu Mithat'a yükleme -tabii yenilgiden sonra- çabası içinde görülmüştür. Mithat'a saldırısının esası, savaş havasını körüklemiş olmasıdır. Genelde Abdülhamit'in savaşa karşı olduğu bilinir. Osmanlı kumandanları içinde Abdülkerim Nadir ve Ahmet Muhtar Paşalar gibi, orduların Rus saldırılarına uzun süre dayanamayacağını düşünenler bulunduğunu E. Kuran belirttiği gibi, kamuoyuna konuyu açık açık yansıtanlar da görülmüştür:

«Yetkili askeri otoriteler oybirliği ile belirtiyorlar ki bir Rus işgali halinde İmparatorluğun başarıyla savunulması için Türk kuvvetlerinin yerleşme şekli tamamen yanlıştır.» (Levant Herald, başyazı, 1.II.1877)

Daha ilerde göreceğimiz gibi, savaşın kazanılabileceğini düşünenler ise hiç de az değildi. Abdülhamit'in daha savaşın birinci ayında kendi kendini «Gazi» ilan etmesi düşünülmesi gerekli bir noktadır. Bu, insana, Türk orduları hiç olmazsa Balkanlar'da uygun bir savunma hattına çekilip çözülmeseydi ve Avrupa arabuluculuğu gelene kadar dayansaydı, Abdülhamit'in olaydan kahraman olarak çıkmayı da düşünmemiş olmadığını göstermektedir. Ayrıca o döneme ait muhtıralarında çoğu kez Rusya'nın

saldırı için bahane aramış olduğunu belirtmekten de geri kalmamıştır (s. 47). Üssü İnkılâb ve Zübdetül Hakayik gibi savunmasını yapan eserlerde de savaşın kökeni Kırım'a ve 1870 Fransız yenilgisinden sonra Karadeniz statüsünün değiştirilmesine bağlanmıştır. Herhalde emperyalizm sözcüğünü bilselerdi onu kullanırlardı.

Mithat ise, kendisi sürüldükten sonra Londra Konferansı önerileriyle barış fırsatı gelmişken bunun reddinin bu sonuca sebep olduğunu bir mektupla basında açıklamıştır (Stamboul, 5.XII.1877)

Bu vesileyle Abdülhamit'in başlattığı bir diğer kampanya, Berlin'deki başarının kendi politikası sonucu olduğu hakkındaki savıdır. Bismark'ın Osmanlı delegelerine «Kongrenin Osmanlı Devleti için toplandığı zannına kapılarak kendinizi aldatmayın, Ayastafanos Avrupa devletlerinin çıkarlarına dokunur maddeleri içermeseydi aynen kalırdı» şeklindeki sözleri durumun hiç de böyle olmadığını kanıtlar. Ama Abdülhamit, özellikle morali yıkılmış topluma biraz umut şırınga edebilmek ve kendi yerini de güçlendirmek için bu propagandaya şiddetle sarılmıştır. Berlin Antlaşması'ndan iki gün önce (11.VII. 1878) Tercüman-ı Hakikat şunları yazıyordu:

«Ricalden bazılarının, artık ruhunu kaybetmek derecesine varmış olan milletin vücuduna, dudaklarına gülsuyu ve zemzem sürmeyi düşündükleri sırada Sultan Abdülhamit abıhayat sürüp (canlandırmıştır) (...) Artık Ruslar'dan korkmuyoruz.»

Bir süre sonraysa yenilgi zafer gibi anlatılıyordu:

«15-20 milyonluk Osmanlı Devleti'nin 70-80 milyon nüfuslu ve Kırım Savaşı'nda dört muazzam devlete karşı koyan bir devlet ile yeke yek savaşabilmekle (elde ettiği başarı)...» (12, VI.1879)

Bu moral şırıngası sadece içerdeki ayrılıkçı eğilim-

lere karşı değil, Berlin Kongresi kulislerinde başlayan miras pazarlıklarına karşı da gerekliydi. Berlin'de İngiltere, Rusya, Avusturya hisselerini almışlar, Fransa ve İtalya açıkta kalmışlardı. Bismark açıkça Tunus için Fransa'ya göz kırpmıştı. Ayrıca 1856 Paris Aantlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupa'nın güvencesi altına alınmışken, 1878'de bundan hiç bahsedilmemişti. Osmanlı yöneticileri de artık devletin kendi kaderiyle başbaşa bırakıldığını biliyorlardı. Moral şırıngalarına rağmen Tercüman-ı Hakikat şunu da yazmaktan geri kalmıyordu:

«Uygarlığın hakşinaslığından hiçbir şey beklemeyerek kendi kuvvetimizden beklemeliyiz. Zira uygarlık dünyasının var olan sorunları dostane hâl için bir girişimi daha olursa maazallah!..» (6.VIII.1878)

Bu maazallah = Allah korusun sözcüğü hiç de yanlış kullanılmamıştı, çünkü artık Avrupa devletleri Osmanlı Babıâli'ye bir şey kabul ettirmek için ordular da göndermiyorlardı. Birkaç savaş gemisinin Osmanlı sularında görülmesi yeterli oluyordu. 1879'da İngiliz gemileri reformlar için görününce Abdülhamit gerçekten büyük korkular geçirmişti. Ve istenilen ödünleri hemen kabul etmişti. Bu davranış o kadar çabuk farkedildi ki, bir başyazar 1880'de «Artık 'Türk gibi kuvvetli' yok. 'Türk gibi zayıf' demeliyiz, bir donanma gösterisi Türkiye'nin her şeyi kabulü için yetiyor» (F, 19.IX) diye yazıyor ve aynı gazete ertesi yıl Tunus olaylarının doruğunda «Türkiye'de iş yaptırabilmek için bir zırhlının tepesinde Fransız bayrağının görünmesi yeterlidir» diyebiliyordu. (F, 1.VII. 1881)

1897'de karada Türk kuvvetleri karşısında perişan olan Yunanistan, iki zırhlısıyla boğazları ablukaya alıp denizde Osmanlı gücünü felce uğratabilmişti.

1901'de Lorando-Tubini borç olayında, parayı ödemeye kalkışan Abdülhamit, Fransız savaş gemileri Midilli gümrüğünü işgal edince bütün koşulları kabul etti.

1902'de yabancıların Osmanlı sularında avlanması yasaklanınca, Trablusgarp sularındaki sünger avcılarını korumak için bir Yunan savaş gemisi yollanmıştı.

1903'de ABD'nin İskenderun konsolosu, koruması altındaki bir Ermeni'yi polis tutuklayınca protesto etmiş, konsolosluğu kapatıp Beyrut'taki Amerikan askeri gemisine çekilmişti. San Fransisko adlı kruvazörün İskenderun önünde bir görünmesi, işin özür dileme ve konsolosun istediği gibi çözümlenmesiyle kapanmasına yetmişti.

1906'da Hicaz demiryolu dolayısıyla Osmanlı askeri Tabah'ı işgal ettiğinde, İngiltere Babıâli'yi protesto ederken donanmasına da Pire'de toplanma emri verdi. Bu da sorunun İngilizler'in istediği şekilde kapanmasına yetti.

Donanmayla tehdit olayı öylesine alışkanlık haline geldi ki, Müslüman olup Adanalı Türk sevgilisine kaçan bir İtalyan kızı için İtalyan donanmasının, İzmir'de yasalara aykırı çalışan bir Yunanlı'nın dükkânını açtırmak için Yunan donanmasının Osmanlı karasularında gösteri yapacağı haberleri hemen ortalıkta yayılabiliyordu. Osmanlı'dan korkan kalmamıştı.

Abdülhamit'in «Ruslara vermemek için canımı veririm» dediği ve zamanında dünyanın üçüncü ya da dördüncü gücü olduğu ileri sürülen, Sultan Aziz'in devleti borçlara batırarak kurduğu Osmanlı Donanmasının, bu olaylar sırasında hiç boy göstermemesi akıl alır gibi değildir. Bahriye Nazırı Hasan Paşa yönetiminde Haliç'te çürümeye terk edilmiştir. Kanımızca bunun iki sebebi olabilir:

1) Abdülhamit'in, donanmanın kendisini tahttan indirmede kullanılabileceği korkusu. Bu gerekçeyi biz ikinci derecede sayıyoruz, çünkü kara kuvvetlerinin katkısı olmadan hiçbir tahttan indirme gerçekleşemezdi.

2) Abdülhamit'in dışarıya karşı silâhlı direnç göstermeme, kışkırtıcı durumuna düşmeme, barışçı görünme ilkesi.

Bunlara bir de Selim Deringil, vükelânın Abdülhamit'e uyarılarında (1882 Mısır olayı vesilesiyle) donanmanın 1839'da Firari Ahmet Paşa tarafından Mısır valisine teslimine benzer bir oluşumun tekrarına karşı dikkatli bulunulması yolundaki hatırlatmalarını da eklemektedir.

İki sebepten hangisi daha ağırlıklı olursa olsun, bu tutumun sonucu, bütün Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'le Karadeniz'in yarı kıyılarına sahip olan devletin deniz güvenliğini diğer devletlerin insafına bırakmış olmaktadır. Abdülhamit döneminde Arnavutluk'tan Yemen'e kadar çok büyük ölçülere varan silâh kaçakçılığı hep bu denizlerden yapılmış, ayrılıkçı güçler silâhlanmalarını bu sayede gerçekleştirmişlerdir. Trablusgarp (1911-12) ve Balkan savaşlarında bu gücün eksikliği şiddetle duyulmuştur.

Donanmayı çürümeye bıraktıran anlayışın daha çok Abdülhamit'in kışkırtıcı görünmeme isteminden doğduğu inancımız, onun bu ilkeyi dış politikasının temeli saymasından kaynaklanmaktadır. Aşırı Abdülhamit övgücüleri, onun dünya politikasının akışını etkilediği ve hatta o olmasa barışın tehlikeye girebileceği savını ileri sürmüşlerdir. Safca ve dünyayı değerlendirmeden yapılan bu iddia, Abdülhamit politikasının kaçınılmaz bir yöntemini, durmadan ödün verme yöntemini perdelemek için kullanılan bir taktikdir.

Olaylardan 25-30 yıl geçtikten sonra not ettirdiği anılarında Abdülhamit, hep savaşa karşıtlığının felsefesini savunmuştur:

«Ben savaşın milletim için afet olduğunu, tahta çıktığımdan ayrıldığım güne kadar dikkatten uzak tutmadım.. Filibe olayını (Doğu Rumeli) savaşsız geçirdiğim

için uzaktan yakından ne kadar eleştiriye uğradım. Yunanla savaşı kabul ederken o kadar düşünmüş idim ki, bu lüzumlu ve haklı endişeleri bile aleyhimde bulunanlar türlü türlü şekil ve anlama sokarak bir yalan dolan aracı yaptılar (...) Tunus ve Mısır meselelerini de birer savaş bahanesi saymak fikrinde değildim (...) Tunus'ta ısrar etseydim belki Suriye'yi, Mısır'da inat gösterseydim muhakkak Filistin'i ve belki Irak'ı kaybederdim (...) Sözde kalmış egemenlikleri koruyacağım diye gerçek egemenlikleri tehlikeye koymak caiz değildi (...) Doğu Rumeli'nin Bulgarlar'a bırakılması zaafım değil, sırf bir isimden ibaret kalmış olan bir egemenlik hakkı namına sonucu meçhul ve karanlık bir savaşa girişmeyi ben tehlikeli gördüm (...) Büyük devleti şiddetli sarsıntılardan korumak için arasıra küçük fedakârlıklar gerekliydi.»

Kendi sözlerinin de kanıtladığı gibi Abdülhamit'in ödün vererek savaşı dolayısıyla parçalanmayı önlemekten başka bir ilkesi yoktu. «Küçük fedakârlık» dediği ödünler de bazan Doğu Rumeli olabiliyordu. Buna karşılık nüfus çoğunluğu Rum olan Girit'te ısrar etmiş, Tesalya'yı kolaylıkla bırakmıştır. Doğu Anadolu için Vambery'e hiddetle boğazını tutarak «Bu kafayı boynumdan koparabilirler fakat oraları asla İmparatorluğumdan koparamazlar» diyen Abdülhamit, diğer yandan Yemen'de 1.5 milyon Türk askerinin büyük kısmının yok olmasına göz yummuştur. Görülebileceği gibi kendisine düşen görev ödünün şekil ve zamanını saptamaktan başka bir şey değildi. Bunda bile seçme hakkı çoğu kez ona bırakılmıyordu.

Loranda-Tubini olayı bu açıdan iyi bir örnektir. Mahkemece tasdik edilmiş borçları ödemeyi Abdülhamit red edince Fransız Elçisi İstanbul'u terk etmiş ve donanması Midilli'yi işgal etmişti. Tehdit karşısında Osmanlı Devleti sadece borçları ödemeyi kabul etmekle kalmadı. Askıda-

ki İstanbul limanı anlaşmazlığı, Adapazarı bataklığı işi gibi bir sürü iş de anında çözüldü. Hatta ek olarak Fransız okullarının bazı hakları onaylandı, dini kurumların gümrük bağışıklığı onaylandı, 1894-96'da zarar gören okulların tamirine izin verildi, gelecekte yapılacak tesis ve tamirlere izin verildi. Kalde Patriği'nin seçimi onaylandı. Kısacası eskisinden daha çok avantaj sağlamış oluyorlardı. Nitekim Fransız meclisindeki tartışmalarda, bu olayla «Kapitülasyonların tekrar canlandırılması» olarak değerlendirilmiştir.

Konuyu derinine incelemiş olan Thobie şu görüşleri ekler:

«Asıl önemlisi kuvvete her başvurulduğunda Sultan'ın baş eğeceği ortaya çıktı. Bu zorlama politikasından yararlanan sadece Fransa olmadı. Le Temps, bu enerjik eylem sayesinde bütün Avrupa İstanbul'da yedi yıldır kaybettiği otoriteye yeniden kavuştu, diyordu.»

Özetlersek, Abdülhamit dış politikasının başarısı dünya politikasına yön vermesinde değil, Avrupa'da olanları iyi izleyip, birilerinin ayağına olabildiğince az basmayı sağlamaya çalışmasındadır. Yani diğer konulardaki gibi dalgalandırmamayı, kışkırtıcı olmamayı yeğlemesindedir. Ve bunun için gerekirse büyüklüğüne bakmadan her tür ödünü vermeyi kabul etmiştir. Bu politikayı en iyi şekilde Refi Cevat Ulunay, «Bu gözler neler gördü?» isimli anılarında özetlemiştir:

«Abdülhamit'in 33 sene süren saltanatı bir 'İdare-i Maslahat' siyasetiydi, aleyhte neticelenebilecek meseleleri pamuk ipliğine bağlardı.»

Bu yargımız, Abdülhamit politikasını yüzde yüz yerdiğimiz anlamına alınmamalıdır. 19. yüzyılın başından beri Osmanlı devleti, Avrupa hükümetleri arasındaki dengenin insafına bağlı olarak yaşıyordu. Bu insafı devam ettirmek için de Tanzimatçıların politikasında temel ilke

ödünden kaçınmamak olmuştu. Olayları tarihin merkez-çevre ilişkileri açısından değerlendirecek olursak, 15-17. yüzyıllarda merkezde olan Osmanlı Devleti'nin artık çoktan çevreye itilmiş olduğunu ve yönlendirmenin merkezi tam olarak işgal etmiş olan Avrupa'dan geldiğini görürüz. Abdülhamit de Tanzimatçıların ödüncülük ilkesini uygulamaktan başka bir şey yapmıyordu. Hem de koşullar çok daha kötüleşmişti. 1856'da Paris'te Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü «Avrupa'nın güvencesi» altına sokan politikacılar, 1878'de bunu kesinlikle unutmuşlardı.

İNGİLİZ - FRANSIZ DOSTLUĞUNU BIRAKIP, RUSLA UZLAŞMA, ALMANLA YAKINLAŞMA POLİTİKASINA GEÇİŞ

Napolyon savaşları bittiğinden beri Avrupa'nın fobisi, yeni bir genel Avrupa savaşı çıkması olmuştur. Kırım Savaşı bu yöndeki son olaydır. Ama bu savaş korkusu 1914'e kadar aralıksız devam etmiştir. 1870 Prusya - Fransa savaşı bu konuda bir hayli gerginlik yaratmıştır ve 1870 yenilgisinden sonra Fransa'da başlayan intikam hırsı da Avrupa dengesindeki çıkar dalgalanmalarında önemli bir etken olmuştu. Gruplaşmalarda bu etkenin önemi yadsınamaz. Abdülhamit'in yaptığı, bu gruplaşmaları iyi izlemek olmuştur. Almanya-Avusturya-Rusya (1873 ve 1879), Almanya-Avusturya-İtalya (1879 ve 1882), İngiltere-Avusturya-İtalya (1887), Fransa-Rusya (1892), İngiltere-Japonya (1902) anlaşmalarından başka iki düzineye yakın gizli ve açık anlaşmalar ve deklarasyonlarla, başta Afrika olmak üzere sömürge paylaşma politikaları da saptanmıştı. Hattâ 1884 Berlin Konferansıyla Afrika için tam bir paylaşma sistemi de kurulmuştu.

Afrika üzerindeki yoğun çabalar Osmanlı Devleti için

özel bir önem taşıyordu, zira üç tarafından tehdit altında olan devlet ilk kez güneyden de saldırıya açılmış oluyordu. Büyük Sahra ve Sudan'da İngiltere ile Fransa'nın giriştikleri sömürge kapma yarışından, İtalya'nın Hicaz ve Yemen'in karşısındaki Afrika sahillerine el koymasından kuşkulanmamak olanaksızdı. Sadece zararsız kısımları açıklanan, gizli maddeleri çok yıllar sonra öğrenilen anlaşmaların bir çoğunda, kesin çizgilerle Osmanlı Devleti'nin paylaşılma projeleri yer almıştı. Bunların bazıları gününde de öğrenilmiştir. Nitekim yatırım ve imtiyaz girişimleri sırasında, devletlerin kendi bölgeleri üzerinde hassas davrandıkları çok görülmüştür.

Başlangıçta Abdülhamit İngiltere'ye karşı hep uyuşma yanlısı olmuştur. Ama onu muhteşem izolasyonundan çıkarmak için Kıbrıs'ı rüşvet vermesine karşılık, Londra hükümetinin Berlin Kongresi'nde Bosna - Hersek'in Avusturya'ya verilmesini önermesini hazmedememişti. Bir muhtırasında, Kıbrıs'ı vermesine rağmen bir şey değişmemesini aldatılma gibi değerlendirir. Oysa Abdülhamit'in hatası, İngiltere'nin herşeyi Hindistan açısından değerlendirdiğini unutması oluşturur. İngiltere, Doğu Anadolu ve Ermeni sorunlarıyla ilke olarak reformlar için ilgilendiğini belirtirse de, gerçekte bunun Hindistan politikası açısından etkisinin ağır bastığı elçi raporlarında da görülür. (Layard, 4.12.1877) Abdülhamit İngilizlerden Kıbrıs'ın karşılığını beklerken 1880 seçimlerinde iktidara «Türkler taslarını taraklarını toplayıp Avrupa'dan gitsinler sloganının sahibi Gladstone'un gelmesi işleri büsbütün karıştırdı. Liberal liderin tedavi kabul etmez bir Türk düşmanı olduğunu Abdülhamit de biliyordu. 26.9.1877'de, başlarında kendi üçüncü mabeyncisi Mehmet Bey'in de bulunduğu bir grubun «Osmanlı Milletinden İngiliz Milletine» hitaben düzenledikleri ve

İngiliz elçisine sundukları bir bildiride, bu husus açıkça belirtiliyordu:

«...düşmanımız Gladstone'dur... ve biliyoruz ki, Gladstone ve toplantıları önemsiz bir azınlıktan başka bir şey değildir. İngiliz milletinin büyük çoğunluğu bu kandırmacalara aldanmıyor..» (FO. 424/61. No. 3399)

Gladstone artık Türkler'in Ruslar'a duvar olamayacağı inancındaydı ve onları Hıristiyanlar'la durdurma politikasını izleme kararı aldı. Böylece Bulgarlar'a, Ermeniler'e destek vermeye başladı. Hemen arkasından 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı ordularıyla işgal etmesi, Abdülhamit'in İngiltere yönünden bütün hayallerini yıktı. Mısır'ın geri alınması konusundaki pazarlıklar da tarafların birbirine güvensizlikleri yüzünden sonuç vermedi. 1889'da Vambery özel bir konuşmasında Abdülhamit'e «İngiliz dostluğu size gereklidir» dediğinde Sultan şöyle yanıtlamıştı:

«Mısır sorunu varken nasıl olur? Eylemlerinin, kendi halkım ve bütün İslam dünyası önünde onurumu kırdığını görmek istemeyen bir ulus ve bir hükümetle... (Nasıl olur?)... Böyle bir aşağılanmayı kabul etmem, edemem... hukuken mülküm olan yerde yabancı egemenliğine ve geçici işgale asla razı olmam.» (FO. 800/32)

Vambery ayrıca Sultan'ın kendisini, Ermeniler'e yapılan İngiliz yardımları yüzünden de hayli köşeye sıkıştırdığını itiraf eder.

Hicaz demiryolunun yapılışı dolayısıyla Panislamizmin canlandığı korkusu, Akabe körfezi yüzünden Mısır'la çıkan hudut anlaşmazlığı hep İngiliz - Osmanlı ilişkilerinin bozuk gitmesine sebep olmuşlardır.

Abdülhamit'in Tunus'un işgalini (1881) resmen kabul etmemiş görünmesine rağmen, Fransa'ya karşı politikası İngiltere'ye olandan daha yumuşak sürmüştür. İngiliz ticaret ve yatırımları azalırken Fransızlarınkilerin

artmasının bunda rol oynadığı düşünülebilir. Nitekim Osmanlı Bankası da Fransız hissedarların daha hakim olduğu bir kurum haline gelmişti. Ayrıca, İngiltere Avrupa politikasından kaçarken Fransa'nın Rusya'ya yakınlaşması ile burada daha aktif rol oynaması da Abdülhamit'i daha çok ilgilendiriyordu. Bir diğer husus da, Fransa'nın İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesine karşı olmasıydı. Bütün bunlara rağmen Fransız - Osmanlı ilişkileri de bir sürü bunalımdan geçmiş, hattâ Fransız donanmasının Osmanlı limanlarını işgal etmesi olayları bile yaşanmıştır.

Abdülhamit'in dış politikasında özel bir dikkati gerektiren iki öğeden birincisi Rusya ile sürdürdüğü dostluktur. Dostluk deyimi yanlış anlaşılmamalıdır. Abdülhamit Çarlığın güneye inme amacından ve Ermeniler'i kışkırtma yöntemlerinden asla vazgeçmediğini hiçbir zaman unutmamıştır. Ancak bütün Avrupa'nın kendisini Rusya ile başabaş bırakmış olduğunun bilinciyle, açık düşmanlık göstermek yerine «zahiri bir dostluk» göstermenin daha uygun olacağına karar vermiştir. Ayrıca Rusya'nın elinde, Osmanlı iç işlerine karışmak için de iki legal öğe vardı: Savaş tazminatı ve Doğu Anadolu reformları.

Abdülhamit, kendisi gibi bir otokrat olan Çar ile direkt bağlantı kurarsa, çok partili ülkelerdekilerden (İngiltere ve Fransa) daha kolaylıkla anlaşmaya varabileceğini hissetmişti. Nitekim daha Ayastafanos Antlaşması sırasında bile, tazminat konusunun Çar'la Sultan arasında doğrudan ilişkiyle çözümlenmesi ilkesini kabul ettirmişti (Madde 4). Çar'a bir kere çengel attıktan sonra, aradaki uzun tazminat çekişmesi dönemlerine rağmen Abdülhamit yeteneğini gösterip, bir barışçı ortam yaratmayı başarmıştır. Çar'ın her yıl Kırım sahilinde Livadiya sayfiye kentine gelişinde Abdülhamit'in özel bir temsilcisini hediyelerle yollaması gelenek olmuştu. Bu politikayı Abdülhamit o kadar iyi işletmiştir ki, 1879 yılı so-

nunda Fransız elçisine, İngiltere'nin Rusya'ya göre kendisine daha sert davrandığını, bunun ülkenin bağımsızlığı ve saygınlığı ile bağdaşmadığını söyleyebilmiştir. (Layard, 1.12.1879)

Temel sorunlara hiçbir etki yapmamakla birlikte hükümdarlar arasındaki bu yakınlaşma İngiltere'yi son derece rahatsız etmiştir. 1889'da İstanbul'a Sultan'la görüşmeye gelirken öğrenmesi için Vambery'e İngiliz dışişlerinin ulaştırdığı soruların en önemlisi, neden Türkiye'nin Çanakkale Boğazı'nın korumasını çok güçlendirirken İstanbul Boğazı'nda hiçbir önlem almadığıydı. Vambery'nin İngiliz ajanı olduğunu bilen Abdülhamit bu soruya şöyle yanıt vermiştir: «Çanakkale'nin öncelikle tahkimi bir rastlantıdır... İngiltere'ye karşı bir davranış değildir. Ruslar'ın Karadeniz'deki her kayığının ve her küreğinin sayısını bilirim... Amaçlarını da bilirim. Eğer İngiliz yakınmalarına hak versem, İtalya'nın da, Avusturya'nın da, Yunanistan'ın da benzeri yakınmalara hakları çıkar ve kendilerine düşmanlığım olduğunu düşünebilirler. Buna karşı kuzeydeki tek deniz gücü olan Rusya, Boğaziçi girişini tahkim edersem ne der?» (FO. 800/32, 4.12.1889)

Aynı konuşmada Sultan'ın, heyecanına hakim olamayarak, evinin tartışmasız sahibi olduğunu ve iki kapısına (Çanakkale ve Boğaziçi) istediğinde ve gerekince anahtar ve kilit ısmarlayıp takabileceğini, ilgisini önce sağ ya da sol kapıya yöneltmesine kimsenin karışamayacağını belirttiğini de ekler.

Abdülhamit'in dış politikasındaki ikinci ilginç öğe olan Almanya politikasının bu bağımsızlık ilkesinden doğduğunu İlber Ortaylı şöyle anlatıyor:

«Ulusalcılık akımları, iç ayaklanmalar ve dış müdahaleler yüzünden hızla toprak kaybeden İmparatorluk; dış politik güçler arasında denge oyunlarına başvurarak yaşama dönemine girdi». Politik bir bağımsızlık ve sınır-

sız özgür seçim söz konusu değildi. Ülke yönetiminin bu dönemde Avrupa devletleri arasındaki uyuma ve uyuşmazlığa göre biçimlendiği açıktır. Ancak Osmanlı devlet yönetiminin bu dönemde İran, Çin gibi bazı yarı sömürge İmparatorluklara göre belirgin bir tercih şansı söz konusudur. Gerçi bağımsız bir mali ve iktisadi birim olabilme konusunda tercih şansı yoktu ama, emperyalist devletler arasnda istediği gibi bir seçim yapma şansı vardı. Daha başka bir deyişle dünya siyasal konjonktöründeki oynamalar, Osmanlı yönetimine her an hangi emperyalist devlete dayanacağı konusunda bir şans veriyordu ve Osmanlı yönetimi bu fırsatı kullandı. Memleket İran ve Çin gibi belirli nüfuz bölgelerine ayrılmamıştı. Bu nedenle ülke yönetimi her zaman «ehven-i şer» bir güçlü devlet aramak ve ona yaslanmak şansına sahip oldu. Almanya bu durum sonucu ülkemizin tarih sahnesine çıkabildi.»

Daha sonra da Abdülhamit'in Alman politikasının pek dengeli sayılamayacağını belirtir ve örnek olarak, Fransızlar'ı kızdırmak için Alman İmparatoruna Filistin'de Katolikleri himaye hakkını verdiğini (geleneksel olarak Fransızlara ait olan bir hak) fakat Almanya'nın Anadolu'da koloniler kurma teşebbüsünü haber alınca küplere bindiğini anımsatır. Almanlara bu yönelişte, orduyu ve diğer birçok kurumu Alman kontrolüne sokmasına rağmen Abdülhamit'in çevresinden hattâ Jön Türkler'den daha dikkatli olduğu kanısındadır, Ortaylı. Daha Alman İmparatoru'nun 1889'daki ilk gezisinden önce Osmanlı topraklarında Alman etkenliği öylesine artmıştı ki, bu yeni rakibi Fransızlar «Türkiye'nin su baskını ve çekirge baskını gibi bir Alman baskınına uğradığını» ileri sürmüşlerdir. (F, 3.VII.1888).

Hele İmparator'un 1898'deki ikinci ziyaretinde Abdülhamit'in Halifeliğinin kuyusunu kazmağa çalışan İngiltere ve Fransa'nın aksine, onu 300 milyon Müslüman'

ın lideri, kendisini de onun dostu ilan etmesi, kuşkusuz Abdülhamit'in sonuna kadar Alman politikasından ayrılmamasında büyük etken olmuştur. Böylece, kendisinin açıktan yapmaktan korktuğu Hilafet propagandasını, İngiltere ve Fransa'nın karşı duramayacakları bir Avrupa gücünün yapması, kuşkusuz son derece işine gelmiştir. Bu sebeple Almanlar Çin Müslümanlar'ını teskin için bir heyet göndermesini istediklerinde hemen kabul etmiştir.

Arazi kayıplarına rağmen Abdülhamit'in Avusturya'ya ılımlı davranmasında da Almanya, özellikle Bismark'ın rolü olmuştur. Alman Başbakanı iki ülke arasında Avusturya'nın bulunduğunu ve ancak onunla iyi geçinirlerse daha güçlü bağlantılar kurulabileceğini anımsatmıştı. Abdülhamit'in bu politikaya, sonunda Üç İmparator İttifakına (Almanya, Avusturya, Rusya) katılmaya davet edilmeyi bekleyerek uyduğu anlaşılıyor. Çağırılmamaktan pek şikâyetçi olduğunu da Ortaylı ekliyor.

Bu da gösteriyor ki Abdülhamit sanıldığı kadar tarafsız bir politika sürme yanlısı değildi, ama istediği ortamı bulamamıştır.

Bunlar dışındaki Avrupa devletleri ve ABD ile ilişkiler ise, kapitülasyonlar çerçevesinde ticaret ilişkilerinden oluşuyordu. Önce kapitülâsyonları temel alarak Osmanlı devleti ile bağlantı kurmak öylesine doğal hale gelmişti ki, Rusya'yı yendiği için Doğu'nun kurtarıcısı gibi İslam dünyasında karşılanan Japonya bile önce bu hakları istemiş, bu yüzden karşılıklı elçilik kurulması hayli gecikmiştir.

Balkan devletleriyle olan ilişkiler ise, Avrupa hükümetlerinin kontrolu altında bunların çıkarlarına uygun şekilde yürümüştür. Bulgaristan ve Yunanistan'a toprak olarak verilen ödünler hayli sorunlar yaratmıştır. Bu ikisinin bazen Avrupa'dan destek alarak, bazen de onları da aşarak yapmağa kalkıştıkları oldu bittiler Abdülha-

mit'i son derece güç durumlara sokmuştur ve bu küçücük devletlere bile ödün vermek zorunda bırakmıştır.

Berlin Kongresi'nde Rusya'nın isteğine karşın kurulan ve Balkanlar'ın en stratejik öneme sahip geçitlerine de sahip olan Doğu Rumeli vilayeti, yarı özerk statüsüne rağmen fiilen padişaha bağlı olduğundan Osmanlı güvenliği için önemli bir öğeydi. Bulgaristan Prensliği daha kurulur kurulmaz burasını toprağına katma oyunlarına başladı. Rusya destek vermeyince İngiltere'ye yanaşarak bunu gerçekleştirmeye çalıştı. 1885 Eylül'ünde de bir oldu-bitti ile isteğine ulaştı. Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletleri harekete geçirerek işi çözmek ve doğrudan silâhlı müdahale yoluna girmemek politikasını izleyen Abdülhamit, sonuçta burayı bırakmak zorunda kaldı. Hem de haklı olduğu bir konudaki bu korkak davranış Yunanlılar'a da cesaret verdi. Berlin Antlaşması çerçevesinde Yunan hududunun düzeltilmesi maddesi uyarınca Tesalya Yunanistan'a 24.VII.1881 anlaşmasıyla verilmişti. Doğu Rumeli olayı sırasında o da Epir ve Güney Makedonya'yı almaya kalkıştı. Hatta askeri hareketlerde de bulunduysa da kolaylıkla durduruldu.

Neden aynı kararlılığı Bulgarlar karşısında göstermediği yolundaki eleştirilere Abdülhamit'in, genelde savaşa karşıt olduğu şeklindeki yanıtı doyurucu olmamıştır. İhtirası hiç bir zaman frenlenemeyen Yunanistan 1897'de şansını Girit ve Makedonya'da aynı zamanda denedi. Girit'e asker çıkarıp Yunanistan'a katıldığını ilan ettiler, aynı zamanda da Makedonya'da savaşı başlattılar. Uluslararası politik destek Yunanistan'a karşı olduğu halde savaşa son derece zorlukla karar verdiğini Abdülhamit anılarında açıklar. Ama üç hafta içinde Osmanlı orduları Yunanlıları perişan edip Atina'ya girebilecek duruma gelince sonsuz bir sevince kapılmıştır. Bu sayede elde ettiği prestij, onu İslam dünyasında en yüksek nok-

taya getirmiştir. Buna rağmen, savaş sonrası yapılan antlaşma uyarınca, Girit özerkliğinin ilanı (21.XII. 1898) Rum prensin 11 yıl sürecek valiliğine başlaması, adanın kendi meclisi ve bayrağının kurulmasıyla Osmanlı Devletine bağımlılığı pamuk ipliğinden de daha hafif kalmıştır. Böylece 1897 zaferinden bile yeterince yararlanılamamıştır.

KAPİTÜLASYONLAR İÇİNDE YÜRÜTÜLEN LİBERAL EKONOMİ DÖNEMİNİN YOZLAŞTIRICI ETKİSİ

Politik alandaki ödüne dayalı uygulama ile ekonomi alanındakini birbirinden ayırmamak gereklidir. 1882'ye kadar Osmanlı'dan alacağı toprakları alan Avrupa bundan sonra daha çok ekonomik paylaşma yöntemini işletmiştir; ve çoğu kez politik baskılar, ekonomik çıkarları sağlamak için kullanılmıştır. Suçlusu olmadığı borçlar ve kapitülasyonlar kadar, kendi ekonomi anlayışı da bu bağımlılığı pekiştirmekte rol oynamıştır. Bu anlayış, politik olarak halkın devlet ve padişah için olduğu, ekonomik alanda ise devletin tüccara ortam hazırlayan niteliğinin önde tutulmasına dayanır. Bu liberalizm, bütçeyi dengeleyip masraf ve yatırımları kısarken girişimi tüccara-sermayeye (tabii çoğunlukla yabancı) bırakmaya dayanır. Gerçi üretimi artırmada ilk adımlar bu dönemde atılmış ise de, ülkede sanayi bulunmadığından bütün umut tüccarın sağlayacağı dışsatıma bağlıydı. Devleti politik yöntemlerle kurtarmak, bağımsızlığına kavuşturmak amacının karşısında ekonomik bağımlılığın giderek artmasından kuşkulanmamak eğilimi Abdülhamit'in bütün saltanatı boyunca sürmüştür.

İktisadın da bir bilim olduğu inancı, Fünunu Maliye ve Mülkiye mekteplerinde bunun okutulmasına başlan-

masıyla, Abdülhamit döneminde başlamıştır. Ancak yapılan eğitim tam bir liberalizm savunuculuğuydu. Devlet, Avrupa'daki büyük çaplı korumacı politikaların varlığına dokunmamış, topraklarındaki tüccarı kontrola almak da asla düşünülmemiştir. Abdülhamit'in politika ile ekonomi arasındaki bağımlılığı bilmediği de söylenemez. Çoğu kez birincideki kararlar ve sonuçları ikincinin ödünleriyle düzenliyordu. Belki de bu bağımlılığın bilincinde olduğu için liberal ekonominin tartışmasını resmen asla gündeme getirmemiştir.

Yerli tüccar, sanayici ve basın ise, doğrudan zarar görmenin bilinciyle konuyu tartışmışlardır. Hattâ ticaret odalarında bile tartışılmıştır. Kapitülasyonlar yüzünden doğan eşitsizliklere çatılmıştır. Yerlinin (sonra İttihatçılar döneminde milli olacaktır) korunması düşüncelerini ileri sürenler çıkmıştır. Bunların tabandan gelen bir bilinçlenmenin ilk işaretleri olduğu anlaşılıyor. Ancak yönetimden bir yankı bulmamışlardır. Abdülhamit'in anılarındaki İttihatçıları eleştirmeye yönelik «Milli ticaret namı altında üç beş kişiyi zengin etmek» şeklindeki sözleri bu anlayışının kanıtıdır. Artı ürünün hep dışarıya gitmesinin aracısı olmaktan, dolayısıyla kazancın da dışarıya akmasını sağlamaktan başka bir rolü bulunmayan, ticaret açığını hep artıran bu sistemi değiştirmek için zamanında herhangi bir girişim görülmez. Hatta Tanzimatçılar'da bulunan Hayriye Tüccarı oluşturma fikrinin bile onda bulunduğunu söyleyemeyiz.

Abdülhamit rejiminin ekonomi alanında büyük adımlar atamamasına sebep olan başlıca etken, varlığında kendi suçu bulunmayan kapitülasyonlardır. Zamanında, karşılıklı uygulanmak ve ticareti geliştirmek iyi niyetiyle tanınmış olan haklar, Batı'nın ilerlemesi, Doğu'nun da kendi içine kapanmaktaki ısrarı sonucu tek taraflı bir çıkar mekanizması haline gelmişti. 1838 ve sonrasında

imzalanan ticaret anlaşmalarıyla geçici olarak tanınması gereken bazı hakların, kapitülasyonlar çerçevesinde sayılması sonucu, ekonomik alanında ölçüsüz bir kendi kendini sınırlama ve piyasalarını dışarıya açma dönemine girilmişti. Öyle ki, artık gümrüğü ve vergiyi saptama bile Batı'nın onayına sunuluyordu. Kapitülasyonlarla Avrupalılar'a tanınan hakların Abdülhamit dönemindeki durumu iki grupta toplanabilir:

1) Kendi uyrukları arasındaki kovuşturmaları yapma -Osmanlı topraklarına girme, kalma ve transit özgürlüğü- Din ve ticaret serbestliği -Gayrimenkul alma özgürlüğü- Osmanlılarla olan olaylarda konsolosluk temsilcisi bulundurma yetkisi -Evlerin dokunulmazlığı- Mirasta kendi yasalarının uygulanması.

2) Ticari anlaşmalar sonucu kapitülasyon niteliği kazanmış olan uygulamalar: Osmanlı devleti topraklarına hiçbir zirai ya da sınai ürünün ithali yasaklanmayacaktır -Tütün, tuz, silâh, top, barut, av tüfeği bundan hariç tutulmuştur- İthalât ve ihracat gümrük resimlerinin saptanması tek taraflı yapılamaz.

Kapitülasyonlara Yeni Osmanlılar çatmışlar, Mithat'ın zamanında -kuşkusuz anayasal bir rejim kurmanın karşılığı olarak- sistemi kaldırma düşünceleri oluşturulmuştur. Ordu'nun sözcüsü Hakikat 1876 sonunda şöyle yazıyordu:

«Eskiden ihracattan yüzde 12, ithalattan yüzde 5 gümrük alırdık; sonra ihracatı yüzde 1'e indirdik, ithalâtı yüzde 8'e çıkardık. Bunun sonucunda gümrük gelirleri yüzde 8 azaldı. Gümrük sistemi mutlaka değişmelidir. Yılda kaybettiğimiz en az bir milyon lira, devletin borç faizi olan bir milyonu karşılar. Ticari anlaşmalar sadece Avrupa'ya yaradı. Sistem değiştirilmelidir.»

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonların kaldırılmasını her istediğinde gelen karşılık, reformları yapıp Avrupa

ile aynı düzeyde olduğunu ispatlamasının istenmesi olmuştur. Anayasa başarılı da olsa bu yüzden Avrupalılar yine de onu geçerli saymayacaklardı. Babıâli pek nadir olarak konuyu doğrudan gündeme getirebilmiştir. Politik ya da ticari çıkar konularında kolaylıkla birbirine düşman kesilebilen Avrupa hükümetleri, kapitülasyonlar konusunda aklın almayacağı bir dayanışma içine giriyorlardı. Böyle durumlarda, Abdülhamit'in de, İttihatçıların da gözdesi olan Almanya'nın bile derhal diğerleriyle birleştiği görülmüştür. Abdülhamit'in saltanatının başlangıcındaki bir olay bu açıdan iyi bir örnektir. Savaşın ilânından sonra Rus uyruklarının haklarını korumakla Alman elçiliği görevlendirilmişti. Şaburof adlı bir Rus'un bir Osmanlı'ya çok yüklü bir borcu vardı. Rus, savaş sebebiyle ülkeden ayrılmak isteyince bu borç sebebiyle resmi makamlar engelledi. Buna rağmen ertesi günü Alman elçiliğinin kavaslarının korumasında limana götürüldü, bir yabancı gemiye bindirildi ve ülkeden çıkması sağlandı. Osmanlı zabıtası bütün bu operasyonları izlediği halde hiçbirini engelleyemedi. Sadrazam Ethem Paşa son derece kızgındı, Almanlar'a çıkıştı:

— Rusya bize savaş ilân ediyor, Rusya'daki uyruklarımız ihraç ediliyor ve Rus yasalarına tabi sayılıyor, ama Türkiye'de oturan Ruslar dokunulmazlık ve ayrıcalık haklarından hâlâ yararlanıyorlar.

— Kapitülasyonlar Avrupalılar'ı korumak için yapılmıştır.

— Savaştığımız bir hükümetin kapitülasyon hakkı olamaz. Tarafsızlar ve dostlarımız için olabilir, ama aynı sırada askerlerimizi öldürenler için olamaz.

Konu bu açıdan hükümet toplantısında da tartışıldı ve ısrar kararı alındı. Ama Alman elçisi kararlıydı. Bu koruma kararının Türkiye'nin dışında Alman ve Rus hükümetleri arasında alındığını, Türkiye'nin tercih hakkı

bulunmadığını, Rus hükümetinin Almanya'yı vekil seçtiğini bildirdi. Böylece Osmanlı devletine, Avrupa dayanışması sonucu, kendisiyle savaşanların bile kapitülasyon haklarını feshedemeyeceği anımsatılmış oldu. (F, 15.V. 1877).

Anayasa kabulü ve savaş durumunda bile kapitülasyonların kaldırılması düşüncelerinin boşa çıkmasından sonra, Muharrem Kararnamesi'yle borçlar sağlam bir ödeme sistemine bağlandıktan sonra, Abdülhamit'in, ekonomik gerekçelere dayanarak kapitülasyonlardan kurtulma yolunu soruşturduğunu görüyoruz. Tercüman-ı Hakikat'te, borç işi halledildiğine göre, yabancı sermayeye kapıları açmak için kapitülasyonların kalkmasına ve gümrük tarifelerinin değiştirilmesiyle posta hizmetlerinin Osmanlı emrine geçmesine Avrupa'nın karşı çıkmaması gereği ileri sürülmüştü. Bu isteğe iş çevrelerinin sözcüleri hemen daima aynı yanıtı vermişlerdir: «Sorun kapitülasyonların kalkmasıyla çözülemez, ne alt yapınız tamam, ne de gerekli yasaları, reformları tamamladınız, böyle bir girişiminiz başarısızlıktan başka bir sonuç vermez.» (L. Herald, 9.1; 7, II ve 14.II.1882).

Konu üzerinde derinine araştırma yapmış olan Jacques Thobie şunları belirtiyor:

«Osmanlı devleti, idari ve politik eylemlerinde bir sınırlayıcılar ağı ile ciddi şekilde köstekleniyordu: Eski borçları karşılamak için, ya da kilometre garantileri için Düyunu Umumiye'ye bırakılmış olan gelirler ve bunlara ek olarak kapitülasyonların cesur ve çoğu kez kötüye kullanarak yorumlanmaları sonucu, Avrupa devletlerinin kendilerine tanımış oldukları ayrıcalıklar.

Abdülhamit iç durumu daha da kötüleştiren bu durumun bilincindeydi (...) Yeni yüzyılın başında bazı oluşumlar (bu konuda) bir girişime uygun görünüyordu. Büyük devletlerin Ermeni krizine ortak ve uygun bir ce-

vap koymaktaki yeteneksizlikleri, Yunanistan üzerindeki zafer, ekonomik imtiyazların aktif araştırmasından doğan değişik milliyetlerin çıkarları arasındaki çekişmeler, Avrupa güçleri karşısında Çin ayaklanmasının aydın Müslüman çevrelerde yarattığı yankılar, Sultan'ı, elindeki zayıf da olsa hâlâ var olan olanaklar oranında, gittikçe azalan eylem özgürlüğünü kurtarmayı denemeye yöneltti.»

Abdülhamit'in ilk denemesi, 8.III.1900 tarihinde, bütün ithalâtta gümrük resminin yüzde üç oranında artırılacağını elçiliklere bildirmek oldu. Uygulama tarihi ile saptanmıştı; oysa antlaşmalara göre önce izin alması gerekirdi. Avrupalı elçiler toplandılar ve bunun aslında «kapitülasyonları yıkma çabası» olduğunda birleştiler ve sert tepki gösterme kararı aldılar. Babıâli'nin şaşkın çabalarından sonra sanki hiç böyle bir nota verilmemiş gibi statükoya dönüldü. Abdülhamit'in girişimi başarısız kaldı.

5.V.1901'de Yabancı Postaların kaldırılması girişimi yapıldı. Bülent Varlık'ın hesaplarına göre o dönemde, bugünkü sınırlarımız içinde kalan yerlerde posta merkezi sayıları şöyleydi: Avusturya 15, Rusya 14, Fransa 13, İngiltere 2, Yunanistan 2, İtalya 2, Almanya 2, Mısır 6, Romanya 1, Polonya 1.Kaldırma kararıyla birlikte trenle yabancı postalara gelen paketler açıldığı gibi, dışarı göndermek istedikleri paketleri de posta idaresi reddetti. Burada da elçiler asıl amacın kapitülasyonlara yönelik olduğu kararını verdiler. Bir kere ödün verilirse sonu alınamayacağını ileri sürdüler. Yabancı postaların çuvalları trene dokunulmazlığı olan bir dragoman kontrolunda gönderildi ve silâhlı kavaslarla yerleştirildi. Ayrıca kent içindeki dağıtımları da silâhlı kavaslarla yaptılar. Diğer yandan Osmanlı posta çuvallarını yabancı gemiler reddettiler. Bu kez ülke içindeki yerli posta hizmetleri de

aksadı, zira bunların dağıtımı yabancı gemilerle yapılıyordu. Mayısın 18'inde Babıâli'nin özür dilemesiyle olay kapatıldı.

Zayıflığını daha da çok ortaya çıkaran bu girişimlerden sonra Abdülhamit, kapitülasyonlar konusunu bir daha resmi şekilde gündeme getirmekten kaçındı.

ÜLKEYİ BORÇLARDAN KURTARIP DÜYUNU UMUMİYE AĞINA TESLİM EDEN ÇABALAR

Abdülhamit'in belini büken ikinci konu, yine kendi suçu olmayan borçlar sorunuydu. Bu konuyu çözümlemede çok daha başarılı oldu. 20.XII.1881 tarihli Muharrem Kararnamesi denmekle ünlü kararla, ana para ve faizleri toplamı 278 milyon lira olan dış borçlar 117 milyona indirildi. Ödeme de bazı devlet gelirleri karşılık gösterilerek düzene sokuldu. Abdülhamit Mısır Hıdivi'nin düştüğü hataya düşmemeye dikkat ederek alacaklılarla özel kişiler olarak pazarlığa girmeye özen gösterdi. Borç anlaşmasında devletleri işin içine sokmak çok daha sık müdahalelerini gerektirebilirdi. Hattâ Rus tazminat antlaşmasını bu yüzden bir hayli oyalayarak geciktirdi ve Avrupa borçları gibi, politikaya etkisi olmayacak bir formüle bağlamayı yeğledi. Gerek sağladığı yüzde 60 oranındaki indirim ve gerekse bunların ödenmesini politik mekanizmaların dışında tutma çabalarında büyük başarı sağladığı yadsınamaz.

Ekonomik öğelerin politikadan etkilenmemesi yolundaki çabalara rağmen kurulan sistemin ekonominin kendisini ne yönde etkileyeceği ise, bu planlar yapılırken düşünülmemiştir. Bu davranış, Abdülhamit'in daha önce bahsettiğimiz aşırı liberal ekonomi anlayışından kaynaklanır; ekonomiyi diğer bütün öğelerden bağımsız saymak, ya da ekonomik alanlarda verilecek ödünlerin daha az

farkedileceği ve daha az tepki yaratacağı inancıyla, politik kayıpları bu ödünlerle kamufle etme yöntemi.

1875'de başlayıp 1881'e kadar alacaklıların temsilcileriyle sürdürülen pazarlıklar sonucunda, hükümetin maliyesi üzerinde kontrol hakkı niteliği taşıyan Düyunu Umumiye (Genel Borçlar) örgütü kuruldu. Borçların düzenli ödenmesini sağlamak için başlangıçta bazı vergilerin Düyunu Umumiye tarafından yönetimi düşünülmüştü. Ancak, özel girişimcilerin resmi yetkiler tanınan bu örgütü, özel girişimciliğin açıkgözlülüğünü kısa zamanda ortaya koydu. Önce bazı vergileri doğrudan toplamaya başladı, sonra Avrupalı yatırımcılara güvenilir bir danışma mekanizması haline geldi. Ülkenin ekonomik ve mali konulardaki yapısı hakkında en sağlıklı bilgilere sahip olduğu için sermayedarların ve yatırımcıların desteğini de sağladı. Kısa zamanda Osmanlı Maliye Nezaretine rakip olacak bir nitelikle ortaya çıktı. 1882'de kontrolunda 2,5 milyon liralık gelir varken, 1911'de 8,2 milyona ulaşarak, toplam kamu gelirlerinin üçte birini kontroluna aldı. 1895'de 4518 memur çalıştırırken 1912'de bu sayı 8931'e ulaşmıştı.

1898'de yüzde 44,9 Fransız, 17,9 Belçika, 12,2 Almanya, 10,9 İngiliz, 4,5 Hollanda, 1,9 Avusturya, 1,3 İtalya hisselerinden oluşan Düyunu Umumiye, tam anlamıyla rakip emperyalist güçler arasındaki işbirliğinin temsilcisi oluyordu. En iyi kâr sağlanacak alanları saptayıp işletmek, rakip olabilecek alanları resmi şekilde engellemek suretiyle devletin mali politikasın fiilen görünmese de, el altından istediği gibi etkiliyebiliyordu. Temelde sadece tahıl ihraç ülkesi olan Osmanlı devletinin ucuz Amerikan buğdayına pazar haline gelmesinde hiçbir koruyucu etkisi görülmedi. Ona bağlı olan tütün rejisinin de tütün ihracatını artırmak amaçlı olmadığı kendi kârlarını azamileştirmek amaçlı olduğu sonradan anlaşıldı.

Rejiyle beraber üretim alanı ve miktarı azaldı. Miktarın düşük, fiyatın yüksek tutulması üreticiye bir yarar sağlamıyordu, eninde sonunda tekelci bir alıcı olan rejinin saptadığı fiyatı kabul etmek zorundaydılar; ama bu fiyat politikasıyla rejinin kârı hep arttı. Ayrıca kilometre başına tazminatların ödenmesini ve kararname dışı 14 istikrazın yönetimini yüklenerek alanını büsbütün genişleten Düyunu Umumiye, Maliye Nezareti'nin de kolay kolay kafa tutacağı bir kurum olmaktan resmen çıkmıştı. Aksine devletin güvenlik güçlerini yanına alarak, kaçakçılığı önleme gibi eylemlerle bu resmi niteliği daha da arttı. Açıkçası, Osmanlı devlet örgütü Düyunu Umumiye'nin jandarması rolünü üstlendi. Düyunu Umumiye'nin de aracılığıyla gerçekleştirilen birçok yatırımın işlemesinde Babıâli'nin bu jandarma görevini kendi vatandaşlarına karşı üstlenmesi resmen istendi. 1904'de Fransız Rıhtım Şirketi'nin, taşıma işlerini kendi hamallarına yaptırtmasına karşı Galata hamallarının engelleme olaylarında, Fransız elçiliğinin temsilcileri depoların anahtarlarına el koydular yani diplomatik dokunulmazlıklarını ileri sürdüler- ve Osmanlı idaresinden düzeni sağlamasını istediler.

İpek böcekçiliği, bağcılık ve balıkçılık gibi bazı kısıtlı alanlardaki girişimlere karşılık Düyunu Umumiye, aslında ülkeye getirmekten çok götürmenin aracı olmuştur. Bir yandan mali bağımlılık artmış, bir yandan da sermaye girdisinden çok kâr gidişi görülmüştür. Hem de devletin resmi desteğiyle.

Düyunu Umumiye'nin kontroluna sokulan alanların bir listesi verilirse ne denli devlet içinde devlet haline gelmiş olduğu farkedilir:

«Tütün, tuz, damga, içki, su avı resimleri; İstanbul, Bursa, Edirne, Samsun ipek öşrü; Bursa, Beyrut, Edirne, İzmir, Selânik gümrük hasılatları, Ankara, İzmir, Kü-

tahya, Ertuğrul vilayetleri öşrü; Düyunu Umumiye'ye bırakılmış yerler dışındaki yerler ipek öşrü, İzmir hububat öşrü (kısmen); kara avı ruhsatname resmi; aylık avlanma ruhsatname resmi; tömbeki satış resmi; Dedeağaç, Drama, Gümülcine, Serez âşârı, Selânik âşâr fazlası; Trabzon, Gümüşhane âşârı; Aydın'ın hububat, incir, zeytin, palamut, meyankökü âşârı; Saruhan, Denizli hububat öşrü; Bağdat, Basra, Yemen gümrük resmi; Havran, Hamâ, Akkâ, Lâzkiye, Şam ve Trablusşam âşârı; Aydın Hüdavendigâr, Selânik ağnam vergisi; Bursa, Karahisar, Karasi hububat öşrü dışındaki âşâr hasılatı, İzmir, Saruhan, Menteşe, Denizli, Biga, Afyon, palamut, zeytinyağı âşârı; Aydın, Kosova, Suriye, Halep, Bağdat, Basra, Yanya âşârının, hasılat fazlaları; Konya, Urfa, Halep âşârı (kısmen).

Ülkeyi en mükemmel bakanlık örgütünden daha etken bir şekilde böylesine saran bir örgüt acaba, Abdülhamit'in de sandığı gibi politikaya hiç karışmayacak bir kurum olabilir miydi? Bunu düşünmek safdillik olur. Ekonomik paylaşmanın ve sömürünün aracı olduğu gibi, yönetimini elinde tutan birkaç yüz Avrupalı da emperyalizmin en önde gelen ajanlarıydı. Düyunu Umumiye yönetimini ele geçirmek için hissedar ülkeler arasında görülen çekişmeler bunu kanıtlar. Biz bu konuda bir tek örnek vermekle yetineceğiz.

1905 yılında İtalyan hisselerini temsilen Düyunu Umumiye yönetimine atanan Alberto Theodoli, anılarında, kendisine nasıl, Trablusgarb'a yönelik yatırımlarda İtalyan çıkarlarını gözetmek ve ülke içindeki gezilerinde İtalya propagandası yapması görevi verildiğini anlatır. İtalya ve Libya için 1911'de savaş başladığı halde Düyunu Umumiye görevlisi olarak Theodoli Türkiye'de kalmış, hatta karanlık bazı çevrelerle ilişkiye girerek, Osmanlı hükümetinin bilgisi dışında tazminat ödenerek

Trablus'un İtalya'ya bırakılması konusunda da girişimlerde bulunmuştur. En az hisseye sahip ülkenin temsilcisi böylesine politik çaba sarfederse, diğerlerinin neler yapabilecekleri düşünülebilir.

Abdülhamit'in Düyunu Umumiye yöneticilerinin bu oyunlarından kuşkusuz haberi vardı. Hediyeler ve nişanlarla bazılarını yanına çekmeye çalışmıştır, ama ülkeye dal budak sarmış koskoca emperyalist mekanizmasının bu kadar kolayca etkisiz hale getirilmesi olanaksızdı. Nitekim kendisi de 24.IX.1889 tarihli bir muhtırasında şunu belirtmiştir:

«Devlet masraflarının istikraz akdiyle kapatılması kötü olan durumu daha da şiddetlendirir ve hükümet içinde hükümet olan Düyunu Umumiye'nin tüm gelirlere el atmasına sebep olur.»

Bütün bunları bilmesine rağmen Abdülhamit bu korktuğu akıbetten kendisini kurtaramadı. Hem cari harcamalar (özellikle memur aylıkları), hem de yatırımlar (başta demiryolları) için başka kaynak bulamadığından, yeniden borçlanmaya başladı ve Düyunu Umumiye'yi de aracı yaparak daha kuvvetlenmesine sebep oldu. Önce, 1886'da Osmanlı Bankası'yla, cari masrafları karşılamak için alınan dalgalı borçları kapatmak için 6,5 milyon liralık anlaşma yapıldı. Bundan sonra bazen cari harcamalar bazan de demiryolu inşaatı ve kilometre garantileri için yapılan 11 borçlanmayla yeniden 37 milyonluk borç yüklenilmiş oldu. Kuşkusuz bu borçlanmaların Aziz'inkiler gibi lükse yönelik olmaması hatırdan çıkarılmaması gereken bir hususdur. Yine de devletin bir türlü kendi kaynaklarıyla ne cari harcamalarını ne de yatırımlarını karşılayacak duruma gelemediğinin de bir kanıtıdır.

UYGULANAN EKONOMİ POLİTİKASININ SOSYAL VE SİYASAL DESTABİLİZASYONA ETKİSİ

Yatırımların çoğunlukla demiryoluna ve daha çok Anadolu ve Asya vilayetlerine yönlendirilmesi de Abdülhamit'in ülkede daha dengeli bir kalkınmayı arayışının işaretidir. 1856 - 1876 arasındaki demiryolu yatırımları, çoğunluğu Rumeli'de olan, 2164 kilometre demiryolunun inşasını sağlamıştı. Abdülhamit ise 33 yılda 3600 kilometreyi gerçekleştirmiştir. Bunun 3121 kilometresi 1890'dan sonra yapılmıştır. Demiryolunun ilk etkisi, ulaştığı bölgelerin ürünlerinin kolay taşınması sonucu büyük ölçüde artması olmuştur. Böylece Orta Anadolu'nun tahılı ile Çukurova'nın pamuğunda büyük artış görülmüştür. İkinci etken ise bölgelerin askeri savunmasının yepyeni görüşler içinde ele alınmasıydı. Artık olay bölgelerine birliklerin gönderilmesi kolaylaşıyordu.

Masrafları, faizleri Osmanlı bütçesinden çıkmakla birlikte demiryolu imtiyazlarını elde etmek için Avrupa elçileri tarafından yürütülen savaşı Abdülhamit çok çirkin bulmuştur. Yine de «zevkle seyrettiğini» anılarında belirtmiştir. Kendisini politik olarak ezmeye çalışanları yalvarır pozda görmek belki Abdülhamit'in intikam hislerini tatmin etmiş olabilir, ancak işin çok ciddi bir emperyalist çekişmesi olduğu da apaçıktı.

Almanlar İzmir kasaba hattını Afyon üzerinden Anadolu hattına bağlamayı önerince İngilizler ayağa kalkmış bunun çıkarları aleyhine olduğunu ileri sürmüşlerdi. Hele Bağdat hattını Almanlara vermesi (24.XII. 1899) onları son derece rahatsız etmişti. Buradan Hindistan ve Mısır'ın güvenliğinin tehdit altında tutulabileceği gerekçesiyle projeye karşı Fransa ve Rusya da muhalefet başlatmışlardı. Bir Alman sorumlusu, Bağdat

hattının her kilometresi için İngiliz Rus ve Fransızlar'la ayrı ayrı savaşmak zorunda kalmış olduklarını söylemiştir.

Fransa, Almanya'ya verilen her imtiyaza karşılık bir imtiyaz istemiştir. İzmit - Ankara hattına karşı, Yafa - Kudüs'ü, Selânik - Manastır'a karşı da Selânik - Dedeağaç'ı elde etmiştir.

İngiltere'nin fikri, elçisinin bir raporunda belirtildiği gibi, (8.8.1898), Samsun - Ayas ve İskenderun - Kuveyt demiryolu imtiyazını alanın bütün Osmanlı devletine egemen olacağı yolundaydı.

Ruslar da aynı düşüncede olmalıdırlar ki, Rus elçisi Babıâli'den, Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlar'a verilmemesini istedi, aksi halde kendileri de bazı isteklerde bulunacaklardı. Almanlar'dan vazgeçilirse onlar da isteklerinden vazgeçeceklerdi. Geri dönme imkânı olmadığından Abdülhamit Ruslar için Ankara-Diyarbekir hattının kuzeyinde ve Ereğli'den Doğu'ya olan bölgede demiryolu yapma ve işletme alanı olarak ayırdığını ilan etti. Kuşkusuz bunda, 2,5 milyon liralık gecikmiş tazminat taksidinin ertelenmesi bir dereceye kadar rol oynadı. Bu Abdülhamit'in aldığı ödündü. Ama Rus elçisinin tehdidi kolay yutulur şey değildi. İmtiyazı vermezse, Rusya'ya sığınmış Ermeni göçmenleri zorla geri gönderebilecekleri anımsatılmıştı. Eskiden 10-20 bin diye bildirilen bu göçmenlerin şimdi 50-60 bin kişi oldukları ileri sürülüyordu. (FO.78/5102; 22.III.1900) İmtiyazın gerek Doğu Anadolu halkı ve gerekse Jön Türkler üzerinde büyük tepki yarattığı görüldü. Abdülhamit bu sonucu bile bile iradeyi vermişti, tercih hakkı da yoktu.

Demiryolu konusundaki çekişmeleri her alana uygulamak mümkündür. Her liman yapımı, her büyük ihale, imtiyaz bölgesi gerekçeleriyle aynı çatışmaları doğuru-

yor ve Abdülhamit herkesi memnun etmek için ödünler dağıtyordu.

Madencilik alanında da aynı uygulamaların bulunduğunu Donald Quataert'in araştırmasından özetleyerek naklediyoruz:

1870-1898 arasında Babıâli'ye yılda ortalama on kadar maden arama isteği geliyordu. Sonra ilgi birden arttı. 1898-1900 arasında yılda ortalama 139'a çıktı. Bunun sebebi, Avrupa'da yatırım sermayesinin bollaşması kadar maden yasalarının 1886, 1901 ve özellikle 1906'da birkaç kez yabancı yatırımcılar yararına değiştirilmesiydi. Bu yasaların etkisi, 20. yüzyılın ilk yıllarında krom, nikel, lületaşı, kil ve kömürün daha önce Osmanlı tarihinin hiç görmediği miktarlarda çıkarılması oldu. Maden üretimi yaklaşık iki katına çıktı ve 600 bin küsur tondan 1,2 milyona ulaştı. Bunların bazan %90'ı bazan da tümü yabancı şirketlerin kontrolundaydı. Örneğin, petrol çağına dek Osmanlı Devleti'nin en önemli yakıt kaynağı olan kömür tamamiyle Fransız kontrolunda kaldı. Klâsik olarak Osmanlı hükümeti de sermayenin ve işverenin yanında yer alıyordu. 1908'de kömür işçileri greve gittiklerinde hükümet işçiye karşı Fransız şirketiyle birlik oldu. Maden sektöründeki yabancı sermaye yatırımları Osmanlı devletiyle uyrukları arasındaki bağların çözülmesini hızlandırıyor, İmparatorluğun parçalanmasına katkıda bulunuyordu.

Quataert'in, madencilikte olduğu gibi, ekonomik yatırımlardan toplumsal yapıyı parçalayıcı sonuçların çıktığı hakkındaki yargısı hayli önemlidir. Gerçekten her alandaki yatırımlar doğrudan doğruya yabancı çıkarları ön plana alınarak planlandığından, yerli halkın bunlardan yararlanmaları dolaylı oluyordu. Balkan, Ege ve Suriye kıyılarından içeriye doğru yapılan demiryollarının belli bir Avrupa devletinin imtiyaz bölgesinin merkezi

sayılacak bir limanın hinterlandını da ona bağlamak sonucunu vermesi Abdülhamit'te, hatta ondan sonraki yönetimlerde de, limanlardan içeri yönelen demiryollarına karşı allerji yaratmıştı. Bunun için en büyük iki girişimi Bağdat ve Hicaz hatlarının denizlerden uzak durduğu görülür. Ancak bu da ayrılıkçı akımların doğmasını engellememiştir. Aksine Hicaz hattında özel bir eğilim belirmiştir. Ochsenwald, araştırmasında, Hac yollarının korunması geleneğinin özelliğinden doğan ve Abdülhamit'in İslam için birleştirici olması niyetiyle yaptırttığı bu hattın, daha inşaasına başlanmasından önce, bu ayrılıkçı etkinliklerinin sömürgecilerce farkedildiğini, İngiliz arşiv belgelerine dayanarak ortaya koymuştur.

9 Ekim 1898 tarihli askeri haberalmanın bir yazışmasına göre, Suriye ile İran körfezi arasında yapılacak demiryolunun bir savaş anında pek yararlı olamayacağı anlaşılmaktadır, çünkü herhangi bir düşman (Türk, Fransız, Rus) tarafından paraylа beslenecek yerli aşiretlerin kolaylıkla hedefi olup tahrip edilebilecektir. Bu yazıya ek olarak, Musul-Van bölgesinde yaşayan 300 bin Süryani'nin İngilizler'e hizmete hazır oldukları hakkında bir mektup vardır. (FO. 78/5186)

Şam konsolosunun Hicaz hattı inşaatı ile ilgili 30.4.1900 ve 19.11.1902, Cidde konsolosunun 9.1.1902 tarihli raporlarında ise, telgraf hattının topraklarından geçmesine aşiretlerin nasıl karşı çıktıkları, Hicaz Valisi, kumandanı ve Şerif'in hangi pazarlıklar içinde oldukları, hattâ Şerif'in aşiretleri kışkırttığı hakkında bilgiler vardır. Sadece telgraf hattı için bu zorluğu çıkaran aşiretlerin, hacı kervanlarının geçiş rüsumundan ibaret olan yıllık kazançlarını kaybetmelerine sebep olabilecek demiryolunu kendileri için daha da büyük bir tehlike saymaları doğaldı. Nitekim 17 Kasım 1906 tarihli İstanbul'dan gönderilen bir raporda, tren inşaatı çölde ilerledikçe Türk iş-

çilerini ve malzemeyi korumak için gittikçe daha çok askere gereksinildiği belirtiliyordu. (FO. 371/156-39619)

Birinci Cihan Savaş sırasında Hicaz'daki Türk ordusuyla Suriye'dekini biribirinden ayırmak için bu aşiretlerin bol para ve silâhla demiryollarına saldırtıldığı bilinmektedir. İngiliz elçisi O'Connor'un daha 23 Mayıs 1901'de Hicaz demiryolunun «eninde sonunda İngiliz ellerine, İmparatorluğun önemli bir anayolu olarak kalacağı» yolundaki ermişcesine yargısı, emperyalizmin önlem almaktaki etkenliğini kanıtlaması açısından dikkati çekicidir. İngiliz hükümeti kuşkusuz, Hicaz'ın bütün gelirinin Osmanlı hazinesinden çıktığını biliyordu. 1300 mali yılında (1884-85) kendisi sadece 1,5 milyon kuruş gelir sağlamış gerisi kalan 24 milyon kuruş Babıâli'ce gönderiliyordu. Sürre Alayı için ayrılan 8 milyon kuruşun çoğu Mekke ve Medine dışında harcanıyordu. 3,6 milyonu yiyecek alımına, 1,254,000 kuruşu Bedevilere veriliyordu. Bu geliri kaybetmek korkusunun aşiretleri telaşlandırması doğaldı. Hicaz demiryolu inşaatına başlandıktan sonra Havran, Hicaz ve Yemen bölgelerinde ayaklanma ve çatışmaların artmasında, dış kışkırtmalar kadar ekonomik endişelerin de önemli bir rol oynadığını yadsıyamayız.

Yine bu dönemde, dünyada silâh sanayii ve ticareti büyük bir ilerleme kaydederken, Osmanlı topraklarında da bireysel kullanılabilen silâhlar konusunda kaçakçılığın arttığı görülür. Tüfek ve tabanca gibi ateşli silâhların mükemmelleşmesi sonucunda bütün dünya hükümetleri ordularını yeni silâhlarla donatma yarışına katılmışlardı. Osmanlı devleti bile 1886'da 800 bin yeni tüfek ve cephane sipariş etmişti. Küçük Balkan devletleri de ondan aşağı kalmıyorlardı. Kullanımdan çıkan eski silâhların ise dağlık, ya da çöllük bölgelerde geleneksel yaşamlarını sürdüren topluluklarda yaygınlaştığı görülür. Bun-

lar, tabii bulabilirlerse yeni otomatik silâhları elde etmek için büyük fedakârlıklardan kaçınmıyorlardı.

Balkanlar'da sadece Türklere karşı değil, Sırp, Bulgar, Rum, Arnavut, Ulah, birbirine düşman kavimlerin de, görünüşte savunma amacıyla silâhlanmaları vardı. Kafkasyalılar'ın Ruslar'a karşı sürdürdükleri gerilla savaşı devam ediyordu. Diğer yandan Ruslar ve İngilizler Doğu Anadolu'da Ermenileri Türkler'e karşı silâhlandırıyorlardı. Abdülhamit döneminin özelliğini, bu sonuncuların silâhlanmasının aşırı ölçülere varmasının yanısıra genellikle Müslümanlar'ın çoğunlukta olduğu Suriye, Lübnan, Irak, Hicaz, Necd, Yemen ve Fizan bölgelerinde de halkın silâhlanmasının artması oluşturur. Olayın silâh sanayiinin gelişmesinden kaçakçılığına kadarki aşamaları kitabımızın konusunu aşar. Sadece şunu belirtmeliyiz ki, bu ticaretin özelliğini oluşturan, silâhlanmaya istekli olmayanı, düşmanını silâhlandırarak zorlama taktiğinin başarıyla işletildiği gerçeğidir. Güçlü donanmasını adeta yok ederek masraflı bir silâh yarışı yanlısı olmadığını gösteren Abdülhamit, aynı şeyi kara ordusu için yapamamıştır. Hem Almanya'dan uzmanlar getirerek orduya, ülkenin en iyi yüksek eğitim görmüş kadrosunu, subayları kazandırmış, hem de yeni silâhlarla donatmıştır. Hattâ bu da yetmemiş, yabancı devletlerin yandaşları saydıkları halk topluluklarını gizlice silâhlandırmalarına karşı, Müslüman halkın yerel olarak kendilerini savunmalarını sağlamak amacıyla, özellikle aşiretlerden «Hamidiye Alayları» kurdurarak, silâh tüccarlarının oyununa zorunlu olarak katılmıştır. Bu alaylara Doğu Anadolu ve Trablusgarp'ta rastlanır, Arnavutluk'ta ise Müslümanlar'ın Hıristiyanlar'a karşı silâhlanmasına göz yummuştur.

Babıâli 10 Şaban 1279 (1863) yasasıyla silâh ticaretini yasaklamıştı. 1881'de de İran'da aynı kararın alındı-

ğını görüyoruz. Demek ki bölgede yirmi yılda büyük rahatsızlık yaratacak bir silâh yarışı fark edilmişti. Avrupa'da da silâh ticaretinin yasaklanması konferansları görülmüştür (Brüksel 1908, gibi). Bunlar da kendi sömürgelerine silâh girmemesi için çok sık kontrol sistemi kuruyorlardı. Örneğin İngiltere, Hindistan, Afganistan ve İran'a akımı önlemek için ciddi bir ağ kurmuştu. Basra Körfezini özellikle tarıyor ve bura şeyhleriyle bağlayıcı, cezalandırıcı antlaşmalar yapıyordu. Ama bu, İngilizler' in Yemen ve Ermeni ayaklanmalarına yardımını engellemiyordu. Fransa, Cezayir-Tunus tarafına silâh girmemesine çalışır,Libya'daki Senusiler'e kaçak silâh ulaştığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ni sıkıştırırken, Lübnan ve Suriye'deki yandaşlarını besliyor, ayrıca silâh ticaretinin merkezi haline getirdiği Cibuti'den Hindistan'a ve Afganistan'a kaçakçılığı yönlendiriyordu. İşin ilginci, Batı Asya' ya yönelik bu kaçakçılıkta Fransız şirketleri kadar Rus şirketlerinin de aktif olmalarıydı. Ruslar'ın Doğu Anadolu ve Balkanlar, Avusturya'nın ve Yunanistan'ın Balkanlar ve özellikle Makedonya, İtalya'nın Arnavutluk ve Asir-Yemen bölgelerindeki silâh ticaretine katkıları hesaplanırsa, Abdülhamit'in çözmek zorunda kaldığı sorunun büyüklüğü anlaşılır. Kabul etmek gerekir ki, ister Hıristiyanlara, ister Müslümanlara ait o dönemin bütün milliyetçi ve ayrılıkçı eylemlerinin, Avrupalı bir devletle mutlaka bağlantısı vardı.

Abdülhamit devrinde daha çok Makedonya'nın bir barut fıçısı olduğu ileri sürülürse de gerçekte tüm Osmanlı toprakları bir silâh deposu halindeydi. En mükemmel kontrol ekibinin bile bunu kontrol altına almasına olanak yoktu. Her Yunan adası karşısındaki koy bir kaçakçı yuvasıydı, hattâ her hacı adayı bir silâh kaçakçısı olabiliyordu. 1889'da Hac yolunda Bağdat'a varan Müslümanlar'da çok sayıda silâh çıkması ordu komutanlığı-

nı endişelendirmiş ve Vali İngiliz konsolosunu uyarmak gereğini duymuştu. (FO. 602/9, No. 25)

Bu derece yoğun bir silâhlanmanın, ülkeden büyük oranda paranın gizlice kaçmasına sebep olmasının yanı sıra, milliyetçilik gibi akımlara dayanmadan bile çatışmalar yaratması doğaldı. Ekonomik öğelerin (silâh sıringasıyla) sebep olduğu bu destabilizasyon, çoğu kere milliyetçi akımları işletemeyen bağımsızlık ideologlarının baş yardımcısı olmuştur.

TİCARETTEKİ ARTIŞTAN İLERİ GELEN TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE YABANCININ ARACISINI YARARLANDIRAN ÜRETİCİYİ KALKINDIRMAYAN SİSTEM

Bu aşırı silâh kaçakçılığının kanıtlayacağı bir oluşum da, Osmanlı toplumunun eski dönemlere göre daha çok para kazanır hale geldiğini göstermesidir. Gerek iç piyasanın canlanması gerekse dışarıyla ticaretin artması bu sonucu yaratıyordu. 1800 yılına göre 1913'de Mısır'ın ticareti 25 defa, Osmanlı Devleti'ninki ise 15 defa artmıştı. Şevket Pamuk'un verdiği rakamlara göre Osmanlı Devleti için ithalât ve ihracat artışları cari fiyatlarla şöyledir:

	Ortalama yıllık milyon sterlin olarak	
	İhracat	İthalât
1840-42	5,2	5,7
1880-82	15,2	15,4
1909-11	25,9	37,7

Bu artış toplumun kendi iç gereksinmelerinin artmasından çok Avrupa ekonomisiyle bütünleşmesinin ve onun gereksinmelerini karşılama çabalarının sonucu olduğu için, onunla birlikte dalgalanmalara da tabi olmuştur. Abdülhamit saltanatının ilk yarısını kaplayan 1873 -

1896 dünya ekonomik krizi bu yüzden Osmanlı ülkesini de etkilemiştir. 1896'dan sonraki açılış ise iktisadi büyümeyi getirmiştir. Hâkim ekonomilerin isteklerindeki ani değişmelerin de bağımlı ekonomilerde beklenmedik bunalımlar yarattığı görülmüştür. Osmanlı örneğinde, bir süre çok istendiği için üreticinin özellikle yöneldiği kök boyaya alternatif kimyevi boya bulununca, piyasasının birdenbire kapanmasını, Amerika iç savaşı sebebiyle artan pamuk üretiminin barışla birden bire düşüvermesini gösterebiliriz. Demiryolu inşaatları da ekonomik dengenin bölge değiştirmesine sebep oldu. Buna bağlı olarak da işgücünde göç eğilimi arttı.

Kırım, Kafkas ve Balkanlar'dan Anadolu'ya yönelen milyonlara varan göçler dışında, bir de 19. yüzyılın son çeyreğinde kafalarda yaratılan «Amerika hülyası»nın etkisiyle umudunu Yeni Dünya'ya bağlayan kitleler belirdi. 1899-1910 arasında Suriye'den yalnız Kuzey Amerika'ya üçte ikisi erkek 56.909 kişinin gittiği hesaplanıyor. Balkanlar ve Anadolu'dan da çoğunluğu Rum, Bulgar ve Ermeni olarak 1870-1908 arasında 77.400 kişinin gittiği sanılıyor. Bir iddiaya göre 1910'da Paris'te on bin Osmanlı uyruklu vardı. Bunların hemen tamamına yakını Hıristiyan olmakla birlikte Osmanlılıkla ve aileleriyle ilişkilerini kesmemişlerdi. Amerika'da «Turcos» diye anılan bu kitleler yolladıkları paralar, yazdıkları mektuplar ve çıkardıkları çok sayıdaki gazetelerle geride kalanları çok etkilediler. Özellikle, Amerika'daki, devletin en güçlünün yaşamasına izin veren özel girişimcilik savaşının adalet içinde geçmesini sağlayacak «Gece bekçisi Devlet» niteliğinin daha hâlâ var sayıldığı ortamda, Yeni Dünya için her anlattıkları, Abdülhamit'in halkın devlet için olduğu formülüyle çatışma yaratmak durumundaydı.

Buna, sağlık hizmetlerinin çağdaşlaşmayla nüfus artışını hızlandırmasını da eklemek gerekir. C. Issawi'ye

göre o dönemde Avrupa'da nüfus artışı binde 7 iken Mısır, Irak, Suriye'de yüzde 16, ve Türkiye'de yüzde 15 ile Asya'dan ve Afrika'dan daha yüksekti. Bunların sonucu toplumsal yapıda yüzyıllardır olmamış bir değişme görülüyordu. Örneğin Irak'ta 1864-71'de zirai üretim 147 bin sterlin iken, 1912-13'de 2,9 milyona çıkmıştı ve üçte ikisi dış pazarlara satılıyordu. Mohammed Salman Hasan'ın araştırmasına göre bu değişikliği sağlayan yasa ve düzenin hükümet kontrolü altında yavaş fakat kesin yerleşmesi sonucunda, göçebe aşiretlerin çapul kazancı kârlı olmaktan çıkmış yerleşik hayvancılık ve tarıma yönelmişler, 1860'da sadece 100 dönüm olan ekili arazi 1913'de 1,6 milyona çıkmış, göçebe nüfusu 1867'de yüzde 35 iken 1930'da yüzde 7'ye inmiş, tüketim ithalâtı da şehirlerde kişi başına yarım dinardan (1860), üç dinara (1910) çıkmıştır.

Yarım yüzyılda görülen bu büyük değişiklik Avrupa'ya daha yakın olan Balkanlar, Anadolu ve Suriye'de kuşkusuz daha da büyük ölçülerdeydi. D. Chevallier, 1832'den 1861'e kadar iç karışıklıklar içinde yaşayan Suriye'nin ondan sonra 1914'e kadar sakin bir dönem yaşadığını ve sürekli bir iktisadi büyüme gösterdiğini belirtiyor: Avrupa sermayesi girmiş, Beyrut gelişmiş ulaşım ve bankacılık hareketleri artmış, ve 1880'lerde yerli sermaye artık kendi özerk yatırım alanlarını aramağa başlamıştır. Yani orta sınıf belirmeye başlamıştı.

Anadolu ve İzmir'de olduğu gibi artık sadece Avrupa'ya aracı olmakla yetinilmiyordu. Kapitülasyonlarla kaybedilenin farkına varılmıştı, örneğin pamuğu ihraç yerine işleyip pamuklu haline getirme düşünülüyordu. Hemen hemen aynı yıllarda İstanbul'da da sanayi ve ticaretin gelişmesi konusunda, resmi makamların dışında iş adamı kesiminin açık tartışmalara başlaması, sınıfsal yapı hareketliliğinin bütün topluma yayılmış olduğunu

kanıtlamaktadır. 1889/90 yıllarında İstanbul'un Ticaret Odası gazetesi ile Levant Herald, Sabah, Tercüman-ı Hakikat ve Mizan gazetelerinin katıldıkları «sanayi ve ticaretimizin ilerlemesine ne gibi yasalar ve düzenlemelerin yararlı olabileceği» konusundaki tartışmalar çok ilginç bir gruplaşmaya yol açmıştı. Sadece Avrupa sermayesinin sözcüsü Levant Herald'ın tam serbestliği savunmasına ve bütün resimlerin kaldırılması tezine karşılık, Ticaret Odası gazetesi başta diğer hepsi «liberalizm politikasının yalnızca Türkiye'yi ecnebi pazarı yapacağını» savunmuş ve «Osmanlı devletini ecnebi rekabetinin zararlı etkisinden koruyacak bazı önlemlerin alınması gerektiğini» ileri sürmüşlerdir. Yerli mamullere rağbet edilmesiyle yerli sanayiin teşviki yolunda görüşler de ileri sürüldü. Hattâ bu vesileyle, «ziraate mi sanayie mi öncelik verilsin» konusu bile ele alındı.

Bu arada Mizan'ın 27.VI.1889 sayısındaki «Absanteizm - yahut Gurbet» gibi garip bir başlık taşıyan yazının içeriği de konumuz açısından ilginçtir. Absanteizm Fransızcada «sebepsiz olarak ve sık sık iş yerinde bulunmamak» anlamını taşır. Yazıda «Taşradan gelip payitaht batakhanelerinde eğlence, sefahat yolunda cepler dolusu para harcayanların bulunduğu ve ahlâk-ı umumiye adına Zabtiye Nezareti'nin bazı önlemler alması gerektiği» ileri sürülmektedir. Bu yazıdan, taşrada da, hem yeni zengin olan bir tabakanın belirdiğini, hem de bunların artık eski yaşam türüyle yetinemeyip, Batı eğlencelerini arar olduklarını anlıyoruz. Bunun diğer bir anlamı da, yeni gelir dağılımında en alt tabakalara bir katkıda bulunulamazken tam anlamıyla burjuva diye niteleyemeyeceğimiz bir aracı sınıfın belirmeye başladığını gösteriyor. T. Güran'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zirai kredi politikası üzerindeki bir araştırması konuya daha açıklık getiriyor. Güran özetle şöyle diyor:

1863'de ilk kez Mithat Paşa'nın başlattığı ikraz sandığı, 1867'de Memleket Sandıkları Nizamnamesi'yle bütün yurda yayılmış, önce hızla gelişmişse de daha sonra sermayesizlik yüzünden yavaş yavaş çalışamaz hale gelmiştir. Abdülhamit zamanında sermaye sorununu çözmek için öşrün onda biri oranında bir vergi kondu (1883) ve zirai kredilere bir hareket getirildi. 1888'de de sandıklar Ziraat Bankası'na çevrildi. Bankanın şube ve sandıklarının toplam sayısı 1889'da 331 iken 1897'de 435 ve 1910'da 483'e çıkmıştır. Kabili temin sermayesi de aynı yıllarda sırasıyla 42,2 milyon kuruş, 316,3 ve 567,6 milyon kuruştu. 1889 yüz hesap edilirse bu 1344'e varmak demekti. Dağıtılan kredi miktarı ve kredi alanları ise şöyleydi:

	verilen kredi (milyon kuruş)	kredi alan sayısı
1889	16,3	18.200
1898	64,3	90.500
1908	114,3	278,500

Verilen krediler genellikle 500 kuruşun altındaki çok küçük kredilerdi. Ama küçük çiftçinin sorunlarını çözecek bir mekanizma oluşturmadı. Bankanın kredi kaynaklarından gerçekten yararlananlar daha çok şehir ve kasabalı zengin toprak sahipleriydi. Bu niteliğiyle Ziraat Bankası da memleket sandıklarında olduğu gibi küçük köylü üreticilerden sağladığı kaynakları şehir ve kasabalı zengin toprak sahiplerinin lehine dağıtan bir mekanizma şeklinde işliyordu. Yönetim, Ziraat Bankası aracılığıyla zirai kredi ilişkilerini düzenleme ve küçük üreticiyi özel kredi piyasasının yıkıcı etkilerine karşı koruma politikasında pek başarılı olamamıştır. Nitekim Sadrazam Sait Paşa da, sermayeleri daha çok «Mütehaffizan-ı memlekete sermaye olan» Ziraat Bankası'nın kapatılarak yeniden her bölgede yerel denetim altında işle-

yecek sandıklar kurulmasının daha yararlı olacağını ileri sürmüştür. Sonuçta özel kredi piyasasının egemenliği etkilenememiştir.

Engin Akarlı, Abdülhamit'in ziraati kalkındırmaya yönelik köklü girişimlerine karşın, uyguladığı ekonomik politikanın ve yöntemlerin, nasıl aksi sonuçlar verdiğini şöyle özetliyor:

«Abdülhamit, devletin gerçek kurtuluşunu ülkenin tarımsal üretim potansiyelini artırmakta görüyordu (...) Bir yandan dış borç yükü ve kapitülasyonlar, bir yandan da dünya buhranı, devletin elini kolunu bağladı (...) Buna rağmen, Abdülhamit döneminin vilâyet salnamelerinin ve başka verilerin incelenmesi, tasarlanan alt yapı yatırımlarının o şartlarda bile hiç de küçümsenmeyecek bir ölçüde gerçekleştirilebildiğini göstermektedir. Bunu sağlayabilmek için Abdülhamit, imtiyaz usulünü, yani belli bir projeyi sürekli bir işletme tekeli karşılığında ihale etme usulünü geliştirmiştir. Bu ihalelerde Abdülhamit'in öngördüğü bir siyasi ilke, projenin gerektirdiği teknolojiyi sağlayabileceğini kanıtladığı takdirde imtiyazın Osmanlı uyruklu kimselere verilmesiydi. Bir başka siyasi ilke ise, belli bir bölgede o yabancı şirketle aynı uyruklu başka bir şirkete imtiyaz tanımaktan kaçınılmasıydı. Abdülhamit böylelikle ülkenin yabancı devletler arasında iktisadi nüfuz bölgeleri halinde parsellenmesini önlemek istiyordu.

Ne var ki, ortaya bir imtiyaz borsası çıktı. Büyük rüşvet ve yolsuzluk ağları kuruldu. İmtiyazı alan Osmanlı uyruklu kimseler bunları yabancı şirketlere satabildiler. Hattâ imtiyazlar zaman zaman devletlerarası büyük sorunlar haline getirilerek Osmanlı hükümeti amansız bir baskı altına alındı. Büyük kapitalist devletler arasında tam bu sıralarda yepyeni bir boyutta alevlenen dünya pazarlarını paylaşma savaşı Osmanlı ülkesinde

bir imtiyaz kavgasına dönüştü (...) Ülkede yabancıların açıkça hak iddia ettikleri iktisadi nüfuz bölgelerinin oluşması da önlenemedi. Almanya Anadolu'ya; Avusturya, Yenipazar ve Selanik'e; Fransa, Suriye yöresine; İngiltere, Irak, Yemen ve Bahreyn yöresine; İtalya, Libya'ya göz diktiler. Elbette bu Abdülhamit'in beklediği bir sonuç değildi. Yabancıların çıkarlarını dengeleyerek zaman kazanalım, bu arada devleti güçlendirelim derken, devletin büsbütün karmakarışık açmazlara sürüklenmesini önleyememişti. Son yıllarında, Almanya'nın gittikçe artan nüfuzuna da set çekmek istedi. Ama öyle görünüyor ki, biraz da bu yüzden devrildi.»

KİTLEDEKİ TEPKİNİN EŞKİYALIĞA, ONUN DA KOMİTACILIĞA DÖNÜŞMESİ - HALKIN TELGRAF ARACILIĞIYLA SULTANLA DOĞRUDAN İLİŞKİ KURMAYA ÇALIŞMASI

Ekonomik yapının dengesiz olarak gelişmesi ve alt ve orta tabakalar arasındaki farkın büyümesi toplum yapısındaki gerginlikleri artırıyordu. Halk tabakası, Müslüman - Hıristiyan farkı olmadan aynı sefaleti yaşıyor ve buna bir çare de gösterilemiyordu. Halkla doğrudan ilişki ilkesini koymuş olan Abdülhamit, bir yandan felakete uğrayanlara yardım edecek mali olanaklara sahip olmadığından, diğer yandan da Yıldız'a saklanıp halkla doğrudan ilişkiyi kesmiş olduğundan, bu olaylar karşısında etkilenmediği duygusunu yaratıyordu. Saltanatı süresince ülkenin her tarafından gelen açlık ve kuraklık şikâyetleri, bazı doğal felaketlerde yardımların yetersizliği, zaten baskı rejimi altında ezilen bu kitlelerde daha büyük tepkiler yaratıyordu. E.Z. Karal (VIII/494) şu örnekleri veriyor:

«1880'de, Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de meydana gelen kuraklık, halkın çaresizliğini bütün çıplaklığıyla

göstermiştir: Musul'da halk pamuk tohumu yiyor, iş hayatı durmuş, hırsızlık ve cinayet artmış, gündüz ortasında bile adam soyuluyor. Sokaklarda, iskelete dönmüş paçavralar içinde insanlar 'açım, açım' diye feryat ederek ölüyorlar. Çocuklarını satan aileler bile var. Ölü hayvan eti yiyenler, hayvanlar ile beraber otlayan insanlara rastlanıyor.

Doğu Anadolu'da kaza kaymakamlarına, muhtaç olanlara hükümet depolarından ucuz fiyatla zahire satılması emrediliyor. Kaymakamlar, ağalara zahireyi satıyor, onlar da yedi, sekiz misli fiyatla halka satıyor. Halk, açlıktan zahire depolarını basıyor. Hükümet kuvvet gönderip geri alıyor. Alaşehir'de, Pasinler'de halk otlamaya çıkmaktan başka çare göremiyordu.»

Yönetimden umudunu kesen halk kitlelerinin eşkiyalık ve soyguna başvurdukları görülüyordu. 1889'da bir Avrupa'lı gözlemci şöyle yazıyordu:

«Makedonya'da, Epir'de, Trakya'da, Küçük Asya'da gerçek bir terörizm hüküm sürüyor. Günün ortasında köy ve kentlere giriyor ve birçok evi talan ettikten ve direnmeğe kalkışanları öldürdükten sonra, ileri gelenleri ya da çocuklarını kaçırıp dağlara götürüyorlar, sonra da fidye istiyorlar. Eğer kaçırılanların akrabaları isteneni yapmakta acele etmezlerse, esirlerini insafsızca öldürüyorlar. Köylü tarlaya gidemez hale gelmiştir. Esnaf kasabaya gidip alış-veriş yapamıyor, toptancı malını alamıyor. Köyle kentin bağlantısı kesildi.» (F, 20.VIII)

1906'da da İngiltere'nin Bursa Viskonsülü, 33 yıldır oturduğu bu kentte eşkiyalığın bu derece yoğunlaşmış olduğunu görmediğini şaşkınlıkla belirtiyordu. (FO-371/155-33077).

Kaçırma olaylarının yerlilerden yabancılara çevrilmesi, olaylara Avrupa'nın da ilgisini artırdı. İlk kez 1880'de Selânik yakınlarındaki çiftliğinden, eski İngiliz

albayı[illegible]dan Synge'in kaçırılması olayıyla karşılaşıldı. İngi[illegible]lek bir vatandaşının bile hayatına önem verdiğini, askeri gemilerini Selânik limanına göndererek ve işe bizzat elçinin karışıp Rum Niko'nun çetesine fidye ödeyip Synge'i kurtararak gösterdi. Daha sonra İngiltere'nin Rodos Konsolosu'nun oğlunun (1884), Amerikalı Miss Stone ile Fransız Alphonse Mille'nin (1901) ve bir sürü Fransız ve Avusturyalı demiryolu memuru ve mühendisinin kaçırılmaları, Avrupa kamuoyunda sert tepkilere yol açtı. Yerli olayları jandarma takibiyle çözümlemeye çalışan yönetim, bu yabancı kaçırmalarının politik sorunlar yaratmasından huzursuzdu. Devlet ihalesi olan demiryolu inşaatlarının güvenceye alınamaması, yabancı yatırımcıların korkular içinde olması, beklenen yabancı sermaye girdilerini frenleyebilirdi.

Abdülhamit bu soruna çözümü, yabancılar için fidyeleri devletin ödemesi uygulamasını getirerek buldu. Ancak bunun, Avrupalı insanın üstünlüğü gibi Tanzimatçılarda eleştirilen bir anlayışı canlandırmasının yanı sıra, eşkiyayı daha da cesaretlendirmek ve diğer yandan bazı düzenbazları düzmece kaçırmalar planlamaya yöneltti. İtalyan Solini (1891)'nin fidyeyi eşkiya ile paylaşmak üzere anlaştığı iddiaları hayli rahatsızlık yarattı. Hele Miss Stone olayında işin içine «evde kalmış kızın eşkiyaya aşkı» gibi bir temanın -yanlış ya da doğru- sokulması, devletin ciddiyetle fidye ödediği olayları komediye çevirdi. Nitekim 20. yüzyılın başlarında Avrupa'nın eğlence merkezi Paris'teki vodvil tiyatrolarında bu tür eserlere çok rastlanmıştır.

Abdülhamit'in bu tür olaylardaki davranışının yumuşaklığı Avrupa'da bile dikkati çekmiş ve eleştirilere sebep olmuştur. Haziran 1891'de Sinekli-Çerkesköy arasında İstanbul trenini yoldan çıkarıp, birinci sınıf yolculardan beşini kaçırıp 10 bin lira fidye isteyen Atanas

adlı Rum çeteciye bunun hemen Sultan tarafından ödenmesi karşısında, Abdülhamit'i insaflı yargılayan nadir kişilerden olan Vambery bile patlamıştı:

«Padişahın iyilikseverliğine övgü için İslâm dünyasında bir ses lâzımdır; ölüm cezası gerektiren durumlarda nazırları ondan imza koparmayı başaramazlar. Bu aşırı yumuşaklık ülkenin büyük ulaşım yolları için haylice sakıncalı olmaktadır. Avrupa belki Makedonya haydutları için kakızlama cezalarının yeniden konulmasından memnun olmayacaktır, ancak Orient-Express'in yolcuları, Atanas ve hempalarının bir mahkeme kararıyla mahkûm edilip idam edildiklerini işittikleri gün kuşkusuz biletlerini çok daha iç rahatlığıyla satın alacaklardır» (Westermann's Monat Hefte'den, F, 22.VIII.1891)

Bu davranış, eşkiyalık eylemlerini politik amaçlara bağlı gösterme çabalarının da artması sonucunu yarattı. Eylemlerini tamamlayan fidyelerini alanlar hemen Yunan ya da Bulgar sınırını aşıp güvenceye kavuşuyorlardı. Yunan ve Bulgar hükümetleri bunların Balkanlar'daki destabilizasyonu sağlamalarından uzun vadede çıkar umuyorlardı. Gerçekte sadece Osmanlı Devleti'ne yönelik değil, birbirlerine yönelik terörist eylemlerin de araçları haline gelmişlerdi. Böylelikle eşkiyalıktan komitacılığa geçen yol açılmış oldu ve hangi niteliklerinin ağır bastığını anlamak da olanaksızlaştı. Kendi topraklarındaki eylemlerinde eşkiya sayılırken yabancı topraklarda komitacı sayılıyorlardı. Fransız gazeteci Emile Berr, bölgede yaptığı geziler sonunda şöyle yazıyordu:

«Makedonya'da Bulgar, Sırp ve Yunanlılar arasındaki eşkiyalık büyük ölçülere gelmiş olup arkalarında resmi güçler vardır (...) Şöyle bir öykü anlatıyorlar. Bir gün Bulgar Başbakanı Stambulof'a postayla gönderilmiş bir kesik kulak verdiler. Ekindeki notta bunun ajanı X'in kulağı olduğu ve eğer 200 altın öderse vücudunu

sağsalim geri alabileceği belirtiliyordu. Stambulof para verecek durumda değilim, ben de onlara Yunanlı Dryas'ın oğlunun burnunu yollarım diye düşündü. Bu oğlanı Sırp jandarmalar tutuklayıp Bulgarlar'a teslim etmişlerdi. Aynı akşam burnu kestirip yolladı ve kısa süre sonra biri burunsuz diğeri kulaksız iki kişi değiş tokuş edildi.» (F, 8.XI.1901).

Olayların yakın tanığı, Makedonya jandarmasında uzman olarak bulunan İngiliz Albayı Elliot'un İngiliz elçisine anlattıkları ise, Yunan-Bulgar çekişmesinin Türkiye'yi de işe sokmak amacıyla nasıl kullanıldığını ortaya koyuyor. (FO-371/155; 14.X.1906). Albay, Kavala'da durmadan artar şekilde Bulgarların öldürülmesini Drama Rum metropoliti ile Kavala'daki Yunan konsolosunun birlikte düzenlediklerini belirtiyor ve işin garibi çözüm olarak Yunanlılar'a karşı sert davranmadığını iddia ettiği Drama mutasarrıfı ile Kavala kaymakamının değiştirilmelerini öneriyordu. Konuyu sadrazama götüren elçiye, Sadrazam, sadece Drama metropolitinin değil, Grevena, Castoria, Koritza rahiplerinin de bu kışkırtmalarda rol oynadıklarının saptandığını, bu sonuncunun üzerinden suçlayıcı belgeler çıktığını, ayrıca İstanbul'daki Patrikhane'nin resmi organı Ekleziyastika Alitia gazetesinin de kışkırtıcı yazılarıyla bu eylemleri desteklediğinin saptandığını, Türk görevlilerin ise ellerinden geleni yaparak olayları bastırmaya çalıştıklarını söyledi. Elçi raporunda, bunun üzerine mutasarrıfla kaymakamın çekilmelerini istemekten vazgeçtiğini belirtir.

Balkanlar'daki eşkiya-komitacı karışımı eylemlerin Ermeniler'e de örnek olduğu yadsınamaz. Bütün bu eylemlerin gerçek amacını en özlü şekilde Meşveret yazarı ortaya koymuştur:

«Ermeni ve Makedonya ihtilâlci komiteleri her zaman itiraf etmişlerdir ki, Türkiye'deki ayaklanmalar sa-

dece Avrupa'nın dikkatini çekmek ve müdahalesini sağlamak için yapılmaktadır. Avrupa'nın tatsız bir alkolik gibi, uyanmak için bir uyarıcıya ihtiyacı olduğu kanısındalar. Bu uyarıcı olmazsa, onu güçsüz, hayatsız ve Müslüman dünyasına karşı herhangi bir şey yapmaktan aciz sanıyorlar.» (1.XII.1902).

Gerçekten daha ilerde ayrıntıyla bahsedeceğimiz, Ermeniler'in Doğu Anadolu'daki eylemlerinde de, 28.IX. 1895 İstanbul olaylarında da, 26.VIII.1896 Osmanlı Bankası baskınında da amaç buydu. Bu tür girişimlerin, diğer cemaatlere de cesaret verdiğini, Fransız elçisinin 25.II.1897 tarihli raporundan anlıyoruz:

«Girit olaylarından basında bahsedilmesinin yasaklanmasına rağmen (...) İstanbul'un Rumlar'ı, ayaklanmanın heyecanlı öykülerini ve Yunan birliklerinin hareketlerini öğreniyorlar. Atina komitelerinin eylemsiz olmadıkları anlaşılıyor ve Babıâli'nin Yunan gazetelerinin ülkeye girmesini yasaklamasına rağmen özel muhabirler ve Yunan ajanları bütün Hellen'ler arasında heyecanlı bir hareketliliği yaşatmayı başarıyorlar. Merkezi Atina' da bulunan ve Kral Jorj nezdinde büyük etkinliği bulunan «Milli Savunma Cemiyeti» (Herhalde Etniki Eterya) nin, gereğinde Türkiye'deki bütün Rumlar'ı ayaklandırmak için İstanbul'a 30 bin Türk lirası gönderdiği söyleniyor. İstanbul Rumları'na son günlerde 1200 revolverin dağıtıldığı ve İzmir'deki tütün rejisi, kaçak tütün araştırırken, içinde dört bin revolver bulunan balyalar ele geçirildiği haber veriliyor. Hiç kuşkusuz aynı şekilde gizli silâh sokmalar başka yerlerde de yapılmaktadır. (...) Geçen Ramazan'ın 15'inde eğer Sultan Eski Saray'a karayoluyla gitseydi, geçeceği yol üzerine dizilmiş olan Rumlar'ın büyük kısmının ona saldırmak için hazırlanmış olduklarını da güvenilir kaynaklar belirtti.»

Unutmamak gerekir ki az sonra Türk-Yunan savaşı

çıkmıştır. Eğer Türk orduları kazanmayıp da yenilseydi, İstanbul'da neler olabileceği düşünülebilir. Tamamen terörist amaçlı bu girişimlerin yönetimin düzeltilmesi, ya da reformların sağlanmasına değil, Türk-Hıristiyan cemaatlerinin daha da düşmanlaşmasına, daha uzlaşmaz hale gelmesine yönelik bilinçli eylemler oldukları açıktır.

Buna karşılık, gerçek anlamda yerel yolsuzlukları üst yönetime ulaştırmak amaçlı kitle hareketlerine 20. yüzyılın ilk yıllarında bol bol rastlanır. Ülkenin Trablusgarp, Yemen, Beyrut gibi uzak yerlerinden Anadolu'ya kadar her yerinde bunlardan örnekler vardır. Özellikle Anadolu'dakiler, etkenlikleri açısından önem taşırlar. İlki olmasa bile en çok iz bırakanlardan olduğu için Temmuz 1905 Diyarbekir telgrafhane olayı anılmağa değerdir.

Milli Aşiretinin Reisi İbrahim Ağa Abdülhamit tarafından bölgedeki Hamidiye alaylarının başına getirilmiş ve kendisine paşa rütbesi de verilmişti. Asıl amacı Ermeni çetelerinin saldırılarına karşı halkı korumak olması gerekirken, İbrahim, bu kuvvetlerle köyleri basıyor, soyuyor, talan ediyordu. Askeri birlikler karşı çıkamıyor, halk çok sıkıntı çekiyordu. Sonunda ayaklandılar ve Diyarbekir telgrafhanesini ele geçirip telgrafla doğrudan padişahla temas aradılar. İbrahim ve avanesinin askerlikten çıkarılmasını, ülkeden de uzaklaştırılmasını istediler. Her ne kadar saraydan gönderilen soruşturma heyetinin büyük etkisi görülmediyse de, bir süre sonra İbrahim'in Şam'da bir göreve aktarılmasında bu eylemin rol oynadığı da anlaşıldı. Bu olayın önemi, halkla doğrudan ilişki ilkesine göre yönetim sistemi kurma iddiasındaki Abdülhamit'e bunu tamamen unutmuş olduğunu halkın, tek bağlantı aracı olan telgrafa el koyarak anımsatmış olmasındadır. Bundan sonra, telgrafhane işgal edip valilerden, yolsuzluklardan, vergilerden şikayetleri doğrudan padişaha ulaştırma yöntemi pek çok tekrarlan-

mıştır. 1906'da Ankara, Erzurum, Kastamonu, Sinop, Trabzon, Sivas, Kayseri; 1907'de Bitlis, Van, Diyarbekir, Erzurum; 1908'de Sivas ve Diyarbekir'de benzeri kitle olaylarına ve telgrafhane işgallerine rastlanmıştır.

Toplumdaki bu dolgunluğun, boşalma gereksinmesinin derecesini 1904'den sonra ülkenin çok yerinde işçi grevlerinin artmasında da görürüz. Daha önceleri yılda bir ya da ikiyi geçmeyen sınırlı eylemler, 1905'de 5'e (İstanbul ve Balkanlar'da), 1906'da 10'a (İstanbul, Selânik, Balkanlar) çıkar. 1908'de Meşrutiyet'in ilânından sonra, 31 Temmuz ile 5 Aralık tarihleri arasındaki dört ayda ülkenin yüzden fazla yerinde 111 grev yapılmıştır.

ABDÜLHAMİT'İN BÜROKRASİYİ YETKİSİZLEŞTİRİRKEN HALKLA DOĞRUDAN İLİŞKİSİNİ JURNALLERE DAYAMASI

Bu, her yönden ve her açıdan gelen, dış ve iç etkenler kadar kendi ilke ve yöntemlerinde de doğan destabilizasyon karşısında Abdülhamit'in bütün umudunu, devletin tek birleştirici unsuru olarak kalmış olan bürokrasiye ve bu arada orduya bağlamış olması en büyük çelişkisini oluşturur. Padişahla halk ilişkisinin hiçbir aracısız, doğrudan gerçekleşebileceği gibi bir kanıyla sistemini kuran Abdülhamit, Yıldız'a kapanmanın bedelini bürokrasiye daha da çok muhtaç olarak ödemiştir.

Abdülhamit'in Padişah'ın halkla doğrudan ilişki ilkesini uygulamadaki amacı, Babıâli paşalarını ve bürokratlarını(eski deyimle Babıâli istibdadını) aradan çıkarmaktı. Mithat'ın ve Yeni Osmanlılar'ın sürgünüyle başlayan, Aziz olayına karışmış bütün bürokratların birer vesileyle başkentten uzaklaştırılmalarıyla devam eden bu temizliğin savunmasını, Abdülhamit her fırsatta yaptırmıştır. B. Brunswick'e yazdırttığı kitapta «Eğer Osmanlı İmparatorluğu bir gelecek umuyorsa her şeyden önce Sultan yönetici grubun diktatörlüğünü parçalamalıdır» kaydıyla bu konuda ilk yazılı işaret verilmiştir. Tercüman-ı Hakikat'ın daha 6. sayısında (6.VII.1878) bu konuda bir kampanyanın başlatıldığı görülür:

«Tercüman-ı Şark yazıyor ki, bütün felâketler ıslahat konusundaki lâkaydiden ileri geliyor. Sultanlar fermanlar çıkardı ama rical yapmadı. Demek anlaşıyoruz, suç ricalde, ıslahatı yapmadılar (...) Emirlerin yüzde onu yapılsa ıslahat gerçekleşirdi (...) Şehzadelik zamanını öyle zevk safa ve safahat ve israf ile geçirmiyerek vatan ve milletinin selâmeti esbabını düşünmekle geçirmiş olan Sultan Abdülhamit Han (tarafından...) şimdi herkes tecrübe olunuyor, olunacak. İşleri yapacak rical arıyor.»

10 Ağustos sayısında da gezete, Tercüman-ı Şark'a «yenileşmek gereklidir, ta ki bir müstebit padişah yerine hürriyet ve yenilik ihsan buyurmuş olan bir âdil padişaha kavuşan Osmanlı ümmeti bari müstebit memurların keyfinin esiri olmasın» dediği için teşekkür ediyor ve ekliyordu:

«Pek doğrudur, padişahımız bir padişah hürriyetperver oldukları halde memurların istibdatperver olmaları hiçbir suretle uygun bulunamaz.»

1 Eylül 1878'de de Vakit gazetesi, bir yüksek dereceli memurun Standard gazetesinin İstanbul muhabirine demecinde «ben ıslahat isterim ama çoğu diğerleri istemez» demesini ele alarak bu engelleyici aracıların ortadan kaldırılması kampanyasına katılıyordu. Ertesi günü Tercüman-ı Hakikat onu onaylıyordu:

«Padişah ister, halk ister, aradaki çıkarcı istemez (...) Bu zaman öyle birkaç akıllı kişinin keyfine milyonlarca halkın tâbi olacakları zaman değildir. Bu zaman öyle bir yüce padişahın birkaç kişinin ortak entrikaları

arasında bizar olup güçsüzlüğünü itiraf ederek bir köşeye çekileceği zaman değildir.

Bu zaman öyle bir zamandır ki, akıllara hayret verecek ve cihanı ağlatarak güldürüp veyahut güldürerek ağlatacak olan bütün kötülüklerin esrarı ortaya çıktığı ve padişah ile uyrukları arasında doğrudan doğruya kanunun aracılık etmekte bulunmuş olduğu zamandır. Ve böyle bir zamanda kanun sorumluluğu hükmüne tabi olarak çalışmağa söz verenler millet hizmetkârlığında kalıp, ecdatları zamanında olduğu gibi bir istirahat köşesinde efendilik etmek isteyenlere ne padişahın ne de halkın ihtiyacı kalmayacaktır.»

Ceride-i Havadis'in aynı sırada düzenlediği ve savaş sonrasında Osmanlı toplumunu meşgul eden sorulara cevap aramaya yönelik olan ankete Tercüman-ı Hakikat tarafından verilen yanıtlar da bu açıdan ilginçtir: (11. X.1878).

— Devlet-i Âliye'nin geri kalan kısımlarıyla yaşamını koruması neyle olur?

Cevap: Millet denilen vücudu hakikaten var eylemek lâzım gelir.

— Ulusal ilerleme neye bağlıdır?

Cevap: Taassubdan çıkmakla. Bu İslama ait taassup değildir. Keşke İslama taassup etseydik de ilerleyici yanını tutsaydık.

— Islahat olması mümkün müdür? İlerlemeye ve ıslahata engel olan nedir?

Cevap: Her insan ilerler.. Islahat ve ilerlemeyi engelleyen istibdat padişahınki değil, kanun hükmüne uymayanların istibdadıdır.

— Avrupa'nın aleyhimizden lehimize dönmesi neyle sağlanabilir?

Cevap: Aleyhimize döndü[illegible] yapacağız dediklerimizi yapmadık.

— Mevcut olan yasalar yönetimimizi sağlamaya yeterli midir?

Cevap: Yasanın fenası olmaz, anayasa sayesinde gerekirse yenileri yapılır.

— Din, devlet, millet bağlantısı?

Cevap: Din ve millet ikisi dahi birdir denildiği gibi, siyasiyatta dahi devlet ve millet ikisi dahi birdir. Siyasiyatta asıl olan padişah ile millettir. (...) Aradaki vasıtalar hak sadakati ifa ederler.

Bu aracısız ikili sistem içinde milletin rolü hakkındaki görüşü de Üssü İnkılâb'da buluyoruz:

«Sadık Osmanlı uyruklarının hiçbir vakitte bağlı oldukları padişahlarının şahıslarına ve özel hallerine ve kişisel davranışlarına karşı çıkmayıp, sadece Hilafet ve Saltanat makamında hükümdarlık sıfatıyla devlet ve millet işlerine dair olan haller ve davranışlarına dikkat eder bir sadık millet olduğu tarihi olaylarla saptanmış bir keyfiyettir.» (I/214)

Buradaki, milletin padişahı sınırlı da olsa, bir alan içinde değerlendirmesi hakkına yönelik bir anlayış vardır ki, geleneksel padişahın statüsünün tartışılmazlığı anlayışından ayrıldığı görülür. Padişahın milletle doğrudan ilişkili bir sistem kurarken böyle bir değerlendirme hakkını tanıması, aracılar ortadan kaldırılacağına ve milleti temsil eder kimse bulunmayacağına göre doğaldı. Bu yeni anlayışı geçerli kılan padişahın yasalar koyarak milletin eleştirilerini karşılaması oluyordu. Anayasa, yasaları değiştirmek amacıyla konmuştu, dolayısıyla milletin yakınmalarını karşılayacak bir güvenlik supabı da sistemin içine konmuş oluyordu.

Bu sistemin işleyebilmesi için aracılara verilmiş yetkilerin kaldırılması, daha doğrusu yetkisizleştirilmeleri gerekliydi. Bunun için ister sadrazam, vezir, ister vali olsun bütün atamalarda kişilere rutin kararlar dışında her

şeyi padişaha danışmaları gereği anımsatılıyordu. Nitekim Mithat Paşa sürgünden dönüşündeki Suriye ve İzmir valiliklerinde bu yüzden hiçbir icraat yapamamış birkaç kez istifasını vermişti. Hattâ bu yüksek dereceli görevlileri küçük düşürücü davranışlar bile uygulanıyordu. Mithat'a önce İzmir'de cadde inşası ve tramvay şirketi kurma yolunda izin verilmiş, sonra sebepsiz iptal edilmişti. İngilizler'le Mısır için, Ruslar'la da tazminat konusundaki görüşmelerde sadrazamlar, dışişleri bakanları anlaşma yapacak direktiflerle görevlendirilmiş, sonra imzaladıkları belgeler reddedilerek yetkinin sadece padişahta olduğu yabancılara da anımsatılmıştı.

Bir diğer uygulama da taşradaki yöneticilerle yerli ileri gelenler arasında bir denge oyunu yaratmaktı. Yerli ayana bazan sarayla doğrudan telgraf ilişkisi kurmak yetkisi tanındıktan sonra, vali ya da kumandanın o bölgedeki yasalara uygun çalışmalarını bile ödünlerle dengeleme sisteminin, valinin gücünün zayıflama sonucunu yaratmasından başka bir şey beklenemezdi. Bu yüzden çoğu yönetici, yasalara uygun olarak uygulamada bulunup sonradan küçük düşmektense, peşinen yerli güçlerle anlaşma yolunu kurmayı tercih ediyordu. İlk bakışta bu, yerli halkın sesinin dinlendiği kanısını yaratabilir. Oysa vali yerli ayana ödün verirken asıl halk tabakasının haklarını ayaklar altına alabiliyor ve bunu kimse Yıldız'a ulaştıramıyordu.

Sistemin işleyebilmesinin ikinci koşulu ise padişahın kendisinden saklanan bütün bilgilere sahip olmasıydı, bu bir anlamda, Babıâli'ye gelen bilgilerden de fazlasını elde etmesi anlamını taşıyordu. Böylece kandırılmamış olacak, gerçekten Babıâli'yi de kontrol altında tutmuş olacaktı. Bunun yolu önce Babıâli'ye gelen bütün bilgilerin bir kopyasının da Yıldız'a gönderilmesiydi. Zamanla bu da yeterli olmamış, valiler, elçiler, diğer yüksek gö-

revlilerden doğrudan raporlar istenmeye başlanmıştır. Eninde sonunda kararların Yıldız'dan çıktığını farkeden yöneticiler giderek bağlı oldukları bakanlıklara fazla aldırmaz, daha çok sarayla çalışır olmuşlardır. Hele nazırların sadrazama değil de doğrudan saraya bağlı olması ilkesi yerleştirildikten sonra bu uygulama daha da büyük etkenlik kazanmıştr. Giderek Yıldız'ın telgraf merkezi ve bürokrasi kadrosu genişlemiş, herşey oradan yönetilir hale gelmiştir.

Sarayın bu her konuyla ilgilenir merkez haline gelmesi, eskiden beri bilinen bir uygulamanın, jurnalciliğin alışılmamış ölçülerde önem kazanması sonucunu da yarattı. Sarayiçi dedikodularını toplama yeteneğine zaten sahip olan Abdülhamit'in daha tahta çıkar çıkmaz, kendi özel haber alma servisini kurması pek zor olmadı. Mithat'ın konağında, içki alemlerinde neler konuşulduğunu bile «içlerinden birinin, sık sık helâya gidip not ederek padişaha ulaştırdığını» anılarından öğreniyoruz. Aziz'in fazla önemsemediği için çevresinde gelişmeyen jurnalciler, Abdülhamit'te herşeyle ilgilenen bir meraklı bulunca kısa zamanda işi kazançlı bir ticaret haline getirdiler.

Artık basit bir memurdan sadrazama kadar herkes kaleme kuvvet jurnal verme yarışına girmişti. Öyle ki, Beşiktaş Hafızı Vasıf Paşa bile bundan yakınacak hale gelmişti: «Artık bizim gözetleme memurlarımıza iş kalmadı, Sadrazam (Ferit Paşa) bu görevi kusursuz şekilde yapıyor, durmadan jurnal verip duruyor.» Herkes, kuşkullandığı her olay ya da kişi hakkında bilgiler sunuyor ve asıl önemlisi bu dikkate alınıyordu. Sadrazam görevine giderken yol üzerinde arabasından inip bir karakola girmesi bile padişaha ulaştırılıyor, o da Sadrazam'ı (Halil Rıfat Paşa) sorguya çekiyordu. İdrarını tutamayan Sadrazam, çok sıkıştığı hatta bir kısmını da donuna kaçırdığını ispatlayarak kendini temize çıkarabiliyordu. Ya-

hut ta birisi, misafir Alman İmparatoru'nun getirdiği örnek tüfek hediyelerinin kendisine suikast yapılması için kullanılacağını bildiriyor, padişah da hediye sunma programını iptale kalkışabiliyordu.

İşin böyle saçma ve aptalca olan yanından ayrı bir de zavallı zararsız insanlara zarar verir yanı vardı. Kıskandığı, yıkmak istediği kişi hakkında sunduğu bir jurnalle bu sonucu elde etmek zor değildi. Bunun ilginç bir örneği, sarayın gözdesi Rufai Şeyhi Ebülhuda'nın kendisine rakip saydığı Medeniye Şeyhi Zâfir'i jurnalletmesinde görülür. Politik hiçbir ihtirası olmayan, Abdülhamit'e Trablusgarp'e yönelik hizmetler sağlayan Şeyh Zâfir hakkında bir gün Romanya'daki elçilikten bir jurnal gelir. Padişah'ın zaman zaman Cuma selamlığı kıldığı Şazeli dergâhındaki camide bomba patlatılacağı bunda bildiriliyordu. Araştırma yapıldı bir şey bulunamadı ama Abdülhamit bir daha o camiye gitmedi ve Zâfir de bir anlamda gözden düştü. Jurnali Ebülhuda'nın hariciyede elde ettiği bir adam kanalıyla yaptırdığı herkesçe biliniyordu, ama olayın sonunda Ebülhuda'nın yıldızı sönmedi, aksine parladı.

Jurnal konusunun ve korkusunun o dönemde insanların içine ne denli yer etmiş olduğunu anlatmak için ciltler yazılabilir. Biz sadece Ahmet Rasim'in 1904 senesinde Hicaz demiryolunda bir istasyonun açılması törenine gazeteci olarak katılması sırasında olanlara ait anlattıklarını özetle aktarmakla yetineceğiz:

«Heyet Başkanı Turhan Paşa vehimli ve kuşkucu bir kişiydi. Geminin Gelibolu, Midilli, İzmir gibi limanlarda duruşlarında kimsenin dışarı çıkmasına ve kimseyle konuşmasına izin vermiyordu. Bir hadise çıkar korkusu içindeydi. İzmir limanında bulunan İngiliz savaş gemisinin komutanı kendisini resmen ziyaret edeceğini bildirince şafak attı. Saraydan izin almadan görüşmek İngiliz-

ler'e sığındı jurnalinin gitmesine yeter ve yarı yoldan geri çağırılıp tutuklanabilirdi. Onun için hemen kalkıyoruz mesajıyla atlatıldı. Beyrut'ta gemiye bir polis heyeti geldi ve Paşa'nın yanındaki şüpheli davranışlı kişilerden bazılarıyla görüştüler. Sonra aramızda bulunan Alâattin Bey adlı bir kişiyi tutuklayıp götürdüler. Vapurun içini dehşet almıştı!.. Bir tutuklama, hem de politika tutuklaması!.. İçimizden biri bu zavallıyı, Şam'da tutuklu bulunan Müşir Fuat Paşa'yı kaçırmak için gidiyor diye jurnal etmiş!.. Aman Allah, siyasi cürmün o günlerde bundan daha müthişi olamazdı, hattâ hatıra gelemezdi! (...) Şam'da bir bela daha atlattık. Güya Şam'a giriş günü Fuat Paşa'nın tutuklu bulunduğu yerden geçilmiş ve kendisine selâm verilmiş. İkinci Kâtip İzzet Paşa telgrafla cevap bekliyordu. Fuat Paşa'nın kendini değil evini bile görmenin olanak dışı olduğu bildirildi. (...) Dönüş yolunda çoğumuzun yüreği hop hop atıyordu. «Acaba bizi de birer yere sürecekler mi? diye fısır fısır konuşuyorduk». (Vakit, 5. Teşrinsani 1921)

Bu öykü padişahın en güvendiği kişilerden oluşan ve çok önem verdiği mutlu bir tören için geziye çıkan bir heyetin ruhi durumunu yansıtmaktadır. Buna göre sarayın tanımadığı, dolayısıyla şüpheli sayılması pek kolay olan kimselerin duyacakları korku hesaplanabilir. İkinci Meşrutiyet'in ilânında cezaevlerinin hücrelerinde ne için olduğunu bilmeden yıllardan beri yatmakta olan sayısız insan bulunmuştur.

Jurnal mekanizması sayesinde Abdülhamit oturduğu yerden ülkenin en uzak bir kentindeki olayları karşıt grupların kaleminden izlemek olanağını bulabiliyordu. Bunlar yalan da olsa, bir jurnalciyi cezalandırmanın bütün haber alma örgütünü ürkütmek ve kaynaklarını kaybetmek anlamına geleceğini anlamıştı. Bu yüzden yalan jurnal verdiği için cezalandırılmış kişi örneği hiç göste-

rilmemiştir. Anlaşıldığına göre, Abdülhamit böyle davranarak, «savaşmasını bilen üstte kalır, haklı olur» gerekçesiyle, aksine jurnalcileri teşvik ediyordu: Ebülhuda-Zâfir olayında olduğu gibi. Eğer Zâfir de Ebülhuda'yı jurnalleseydi sanırız kaybeden o olmazdı. Başkâtip Tahsin Paşa ile İkinci Kâtip İzzet Paşa'nın durmadan çekişmeleri gibi. Çekiştikleri için yanyana yaşamalarına Abdülhamit izin vermiştir. Aksine anlaşmaya, uyum içinde yaşamaya kalksalardı sanırız ikisi de çok çabuk görevlerinden uzaklaştırılırlardı.

Jurnal mekanizmasının Abdülhamit için, halkla bütünleşmenin ve doğrudan ilişkinin bir aracı olduğu anlaşılıyor. Yıldız'daki kapanıklığını böylece aşmış oluyordu. Yine bu sebeptendir ki, hiçbir jurnalciyi geri çevirmeyi düşünmemiştir. Ancak resmi kanallarla gelen bilgileri bu tür bir mekanizmayla kontrol etmenin, resmi kanallar üzerinde yapacağı olumsuz etkiyi de dikkate almak gereklidir.

Bu konuda dikkati çekmek istediğimiz bir diğer husus da, yurt dışında yayımlanan yalan haberlere tepki gösterilirken, içerdeki yalanlara en yüksek düzeyde iltifat edilmesindeki çelişkidir.

YERLİDE YALNIZ BAŞEĞENİ KABUL, YABANCININ HEPSİNE SON DERECE NAZİK

Yetkisizleştirme ve devletin resmi haber kanalları dışındaki bir mekanizmaya güvenin sonucunda, Yıldız'la Babıâli arasında bir kopmanın olması kaçınılmazdı. Daha saltanatının üçüncü yılı dolmadan Yıldız'ın egemenliği tartışılamaz hale gelmişti. Bu yüzden Abdülhamit sadrazam değişikliklerinin fazlaca önemsenmesine şaşmıştır.

«Her sadrazam değişikliğinde yükselen sesler tamamen lüzumsuzdur. Sadrazam Sait Paşa olmuş, Kâmil Paşa olmuş bundan ne çıkar? Gerçek sadrazam Yıldız'da ikamet eder ki, o da benim. Sadrazam değişikliği diplomasi alanında yapacağım fedakârlıkla ilgilidir (...) Sadrazamın değişmesi gerçekten bizim devletimiz açısından önemli değildir.»

Kendi sistemi içinde bu görüşün tutarlılığı savunulabilirse de, görev alanları şaşkına çevirdiği de inkâr edilemez. Devleti en az ödün ve en az kayıpla ayakta tutmak açısından Abdülhamit'le sadrazamları arasında bir görüş ayrılığı bulunduğuna inanmıyoruz. Hepsi de iyi niyetliydiler. Ancak zaten ödün vermek üzere oluşmuş bir yapı da bunun dereceleri üzerinde şu veya bu görüşün haklılığını savunmanın zorluğu açıktır. Hangi ölçüye göre bir konuda ödün verilirken diğerinde direnilecekti. Niçin Doğu Rumeli işinde ses çıkarılmadı da Akabe işinde çatışma göze alındı?..

Bu keyfi pazarlıklar ortamı, Abdülhamit'in kişiliğinin de katkısıyla yöneticileri şaşkına çeviriyordu. Bu yüzden sadrazamlarıyla ve hükümetleriyle arasında diyalog kurulması güçleşiyordu. Eylül 1876'dan Aralık 1882'ye kadarki 6 yıl 2 aylık sürede 16 sadrazamın değişitirildiğini görüyoruz. Ortalama her biri 4 ay 19 gün Babıâli'de kalmışlardır. İçlerinde 7, hatta iki gün sadarette kalanlar vardır. Bu Abdülhamit'in çarkı yerine oturtmak için denemeler yaptığı söylenen süredir. 1882'nin son ayından, Ferit Paşa'nın sadrazamlığının sonuna kadarki 27 yıllık sürede ise sekiz sadrazam değiştirilmiştir, yani ortalama 3 yıl 45 gün, hele Sait ve Kâmil paşaların çok kısa süreli birer sadrazamlığı dışarda bırakılırsa, ortalama 4 yıl 1 aylık sadaret süreleri, yani bir süreklilik ortaya çıkar.

Bunlar arasında 7 defa makama getirmekle ve en uzun (7 yıl 25 gün) iktidarda tutmakla Sait Paşa'ya en

çok güvendiği anlaşılıyor. Sait Paşa'nın karakterine baktığımız zaman Abdülhamit'in ne tür adamdan hoşlandığını görebiliyoruz. Sait Paşa'nın bilgili, çalışkan, namuslu, iyi niyetli, iş çıkarır bir kişiliğe sahip olduğunu herkes onaylar. Kuşkusuz her şeyden önce bu açılardan kendisine güvenmiştir. Ancak anılarında Paşa'yı değerlendirmek için kullandığı sözler şaşırtıcıdır:

«Sait Paşa'yı yakından tanıyanlar tasdikte tereddüt etmezler ki, paşa, bu gibi önemli sorunlarda (Doğu Rumeli) sarih bir fikir beyan etmez daima (şöyle yapılırsa bu, böyle yapılırsa şu mahzur vardır) demek ayırdedici davranışıydı. (...) Sait Paşa gerek sadrazam, gerekse azil edilmiş olduğu zamanlarda danıştığımda kesin bir şey söylemezdi. Sorumluluktan, kamuoyundan, tarihten ve bunlar kadar da benden korkardı. Bu vehim ve sakınmalar, ondan kesin bir söz söylemek gücünü kaldırmıştı.»

Yani Sait Paşa bir olayın bütün seçeneklerini ortaya koyabilecek yetenekte, ama çözüm söylemekten kaçınan bir tip olarak görünüyor. Oysa Sait Paşa, yetki verildiğinde birçok reformu (Adli, idari, eğitim) hızla gerçekleştirmeyi becermiş bir idarecidir. II. Meşrutiyet döneminde de kararlılıklarını göstermiştir. Demek ki Abdülhamit karşısındaki kararsızlığı, padişahın karakterini iyi anlamış olmasından ileri geliyordu. Abdülhamit, tek çizgi, tek çözüm gösteren vezirleriyle daima çatışmıştır. Kendisini yönlendirmek, yönetimi etkilemek istedikleri kanısına kapılmıştır. Seçenekler arasından kendisinin uygun göreceğini Padişah'ın emridir ama sorumluluğu benimdir diye yapacak tipler arıyordu. Mithat, Hayrettin paşalar ve diğer birçoklarıyla geçinememesi bu yüzdendir.

İki sadrazamlıkta 6 yıl 15 gün kalan Kâmil Paşa da doğru, özgür fikirli, rüşvet ve yolsuzluk düşmanı, sır tutar, iyi çalışır, çabuk kavrar, iş çıkarır biriydi. Kâmil

Paşa'nın siyasal tutumu ve ilkelerini irdeleyen E.Z. Karal şunları söylüyor:

«İstibdat devrinde, sadrazamlıkları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıştan kurtarılması hususunda köklü fikirlere dayanan bir siyaset izlediği savunulamaz. Memleketin iç ve dış meselelerini günlük manzaraları ile görerek onları ancak geçici bir zaman için halletmiştir. (...) Yaptığı müstebit bir hükümdarın fikirlerini ve hayallerini benimseyerek memlekete hizmet etmeye gayret etmiş olmasından ibarettir.» (VIII/295)

Kısacası o da genel çizgiye uyma yanlısıydı. İkisi de aynı yıl (1895) Abdülhamit'in kendilerini öldürteceği korkusuyla İngiliz diplomatik temsilciliklerine sığınan bu iki sadrazamdan sonra, Abdülhamit'in bu makama «Beni hiçbir vakit telâşa düşürmedi» dediği 68 yaşındaki hasta Halil Rıfat Paşa'yı getirmesi, tam aradığı adam olmasındandır. Göreve atanmadan kısa süre önce Rıfat Paşa şöyle içerikli bir lâyiha vermişti:

«Yabancı elçilere, Tanrı'nın gölgesi padişahın kutsal yüceliğini ve sorumsuzluğunu tanıtıp onaylattırmak ve padişahın icraatından dolayı elçilerin yapacakları itirazlara karşı Babıâli'nin kendisini sorumlu tanıtarak padişahı koruması (görevidir.)»

Böyle birisi için Abdülhamit'in «Ben yalnız bir sadrazam gördüm» demesi kendi karakterini yansıtır. Herhalde hastalanarak ölmeseydi kolay kolay değiştirilmezdi. Abdülhamit'e sadakat dışında bir özelliği bulunmayan Halil Rıfat Paşa'nın ilk iki sadrazam kadar saygıdeğer bir kişiliğe sahip olmadığını yabancı gözlemciler de farketmişlerdi. 1897'[illegible] Nazır Nazif Paşanın dürüstlüklerini son derece övdüğü halde, Halil Rıfat Paşa için «İştah açıcı bir rüşvete hiç dayanamaz» diyor. [illegible] Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın vali ve kay-

makam tayinlerinden rüşvet aldığını, Bahriye Nazırı Hasan Paşa içinse «doyumsuz para açlığı bulunduğunu» söyler. Çok uzun yıllar İstanbul'da yaşayıp İstanbul mali çevrelerinin içyüzünü iyi öğrenen Edwin Pears de, Hasan Paşa'nın, bir gemi siparişinde 200 bin sterlin rüşvet aldığı söylenince «Yanlış 300'dür» diyecek kadar pervasız bir adam olduğunu ileri sürer. Buna rağmen 1902'de ölünceye kadar Bahriye Nazırı kalmasını (15 yıl kadar) donanmanın Haliç'ten çıkmamasını sağlamasına bağlar. Aynı yazar buradan hareketle Abdülhamit'in «herkesin bir fiyatı olduğuna ve kendisinin bu fiyatı biçecek ve istediği sonuçları elde edecek kadar zeki olduğuna inandığını» ekler.

Örneğin, sadrazamlara her ay Saray hazinesinden ayrıca ek ödenek verilmesi kuşkusuz nereye bağlı olduğunu unutturmamak içindi. Vezirlere, valilere, çöldeki şeyhlere bile hediye ve para gönderilerek bağlılıklarını devam ettirmek Abdülhamit'in taktiğiydi. Aldığı hizmetin değerine göre herkesi memnun etmenin yolunu biliyordu: Paraya aç olana para, mevki isteyene mevki, tokgözlülere de içten dostluk vererek. Karşılığında istediği, kendi saptadığı çizgi içinde davranılmasıydı. Dolayısıyla Abdülhamit'in her nabza göre şerbet vermekteki başarısının, 20. yüzyıl «public relation» uzmanlarını kıskandıracak nitelikte olduğu söylenebilir. E. Akarlı'nın F. Yasamee'den aktardığı bir yargı bu taktiğinin başarısındaki temel gücü ortaya koymaktadır:

«Görevlilerinin bir çoğunun satın alınırlığına ve idare mekanizmasının deorganize olmasına rağmen Osmanlı Devleti ne bir Mısır, ne de bir Buhara değildi: Yönetici kurumlarına kesin şekilde sızmak mümkün değildi ve hükümdarı da satın alınamazdı.»

Gerçekten bu son nokta çok önemliydi. Abdülaziz'le saraya doğrudan rüşvet verip iş çevirmeye alışmış olan-

lar, ya da Murat'ı borç verip yozlaştırmayı başarmış olanlar için Abdülhamit çok ters düşüyordu. Kendisi için asla bir şey istemiyor, herşeyden önce ülkenin çıkarını ön plana koyuyordu. Haber aldığı yolsuzluklara göz yumması da, oradan ülke için, ya da politikası için çıkar beklemesinden ileri geliyordu. Bu yüzden en namuslularla en namussuzları hizmetinde aynı oranda kullanmıştır.

Herkesin parayla alınabilirliği ilkesini yabancı devlet elçileri için bile bile kullanmıştır. Kuşkusuz hediyelerin şekli değişiyordu. İstanbul'da elçilik yaptıktan sonra İtalya'da Dışişleri Bakanı olan Blan'ın, Fransız Elçisi Montebello'nun bu tür ilişkiler içinde olduğu anlaşılıyor. 1903'te borcun birleştirilmesinde ön planda rol oynayan bakan ve banker Rouvier'yi Hudeyde-San'a demiryolu istikrazının ve hazine bonosu çıkarılmasının başına getirerek ödüllendirmesi, bu elde etme taktiğinde en üst düzeydeki bir ölçüdür. Zamanında bu suretle ilişki kurduklarına sonra elçilerini yollayıp politikası lehinde hareket etmeleri için isteklerde bulunurdu. Yalnız kabul etmek gerekir ki bu düzeydekilerle ilişkilerinde bir şantaj davası bulunduğu ileri sürülemez.

Herşeye rağmen değerlendirmelerinde kişileri önce para zaafıyla ele aldığı anlaşılıyor. Ahmet Rıza'yı bu açıdan çok takdir etmiştir. Hele onun Ermeni suikastlerine karşı çıkmasından çok etkilenmiş ve ülkeye davet etmiştir. Parayla satın alınmazlığı karşısında, Meşrutiyet'in ilânından sonra ona büyük saygı göstererek ve eliyle yaptığı mobilyalar hediye ederek hayranlığını belirtmiştir. Anılarında, politikasını beğenmediği halde, para ile ilkelerinden vazgeçmez niteliği yüzünden, Doktor Nazım'dan da saygıyla bahseder.

Paranın işlemediği yerde dostça davranışlarla kişileri etkilemekte de son derece başarılı olduğu anlaşılıyor. Cuma selâmlıklarını resmen bir şov haline getirmesi ve

bu vesile ile İstanbul'un lüks otellerine inmiş bütün yabancıları etkilemeyi başarması gerçek bir public relation operasyonudur. Herkese bir nişan vermek ya da hoş bir hediye sunmak, bunu büyük bir tatlılıkla yaparak kişide satın alındığı duygusunu yaratmamak, takdir edilecek üslubuydu. Daha Paris gazisinden önce (1867) Osmanlı prensleri hakkında birkaç makale yazmış olan Fransız hakimlerinden M. de Lagreze'e kendi eliyle ve doğulu şiiriyeti dolu üslupla Fransızca bir mektup yazdığı ve pek beğenildiği hakkındaki iddia, kendisinde bu tatlı üslubun doğuştan olduğu kanısını yaratıyor. Türkiye lehinde yazılar yazan Daily Telegraph muhabiri Gay'in oğlunun atları sevdiğini öğrenince küçük bir at hediye etmesi bunun bir örneğidir. Bir elçi kızının köpek sevdiğini öğrenince evine sürpriz olarak cins bir köpek hediye yollamıştır.

Dikkatinin bir göstergesi de, bunların politik etkilerini iyi hesaplamasıdır. 1906'da İbnürreşid'in temsilcilerini İstanbul'da kabul edip zengin hediyeler vermeden önce, dengeyi bozmamak için İbni Saud'a da hilat ve Mecidiye nişanı göndermişti.

Misafirlerini kabul etmeden önce kişilikleri hakkında ayrıntılı bilgi almak, özel ilgilerini iyice öğrenmek ve konuşmalarını bu ilgi alanlarına yöneltmek gibi çok akıllı bir yaklaşımı vardı. Alman İmparatoru'nu kabul etmeden önce, Büyük Frederik'in hayatını okumuştu. Ermeni Patriği Nerses'i kabulünde dostça konuşmuş, eliyle ikramda bulunmuş ve patrik evine döndüğünde bir altın tabaka hediye yollamıştır. Ahmet Mithat da ilk karşılaşmalarında kendisine Türklerden Türk tarihinden bahsettiğini büyük bir akıcılıkla konuştuğunu ve bir de göğsüne nişan taktığını anlatıyor. Bir yabancı elçi eşiyle de, kadın konularını rahatlıkla konuşabildiğini görüyoruz. [illegible] yenen yemekten sonra elçinin eşi hareme, hanım

Sultanı görmeğe geçmiş, ancak Sultan'ın rahatsızlığı karşısında Abdülhamit onu şahsen karşılayıp görüşmüş, kızlarını tanıştırmış, kızlar orkestrasına Batı Müziği çaldırıp sırf onlar için hazırlanmış olduklarını söylemiştir. Bir Doğulu erkeğin bu son derece içten ve dostça ev sahipliği elçinin eşinin hatırından çıkamamıştır.

Abdülhamit'in insan etkilemekteki büyük yeteneğinin örneği olmak üzere tanıklıkları değer taşıyan üç kişinin anılarından notlar aktaracağız. Vambery şöyle yazıyordu:

«Sultan, Doğu'da rastlanan en kibar, en şefkatli, nazik ve değer bilir prenslerden biridir. Aşırı derecedeki mütevazi ve gösterişsiz davranışı, yumuşak sesi ve uysal hattâ utangaç bakışı, bir ziyaretçiye güçlü bir padişah ve otuz milyon insanın kaderinin hakiminden çok, zavallı bir ikinci sınıf efendi intibaını verir. (...) Son derece zeki, kavrayışlı ve hazırcevaplılığına rağmen, ancak uzun ve derin bir düşünmeden sonra ve karşısındakinin görüşlerini iyice anladıktan sonra kendisi fikrini açıklar.» (FO-800/32, 6.VI.1889)

1890'larda kendisiyle tanışan Amerikalı gazeteci Sidney Whitman şunları yazıyor:

«Bu olağanüstü adamı küçültmek için o kadar çok şey yazılmıştır ki, üzerimde yarattığı nezaket ve içtenlik izlenimini tekrarlamaktan kendimi alamayacağım (..) Abdülhamit, bahse değecek herhangi bir fiziki avantajı olmadığı halde - aksine, görünüşü ve şekli fazla zorlanmağa gerekmeden, bir Galata sarrafını andırıyordu denebilir - kendisiyle temasa gelenlerin sempatisini kazanmak için hesaplanmış ve gerçekten kazandıran nadir rastlanır bir nezaket, sade bir vakar ve davranış zerafetine sahipti. Bakışında, hattâ kâtibine hitap ederken emretme alışkanlığını ifşa eden hoş tonlu sesinin monoton dengesinde, yaşam boyunca kesin hatta kölece bir itaatı

zorla sağlayan bir şey vardı. (...) Beni hizmetine almak istedi, kabul etmeyince 'öyleyse dost olarak tekrar gel İstanbul'da misafirim ol' dedi.»

1905'de Sultan'ı gören İtalyan Filarmoni Akademisi Başkanı Enrico di San Martino politikayla hiç ilgilenmeyen bir kişiydi, sadece İstanbul'a gelen herkes hattâ Amerikalı turistler de Sultan'ı görmek istedikleri ve gördükleri için o da istemişti. Kendisine «vahşet canavarı» diye tanıtılmış olan Abdülhamit hakkında görüşmeden sonraki izlenimlerini şöyle anlatıyor:

«En büyük şaşkınlığa kendisiyle konuşunca uğradım. Bu adamın kanlı vahşeti hakkında gazetelerin anlattıklarının etkisi altındaydım ve bir tür kaba vahşiyle karşılaşacağımı sanıyordum. Aksine, sesinde ve ifadesinde ince bir nezaket ve en büyük etkileyici yumuşaklığa rastladım. Hemen söze başlayıp kralımız Umberto için büyük hayranlığını ve sevgisini açıkladı (...) Bu ülkeye ilk kez geldiğim ve hiçbir ilişkim bulunmamasına rağmen bana nişan verdi. Elçi bu konuda beni uyarmıştı. Onun için merak ediyordum, ne sebeple bana nişan verildiğini öğrenmek istiyordum. Verirken çok büyük sükûnetle, İstanbul'dan geçişimin bir anısını yanımda taşımamı arzu ettiği için verdiğini söyledi. Kuşkusuz son derece basit bir sebepti, ama açıklayışı çok nazik buldum.»

Bu inceliğini ve vefakârlığını, Almanya'da bile istenmez adam ilân edildiği dönemde -Türk dostu saydığı- Bismark'a sekseninci yıldönümünde (1895) elçisiyle resmen nişan ve kutlama mesajı göndererek göstermiştir. Hattâ bu davranışıyla İmparator Wilhelm'i bile kutlama zorunda bırakmıştır.

KÖTÜ BÜROKRASİYİ TASFİYE İÇİN KURULAN SARAY PARTİSİ, YANILMAZLIK İLKESİNE İNANDIRIP EN BÜYÜK KÖTÜLÜĞÜ YAPTI

Abdülhamit'in bu nezaket ve dikkati, sadece göstermelik değildi. Her ilişkisinden bir sonuç almağa, yararlanmağa dikkat ederdi. Bunların her biri bir yatırımdı. Bu uzun vadeli düşünceler sayesindedir ki, iktidara geldiği andaki yalnızlığına rağmen kısa sürede çevresinde herbirinden ne konuda yararlanabileceğini kestirdiği bir takım oluşturmuştur. Buna İngiliz elçisi «Saray Partisi» adını takmıştır. Doğrudan padişah-halk bağlantısının yürüyebilmesi için asıl gereksindiği ve önemli olan grup buydu. Yetkileri alınsa da varlığı kaçınılmaz olan bürokrasiyi ve Babıâli'yi bunlarla kontrol etmek durumundaydı.

Saray Partisi'ni kurmağa daha tahta çıktığı anda, kendisine hükümetçe önerilen saray müşiri ve başkâtip yerine kendi seçtiği Damat Mahmut ve Sait Paşa'yı atayarak başlamıştı. Yavaş yavaş bu çevreyi kalabalıklaştırdı. Sonra yavaş yavaş Babıâli'nin yetkilerini Yıldız'a taşımağa sadrazamları yetkisizleştirmeğe başladı. İlk yazılı direnç 1879 ortasında Hayrettin Paşa'dan geldiğinde artık çok geç olmuştu bile. Yıldız her şeye hakimdi. Oluşumun pek az kimse farkındaydı. O kadar ki, Sadrazam'ın Padişahınkiyle eşit hale gelmiş olan yetkilerini azaltacağını söylediği İngiliz elçisi, oldu bittinin farkına varmadan, pederane öğütler veriyordu:

«Değişiklik zamansız ve yersiz, görevleri kendi üzerinize almayınız, bakanlara bırakınız, bu yüzden reformlar yapılamıyor. Halk her yolsuzluktan sizi sorumlu tutuyor.» (30.VII.1879)

Dokuz ay sonra (27.IV.1880) aynı elçi Layard, mekanizmanın kurulmuş ve kendi mantığı içinde ağır aksak da olsa işlemekte olduğunu bildiriyordu:

«Devletin bütün gücü şimdi Sultan'ın elinde ve bütün kamu işleri kontrolunda (...) Bir süre beni çok dinledi, sonra dinlemez oldu. (...) Oldukça önemsiz konular bile Saray'a gönderiliyor ve Sultan'ın incelemesi ve onaylamasına değin orada belirsiz bir zamana kadar bekletiliyor (...) Bakanlar sorumluluk almak istemiyorlar.»

Tıpkı elçi Layard gibi birçok yazar da, Abdülhamit'i istibdata saptıranların çevresi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa bu mekanizmanın Abdülhamit'in kafasında düşünülüp şekillendirildiği Sait Paşa gibi bazı yakınlarının da katkılarda bulundukları açıktır. «Tahta çıktığımda etrafımı, dolapçı ve beni esir etmek isteyen insanlarla çevrilmiş gördüm. Bunun üzerine hayatımı ve tahtımı muhafaza etmek için hileye karşı hile ile karşı koymam gerekti» diyen Abdülhamit, sadece Babıâli'yle değil, Saray'daki çarklarla da mücadele etmesi gerektiğini biliyordu. Bu yüzden kendi kafasındaki taslağa herkesten aldığı önerileri de katarak Saray Partisi'ni oluşturmuştur. Layard'ın yukarda bahsettiğimiz raporunda bu Saray Partisi ilkeleri konusunda söyledikleri, kurulanın en azından başlangıçta hiç de sadece çıkar arayıcı bir parti olmadığını kanıtlar:

«Savaşın sonundan beri Sultan, fanatik ve Avrupa'ya karşı olan bir parti tarafından ikna edildi. Çünkü selefi Avrupa'ya özgü kurumları, Avrupai reformları İmparatorlukta uygulamaya kalkışmış, bu Türkiye'yi iflasa ve felâketli bir savaşa sürüklemişti. Yeni Sultan şimdi Avrupasız hareket etmeli, ülkesindeki gelişmeleri ve reformları da Türk ve Müslüman çizgisinde yapmalı; şimdiki kabinesinin bir kısmı ve «Saray Partisi» bu düşüncedeler. Aynı zamanda kapitülasyonlardan kurtulmak için gösterdikleri çabalar ve Avrupa devletlerinden bağımsız bir şekilde hareket etmelerinden başka, onlarla birlikte gelen anlaşmaları dikkate almayıp uymamaları da bunu

kanıtlamaktadır. Avrupa'ya aldırış etmemek ve onu inkâra kalkışmak teşebbüsü, son zamanlarda Babıâli'nin keyfi davranışlarına karşı birçok protestolara, yabancı temsilcilerin topluca, dostça direnmelerine yol açmıştır. Sultan ve danışmanları Avrupa devletlerini Türkiye'ye karşı birleştirecek ve giderek artan sorunların tehlikesini görmüşe benzemiyorlar.»

Burada Yeni Osmanlılar'ın da Tanzimatçılarda eleştiriye lâyık gördükleri bir davranışa antidota rastlıyoruz: Avrupa'ya fazla güvenilmeyecek, reformlar yapılacak ama Türk ve Müslüman çizgisine dikkat edilecek, kapitülasyonlardan kurtulunmaya ve bağımsızlığı elde etmeye çalışılacak. Tarihsel sürecin yarattığı bu aşamanın Batı çevrelerince fanatik ve Avrupa'ya karşı diye değerlendirilmesini, ancak emperyalizmin fanatizmi ile açıklayabiliriz. Kendisini savunma, hem de Batı örneğine göre reformdan vazgeçmeden savunma niyetini bu derece çarpık şekilde değerlendirmenin başka türlü açıklaması olamaz.

Elçinin telâşını bir ileri görüşlülükten doğmadığı açıktır, sadece kapitülasyonların kaldırılmasının istenmesi bile ona çok daha ağır yargılar yaptırabilirdi. Oysa Saray Partisi'nin daha sonra aldığı şekil, bu haksız önyargıya hak verdirecek düzeye erişmiştir. Selânik'te geçmişin hesaplaşmasını yaparken «Bana ne fenalık geldiyse hep etrafıma toplanan fena adamlardan geldi, iyi adamlar olaydı, ben bu felakete giriftar olur mu idim?» demiştir. Babıâli'yi ve bürokrasiyi tasfiye ilkesiyle işe başlayan Abdülhamit çevresini kendisi kurmuştur, o halde hepsinin kötü olmasından kendisinden başka kim sorumlu sayılabilir?.. Kendisi dürüst namuslu bir insan olan ve insanlarla ilişki kurarken kılı kırk yaran Abdülhamit'in, çevresinde bir hayli de namussuz toplandıysa bunun sorumlusu kendisinden başkası olabilir miydi?

Kanımızca Abdülhamit şaşkınlığında samimi fakat hatalıdır. Hem kendisinin, hem de iktidara birlikte geldikleri restorasyoncu reformist çoğunluğun yaklaşımı, geleneksel değerlendirme ölçülerine dayanıyordu. Elbirliğiyle, tam sonuç vermemiş Tanzimatçı yöntemlerine karşı yeni ve yerel çözümler düşünüyorlardı. Oysa bu çözümlerin şekli belirlenememişti. Elçinin bahsettiği Türkçü ve Müslüman çizgi neydi?.. Batı'ya uygun reformları yaparken bunlar hangi ölçülerde işin içine girecek, Osmanlılıkla nasıl bağdaşacaklardı. Yeni Osmanlılar'ın tartışmalarından kesin çizgiler çıkmamıştı. Sınırları hayli muğlak meşveret sistemine dayalı «Devlette Reform» fikrinin dışında belirgin bir örnek yoktu. Her yeni girişimde olduğu gibi bunun işlerliği üzerindeki şüpheler de bir hayli yüksekti. Yeni Osmanlılar'ın uzaklaştırılmasıyla ortada bunu tartışmaya devam edebilecek kadrolar da kalmamıştı. Ayrıca, özellikle Araplar ve Hint Müslümanlar'ı arasında, İslam'ın yapısı üzerinde ve İslam'da reform niyetiyle başlatılan tartışmalara da İstanbul'da girişilemiyordu. Bu, zaten Arap Hilafeti kampanyasıyla Müslümanlar arasına sokulmağa çalışılan ayrılıkçılığa bir de Hilâfet'in kendisinin katkı yapması olurdu. Bu yüzden kuramsal tartışmalardan özellikle kaçınılan bir toplumsal yapı beliriyordu. Mithat'ın toplumun daha geniş kesimlerini işin içine sokarak, halkı katarak çözüm arama formülüne karşı çıkanlar, kendi kısırlıklarını da farketmiş olmalıdırlar. Ancak bu ortam, Abdülhamit'in her alanda yararlı gördüğü bir ilkesiyle, dalgalandırmama - kışkırtıcı olmama ile bağdaştığı için yüzde yüz red de edilmiyordu.

Vambery'nin «Abdülhamit'in karakterindeki muamma» diye nitelediği oluşum, aslında kendisinin restorasyoncu reformistlerle birlikte oluşturduğu sistemin bir sonucuydu:

«Bu adamın karakterini tetkik ettikçe giderek daha çok bir muamma ile karşılaşıyorum ve anlaşılamaz buluyorum. Bir yandan tam anlamıyla çekingen ve kararasız, oysa diğer yandan saptanan bir plan karşısında büyük bir kararlılık ve yöneticilik gösterdiği yadsınamaz. Büyük paralar harcadığı eğitim konusunda olduğu gibi.» (28.8.1892)

Eleştiriden çok padişahın isteklerini destekleme eğilimli olan Saray Partisi'nin kuruluş kadrosu hayli ilginçti. Burada başkâtip ve diğer kâtipler dışında, Saray'ın geleneksel (esvapçıbaşı vb..) kadroları yanında bir sürü mabeynci vardı. Ama bunların dışında, din adamı, jurnalci hatta, nazır sıfatlı bir sürü insan da Saray Partisi içinde sayılabilir. Aslında bunları, Abdülhamit'in kendi hizmetinde doğrudan kullandığı kişiler diye nitelemek yanlış olmaz. Babıâli'de görevli hatta nazır olmak mutlaka Saray Partisi'nden olmak anlamını taşımıyordu. Bazılarını genel olarak bütün hizmetlerinde kullanırken, bazılarını ise belirli konularda çalışırken görüyoruz. Üzerinde çok ayrıntılı bir araştırmanın gerektiğine inandığımız bu konu üzerinde biz sadece Abdülhamit'in doğrudan yararlandığı (Babıâli'nin dışında) bazı isimleri vermekle yetineceğiz:

Din konusunda yararlandıkları:

Edülhuda (Suriyeli Rufai Şeyhi), Şeyh Zâfir (Trablusgarplı Medeniyye Şeyhi), Şeyh Rahmetullah, Seyyid Hüseyin el-Cisr, Şeyh Fazıl, Şeyh Esad, İzzet Paşa el-Abed (İzzet Holo, ikinci kâtip, Suriyeli), Abdülkadir el-Kudsi; İranlılar'dan Hassan Han Kebir el-Mulk, Mirza Aga Han-ı Kermani (eski Basra Konsolosu), Şeyh Ahmed Ruhi (bu üçü de Babi olup, ikisi Babaullah tarafından tarikatın liderliğinden uzaklaştırılan Subh-e Azal'ın damatlarıydılar).

Özel hizmetlerinde kullandıkları:

Damat Mahmut Paşa, Ahmet Celâlettin Paşa (Serhafiye), Selim Melhame (Suriyeli Maden Nazırı), Necip Melhame (Gizli polis şefi), Şefik el-Kurani (Zaptiye Nazırı), İbrahim Muvaylehi (Mısırlı - Hıdiv İsmail'in yakın adamı), İsmail Cevdet (Mısırlı - Kahire eski polis müdürü), süt kardeşi İsmet Bey ve oğlu Fehim Paşa (Beyoğlu'nun haraççısı), İsmail Paşa (Askeri mektepler müfettişi), Naum Paşa (Suriyeli, Dışişleri Müsteşarı).

Bu grupta, değişik milletlerden olan ajanları da sayabiliriz: Ardaşes Sürmeliyan (Ermeni ajan); Abu Naddara (Yahudi yazar), Bernard Maimon (Yahudi ajan), Nikolas Nikolaides (Fenerli Rum gazeteci - Paris'te Osmanlı ajansını kurmuştu), Nevlinski (Rus asıllı gazeteci), Karatodori ve Savas paşalar- son derece değerli ve bilim adamları olmalarına rağmen Abdülhamit'in hizmetinde çalıştıkları için Yunan basını tarafından Hellenizmin en büyük düşmanları, Yeni Bizanslılar olarak ilan edilmişlerdir-, Guilbert (Fransız gazeteci). Edwin Pears de anılarında, Jön Türklerle yabancı gazetecileri temas ettirip sonra Sultan'a rapor eden aylıklı bir İngiliz ajanla, Pera Palas'ta dinlediği İngilizce konuşmaları rapor eden Amerikalı bir kadın ajandan bahseder.

Bu kadroyu çok daha zenginleştirmek mümkündür. İçlerinden Bernard Maimon gibi büyük dolandırıcılıklara kalkışanlar, Guilbert gibi önce ajanlık yapıp sonra Avrupa'da bununla şantaja kalkışanlar vardır. Hele üç tanesi birçok şeyi görmezlikten gelmeyi bilen Abdülhamit'i bile rahatsız edecek kadar azgınlıklar yapmışlardır. Fehim Paşa Bursa'ya sürülmüş sonra orada halk tarafından linç edilmiştir. Arnavut Esat Paşa Toptani'nin küçük kardeşi Gani Bey'den «eşkiya tıynetli» diye bahseden Abdülhamit ona kaymakam rütbesi ve Sultan yaverliği verdiği halde frenleyememişti. Bir kaç kez Harput'a, diğer yerlere sürülmüştü. Basın'daki güvenilir adamı Baba

Tahir ise (Malûmat dergisi sahibi) Saray'a yakınlığı iddiasıyla şantaj yapıyor, para topluyor, sahte nişanlar dağıtarak para kazanıyor ve Makedonya'daki asker için açılan yardım kampanyasında toplanan paraları iç ediyordu. O da daha Abdülhamit zamanında hapse atılmıştır.

Bu ayak takımına karşılık Saray Partisi'nin bir de Eğinli Sait Paşa gibi, hatta gazeteci Ahmet Mithat gibi kültürlü ve değerli kısmı vardı ki, asıl rolleri Abdülhamit'e gerçek zararı verecek olan «yanılmazlık» ilkesinin yerleşmesinde önemli bir rol oynamışlardır.

Eğinli Sait Paşa'nın, Mithat'ın cumhuriyet kuracağı hakkında Abdülhamit'ten dinlediği dedikodular üzerine anılarına yazdığı şu notlar önemlidir:

«Ben bu derece âkil ve geleceği keramet gibi gören bir padişah tasavvur edemezdim. (...) Mithat'ın derhal azli gerekirdi ama Padişah sabredip memlekette ne türlü fesada çalıştığını zabıta jurnallerinden anlamadıkça azil buyurmadılar.»

Bu Sait Paşa'dır ki, anayasaya Türkçe'nin resmi dil olarak konulmasını sağladığı için daima minnet ve şükranla anılması gerektiği ileri sürülmüştür.

Türk toplumuna okuma zevkini aşılamaktaki büyük rolü her zaman saygıyla anılan Ahmet Mithat da, gerek kitaplarında, gerekse gazetesindeki (Tercüman-ı Hakikat) yayınlarıyla yanılmazlık ilkesinin yerleşmesinde - belki temel düşüncelerine tamamen aykırı olmasına rağmen - büyük etken olmuştur. Bunlardan bazı örnekler verebiliriz:

«Osmanlılar'ın istidadını (...) yalnız Sultan Abdülhamit Han Hazretleri takdir eylemiştir. Zira kendileri ne diğer kardeşlerine ve ne de devlet adamlarına benzemeyip her şeye yetenekli olmakla Osmanlılar'ın en ilerde geleni ve hürriyetçi uygarlık ilerlemesinde dahi en çalış-

kan ve en muktedir Avrupalılar'ın eazımıdır (en büyüğüdür).» (2.IX.1878).

«Yüzyılın ve Padişah'ın büyüklüğüne uygun büyüklük ile bu yüzyıla ve Padişah'a lâyık uyruklar olmaya gayret edelim. Bizim ihtiyacımızı bizden âlâ Padişahımız biliyor. Bizim saadetimiz için bizden ziyade Şevketlu Efendimiz düşünüyor.» (23.II.1879).

Daha saltanatının ilk yıllarında büyük bir hızla başlayan bu putlaştırma; yıllar ilerledikçe sınırsızlaşacaktır.

«İslâmiyet ve Osmaniyete sevgisi o kadar harikulâdedir ki, gayret İslâmiye ve Osmaniyeleri'nin binde birini bin padişaha taksim edecek olsalar, her birinin biner âlî-i himmet padişah ad olunacakları..» (27.VI.1884)

«Padişah-ı âlem ve kıblegâh-ı ümem efendimiz hazretleri..» (6.XI.1886)

«Osmanlı sultanları silsilesi içinde, adalet, merhamet, hikmet, ulvi lûtf, inayet gibi vasıflar ve olağanüstü yüce meziyetlerle bilhakkın yücelmiş olan Padişahımız...» (22.VII.1889).

Sadece Ahmet Mithat'ın gazetesinden aldığımız bu örnekler, yıllar ilerledikçe daha da yüksek bir tona kavuşmuştur. Hele işi övgüyle âtiye toplamaya dökenlere indirirsek çok daha utanılacak formüllerle karşılaşabiliriz. Böylece yerleşen yanılmazlık ilkesinin etkisi Abdülhamit'in muhtıralarında çok belirgin olarak farkedilir. Sürekli olarak vezirlerin, Babıâli'nin hata yaptığını ve Abdülhamit'in hataları düzelttiğini anımsatan notlara bunlarda rastlanır. Bütün bir çevrenin böylesine pompaladığı yanılmazlık ilkesine en sonunda kendisi de içten inanmıştır. Osman Ergin, Saray alkışçılarının duasının onun zamanında değiştirildiğini belirtir. Cuma selamlığında alkışçılar padişaha «Uğurun hayrola, yaşın uzun ola, yolun açık ola, saltanatına mağrur olma Padişahım!

Senden büyük Allah var!» diye bağırırlarken bunun son cümlesi Abdülhamit tarafından «Padişahım şevketinle, devletinle bin yaşa!» olarak değiştirilmiş (s. 1053).

Abdülhamit'in kendi yanılmazlığına inanışının ipucuna anılarında rastlıyoruz. Mizancı Murat Beyi hiç sevmediğini belirttikten sonra «Huzuruma kabul ile uzun uzadıya görüştüm (...) O akşamki hallerinden bana tahakküm etmek istediği açıktan açığa anlaşılıyordu.» der. Olay herhalde 1890'larda olmuş olmalıdır. Yani Abdülhamit'in padişahlığının iyice kökleşmiş, tartışılmaz hale gelmiş olduğu bir dönemde. Bu devrede Murat Bey'in Abdülhamit'e hem de Saray'da sert çıkar bir davranışta bulunduğunu hiç sanmıyoruz. Olsa olsa fikirlerini, gazetesinde yazdığı düşünceleri açıklamıştır. Bu da her kişilikli insanın yapacağı şeydir. Ve Mizan'ın bütün koleksiyonunu gözden geçirmiş olarak biz, Murat'ın fikirlerinde ne bir Mithat ne de bir Namık Kemal üslubu ve içeriği bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Sadece düşünen bir insanın inandıklarını içtenlikle aktarması vardır. Nitekim aynı Murat, Mısır'a kaçtıktan sonra çıkarttığı Mizan'da (6.2.1896) yayımladığı bir açık mektubunu şu imza ile bitirmiştir: «Etrafınızı almış olanlardan ziyade devlet ve selâmetinize sadık Murat kulları.» Buna rağmen Abdülhamit'in onun tahakküm etmek istemesinden bahsetmesi, büyük bir abartmadır ve asıl kendisinin kimseyi dinlemeğe dayanamaz hale gelmiş olduğunu kanıtlar. Bu ise otokratlar için en büyük tehlikenin, kendisinden başkasının doğruyu düşünemeyeceğine inanmanın başlama işaretidir.

SİSTEM KURMA YERİNE TEK BÜROKRAT VE TEK SORUMLU OLMAYA ÖZENMENİN BEDELİ

Abdülhamit'le birlikte Mithat'a ve Yeni Osmanlılar'a karşı darbeyi yürüten ama bu Saray Partisi içine giremeyen ya da girmek istemeyen Babıâli paşalarının ve bürokrasinin, Yıldız'ı merkezleştirme, padişahı putlaştırma ve kendilerini suçlama kampanyası karşısında davranışı ne olmuştur?

Birlikte iktidara gelen, rejimin yapısına katkıları bilinen, karşıt grubu tasfiyede rol oynayanların kendi yaptıkları «helva»yı beğenmemeleri ya da eleştirmeleri olası değildi. Hayrettin ve Abdullah paşalar gibi tam yetkiler tanınmazsa görev almayacaklarını söyleyebilenler ortadan çekildikten sonra Yıldız'ın tek merkez oluşu oldu bittiye gelmişti. Klâsik bir bürokrat yaklaşımıyla, sorumluluğu başkası üstlendikten sonra yetkilerin nerede olduğuna fazla aldırmayacaklarını ortaya koydular. Eninde sonunda teslim oldukları, kendi konsensüsleri ile başlarına getirdikleri kişiydi. Sorumluluktan kaçma tembelliği ve suçlu sayılmama rahatlığıyla, Tanzimatçılar'ın özelliğini oluşturan çekinmeden korkmadan Sultan'ı uyarma dinamizmini de bir kenara atıverdiler. Pasif çoğunluk böylece, Tanzimatçı - Aziz - Yeni Osmanlılar çekişmesi dönemindeki sorumsuzluğuna dönmüş oldu. Sait Paşa gibi en cesurları, ancak sorulunca ve seçeneklerin mahzurlarını belirtmekten ileri gitmeyen önerileriyle ortada göründüler. Ama aynı Sait Paşa, örneğin Yıldız davasında, Mithat'ın Aziz'in ölümünü kendisinden, Sadaret Müsteşarlığı'ndaki makamında öğrendiğini, dolayısıyla bir ilgisi olmadığı konusunda tanıklıktan kaçınmış, böylece Sultan'la sessiz bir suç ortaklığından çekinmemiştir.

Böylece, işleri hergün daha kötüye giden devlette so-

rumluluk tehlikesi ve hata olasılıkları arttıkça kişiliksizlik de artıyordu. Çok sonraları bu pasif çoğunluk da Abdülhamit'i Saray Partisi ile birlikte suçlu bulmakta Jön Türkler'le birleşecek, kendisini suçsuz ilân etmekten hiç çekinmeyecektir. Oysa tarih, rejimi seçiş ve yerleştirmekteki rollerini asla unutmayacaktır.

Murat Bey, Mısır'a kaçtıktan sonra yeniden çıkartmaya başladığı Mizan'ının ilk sayısına (160-23.I.1896) «Vazife ve Mesuliyet» başlıklı bir yazı dizisiyle başlar. «Ey şanlı, şöhretli atufetlu ricali Devlet-i Osmaniye, Saitler, Kâmiller, Cevatlar, Rıfatlar...» çağırısından sonra şöyle devam edilir:

«Vatana hizmet canımıza nimettir, lâkin ne yapalım bırakmıyor ki» diyerek sağa sola itizar etmekle acaba mesuliyetten kurtuluyoruz zannedecek kadar sadedil misiniz? (...) 19 yılın mesuliyetinden kurtulamazsınız. (...) Kanun-ı Esasi'nin salnamelerde yayınlanması ile yetinmek, yahut en mühim kanunların başına «kanuniyeti... teklif olunmak üzere... kanun muvakkattir» gibi kışkırtmalara cesaret edilmesine nasıl razı oldunuz? (...) Casusluk yüzünden nefesler tıkanarak milletin boğulmakta olduğunu bildiğiniz halde nasıl sustunuz? (...) Meselâ sadrazamların rastgeleni, rastgelene hitaben «Bir iş görülmek mümkün değildir, çünkü karışanların had ve hesabı yoktur. Hiç olmazsa karışanların bir kısmı olsun devlet umuruna akılları erse yanmazdım. Anadolu'dan geldiği gibi kalmış bir hödük, bir kilerci parçası benden ziyade Padişah'ın nezdinde nüfuzludur. Bunun için devlet batıyor, kurtulmasının çaresi yoktur» buyurmaktan utanmıyor!

Acaba utanmıyor mu? Yoksa utanmayı akıl edemiyor mu?»

Murat Bey ayrıca Saray Partisi hakkında da ayrıntılı yazılar yazmıştır, fakat asıl hedefinin bu pasif bürok-

rasi olduğu açıktır. Ama sonra Murat da o takıma katılmıştır.

Bürokrasi böyle pasifleşirken Abdülhamit'in bütün gücüyle bütün yükü üstlendiğini görüyoruz. Bürokrasiyi kontrol amacıyla başlayan çabalar, sonra bürokrasinin yapmadıklarını üstlenmeğe de dönüştü. Sabahları saat 5'de kalkıp bütün gazeteleri ve raporları teker teker okuyarak 15 saat çalıştığını öğreniyoruz. Her konuyla ilgileniyor ve bunlar hakkında verdiği emirlerin yerine getirilmesini şahsen izliyordu. 1880 öncesinde kendisini ziyaret eden İngiliz elçisi Layard çok yorgun olduğunu görmüş ve sebebini sormuştu. Abdülhamit Pera'daki kafeşantan'ların statüsünü tetkik etmekte olduğunu söyledi. «İngiltere'de ne kral ne de bir nazır bunlarla meşgul olmaz, yetkili kâtiplere bırakır» deyince Abdülhamit'in yanıtı şöyle oldu:

«Güveneceğim kimse yok ki!»

Babıâli'de son derece dürüst, bilgili ve yetenekli binlerce kimse varken böyle bir iddiayı ileri sürmek, ilkeler koymayıp pragmatik yöntemlerle işleri yürütmeye çalışanlara özgü bir davranıştır. Bir sistemi, bir mekanizmayı işletmek yerine her işi yapan yönetici türüne ancak geri kalmış ülkelerde rastlanır. Kuşkusuz Osmanlı Devleti de 19. yüzyılın sonunda tam anlamıyla geri kalmış bir ülkeydi.

Böylece Abdülhamit karşımıza, Padişah'la halkın doğrudan ilişkisini gerçekleştirmek çabasında en büyük ve tek bürokrat olarak çıkıyordu. Tabii her şeye şahsen yetişemeyeceğinden de hata yüzdesi son derece artıyordu. 1889'da, Osmanlı yönetimiyle ilişkilerin nasıl yürütülmesi gerektiğini soran İngiliz Dışişlerine Vambery şöyle yanıt veriyordu:

«Abdülhamit bütün nazırlıkları da kendi şahsında topluyor. Her şeyle ilgileniyor. Ancak dolaylı ilişki kura-

bildiğimiz böyle bir Sultan karşısında, en küçük ve en tehlikeli de olsa hiçbir sorunu, kendisiyle şahsen muameleye koymadan, sonuca bağlamamalıyız.» (FO-800/32, 6.VI.1889)

Altı yıl sonra Vambery sistemi daha da iyi incelemiş olarak şunları yazacaktır: (1.XI.1895)

«Bütün kötülükler kişisel yönetimden geliyor. Abdülhamit mutlaka Osmanlı tahtına oturmuş en yetenekli hükümdarlardan biridir. Vatansever ve çalışkan, çünkü her nazır ve memurundan daha fazla çalışıyor. Ancak meziyetlerin ve iyi niyetlerin ne yararı var, eğer kullanılan araç ve yöntemler bütün çabalarını bozar ve boşa çıkarırsa.»

Mahmut Kemal İnal, sadrazamların bu dönemde bostan korkuluğu hükmünde olduğunu belirtir ve Sadrazam Ferit Paşa'nın yetkisizliğini açıklamak için «Rıhtımdaki hamallara gıpta ediyoruz» dediğini yazar.

Bu tutumun bedelini Abdülhamit ağır şekilde ödemiştir. Padişahla nazırların bile bazan aylarca ilişkisi olmaması sonucu Saray Partisi'nin etkenliği büsbütün artıyordu. Nazırlar çağırılmadıkça Saray'a gidemiyorlardı. Dolayısıyla Saray'dan bekledikleri yanıtları dahi izleyemiyor, iş sahiplerine yetkisizliklerini anlatmaktan başka bir şey yapamıyorlardı. Bu durum hele yabancılarla ilgili olaylarda apayrı komplikasyonlar yaratıyordu. Bir gün bir elçi Sadrazam Hayrettin Paşa'ya, açıklanmış ve Padişah tarafından da onaylanmış bir kararın niçin uygulanmadığını sorar. O da bilgisi olmadığını Saray'ın bildiğini, kendisi soramayacağı için bir nota verirse, Saray'a iletebileceğini söyler. Böylelikle Abdülhamit'in kendi bürokrasisi ile çok daha yumuşak şekilde çözümleyebileceği bir olay, sert bir notaya ve işin içine yabancıların karıştırılmasına varır.

Her konuda bilgisiz olduğunu söylemek zorunluğu ve

kendi elde edemediklerini yabancıların çok daha kolay etmesi, bürokrasiyi giderek daha çok yabancı temsilcilerin arkasına sığınmağa yöneltmiştir. Zeytun'da Ermeniler'in çıkarttığı olayları başarılı şekilde bastıran Kâmil Paşa'yı Halep'teki İngiliz konsolosu «rüşvetçi, bilgisiz, ehliyetsiz» diye şikâyet etmiş ve Yıldız'ın emriyle hakkında soruşturma açılmıştı. Osmanlı Valisi kendisini savunmak için kendi bakanlığı kanalıyla değil, dostu olan bir diğer İngiliz konsolosu aracılığıyla girişimlerde bulunmuştur. Abdülhamit'in bu politikası Tanzimatçılar'a yöneltilen Avrupa diplomatlarının aşırı şekilde etkisinde kalmak eleştirisinin kendi döneminde de yeniden canlanması sonucunu vermiştir. Bir nazır padişahla aylarca görüşemezken bir diplomatik temsilci bunu kolaylıkla sağlıyabiliyordu.

Her şeyin tek sorumlusu haline gelmeyi bu denli arzulayan Abdülhamit bunu başardığı anda, bütün eleştirilerin de hedefi olmuştur. Avrupa basınının son derece şuursuzca saldırılarının hep Abdülhamit'i hedef almasında da onun bu gönüllü davranışı önemli bir rol oynar. Avrupa basınının haklı olduğunu söyleyecek değiliz. Emperyalizmin aracı olarak her türlü saçmalığı, aşağılığı yapabiliyorlardı. Ancak Abdülhamit'in de özel olarak kendisini onlara sunduğu inkâr edilemez. Bu yüzden Türkiye'ye saldırmak isteyen doğruca Abdülhamit hakkında bir şeyler uydurarak bunu sağlayabiliyordu. Hem de yazdığının telgrafla derhal Yıldız'a ulaştırılacağından emin olarak. Bunun sonucu Avrupa'da, özellikle Abdülhamit'e yönelik bir şantaj basını oluşmuştur. Parayla satın almaya kalkıştığı gazetecilerin öyküleri, ya da aldığı parayı beğenmeyip artırılması için olay uyduranların maceraları Avrupa basınına yansıdıkça, Abdülhamit'in saygınlığı da günbegün düşmüştür. Bu saygınlık kaybı sadece dış basın konusunda değildir. Sadrazam ve dışişleri bakanlarını aradan çıkarıp bütün elçilerin karşısına şahsen çıkmak, sonunda onlardan da hakaret görmesi sonucunu yaratmıştır. Bu konuda şöyle bir anısı vardır:

«Bir gün İngiliz elçisi Ermeni işi sırasında huzuruma çıktı. Ayak ayak üzerine atarak Hıristiyanlara böyle ediyorsunuz, şöyle ediyorsunuz gibi sözlerle bağır bağır bağırıyordu. O kadar hiddet etti ki, içimden ben senin boğazına sarılır, seni gebertirim, lâkin ne yapayım memurum. Osmanlılık damarım o kadar kabarmış idi ki güç tahammül ettim. Elçi huzurdan gittikten sonra hırsımdan gözlerimden yaş geldi, ağladım.» (Karal, VIII/275)

ABDÜLHAMİT'İN KİŞİSEL HEDEF OLARAK ORTAYA DİKİLMESİ KURAMSAL ELEŞTİRİYE ALIŞKIN OLMAYAN ELİT TABAKASINI ETKİLEDİ: ÜLKENİN DAHA İYİYE GİTTİĞİNİ SANDILAR

Abdülhamit'in kendisini böylesine, adeta körmüş gibi, hedef tahtasının 12 numarası yapması, o dönem aydınının da ülkenin sorunlarına ters bir açıdan bakması sonucunu yaratmıştır. Çoğu kimse sadece Abdülhamit ile uğraşır olmuş, asıl sorunun onun dışında olduğunu unutmuştur. Böylece, bir süre çok eleştirilmiş, kuramsal olmayan kısır şahsiyat saldırıları yeniden gündeme gelmiştir. Ahmet Rasim, Abdülhamit tahttan indirildikten sonra yazdığı «En Büyük Düşmanımız ve Biz» başlıklı yazısında şöyle diyor:

«Rüya gördüm (...) Selânik'te Alâtini Köşkü'nün önünden geçiyormuşum. Kadidi bir sima, asabi göründü, kalın ve emreden bir sesle:

— Bana bak, bana bak! Beni kaldırdınız ama en büyük düşman henüz aranızda duruyor, onu kaldıramadınız!

(...) Biz düşmanı şahısta temsil edilmiş gördükçe yanılırız. Şu bir gerçektir ki, Sultan Hamid'in zulmünün yayılmasına en çok yardım eden etkileyici sebeplerden biri de aramızdaki ayrılıklar ve çıkar fikirleri idi. O bize nişanlar, rütbeler, görevler, paralar ile pey sürer, biz de tellâllar gibi artıra artıra gezerdik.» (Sabah, 16.IX.1910)

Bu otokritikte büyük bir gerçek payı vardr. Geleneksel toplum irdelemesi alışkanlığından modern anlayışa geçişteki son örneklerden biri olan Abdülhamit olayında, hâlâ eski yöntemlerden vazgeçilemiyordu. Geleneksel anlayış, İslami görüşe dayanan toplumsal yapı düzeninin ve sisteminin kusursuzluğu üzerine dayanır. Eğer bunda bozukluklar varsa şeriata uygun davranmayan kişilere suçu yükler. Dolayısıyla geleneksel eleştiri sistemi hep kişiyi ele alır. Sistemde bir aksaklık olabileceğini hiç kabul etmez. Abdülhamit'in geleneksel sistemi de gölgede bırakacak şekilde kendisini rejimle özdeşleştirmesi, toplumda zaten var olan bu eleştirileri kişiye yöneltme eğilimini de büsbütün artırdı. Bunun dışında Tanzimat'ın başından beri Osmanlı yöneticilerinin «uygulanan İslami düzeni» eleştirmeye ve «İslamda reform akımlarına» iltifat göstermemeleri, uygulanan şeklin en geçerli olduğunu varsaymaları da, dışarda belirlemeye başlayan İslam toplumlarına yapısal açıdan bakma (Vehhabilerin Peygamber dönemi saflığına dönmeyi amaçlayan revivalist eğilimleri ve Arap ve Hint'teki modernist reformculuk gibi) isteğini Osmanlı topraklarında engelliyordu. Dincilği çok ileri sürülmüş olan Abdülhamit'in de bu açıya hiç yanaşmadığı bilinir.

Oysa, Mithat ve Küçük Sait Paşalar gibi, birbirine karşıt durumda oldukları halde, ülkenin durumuna yapısal açıdan bakma yeteneğini gösterenler, gerçekleri daha iyi farkedebiliyorlardı. Onlar olsa olsa çözümde yöntemleri farkediyordu. Mithat 1879'da Şam valisi iken, İngiliz el-

çisiyle konuşmasında, Sait ise 14.VI.1891 tarihli muhtırasında, devletin geleceğinden umutlarını kesmiş gibidirler. Mithat bunu açıkça belirtir, Sait «çakılıp kalmışız» der, iç ve dış hiçbir koşulun lehe işlememesinden yakınır. Abdülhamit de, hele Rus yenilgisinden sonra, büyük yıkıntının farkına varmıştır. Ama yangın sırasında sonuna kadar bir şeyler kurtarabileceği umudunu yitirmeyen bir görevli kaderciliğiyle yine de ipin ucunu bırakmaz. Her seferinde biraz daha fazla ödün vererek ayakta kalmanın yollarını arar. Abdülhamit'in bu inatçı tutumu birçok çevreyi etkilemiştir. Hattâ devleti kişisel olarak kurtardığı kanısını bile yaratmıştır. Ahmet Mithat'ın «Herkes devletin dudaklarına zemzem suyu sürmeyi düşünürken o yeniden canlandırdı» sözleriyle anlatmak istediği budur. Türk toplumunun kendi iç dinamiğinden kaynaklanan yaşama azmini unutup herşeyi tek kişiye bağlama hastalığı bu sonucu yaratmıştır.

Balkanlar'da Rus saldırısıyla başlayan panik ve göçler doğrusu istenirse, resmi makamların kontrol altında tutabileceği düzeyi pek çok aşmıştı. Buna rağmen en ufak bir disiplinsizlik hele Hıristiyanlar'a karşı bir olay çıkmaması, yüzyıllardır «Vahşi Türk» temasını işlemiş olan Batılılar'ı da son derece şaşırtmıştı. Oysa Rus savaşının bahanesi Hıristiyanları Türk zulmünden kurtarmaktı. 16.IV.1878 tarihli raporunda İngiliz elçisinin ortaya koyduğu manzara bunun tam aksidir:

«Göçmenlerin hepsi 80 bin kadar; camilerde, devlete ait binalarda ve evlerde oturuyorlar. Yalnız Ayasofya'da günde 25-30'u tifo veya tifüsten ölen dört bin kişi var. Ancak aç kalmayacak kadar yiyecek buluyorlar ve caminin içindeki hava kokuşmuş durumda.

Geçen kış, düşman kapılarda iken şehirde kendi nüfusundan başka 80 bin asker, 150 bin göçmen ve ayrıca çok sayıda silâhlı Çerkes vardı. Buna rağmen İstanbul'

da ne bir tek karışıklık, ne de bir gösteri, bir cinayet, tecavüz, sarhoşluk, hırsızlık, kadına hakaret işitmedik; Türk yönetimini ve zulmünü haber vermekten başka bir görevi olmadığı anlaşılan sayısız gazete muhabirleri de benim hatırladığım kadar, patronlarına ulaştırılacak tek bir olay bulamadılar. Eşine rastlanmayacak ıstıraplarına en üstün bir sabır ve kaderci inanışla dayanan, daima kötülenmiş Türklere ve Türk hükümetine bu konuda hakkını vermek gerekir. Aylar boyunca Türk başkentinin geçirdiklerine benzer korkunç günler geçiren dünyanın herhangi bir büyük şehrinin böylesine sükunet ve nizam örneği verebileceğine inanamıyorum.»

Bu disiplini bozacak tek olay da, Ali Suavi'nin Çırağan'ı basarak Murat'ı tahta geçirme olayında bile, eylemin yayılmaması, ilk anda haberin alınmasıyla çarşıda pazarda bazı dükkânların kapatılmasından başka bir şey olmaması, dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Abdülhamit bu döneminde Sarayı'ndan dışarı tek adım atmamış, fakat savunucularına göre «Halkın odun ve kömür gereksinmesine varıncaya kadar rahatı konusundaki çalışmaları» yönetmiştir. Kuşkusuz Saray'dan. Bunun da hiç yoktan iyi olduğunu inkâr etmemekle birlikte, o ortamda gerçek disiplini ve düzeni sağlayan şey olduğu söylenemez. Hele tümüyle Abdülhamit'e bağlamak kanımızca yanlıştır. Yeterince araştırılmamış bu konunun ayrıntılı şekilde irdelenmesi gereklidir. Bizim belirtebileceğimiz, felâketin etkisinin dağıtılmasının, gününde, Abdülhamit'e mal edilmiş olduğudur. Hem de sadece Sultan'ın şakşakçıları tarafından değil, tarafsız yabancılar tarafından da.

Abdülhamit'in saltanatının sonlarında (1906) verdiği bir konferansta oriyantalist Valentin Chirol, Abdülhamit'in en büyük başarısının ülkesini en kötü bir durumdan sıyırmayı becermesi olduğunu söylemiştir. Hattâ sadece kötü durumdan sıyrılmak değil, topluma iddiacı bir

dinamizm de geldiğini görüyoruz. Paris Elçisi Münir Paşa, «Eğer 1877'de değil de meselâ 1887'de Rusya ile savaşsaydık, zafer mutlaka bizim olurdu» diyebilmiştir. Bu iddia sadece onun gibi bir propagandacıdan gelseydi, kuşkuyla karşılanabilirdi, fakat başarılı bir subay ve ilk pozitivist olan Beşir Fuat'ın da yazılarında(Tercüman-ı Hakikat 19.I. ve 11.II.1887) aynı iddiayı ileri sürmesi on yıl sonra ne büyük aşamaya ulaşılmış olduğunu kanıtlar.

1889'da İstanbul'da eskiden beri tanıdığı bir sürü aydınla görüşen Vambery, Abdülhamit politikasını başarılı saymalarının ve karşı çıkmamalarının sebeplerini şöylece özetlediklerini belirtiyor:

«— Kırım Savaşı'nda Rusya'yı yendik ama Avrupa'ya daha esir hale geldik. Şimdi yenildik fakat daha serbestiz, kaderimize tam hakimiz, kimseye bağımlı değiliz.

— Maliyeye düzen koyamıyorduk, şimdi borcumuzu ödüyoruz.

— Eğitime yatırım yapabiliyoruz.

— Avrupa'nın iç sorunlarının dışında kalarak başımızın derde bulanmasını önleyebiliyoruz.»

Bu bağımsızlık ve kendi başına buyrukluk -gerçek olmadığı halde- aydın çevrelere öylesine yerleşecektir ki, İranlı reformcu Malkom Han bile 1890'da «İstanbul Müslüman devletlerin bağımsızlığının kalesidir» diye yazacaktır. Bu uluslararası politikanın denge oyunlarından ileri gelen nekahat devresi iyileşmesi, bazı aydınlarda sorunlarda köklü çözümlere kavuşulmuş olduğu kanısını yaratmıştır. Kuşkusuz bunların, bir aydın tembelliğiyle zahmete girmeden, işlerin çözümlenmesinden memnunluklarını açıkladıkları düşünülebilir. İyiye gidildiği kanısı, hemen, Abdülhamit rejimine karşı çıkanlara eleştiriler yöneltilmesine ve kendi düşüncelerinden ödün vermeye çağırılmalarına dönüşmüştür.

Abdülhamit, Mithat için «Biraz tedbirli olsaydı, hiç

olmazsa Rus savaşı sonuna kadar görevde kalırdı» demiştir. Onunla birlikte herkes Mithat'ı fikirlerinden ödün vermez tutumundan dolayı eleştirmişlerdir. Bunun en belirginine son devlet tarihçisi ve dönemin ünlü düşünürlerinden Abdurrahman Şeref'te de rastlarız:

«Mithat Paşa, Suriye'ye dönmesinden sonra olsun, direk gibi tutumunu biraz inceltse, anlayışlı ve zamana göre davranmış olsa, belki hizmetlerinden memleket bir süre daha faydalanırdı.»

Eski Sadrazam Mahmut Nedim'in, Hayrettin Paşa'nın reform projelerinin gerçekleşememesi karşısındaki tepkisi de ödün vermeme noktası üzerinde odaklaşır:

«Hayrettin Paşa'nın zekâsından kimse kuşku duyamaz. O reformları yapmak üzere, Sultan tarafından İstanbul'a getirilmişti. Herhangi bir partiyle ilişkisi yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmakta olan yiyicilerle savaşa girer girmez bütün partiler ona karşı birleşti. Entrikalar birbirini izledi. Etkin karşıtlarını ikna edemeyeceğini anlayınca, köklü reform plânını Sultan'a sundu ve iktidardan düştü (...) Rakiplerinin ruh ve gayeleriyle, otoritesi yönünden doğal olarak kıskanç olan Sultan'ımızın duygusallığı ve ülkenin kurumları hakkında doğru bilgilere sahip değildi. Eğer burada olsaydım ona yardım ederdim. Kimi ilkelerini bir kenara bırakarak, rakiplerinin eline koz vermeden, onları harekete geçirmeden, reformların yavaş yavaş yürütülerek tamamlanması için onu ikna ederdim.» (21.X.1879)

Bürokrasiyi, başarılı olduğu varsayılan Padişahı desteklemeye çağıran bu görüşler, temelde çelişkilerle doluydu:

1 — Bürokrasinin içinde, Abdülhamit'in başarılı değil, keyfi yönetime yönelerek başarısız olduğuna inananlar çoğunluktaydı.

2 — Abdülhamit ilke olarak, halkla kendi arasındakilerin etkensizleştirilmesi gereğine inanıyordu. Oysa zaman içinde devleti ayakta tutan mekanizmanın bürokrasi olduğunu farketmiş, ordu ve sivil bürokratların eğitimi için özel çaba sarfetmiştir.

3 — Buna rağmen bunlara güveni hiç yoktu ve «Şüphe basiretin başıdır» kavlince bunu her fırsatta açığa vurmaktan da geri kalmıyordu. Örneğin, dışişleri memurlarının dışarda iyi hizmet görmelerini sağlamak için belli bir miktar altını hazineye teminat olarak yatırmaları zorunlu kılınmıştı.

4 — Abdülhamit tahta geldiğinde aylıklarını düzenli olarak alamamaktan şikâyetçi olan memurlar, 33. saltanat yılında da bunun aynen devam ettiğini görmüşlerdir. Ayaklanmaları bastırmaya gönderilen asker ve subaylar para alamıyor, hatta cephane bulamıyorlardı. Binbir zorlukla Ramazan, Şeker Bayramı, Kurban Bayramı, Padişah'ın doğum ve tahta çıkış yıldönümlerinde verilen beş aylık ile aralıkta bir altıncı aylık ödenebiliyordu. Halkın telgrafhaneleri işgal ile dertlerini telgrafla doğrudan Padişah'a ulaştırmaları gibi, para alamayan askerlerin de ayaklanarak telgrafla kendisine başvurdukları çok görülmüştür.

Aydın tabakanın yüzde 95'ini oluşturan ve Abdülhamit'in gerçek düşüşünü hazırlayan bürokrasinin, bu çelişkiler karşısındaki çözüm arayışını Jön Türkler bahsinde göreceğiz. Sadece şunu belirtmeliyiz ki, yetkisizleştirerek etkisizleştirerek, yabancılar karşısında ezikleştirerek bu sonucu Abdülhamit'in kendi politikası hazırlamıştır.

Aydın tabakasının yüzde 95'ini oluşturan (Özellikle Türk ve Müslümanlar'da; Hıristiyanlar'da daha az) bürokratların sayısının, Carter V. Findley'e göre, Abdülhamit döneminde 100 bini aşması, ülkedeki eğitimin etkenliğinin çok arttığının bir kanıtıdır. Abdülhamit'in bu konuda Tanzimatçılardan aldığı mirasda iki çarpıklık

vardır. Birincisi, devletin çok ani modern eğitimli yüksek düzey yöneticisini gereksinmesi sonucu, ilk ve orta öğretim atlanarak bütün güç yüksek öğretime verilmiş, buna yönelik eğitim kurumları kurulmuştu. İkincisi 1869'da nizamname hazırlanmış ama uygulamaya konmamıştı.

1876-1909 yılları arası ilk ve orta eğitim alanındaki bu eksikliklerin giderilmesi ve yasaların uygulanması dönemi olmuştur. 33 yıllık çabaları sonucunda sıbyan okullarıyla sultaniler (liseler) arasında yer alan rüşdiyeler 250'den 600'e, idadiler 5'ten 104'e, iptidai okullar 200'den 5000'e çıkarılmış ve on bine yakın sıbyan okulu da «Yeni usul eğitime» dönüştürülmüştür. Ayrıca ilk olarak modern anlamda merkezi ve taşra maarif örgütü de, günümüze kadar gelen yapısıyla o dönemde kurulmuştur. Hele eğitimde İstanbul dışına yayılma eğiliminin kuvvetli bir akım olarak belirmesi, bu hizmetlerin halka götürülmesi açısından önemli bir rol oynamıştır. Osman Ergin'in dediği gibi «Eğer korku ile sınırlamalar getirmeseydi bu dönem maarif tarihimizin altın devri olabilirdi.» (874)

Yemen'de yayınlanan resmi San'a gazetesinin 19.X. 1897 tarihli sayısındaki eğitimi yaygınlaştırmak çabaları ile ilgili bir yazı genel eğilimi belirlemek açısından ilginçtir:

«Yemen vilâyeti halkının, doğuştan zeki ve yetenekli olmalarına karşılık yeni bilimleri öğrenmeye gayret etmemeleri ve modern okulların açılmasına önem vermemeleri çocuklarını hiç sayılacak kadar yıpranmış okullarla yetinmeye itmiştir. Özellikle, her çeşit terakkinin ilerlemenin ekseni olan Türk lisanında bilgiler edinmeyip, zamanlarını boşa harcadıkları görülmektedir. Bugün Sana'da bir erkek bir kız modern iptidai mektep, bir askeri rüşdiye ve bir mülki rüşdiye var, ama istenilen düzeye varmak için bunlar yeterli değildir.»

Her alanda sınırlanan yöneticilerin eğitim alanında

Yıldız tarafından desteklenmesi sonucu, orta dereceli okulların bürokrasinin gereksinmelerini aşan bir oranda mezun vermeğe başladığı görülmüştür.

Yüksek okullara gelince Abdülhamit döneminde açılanlar için şöyle bir liste verebiliriz:

Mekteb-i Mülkiye ve idadileri, İstanbul'da Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Nüvvap, Lisan Mektebi, Sanayi-i Nefise, Ticaret Mektebi, Ziraat ve Baytar M., Sanayi M., Kız Sanayi M., Harir Darüttalimi (Bursa, Antalya), Ziraat Ameliyat M., Ziraat M., Nümune Çiftliği Çoban M., Bağcılık-Aşı ve Ameliyat M., 30 Darülmuallimin, 5 Harbiye M., Şam Tıbbiyesi, 4 Hukuk M., Polis M., Gülhane Askerî Tababet, Darülfünun, Fenni Resim ve Mimari M., Maliye M., Hendese-i Mülkiye M., Dilsizler ve Körler M., Aşiret M., Gümrük Darüttalimi, Darülhayri Ali M.

Çok önemli bir ilerleme de, kız eğitiminde görülür. 1906/07'de ülkedeki 619 rüşdiyeden 74'ü kız rüşdiyesi idi. Kız öğretmen okullarının da sayısı artırılmıştır. Trablusgarp gibi tutucu bir bölgede valinin kız rüşdiyesinin sınav ve ödül dağıtılma törenine katılması ve şöyle bir nutuk vermesi hiç de küçümsenecek şey değildir:

«Hanımlar; erkekler için bilimsel zenginlikleri kazanmak şan ve şeref olduğu gibi, kadınlar için de bilim ve marifeti öğrenmek lâzımdır, çünkü her fenalık cehaletten gelir (...) Erkek ve kadın herkes vaktini kaybetmeyip gece ve gündüz çalışmalıdır.» (Trablusgarb, 4.VIII.1899)

1319 (1901) yılında İstanbul'daki 14 kız okulunda (Rüşdiye ve Sanayi) toplam 2211 öğrenci vardı.

Abdülhamit'in son dönemine doğru orta dereceli okulların sayısı gibi öğrenci sayıları da çok arttı. Piyasayı da diplomalılar doldurdu. Şûrayı Devlet 29.VII.1906'da orta dereceli okullardan mezun olanların E. Kuran'ın deyimiyle «Enflasyonuna» karşı önlemleri görüştü. Ve yük-

sek eğitim kurumlarının daha çok öğrenci alması planlandı, yine de çok kimse açıkta kaldı.

Abdülhamit dönemi eğitimine yapılan eleştirileri ise B. Kodaman şöyle özetliyor:

«En çok tenkit edilen tarafı şüphesiz nitelik yönüdür. Ancak bu tenkitler genellikle yüksek öğretimdeki uygulamalara yöneltilmiştir. İlk ve orta öğretim bunun biraz dışında kalmıştır. Bunda ilk ve orta okullardan beklenen görevin rolü olmuştur (...) Avrupa'daki emsalleri seviyesine ulaşamamışlardır (...) II. Abdülhamit devri ilk öğretimi hakkında genel bir hüküm vermek gerekirse diyebiliriz ki, kâğıt üzerinde her türlü tedbir ve kararlar alınmış, fakat mâli imkânsızlık, öğretmen yokluğu, halkın tutumu gibi sebeplerle bunların hepsi uygulanamamıştır. Ancak bu sırada ortaya atılan fikirler, alınan karar ve uygulamalar İkinci Meşrutiyet Devri için temel olmuştur.»

Eğitim alanındaki bu ilerlemelere bakarak. Kazamias şu yargıda bulunmuştur:

«Abdülhamit'in saltanatı, hele özellikle ilk dönemi, bir reaksiyon ve durgunluk dönemi olmaktan çok uzaktır, aksine Tanzimat fikir ve reformlarının çoğunun pekişmesi dönemi olmuştur.»

İlk ve ortaokul düzeyindeki kendisinden önceki döneme göre büyük atılım içinde görülen bir döneme bir diğer açıdan, ülkedeki yabancı ve azınlık okulları açısından bakıldığı zaman tablo aynı derecede iyimser görünmez. 1903 yılında 20 milyonluk nüfusun 1,375.000'i öğrenciydi. Bu nüfusun üçte birini oluşturan azınlıklar ve yabancılar tarafından açılmış olan özel okulların sayısı aynı yıllarda 10 bini buluyor ve bunlarda 500 bin civarında öğrenci oluyordu. Bunların yüzde doksandan fazlası azınlık çocuklarıydı. İstanbul'daki Alman okulunun müdürüne göre Türkler özel öğretmen tutuyor, ya da çocuklarını bu özel

okullara göndermeğe mecbur oluyorlardı, çünkü yerli okullarda kitaplar çok kötü, yetenekli öğretmen ise pek azdı. Yabancı okulların hattâ azınlık okullarının bir yabancı dili çok iyi öğretmeleri yanında, eğitim programının çağdaş en yüksek düzeyde olması da mezunların kadu. Osman Ergin, dönemin yabancı ve azınlık okullar açısından bir eşitlik varmış gibi görünürse de, yetiştirilen öğrencilerin kalitesi açısından büyük bir fark beliriyordu. Osman Ergin, dönemin yabancı ve azlık okullar açısından bir altınçağ olduğunu şöyle anlatıyor:

«Bu devirde en büyük gelişme ve ilerleme özel okullarda görülür. Özel okullar hep bu devirde açılmışlardır. Azınlık ve yabancı mektepleri de en yüksek ve en serbest inkişaflarını bu devre borçludurlar. Bu mektepler hükümetin teftiş ve kontrolundan, idarelerine hatta programlarına müdahaleden azade olarak serbestçe çalışıyorlar ve çoğalıyorlardı.»

EĞİTİMİN YAYGINLAŞMASININ BÜTÜN MİLLİYETÇİLİK VE BU ARADA TÜRKÇÜLÜK AKIMLARINI OLUŞTURMASI

Yabancı okulların bu özgür ortamı, yabancı öğretmenlerin de katkısıyla milliyetçi akımların serbestçe beslenmesini hatta gizli ihtilâlci basına yataklık görevi yapmasını sağladı. Anadolu'yu yaya olarak dolaşmış olan W.J.Childs, kitabında bunun ilginç örneklerini anlatır.

Yüksek okullara gelince, yöntemler biraz farklı da olsa sonuçlar aynıydı. Buradan da milliyetçi akımlar çıkıyordu. Şerif Mardin oluşumu şöyle anlatıyor:

«Tanzimatçılar, Avrupa büyük devletlerinin politikasına pasif bir şekilde, «miskinlik»le karşı koymuşlardı. Bunun üstesinden gelerek ülke tebaasını ve bilhassa kendilerine itimat edilebilecek olan Müslüman halkı, bir di-

renç hareketine sokmak gerekiyordu. Siyasal fikirlerde bu «seferberlik» isteği, çağdaş milliyetçiliğin yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, hemen hemen gözüktüğü her yerde çıkardığı bir davranış türüdür. Bunun sebebini Sosyolog Ernest Gellner anlatmıştır. Gellner'e göre çağdaş merkeziyetçi devletin bu merkeziyetçiliği sağlamaya çalışmasının yollarından biri, mahalli kültürlerin yerine «milli» kültürler geliştirme isteği olmuştur. Bu da çok zaman yeni bir milli eğitim ve onunla paralel çalışan bir kültür sisteminin ortaya çıkarılmasıyla sağlanmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamit'in bütün «Gerici» eğilimlerine rağmen, modernliği, bu «Seferberlik» yönünü anlamış olması, ona bağışlamamamız gereken bir özelliktir.»

Abdülhamit'in uyguladığı sistemden milliyetçi akımların başlayışını B. Kodaman da şöyle özetliyor:

«Bu devirdeki siyasi fikir akımlarının da ilk ve orta öğretim üzerinde etkilerini görmek mümkündür. Başlangıçta ilk öğretimin amacı «İslamcılık»; orta öğretimin amacı «Osmanlıcılık» siyasetine uygun yürütülüyordu. Fakat devrin sonlarına doğru her iki akım terkedilmemekle birlikte, «Türkçülük» okulların amaçları arasına girmeye başlamıştır (...) Söz konusu dönemde resmi maarif siyasetinin ilk ve orta öğretim alanında yapılan uygulamalarının rejime karşı olan Genç Osmanlılar ve Genç Türkler tarafından eleştirilememesi ya da çok az eleştirilmesi manidardır. Gerçekten hükümetle muhalefetin fikirleri (...) basın, yayın, sansür, rejim gibi konularda taban tabana zıt olmasına rağmen, ilk-orta öğretim hakkında aşağı yukarı aynıdır.»

Eğitimin Türkçü bir renk almasında Abdülhamit'in doğrudan etkisi olduğunu iddia zordur. Oluşumlar Tanzimatçılar döneminde başlamış bir sürecin kendi getirdiği şeylerdir. Gerçekte eğitim alanının, Abdülhamit'in uzmanlarına bıraktığı tek alan olduğunu söylemek yanlış

olmaz. Eğitimin insanları politikaya yönlendirmemesi koşuluyla işin teknik yanına pek karışmamıştır. Mabeyn Başkâtibinin 1307 (1890)'da Sadrazam'a tebliğ ettiği bir iradede nasıl apolitik insanlar yetiştirilmesi istendiği açıkça belirtilmektedir:

«Mekteb-i Mülkiye, bilimler tahsil edip iyi huylar kazanarak ileride devlete sadık hizmetler verecek memur yetiştirmek maksad-ı âlisiyle kurulmuş ve açılmıştır. Avrupa devletlerinin kurdukları okullar kendi hükümet usullerini sağlamlaştırmaya ve güçlendirmeye hizmet edecek düşüncede adam yetiştirmeye yönelik bir halde oluşturuldukları gibi, topraklarımızdaki Rum ve Ermeni okullarında dahi bir fikir ve terbiye dahilinde olarak isteklerine uygun öğrenciler yetiştirilmektedir. Oysa Mekteb-i Mülkiye'den çıkmış bulunanların bazılarının ayrı ayrı fikir ve davranışla sahip oldukları, bunlardan hizmet-i şahaneye alınmış olanlarla karşılaştırılınca anlaşılmıştır (...) Öğrencilerin sağlam bir inanç ve makul doğru bir yol üzere eğitilmeleri için ders konması ve bunu verecek hocalar görevlendirilmesi...» (s. 614)

Abdülhamit'in bir anlamda rejimin ideolojisini savunacak dersler isterken öbür yanda Tanzimatçılar, hele Yeni Osmanlılar'dan beri sürüp gelen dile dayalı milliyetçi (Türkçü) eğilimler kendi dinamizmleriyle toplumu etkilemeye başlamışlardı. Türkçe basının büyük ilerleme göstermesi geniş kitlelere yayılması bu etkiyi iyice kökleştirmiştir. Basında dil ve edebiyat üzerindeki yoğun tartışmalar başlangıçta siyasal nitelikli sayılmadıklarından, uzun süre sansürün gadrine uğramadan devam edebilmişlerdi. Farkedilip yasaklandığında ise geç kalınmıştı.

Abdülhamit'in dil konusuna fazlasıyla eğilmiş olduğunu sanmıyoruz. Tunuslu Hayrettin Paşa'nın zamanında Arapça'nın resmi dil olmasını düşündüğü zaman da, Sait Paşa'nın «Sonra Türklük kalmaz» itirazını hemen

Kütüphane

benimsediğinde de, konuyu fazla derinine irdelememiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık döneminde Türklüğün açıkça övgüsünün yapıldığı da görülmüştür. Lastik Sait Beyin.

Arapça isteyen Urban'a gitsin,
Acemce isteyen İran'a gitsin,
Frengîler Frengistan'a gitsin,
Ki biz Türküz, bize Türk gerektir.

satırları o dönemin ürünüdür. Başlığının kenarına Türk gazetesidir diye yazan İkdam'ın çevresinde «Kültür Türkçülüğü» yapan bir grubun oluşması yine o dönemdedir. Şemsettin Sami'nin, Buharalı Şeyh Asım, Necip Asım gibilerin Türk dili üzerindeki bilimsel çalışmalara başlamaları o döneme rastlar. Ahmet Mithat'ın halk konuşmasına çok yaklaşan yazı dili. Mehmet Emin'in ulusal ruhu yansıtan şiirleri hep aynı dönemdendir. Hattâ dil tartışmalarında Arapça'ya yönelik en ağır saldırılara da o dönemde rastlanır:

«Arapla bizim beynimizde tab'an ve zevken ve vicdanen muhalefet vardır. Arap çöllerde deve tersinde letafet bulur, yazar; Türk bunu tab'an kabul etmez... (Bu yazıda Arabın en ünlü şairleri Ümr-ül Kays ve diğerlerine eleştiriler vardır)» (Tercüman-ı Hakikat, 30.III.1882)

«Bir millet kendi lisanını neşredebildiği kadar nüfuz-ı millisini dahi neşretmiş olacağına şüphe kalmaz. Islahat için başvuran cemaatler kendi lisanlarının resmi lisan tanınmasını da iddia ediyorlar. Osmanlı lisanını geliştirerek ittihadı sağlarız.» (Tercüman-ı Hakikat, 18.X.1878)

«Taklit ile aslını unutma, milliyetini hakir tutma. Arapların, Avrupalılar'ın her türlü hükm ve sanatlarını geçici olarak alalım, fakat Türk olduğumuzu ve lisanımızın Arapça'dan, Fransızca'dan başka bir lisan olarak kendine mahsus şivesi bulunduğunu ve bu cihetle başka bir

edebiyatın mahkûmu olmanın onurlu olmadığını unutmayalım.» (Mizan, 11.XI.1886)

«Saadet bir «Osmanlı» gazetesidir. Osmanlı demek «Türk» demektir. Türk ve Osmanlı tabirleri ise kendilerine malik olanlarca «Müslümanlığa» yabancı değildir. Cümlemiz için nihayet derecede muhterem olan şu üç ünvanı (...) refikimizin birbirinden başka zan etmek hatasında bulunduğu Türk'lük, Osmanlı'lık ve Müslümanlık namına olarak duada kusur etmeyelim.» (Mizan, 24.II. 1887).

MÜSLÜMAN OLMAYANLARDA MİLLİYETÇİLİK AKIMLARI, ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE EN ÜST EYLEMCİ DÜZEYİNE VARDI

Abdühamit, istediği kadar ideolojik beyin yıkama için talimat versin, milliyetçilik dinamizmi, dil öğesine dayalı olarak işlemeğe çoktan başlamıştı. Hem de bunu sadece Türk milliyetçiliği açısından ele almamak gerekir. Balkanlılardaki milliyetçilik eğilimi çok önce başlamış ve Abdülhamit dönemine varıldığında güçlü akımlar haline gelmişlerdi. Rum, Bulgar, Sırp, Romen'in etkisini Müslüman Arnavutlar bile duymağa başlamışlardı. Bunlar sadece Osmanlı Devleti ve Türkler'le değil, birbirleriyle de büyük bir vuruşma halindeydiler. Balkanlar dünyanın en tehlikeli yeri sayılıyordu. Burada milliyetçiliği kışkırtıcı davranışlar kan akışını artıran bir etki yaratıyordu Âlî Paşa daha 1862'de Fransız Dışişlerine sunduğu görüşünde, Balkanlılar'ı kışkırtmanın «kaos ve ebedi» bir iç savaş demek olacağını söylüyor ve ekliyordu: «Eğer Türkiye'de bütün ulusal isteklere serbestlik tanınırsa neler olacağını bir kere düşününüz (...) Bir parça dengeli bir durumu yaratabilmek için yüzyıl ve kan selleri gerekir.»

Abdülhamit dengeyi bozmak için çırpınanların akıtmağa başladıkları kan selleri arasında tahta çıktı. Bütün saltanatı boyunca da ülkenin diğer yerlerinden hepsinden fazla Balkanlar'la uğraştı. Çoğu kez Hıristiyanlar'ın kendi aralarında patlayan kavgalar en sonunda Türkler'in başlarına dertler açıyor ve daima Avrupa'nın müdahalelerine bahane oluyordu. Avrupa bunu biliyordu:

«Volter'in ünlü şakasıdır: Türk, Doğu Hıristiyanlarının birbirini yememeleri için gelmiştir (...) Bu Hıristiyanlar birbirlerinden anlatılamayacak ölçüde nefret ederler. Birbirlerine duydukları düşmanlık ve hor görme Türk'e karşı duydukları kini pek çok geçer.» (F, 12.IV. 1887).

Balkanlar'daki bu hesaplaşmalar 1902'de Makedonya sorunu somut hale gelince ve komitacılar terörü doruğa çıkarınca, dünyanın en korkulur sorunu oldu. Nitekim Birinci Cihan Savaşı da buradan çıktı. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin başında bir de Panhellenizm sorunu vardı. Atina'yı merkez yapmış olan Panhellenciler İstanbul ve Anadolu Rumlarını da kışkırtmak için her şeyi yapıyorlardı. Gerekirse hakarete bile başvuruyorlardı:

«Türkiye sakin, Türkiye'nin Avrupa topraklarının mirasçısı Hellen ırkı hareketsizliğe ve rezilliğe mahkûm. Yunanistan savaş şarkılarının koyun melemesine dönüştüğü bir ülke haline geldi.» (Journal d'Athenes, 15/27. IV.1880).

Aynı kaynak büyük ideallerinin gerçekleşmesine Avrupa'nın engel olduğunu ileri sürer ve savaş açıp dünyayı oldu-bitti ile başbaşa bırakmanın tek çözüm olduğunu durmadan yineler. Yunan fikr-i azimi (Megalo İdea) Türkler tarafından da ayrıntılarıyla biliniyordu. Sabah «Yunan fikr-i azimini her Yunanlı nenesinden ninni diye dinler, amaç Doğu'ya ve ileride bütün dünyaya hâkim ol-

maktır; bize öğretmenler, papazlar, kitaplar gelir, bunu yayarlar» (7. Teşrinisani 1305-1889) diye yazıyordu.

Bu fikirlerin sürekli işlenmesi sonucunda Yunanistan Avrupa'ya rağmen Osmanlı Devleti'ni dize getireceğine inanarak 1897 savaşını çıkardı. Pek kısa sürede de yenildi. Ama fikirlerinden vazgeçmemekte kararlıydı. Avrupa'da «Durumunu değerlendirmekten aciz kişiler», «Marsilyalılar» (Palavracılar anlamına) diye anılmalarına rağmen propagandayı sürdürdüler.

Yunanlılar'ın bazı bölgelerde, Bulgarlar'ın ise her yerde, Türk çoğunluğu terörle korkutarak kaçırıp kendi ulusal çoğunluklarını sağlama taktiklerini örnek alarak Ermeniler de, Doğu Anadolu'da aynı tür eylemlere giriştiler. İddialarının zayıflığı, Balkanlılar'la Türkler'in oranının genellikle yüzde 50-50 olmasına karşılık, Doğu Anadolu'da Ermeniler'in hiçbir yerde yüzde 20-30'u aşamamalarındaydı. Bu yüzdendir ki, Ermeni eylemlerine kendi köylülerinin katılımı çok sınırlı oldu. Bu zaafı kapatmak için Ermeni komitacıları sadece Osmanlı yönetimine ve Türkler'e karşı değil, kendi ırkdaşlarına karşı da yoğun bir terör eylemi yürürttüler. Ermeni Patriği daha 7.XII.1876'da İngiliz elçisine «Eğer Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak için ayaklanma çıkarmak gerekiyorsa, böyle bir hareket yaratmak hiç de güç olmayacaktır.» diyordu.

Ermenilere azınlıkta oldukları ve eylemlerinin aleyhlerine sonuç verebileceği hep anımsatıldı. 27.IV.1880'de İngiliz elçisi şöyle yazıyordu:

«Bugünkü şartlar altında onun (Ermenistan özerkliği) gizlilikten çıkıp eyleme dökülmesi için herhangi bir girişim, çok tehlikeli sonuçlar doğurabilir ve bu Ermeniler için felaket olur. Ermeniler'in azınlıkta olduğu unutulmamalıdır. Ve birçok yerdeki halkın çok küçük bir parçasıdırlar (...) Küçük Asya Müslümanlar'ı, Türk Av-

rupası'ndaki Hıristiyanlar'ın bulunduğu özerk vilâyetlerdeki kardeşlerinin sonlarını öğrendiler. Karşı koymaksızın buna benzer bir duruma izin vermeyeceklerdir. Ermenistan'da bir özerklik isteği katliama gider, dahası Rusya'nın derhal müdahalesini ve onun kaçınılmaz sonuçlarını getirir.»

Ne kadar yazıktır ki bütün bu uyarılar hiçbir sonuç vermemiş ve Ermeniler'in eylemcileri, kanlı kışkırtma taktiğinden hiç vazgeçmemişlerdir. Bütün yayınları buna yönelikti. Bir parça uzağı görebilen herkesin belirttiği kaçınılmaz sonu da kendileri hazırlamış oldular. Raumsar bunu şöyle özetler:

«1894'te Ermeni ihtilâlciler büyük çapta bir isyan hazırladılar. Türkler'in böyle bir hareket karşısında duraksamadan şiddete başvuracaklarını çok iyi biliyorlardı, ama Avrupalı güçlerin dikkatlerini üzerlerine çekmek için kendi insanlarını harcamaya kararlıydılar (...) Ermeniler'e karşı benimsenen tutumdaki şiddet hoş görülemez herhalde, ancak Ermeni ihtilâlcilerin soğukkanlılıkla, amaçları uğruna binlerce Ermeni'nin hayatını gözden çıkartmalarını da hoşgörmek mümkün değildir. Ölenlerin çoğu olup bitenlerin farkında bile değildi.»

Farkında değillerdi ama, hiç kuşkusuz geride kalan yakınları her şeyi Türklere yüklüyorlardı. Olaylar sırasında görevle Türkiye'ye gönderilen Amerikalı gazeteci Sidney Whitman, olayların nasıl çarpıtılmış olduğunu şöyle anlatıyor:

«New York Herald'ın yöneticisi, gazeteciler arasında Ermeni sorununun, tıpkı bir kuşak önceki Bulgar sorunu gibi, tamamen bir siyasal sorun olduğunu ve Türk yönetiminin aksaklıkları ne olursa olsun karışıklıkların temelinde Hıristiyanlar'a yöneltilmiş bir dini fanatizmin varlığını kabul için bir sebep bulunmadığını anlayacak görüşe sahip tek adamdı. Nitekim bize de, Rusya'dan

beslenen ve İngiltere'nin kalıplara uymak istemeyen insanları tarafından desteklenen geniş bir Ermeni fesat hazırlığı bulunduğu hakkında bilgiler yağıyordu. Olayın ikinci bir cephesi daha vardı. Bay Gordon Bennett, bu durumda, Türkler'e olayları kendi açılarından açıklamak fırsatını vererek, onlara İngiliz basını tarafından reddedilen hak yerine bir şans tanıyıp büyük bir gazetecilik başarısı sağlamayı tasarlıyordu.»

Abdülhamit herhalde Ermeniler'i fazla sevmezdi, ama özel bir kini bulunduğunu söylemek olanaksızdır. Ağustos 1877'de daha Rus savaşının akibetinin belirgin olmadığı ve özel Ermeni isteklerinin bulunmadığı bir sırada, Ermeni Patriği Nerses'e «Ben karıncayı bile ezmemeye dikkat eden bir adamım diyordu. Ermeni milleti hakkında, onların ve Avrupalılar'ın Türkler hakkında kullandıklarına benzer kötü deyimleri asla kullanmamıştır. Kan dökme yanlısı küçük grupla Ermeni ulusunun çoğunluğunu daima ayrı tutmuştur. 1905'de suikasttten iki ay sonra, tahta çıkış yıldönümü vesilesiyle yapılan tebrikler sırasında Ermeni Patriği'ne dönüp «Bazı Ermeniler'in hatalarının tüm millete suç olarak mal edilemeyeceğini ve patriğin, milletinin sadakat hislerinden emin olduğunu» açıkladı. (F, 4.IX.1905). Hatta bir ayırım yapmadığını kanıtlamak için, Alman İmparatoru'nun İstanbul'u 1889'daki ziyaretinde, İmparatoriçe'ye nedime olarak Dışişleri Müsteşarı Artin Dadyan Paşa'nın kızı Evkine Nakkaşyan'la, Adliye Nezareti Müsteşarı Vahan Efendi'nin kızı Araksi Vahan'ı atamıştı.

Eski dünyanın en cömert ve hoşgörülü kurumu addedilen Osmanlı İmparatorluğuna, bölgedeki her büyük olaydan sonra (Türk-Rus savaşı, Bulgaristan'ın Doğu Rumeli'yi alışı, Türk-Yunan Savaşı, Rusya ve Romanya'daki Yahudi aleyhtarı eylemler) yoğun Yahudi göçü oluyordu. 1880'de bütün İngiltere'de 46 bin, Fransa'da 51 bin Ya-

hudi varken Osmanlı Devletindekiler 1844'de 150 bin iken, 1893'de 184 bin ve 1907'de 253 bine çıkmıştır. Bütün gözlemciler, Yahudiler'in Türkiye'de en iyi muamele gördüklerinde birleşmektedirler. Jewish World «Türkler arasında tam özgürlük içindeyiz ve yasalar bizi koruyor» diyordu (20.I.1893); Journal de Salonique «Türkiye dünyada Yahudiler'e yüklenen ibadet cinayeti iddialarını resmen reddeden tek ülke olmuştur.» (5.V.1904) diyor ve Abdülhamit döneminde İspanya'dan kovalandıklarında Türkiye'de sığınak bulmalarının 400. yıldönümünü kutluyorlardı.

Bütün bunların kanıtladığı gibi, gerek Türk-Yahudi ilişkilerinde, gerekse bunların Sultan karşısındaki tutumlarında sorun olacak bir şey yoktu. Kudüs üzerindeki iddiaların bile, Abdülhamit dönemindeki çapı ne savaşçı ne de ürkütücüdür. Daha 15.XII.1875'de Palestine Society of the Universal Alliance Montefiore'nin önerisiyle, bir Filistin Kolonileştirme Fon'u oluşturmuş ve Türk elçisini ziyaretle bu isteği bildirmişlerdi. Bir sonuç çıkmadığı görülüyor. 1880 Mayıs'ında Laurence Oliphant'ı İstanbul'da, Ürdün'ün ötesindeki topraklarda koloniler kurmak için Sultan'la randevu ararken görüyoruz. Bu girişimlerin arkasında, çoğu kez birbirinden bağımsız olarak Alman, İngiliz, Fransız, Avusturya, Amerika Yahudileri bulunuyordu. Ve yine çoğu kez Yahudileri kurtarmaktan çok, onlar aracılığıyla geldikleri ülkenin kültürel ve ekonomik egemenliğini bölgede kurmak amacı güdülüyordu. Almanlar'ın ve Ruslar'ın girişimleri bu yöndeydi. Hattâ Filistin'in kolonizasyonu ile sadece Yahudiler'in ilgilendiğini söylemek de yanlıştır. 1892'lerde Fransa'da, Katolikler'in 500 milyon frank toplayıp Filistin'i almak ve Papa'ya hediye etmek yolunda çabalar sarfettiklerini de görüyoruz.

Bu girişimlerin, ülkenin her bir yönünü bir başka

gücün paylaşma projelerini dinlemeye alışmış Abdülhamit'i fazlasıyla etkilediğini söylemek olanaksızdır. Ancak Siyonistler'in Basel (1897) Kongresi'nden sonra bir değişme olduğu görülür. Osmanlı arşiv belgeleri, Abdülhamit'in Basel'den önce ve sonra bu eylemin gelişmesini yakından izlediğini gösteriyor. Dolayısıyla, gerek 1896'da Nevlinski aracılığıyla yapılan başvuruya, gerekse Herzl'in 17 Mayıs 1901 ve 4 Temmuz 1902'deki görüşmelerinde yaptığı önerilere yanıtları kesin olmuştur:

«Bir adım toprak veremem, çünkü bana değil, halkıma aittir. Halkım bu devleti kanlarını dökerek kazanmışlardır.»

Kuşkusuz Abdülhamit başına bir de Yahudi sorunu çıkmasından korkuyordu. Baskılar artınca o da, Filistin'e gezileri kontrol altına alarak, yabancılara toprak satışını yasaklayarak, bölgeye yerleşmeleri sınırlayarak önlemlerini aldı. Buna rağmen ne Yahudiler'in yerleşmesi ne de toprak satın almaları önlenemedi. Hatta Avrupa baskısıyla arazi satın alma yasakları bile yumuşatıldı. 1908'de Filistin Yahudi nüfusu 1882'dekinin üç misline 80 bine çıktı. Aynı sürede 250 kilometrekare arazi satın almış ve 36 yerleşme yeri kurmuşlardı. Arap yazarı Hasan Ali Hallak bu toprak alışverişlerinde bazı Lübnanlı, Suriyeli ve Filistinli Arapların büyük paralar harcayarak rol oynadıklarını ve Filistinli köylülerin durumunu bozarak Yahudi göçmenlerin arazi almasını kolaylaştırdıklarını ileri sürer. Hattâ Arap ileri gelenlerini, Siyonist hareketini anlatarak halkı uyarmamak ve suçu sadece Osmanlı Devleti ile İngiltere'ye yüklemeye çalışmakla suçlar.

Abdülhamit, Herzl'in istediği Filistin'e göçe izin verme fermanını yayınlamamakla birlikte, Avrupa devletlerinin baskıları sonucu, ilerdeki Yahudi direncinin temelini oluşturacak kolonilerin ilk nüvelerinin oluşmasını engelleyemedi.

Abdülhamit'in Herzl ile konuşmaları, Jön Türk basını tarafından çok eleştirilmiş, ülkeyi para ile sattığı söylentileri yayılmıştır. O kadar ki, 1902 yılı başında Babıâli resmen Herzl ve Siyonistler'in, Yahudiler'in Filistin'e yerleştirilecekleri hakkındaki haberlerini yalanlamıştır. Nitekim ikinci görüşme için Herzl başvurduğunda aracılık yapan Hahambaşına, Abdülhamit ne istediğini sordurtmuş, o da «Sultan'ın Yahudiler hakkındaki düşüncelerini ve samimi niyetlerini öğrenmek amacıyla sınırlı olduğu» yanıtını vermişti. Oysa Herzl bu toplantısında Osmanlı borçları karşılığında yerleşme önerisini ileri sürmüştür. Abdülhamit'in cevabı şöyle olmuştur:

«Yahudi milletine olan büyük güvenim teklifinizi reddetmeyi engellemiyor. Bu konuda hükümetine danıştıktan sonra kabul edilmesi mümkündür. Eğer hükümet bunu doğru bulursa, pratik bir şekil vermek için araçları hazırlar.»

Herzl bu yanıttan çok memnun olduğunu söylemişse de aslında bu sözler Abdülhamit'in üslubu içinde red anlamını taşıyordu. Her zamanki oyalama siyasetiyle işi pamuk ipliğine bağlıyor fakat adamı kendisine düşman etmemiş oluyordu. Herzl'in Avusturya'ya dönmesini bekledikten sonra Hahambaşı'nı Saray'a çağırttı. Günlerce sıkıntı içinde beklettikten sonra kabul edince sert şekilde çıkıştı:

«Son günlere kadar sizin sadakatinizi daima takdir etmiştim. Ama Herzl'in gelişinden beri siz sadakattan uzaklaştınız. Siz ki ülkemin topraklarından bir parmağının bile verilemeyeceğini bilirsiniz, nasıl olur da buraya, bana böyle bir teklif yapacak bir kimseyi getirebilirsiniz? Bu adamın teklifinin yüzde birini kabul etsem hükümetimin ve benim başıma neler gelebileceğini bir düşünün.»

Bu olayı aktaran Abraham Galante, yetmiş yaşındaki Hahambaşı'nın korku içinde ağlayarak ve Sultan'ın

ayaklarına kapanarak af dilediğini, işin bu yanından haberi olmadığına onu inandırdığını belirtir. Konu üzerinde araştırma yapanlar, Abdülhamit'in Yahudiler'den para gelecek söylentilerini, Avrupa'dan daha iyi koşullarla yeni bir borç almak için kullandığını ileri sürerler. Olayın böyle bir şekle dönüşmesinin kökeninde, Abdülhamit'in işleri şahsen yürütmek hırsı yatar. Eğer Herzl'i kendisi kabul etmeyip Babıâli'de bir müsteşar, ya da nazırla konuşmaya gönderseydi iş asla böylesine dal budak salamazdı. Abdülhamit'ten başka böyle davranan görülmemiştir. 1875'de benzer şekilde Sultan Aziz'le görüşmek isteyen İngiliz Evangelical Alliance heyetine izin verilmemiş ve olay da sorunsuz kapanmıştı.

Abdülhamit'in saltanatını Yahudiler'le görünür bir çatışma olmadan bitirdiği açıktır. Ancak kabul gerekir ki, dünyadaki oluşumlar içinde Siyonizm hareketi de öyle bir dinamizm kazanmıştı ki, istense de istenmese de bu patlak verecekti. Hem de Osmanlı topraklarındaki Yahudiler'in genellikle anti-Siyonist olmalarına rağmen.

ARAP VE ARNAVUTLAR'DA MİLLİYETÇİLİK AKIMLARININ KURAMSAL HAZIRLANMA SÜRECİ ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE BAŞLAR

Abdülhamit döneminde büyük bir devinme kazanan bir akım da Müslümanlar arasındaki milliyetçilik akımlarıdır. Önce Arap milliyetçiliğini ele alacağız.

Bunun başlangıç tarihini saptamada Arap tarihçileri yarış içindedirler. Vehhabiler'e (18.yy sonu), Mısır Valisi Mehmet Ali'ye (1820'ler) Tahtavi'ye (1834), Butrus al-Bustani'ye (1850 sonrası), İbrahim Yazıcı'ya (1868), Arap ansiklopedistlerine, Beyrut'ta okulda dernek kuran beş gence (1875) bağlayanlar vardır. Milliyetçilik gibi çok köklü bir sosyal oluşumun tek bir tarihe bağlanması ola-

naksızdır, hattâ hatadır. Bu bir süreçtir ve süreci oluşturan çeşitli öğelerin tarihsel akım içinde birleşmesi sonucu ortaya çıkar. Bu öğelerin herbirinin başlangıç tarihleri farklı olabilir. Her biri ayrı bir öğeyi belirleyen yukarıdaki tarihlere baktığımızda hepsinin de Abdülhamit öncesine ait olduğunu farkederiz. Yani II. Meşrutiyet döneminde pek ani patlamış gibi görünen bu akım, en az yüz yıllık bir hazırlığın sonucudur.

Özellikle dil, Tanzimat'ın dine yaklaşımına tepki, yerel ekonomik çıkar sorunları, yerel yönetimde görev alma isteği, 19. yüzyıl Osmanlı merkeziyetçiliğine, kötü yönetime tepki gibi sebeplerle başlayan bu akımlar, Avrupa ile temas arttıkça oradan daha çok etkilenmişlerdir. Avrupa'nın Müslüman ve Hıristiyan Araplar üzerindeki farklı etkileri sebebiyle akım çok değişik boyutlarda gelişmiştir; Osmanlı'ya vefadan Türk'e tepkiye kadar Araplar'ın içinde bir yandan Hıristiyan düşünürlerle, Avrupa örneğinde milliyetçilik akımları belirmiş, diğer yandan da Müslümanlar'ın Osmanlı Devlet ve Hilafeti'ne bağlılıklarına rağmen yerel bağımsızlık (Yemen'de, Hicaz'da, Mısır Mısırlılarındır'da) düşünceleri de ortaya çıkmıştır. Bu iki akımın birleşme noktasında büyük Arap milliyetçiliği patlaması olmuştur.

1876'da yayınlanan Halil Ganem'in bildirgesi, Osmanlı Meclisi'ndeki dil üzerindeki tartışmalar, Mısır'ın İngiliz işgaline girişinden sonra «Mısır Mısırlıların'dır» kampanyasının hızlanması, Abduh ve öğrencisi Raşit Rıza'nın İslam'da Arap üstünlüğü tezi, gibi oluşumlar Abdülhamit politikasının dışında beliren eğilimlerdi. 1879-80'de Şam kentinin duvarlarına yapıştırılan «Arap ve Suriyeli gayreti adına geçmiş ihtişama dönüşe çağrı» başlıklı yaftalar adeta bir siyasal program içeriyorlardı. Bunlar Lübnan gibi özerklik, Arapça'nın resmi dil olması, Arap askerlerinin yalnız kendi bölgelerinde görev yapması gibi

istekler içeriyorlardı ki, 1. Cihan Savaşı başındaki kopuşa kadarki Arap temel isteklerini oluştururlar. Her halde, Hıristiyan eyaletlerden sonra Müslüman eyaletlerde de milliyetçiliğin başlaması kuşkusuyla Abdülhamit Suriye'yi kalkındırmaya özel bir özen göstermiştir. A.L. Tibawi bu ilginin sonucunda Suriye'de beliren değişiklikleri şöyle özetliyor:

«(Avrupa kamuoyu için geçersiz olan) metotları ve sınırlı anayasal yönetimden nefreti dışında, Abdülhamit reformları kabul ve uygulamada, kendisinden öncekiler kadar açık düşünceliydi. Bütün karanlık görünüşüne rağmen saltanatı, yerleştirmek ve yaymak için çok çaba sarfettiği reform projelerinin ürünlerine tanık olmuştur. Hele Suriye, reformun pek çok alanındaki özellikle eğitimdeki ürünlerini topladı. Burada da, Sultan'ın ayrılıkçılardan hoşnutsuzluğuna rağmen, Suriyeliler, İmparatorluğun Türk vilâyetleri de dahil, başka hiçbir bölgesince görülmemiş bir gelişme ortamı yaşadılar. Abdülhamit iktidarının ilk yarısının sonunda, 1869 eğitim yasasının bütün hükümleri hemen hemen tümüyle Suriye'de uygulanmış bulunuyordu. Bağımsızlıktan sonraki Arap liderlerinin hemen hemen çoğu bunlardan yetişti.

Türkçe'nin yanı sıra Fransızca da öğrendiler, fakat Arapçaları azdı. Edebi düzeyde konuşma Arapçasındaki eksiklikleri, devlete ait olmayan yerli veya yabancı okullarda okuyan Suriyeli Hıristiyan ve Müslüman Arapların, Arapçalarının akıcılığıyla büyük bir çelişki teşkil ediyordu.»

Bunun, Arap eyaletlerini Türkleştirme girişiminin bir başlangıcı olduğunu belirten Tibawi, İngiliz, Amerikan, Alman, Protestan, Fransız, Katolik ve Rus Ortodoks kurumlarının kendi aralarındaki eğiterek yanına çekme

yarışında Osmanlı Devleti'nin böyle birdenbire ve güçlü şekilde belirmesinin ortalığı karıştırdığını vurgular. Bu yüzden Osmanlı yönetimine suçlamalar yapıldığını da ekler. Osmanlı yönetimini hoşgörüsüzlükle suçlayan Avrupalılar'ın gerçekte yolsuzluklardan değil, konulan yasaların tam uygulanmasından şikâyetçi olduklarını da ekleyen yazar «Hoşgörü bulunmasaydı, Batı'dan durmadan hoşgörüsüz Doğu'ya Çerkes, Boşnak, Cezayirli ve Yahudi göçü nasıl açıklanabilirdi?» demektedir. Tibawi'nin asıl önemli yargısı, o dönemde köylüyü gerçekten ezenin Osmanlı yönetimi değil, borç veren sarraflarla tüccarlar ve büyük toprak sahipleri olduğudur. «Osmanlı yönetimi tapu kayıt sistemini getirdiğinde, bunun köylünün yararına olduğunu saklayıp kötüleyenler ve askere almak ve vergileri artırmak için yapıldığını yayanlar, bu tabaka olmuştur. Köylüler ikisinden de nefret ederlerdi bu yüzden arazilerini ucuz fiyatla elden çıkarmaya kolaylıkla ikna edildiler.»

Arap eyaletlerine özel ilgi gösterildiğini kanıtlayan bir diğer husus da demiryolu inşaatında görülür. 1882 - 1908 arasındaki yapılan demiryollarının 2350 kilometresi (% 47,3) Suriye - Hicaz, 1858 kilometresi (% 37) Anadolu ve sadece 799'u (% 15) Rumeli'de yapılmıştır. Oysa Tanzimatta oranlar tam tersiydi. Anadolu'da yapılanlar 244 kilometre ile yüzde 14,2'yi oluştururken Rumeli'dekiler %85,8'i oluşturuyorlardı.

Bütün bunlar, evvelce ekonomi bölümünde belirttiğimiz gelişmeler de dikkate alınınca, dil ve din öğelerinin dışında, Arap vilâyetlerinde beliren milliyetçi akımların sınıflaşma eğilimine de bağlı olduğunu kanıtlar. Ve bu Abdülhamit'in ekonomi politikasından da etkilenmiştir. Kuşkusuz tam bir burjuva sınıfının oluşması bahis konusu değildir, ama o yolda bir değişmenin varlığı da yadsınamaz.

Milliyetçi eğilimi etkileyen üçüncü öğe ise, yüksek eğitime özellikle ordu kadrolarına çok sayıda Arap kökenli öğrenci alınmasından doğmuştur. Osman Ergin, Osmanlı Rus savaşından sonra özellikle Türk okullarından çıkmış olan Bulgar subay ve doktorlarının göstermiş oldukları ihanet üzerine askeri okulların kapılarının gayrimüslimlere kapatıldığından bahseder (s. 733). Abdülhamit döneminde Osmanlı ordusunun reorganizasyonu konusunu araştırmış olan M.A. Griffiths'e göre, 1886'da Osmanlı ordusunda 3200 Arap kökenli subay bulunduğunu yazıyor. Kuşkusuz herhalde bunların çoğunluğu alaydan yetişme subaylardır. Abdülhamit döneminde ise özellikle Harbiye'den, ülkedeki en üst düzey eğitimden geçmiş Arap kökenli subay sayısının arttığı görülür. Arap İhtilali diye adlandırılan 1916 olaylarında en büyük rolü, bu Abdülhamit döneminde Türk askeri okullarından çıkmış olan subaylar oynamışlardır. Ve her biri daha sonra, Hicaz'da, Ürdün'de, Suriye'de ve Irak'ta yeni kurulan devletlerin en üst makamlarına gelmişlerdir. Anılarında milliyetçilik fikirlerine okul sıralarında vardıklarına dair çok bilgi vermişlerdir.

Müslümanlar arasında milliyetçi akıma kapılan bir diğer grup Arnavutlar'dır. Sırp, Karadağ ve Yunanlılar'ın toprakları üzerindeki ihtirasları onları kendilerini savunmaya yöneltmiş, bu yüzden milliyetçi akımlar başlamıştı. 1878 sonrasında Osmanlı Meclisi'nin Arnavut milletvekillerinin hakları konusunda Avrupa devletlerine layihalar vermeleri, Prizren'de geçici hükümet kurulması, Abdülhamit'in karşı örgüt kurdurması gibi eylemler, bu akımın hayli erken başladığını gösterir. Daha sonra Arnavut diline bir alfabe kazandırma çabaları, dile dayalı bir milliyetçiliğin de belirmesine yol açmıştır. Türk dilinin en büyük araştırıcılarından Şemsettin Sami'nin, 24.XII.1878'de Tercüman-ı Hakikat'te yayınlanan bir mektubu, Arna-

vut milliyetçilik hareketindeki anlayış açısından önemli bir yer tutar:

«Arnavutluk vatan-ı hususiyemdir. İnsan için, vatandan aziz, milliyet ve cinsiyetten mukaddes şey yoktur. İnsan vatan-ı umumisini bir derece severse, vatan-ı hususisini iki derece sever.»

Vatan-ı umumi Osmanlı ülkesini bir derece seven Arnavutlar da böylece, iki dereceye lâyık vatan-ı hususiyi ön plâna alarak milliyetçiliklerini sürdürmüşlerdir.

REFORMLA DEVLETİ KURTARMAYA KARŞI ÇIKAN YOK; ANLAŞMAZLIK YÖNTEMDE: TÜRKLER HERKESE. AZINLIKLAR SADE KENDİLERİNE İSTİYOR

Bu akımların kökeninde, sadece Osmanlı ve Türk'ten kurtulma amacı bulunduğunu söylemek yanlış olur. Her şeyden önce daha iyi ve adil yaşam koşullarına ulaşmak isteği vardı. Yani reformların gerçekleştirilmesi. Bu milliyetçilerin büyük bir kısmı bu amaca Osmanlı yapısından ayrılarak ulaşma düşüncesindeydiler. Kendi bağımsızlıklarına kavuşup kendi refah ve adalet düzenlerini kurmak. Müslüman-milliyetçilerin çoğunluğu ise Osmanlı bütünü içinde (Osmanlılık ideolojisi ile) özerkliğe yakın bazı haklar elde ederek birleşme yanlısıydılar. İçlerinden Sati Bey diye ünlü (Sati Al Husri) eğitimci gibi, Osmanlı Devleti batmadıkça Osmanlıcılıktan vazgeçmemiş ve ancak ondan sonra Arap milliyetçiliğine girişmiş olanlar da vardır. Bunlar Avrupa'nın girişimlerinin ve Hıristiyan unsurun onlarla işbirliğinin reformları gerçekleştirmekten çok gerçekleştirmemeye yönelik olduğuna inanıyorlardı. Bu kanılarında da yalnız değillerdi. Avrupa'nın genel ıslahat (Örneğin anayasaya bağlı kurumlar) yerine hep özel, bölgesel ıslahatta ısrar etmesinin başka

bir anlamı yoktu. Nitekim Vambery, Avrupalı komisyonların ülkeyi bilmeden ezbere reform programı yapmalarından yakınır. Erzurum'dan Edirne'ye kadar her tarafa yayılmış olan Ermeniler'i belli sınırlar içindeki bir Ermenistan'da çoğunluğa sahip olarak yaşıyorlarmış gibi kabul ederek düzenlenen programların dinî kini kışkırtmaktan başka sonuç vermeyeceğini İngiliz Dışişlerine bildirmiş ve doğacak korkunç ve felâketli sonuçlardan, bunları hazırlayanların sorumlu olacaklarını eklemiştir. (FO-800/33,1.VII ve 1.XI.1895). Düşünmek gerekir ki 18 yıl önce de aynı kişi Pester Lyod'a aynı uyarıyı yapmıştı.

Daha 1879'da deneyimli bir İngiliz Konsolosu, olan Biliotti, hayali reform projeleriyle vakit geçirmek yerine mevcut yasaları iyi uygulama yolundan hareket edilerek tarafların birbirlerine olan allerjisini yumuşatmayı önermişti:

«Türkiye'de yapılacak herhangi bir politik değişiklikte, burada birbirine düşman iki inanışın yaşadığı bilinmelidir. Müslümanlar, Avrupalılar'ın Hıristiyan'dan yana hareket ettikleri düşüncesiyle herhangi bir iyileştirme girişimini kuşku ile karşılamaktadır. Doğu Hıristiyanları da kendilerini komşularından üstün gördüklerinden, yapılacak bir değişikliğin özellikle kendi yararlarına yapılmasını düşünürler. Bu itibarla yapılacak bir değişiklik birbirine karşıt bu insanları hiçbir zaman ve tamamen tatmin etmeyecektir. En yakın örneği Kıbrıs, İngiliz idaresinde olduğu halde (Bir yıl anca dolmuştur) Rumlar idareyi hatalı buluyorlar. Bu bakımdan yapılacak bir değişiklik getireceğinden daha fazlasını götürecektir. Uygar Avrupa'nın sistemini, her bakımdan değişik böyle bir ülkede uygulamak, hemen hemen olanaksız gibidir. Türkiye'deki şu andaki yasaları değiştirmek Müslümanlar arasında yersiz bir korku yaratırken, Hıristiyanlarda imkânsız isteklere kapı açacaktır. Bu, farklı iki inanç sahip-

leri arasında uyum sağlayacağı yerde düşmanlığı artıracaktır. Bu bakımdan değişiklik yerine mevcut yasaları uygulamak belki daha iyi olur.» (12.VIII.)

Böyle insaflı Avrupalılar pek azdı. Hemen aynı dönemde (15.IV.1879) İngiliz elçisinin Londra'ya, kâğıt paranın piyasaya sürülmesi ve Babıâli'nin vergi için madeni para istemesinden sadece Hıristiyanlar'ın zarar gördüğü yolunda bir rapor vermesi, tarafsızlıktan ne derece uzaklaştıklarını kanıtlar.

ABDÜLHAMİT REJİMİNİN BAŞARISIZLIĞINA TOPLUMUN ALTERNATİFİ: 1876 ANAYASASINI VE ÖZGÜRLÜKLERİ İSTEYEN JÖN TÜRKLER

Devleti kurtarmak tutkusu, Türk ve Osmanlı elitinin başlıca amacıydı. 1877-78 şokundan sonra hayatı bitmiş sanılan devlet varlığının devamıyla, Abdülhamit'te kurtarıcısını bulduğu kanısına bile kapılan bu tabaka içinden, 1880'lerin sonlarında, Abdülhamit rejiminin de çözüm olmadığını, keyfiliğin daha da arttığını görenler çıkmaya başladı. Özellikle Abdülhamit'in bu elitin kaynağını oluşturan bürokrasiyi ezen politikası bunlar arasında muhalefetin güçlenmesine sebep oldu. Çoğunu Rus yenilgisi tanıklarının oluşturduğu bu grup, bürokrasi alışkanlıklarına uygun olarak uzun süre pasif muhalefet düzeyini aşamadı. Avrupa'ya sığınan birçoğu içinden de sadece Ahmet Rıza ödün vermezliği ile simgeleşti.

Doğrudan padişah-halk ilişkisi kurmak iddiasıyla saltanatına başlayan Abdülhamit giderek her şeyi sadece kendisiyle özdeşleştirmişti. Aradakiler tümüyle dışlanmışlar, halk da üstünden yükün hafiflediği kanısıyla rejime sempati hissetmişti. Her şeyi bilen, aracıyı cezalandıran padişah imajı halk arasında bir sempati yaratmıştı. Böylece hayli değişik türde bir merkeziyetçilik belirmiş

oldu, olayların devlet mekanizması ile değil, Sultan'la doğrudan ilişkisi bulunanlar aracılığıyla çözümlenebildiği bir merkeziyetçilik. Ayan ya da ağalar, şeyhler ve her düzeyde jurnalciler, halk adına Sultan'a ulaşabiliyor, bilgiler sunabiliyorlardı. Reform isteyen muhalefet de, Abdülhamit rejimine alternatif olarak sunduğu sistemde, ancak halkı gerçekçi şekilde temsil önerisinde bulunursa bu çarpık bütünleşmeyi aşabilirdi. Bunun için hazır bir formül de vardı: Mithat Anayasası ile öngörülen temsil sistemi. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Şinasi'nin şiirleri ve fikirleriyle özgürlük sloganları da bunlara eklenince, karşıt akım çok güçlü şekilde ortaya çıkmış oldu.

Yine 1880'lerin son yılında, bu kez Rus yenilgisini uzak bir hayal gibi anımsayan yirmi yaşlarındaki bir grubun sisteme muhalefet gereğini hissettiğini görüyoruz. Bunlar kendi deneyimlerinden çok eğitimlerinin etkisiyle ülkenin sorunlarına çözümler arıyorlardı. Hepsi de tıp öğrencileriydi ve tedaviyi fizik kurallarda aramak kendilerine öğretilmişti. Dolayısıyla ülkenin sorunlarına da; Şerif Mardin'in belirttiği gibi «biyolojik materyalizmin» açısından bakıyorlardı. Genellikle bürokratların ya da bürokratlarla çok içli dışlı yerel ileri gelenlerin çocukları olduklarından «devleti kurtarma» sloganının etkisi içinde yetişmişlerdi. Abdülhamit yönetiminin keyfiliği ve eziciliğini ise, ancak kurdukları (1889) ve sonradan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan dernek hakkında kovuşturmalar başlayınca şahıslarında duydular. Kurtuluşun hak ve özgürlükleri geri almaktan geçtiğini ilân eden beyannameleriyle (1895) çalışmaları Yıldız'ın dikkatini çekti, birçoğu ülkenin uzak köşelerine sürülürken bir çoğu da yurt dışına kaçtı. Böylece ağırlığı yurt dışında toplanan güçlü bir muhalefet cephesi oluştu.

Onlardan önce de Jön Türk adı altında her millet ve

dinden bir sürü muhalif Avrupa'da kampanya yürütmüşler, yayın yapmışlardı. Bireysel, ayrılıkçı ve toplumun gergersinmelerini yansıtmaktan ziyade bazı Batılı çevrelerin çıkarlarını savunur oldukları, bir de sadece Abdülhamit'in kişiliğine yönelik yayın yaptıkları için çoğunlukla etkili olamadılar. Hattâ bazıları şantajla para koparma amacı güttüklerinden bu muhalif yayınlara güvenin dağılmasına sebep oldular. Oysa Paris'te Ahmet Rıza'nın çevresinde toplanan bu yeni grubun çıkardığı Meşveret, son derece etken oldu. Meşveret'in el altından ülke içinde çok yaygın bir şekilde dağıtılması yeni bir dönemi açtı. Jön Türk yayını diye adlandırılan gazete ve dergilerin sayısı 160'a yaklaşmaktadır.

1897 ve sonrasında İstanbul yüksek okullarında (Başta Askeri Tıbbiye, Harbiye vb..) büyük çapta Jön Türk temizliği yapıldı. Bir çoğu sürüldü. Yunan zaferinin kazandırdığı prestijin etkisiyle, Abdülhamit adına serhafiye Ahmet Celalettin'in girişimleri bu muhalefeti yüzde yüze yakın bir oranda dağıttı. Bir çoğu iç ya da dış devlet görevleri kabul ettiler. Böylece «Devlet devrimcisi» mekanizması bir kez daha işlemiş oldu. Hele muhalefetin kendisine çok güvenmiş olduğu Mizancı Murat'ın geri dönmesi büyük şok oldu ve ülke içinde de İttihat ve Terakki örgütü dağıldı. Fazla sempatik bulunmamasına rağmen ilkelerinden vazgeçmeyeceğini her fırsatta yinelediği için Ahmet Rıza, yozlaştırılamaz adam niteliğiyle Jön Türk muhalefetinin simgesi haline geldi.

1896'da Servet-i Fünun dergisi çevresinde oluşturulan «Edebiyat-ı Cedide» akımı da, edebiyat alanında gelenekçiliğe ve kurulu düzene karşı çıkarak, ülke içinde politik görüş yansıtamayanlara bir deşarj olanağı sağladı. İlerde belirteceğimiz gibi, ülke içinde düşünce açıklamak o kadar güç bir hale gelmiş, jurnallenip sürülmek korkusu o kadar yayılmıştı ki, düşünürler aydınlar bir

boğulma duygusu içinde yaşıyorlardı. Bu kez de Tevfik Fikret'in rejim aleyhindeki şiirleri, gizlice elden ele dolaşmaya başladı.

1899'da Damat Mahmut Paşa ile oğulları Sabahattin ve Lütfullah'ın Avrupa'ya kaçmaları akıma yeni bir yön verdi. Osmanlıları birleştirmeye yönelik 1902 Osmanlı Liberalleri Kongresi yapılınca türlü milliyetçi akımların nasıl kendi başlarına buyruk ve ayrılıkçı oldukları ortaya çıktı: İsmail Kemal Arnavut, Bedirhan Kürt, Emin Arslan Suriye için ıslahatı, Halil Ganem Fransız yanlısı Suriye için çaba sarfediyorlardı. Bir sürü Ermeni, Siyonist, Rum aktivist de vardı.

1902'den sonra, ayrılıkçılar dışındaki Jön Türk hareketinde, iki eğilimin ağır bastığı görüldü:

Ahmet Rıza'nın başını çektiği, Auguste Comte'a dayalı pozitivist akım;

Prens Sabahattin'in Edmond Desmilins'den esinlenerek oluşturduğu Ademi Merkeziyetçi ve Bireyci akım.

Bunlar, bilimsel yaklaşımlarına rağmen. «Devletin bütünlüğünü koruma» ilkesi çevresinde İslam dini öğesinin önemini de daima vurgulamışlardır.

İttihat ve Terakki'nin ve Jön Türk'lerin oluşturduğu zemin üzerinde 1906'da Selânik-Manastır bölgesinde yeni bir muhalefet canlanması belirdi. Bunlar genellikle Rus savaşından sonra doğmuş ve onun etkilerini hiç bilmeyen, barış içinde büyümüş kişilerdi. Sonradan Osmanlı ve Türkiye tarihinde büyük rol oynayacak bu kişiler 1906'da, Abdülhamit otuzuncu saltanat yıldönümünü kutlarken şu yaştaydılar:

Doktor Nazım 36, Cemal (Paşa) 34, Talat (Paşa) 32, Enver (Paşa) 25, Mustafa Kemal (Paşa) 25, Kâzım Karabekir 24, İsmet (İnönü) 21.

Bu kez ağırlık ordudaydı. 1902'den sonra şiddetlenen Makedonya olayları ve komitacı çatışmaları içinde pişmiş

subaylardı. Bütçesinin hemen yarısını ordusuna harcayan bir ülkede bunlar en iyi eğitim ve en iyi silâhları gören kimselerdi. İçinde yaşadıkları şiddet ve sürekli savaş ortamı onlara teori tartışmalarıyla kaybedecek fazla zaman bırakmıyordu, eylem adamlarıydı. Hak ve özgürlüklerin sağlanması ve 1876 anayasasının yeniden yürürlüğe konması onlar için yeterliydi. Anayasanın işlerliği konusunu asla tartışmadılar. Hürriyet, Adalet, Uhuvvet sloganı altında, Osmanlı Birliği içinde özgürlüklere ve adil bir yönetime kavuşulmasını özlüyorlardı. Bu yaklaşım giderek, sadece özgürlüklerin geri alınmasıyla her şeyin çözümlenceceği noktasına geldi. Daha da önemlisi bütün Abdülhamit dönemi, sadece özgürlükler açısından değerlendirilir oldu.

Söz ve yazı özgürlükleri tam işleseydi (yani her isteyen, her istediğini yazıp açıklayabilseydi) gerçekten Osmanlı Devleti'nin sorunlarına çözüm bulunabilir miydi? Böyle bir uygulama «Devleti kurtarma» ilkesiyle çatışmaya düşmez miydi? Ve bu durumda hangisinden ödün verilirdi: Özgürlüklerden mi, kurtarmadan mı?.. Çok tekrarlanan -İttihatçı ve Jön Türkler'in de düştükleri- bir hataya düşmeden, özgürlüklerin ekonomik ögenin etkisi dışında soyut halde ele alınamayacağı düşünülürse, ancak bu soruya sağlıklı bir yanıt verilebilir.

Osmanlı devletinin son yüzyılındaki durumuna düşmüş bir ülkede söz ve yazı özgürlüklerinin tam işlemesi kaçınılmaz olarak iç parçalanma sürecini hızlandırır, ayrılıkçı eylemler daha kanlı hale gelirdi, Avrupa müdahalesine daha çok ortam hazırlanmış olurdu. 19. yüzyılın son çeyreğinde İmparatorluğun Müslüman kesimi artık sadece tarihsel ve dinsel sebeplerden üstünlüklerini ileri sürerlerken, Hıristiyanlar ekonomi ve eğitim öğelerine dayanan üstünlüklerinin bilincine varmışlardı. Yani objektif koşullar lehlerine işliyordu. Özgürlüklerin tam olarak işletilmesi bu objektif koşullara sahip grubun daha da avantajlı duruma gelmesinden başka bir sonuç veremezdi. Özellikle, Avrupa'nın büyük sermayesinin aracılığını üstlenmiş olduklarından siyasal bir desteğe de sahiptiler.

Nüfusun üçte iki çoğunluğunu oluşturan gruba karşı azınlığı güçlendirecek sistemi bir yönetim kabul edebilir miydi?.. Hem Abdülhamit'ten önceki, hem de sonraki yönetimler bu soruya hayır yanıtını vermişlerdir. İkinci Meşrutiyet'in ilk dokuz ayında basın patlamasının 31 Mart irtica olayıyla sonuçlandığı ve ondan sonra sürekli sıkıyönetim kontrolu uygulandığı bilinir. Özgürlükleri sağlamak amacıyla gelen rejim bile başka seçenek bulamamıştır, çünkü tanzimatın başından beri bütün yönetici ve aydın kafalarda devletin parçalanmamasını sağlamak esas amaçtı. Hattâ Osmanlılık bilincine sahip Rum, Ermeni ve Yahudi bürokrat ve yazarların bile bu konuda Türklerden farklı düşünmedikleri bilinir.

Devletin bütünlüğünden kaybetmektense özgürlükleri sınırlamayı yeğlemekte bütün Osmanlı yönetimlerini haklı çıkaran bir örnek de vardı: Avrupa sömürgeci yönetimlerinin kendi sömürgelerinde uyguladıkları sansür ve kısıtlama yöntemleri. Bu örnekler, olaylara kuramsal olmaktan çok pratik açıdan bakan Doğulu yöneticiler için son derece hak vericiydi.

HASTAYI MİKROPTAN KURTARMAK İSTERKEN HAVASIZLIKTAN BOĞAN SİSTEM: YAYIM DÜNYASINDA SAYICA ARTIŞ, İÇERİKÇE ZAYIFLAMA

Özgürlükleri sınırlamak konusunda Abdülhamit'i haklı çıkaracak bu gerekçelere karşılık, bu sınırlamanın uygulanış şekli, kapsamı ve sonuçları, kabul etmek gerekir ki topluma en çok zarar veren alan olmuştur. Bir

yazımızda Abdülhamit'in basın rejimini şöyle özetlemiştik:

«II. Abdülhamit'in basın rejimi, iç basının tam kontrolü ve dışardan yayın gelmesinin engellenmesiyle tam bir karantina uygulanması esasına dayanır. Bir benzetme yaparsak, mikroplardan arındırılırsa hastanın yeni rahatsızlıklara uğramayacağı, ya da öldürücü komplikasyonlar çıkmayacağı varsayılmıştır. «Bitkisel»de olsa, yaşamının aynen sürüp gitmesinin yeğ tutulduğu açıkça ortaya konmuştur. Ancak iç ve dış etkenlerden de çok kendi kişisel vesvesesi sonucunda bu rejim, oksijen çadırındaki hastayı havasızlıktan boğmuştur.»

Gerçekten sınırlamalar öyle alanlara ve öyle ayrıntılara kadar inmiştir ki, mikrop kapması imkânsız sanılan hasta iç komplikasyonlarla daha beter hasta olmuştur. Hele bu sınırlamaların tüm bilim ve kültür alanına yayıldığı düşünülürse daha sonraki kuşaklara verilen zararın derecesi daha iyi anlaşılır. Abdülhamit'in ilk 8-10 yılında canlı bir fikir hayatı görülür. Anayasa tartışmalarından toplumsal sorunlara kadar her şey en açık şekilde kamuoyu önünde didiklenir. Yabancı yayınlar karşısında da bir kısıtlama görülmez. Aksine büyük bir artış farkedilir. 1729-1875 arasında yayımlanan 3074 kitaptan sadece 203'ü yani yüzde 6,4'ü çeviri iken bu oran 1876-1907 arasında yüzde 23'e yükselmiştir. Yani bir Avrupa düşmanlığını gösterir herhangi bir işaret yoktur, aksine yayınlarda Avrupa'ya yöneliş, artış vardır.

Yayımcılık dünyasına sayıca bakarsak Abdülhamit döneminde bir sayı patlaması olduğu kolaylıkla söylenebilir. II. Mahmut zamanında yılda ortalama 11 kitap çıkarken, Abdülmecit zamanında 43, Abdülaziz'de 116, Abdülhamit'te ise 285 yayın hesaplanıyor. Özellikle Abdülaziz'in ilk 9 yılı ile son 7 yılı arasında da hızlanmada bir fark görülür. Konuya hele resmi yayınlar bir kenara bırakılarak özel yayınlar açısından bakılırsa bu fark daha iyi belirir. 1860-69 arasında yıllık ortalama özel yayın 57 iken, 1870-76 arasında 138'e çıkmıştır. Yani Abdülhamit dönemine büyük bir dinamizm devredilmiştir. Abdülhamit dönemi de bu hızı artırarak devam ettirmiştir.

Basında da aynı artış eğilimi devam etmiştir. Yayınlara yapıştırılan pullar üzerinden hesap edilince, Ahmet Emin Yalman'ın verdiği sayılara göre, yıllık ortalamalar şöyledir:

1874	32,7 milyon
1875-77	43,4 »
1885-87	54,4 »
1897-1900	64,9 »

Bu sayılara el ilânları gibi yapraklar dahil olduğundan bundan tam gazete tiraj sayılarını çıkarmak olası değildir. Yine de, Abdülhamit'in saltanatının başıyla sonu arasında bir misli fark olduğu görülebilir. Tanzimatçıların başlattığı eğitim kampanyasının Abdülhamit döneminde tam olarak uygulanmasıyla bu sonuca ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Bu artış sebebiyle bir Mülkiyelinin 1887'de yayınlanan açık mektubunda, Avrupa düzeyine erişildiği kanısını yansıtan şu satırlara rastlanmaktadır:

«Ne saadet ki, evvelleri memleketimizde yayımcılık birkaç resmi gazete bazı eski kitapların basılmasından ibaret olduğu halde, bugün kitaplarımız çoklukta Avrupalılar'ınkiler ile rekabete girişebilecek düzeyde olduğu gibi, gazetelerimiz de ahalimizin yüzde ellisini yararlandırmağa başlamıştır. Evvelleri basımcılık usulü ülkemizde Avrupa'ya göre Tataristan'ınkiyle hemayar sayıldığı halde, şimdi hemen hemen Almanya basını derecesinde semere alınıyor..» Yazar bu gerçeğin Avrupa tarafından da kabul edildiğini dahi ileri sürmektedir (Tercüman-ı Hakikat, 12.II.1887)

Tıpkı evvelce bahsettiğimiz, Abdülhamit döneminde

siyasal olarak büyük bir güç haline gelindiğine inanan aydınların gördüğü serap gibi, burada da sadece tatlı bir hayal vardır. Avrupa'nın her ileri ülkesinde her yıl birkaç yüz bin kitap milyara yakın nüsha halinde basılırken, Osmanlı basımevlerinden çıkan 285 kitabın en fazla 500 bin nüsha basmasıyla Avrupa düzeyine erişildiği kanısına kapılmak kuşkusuz saflıktır. Ama göreceli olarak evvelki dönemden ne derece ilerlenmiş olduğunu kanıtlar.

Hele konuya bir de içerik açısından yaklaşırsak karşımıza daha değişik tablo çıkıyor. Özege'nin «Eski harflerle basılmış Türkçe Eserler Kataloğu» üzerinde yaptığımız ve tahmini olduğunu belirtmemiz gereken bir ayırıma göre şöyle bir görünüm var:

	edebi	pozitif y.	dinsel	resmi
1820-1839 (II. Mahmut)	56	89	59	13
1840-1859 (Abdülmecit)	217	230	310	55
1860-1876 (Abdülaziz)	583	586	372	118
1877-1908 (Abdülhamit)	2950	3891	1307	946

Birinci grupta bütün şiir, roman, öykü vb. toplanmıştır. Pozitif yayınlar adı altında bütün bilimsel (matematik, fizik vb., askerlik, dilbilimi, lügatler vb'leri vardır) yayınların yanısıra, en yeni buluşların popülerleştirilmiş tanıtma yayınları da vardır. Biz bu grubu, salt dinsel yayınlar (İlmühal'den hadis kitaplarına, fıkha kadar) karşısındaki pozitif içerikli bütün yayınları bir araya toplamak için oluşturduk. Böylece, bilimi dahi dinsel çerçevede kabul eden geleneksel yaklaşım karşısında çağdaş bilim anlayışının yansımasına bir ölçü yapmaya çalıştık. Kabul gerekir ki lâvikleşmeye doğru ilk adımlar önce bu tür yayınlardan geçer. Görüldüğü gibi Abdülhamit döneminde bu konuda kendisinden önceki döneme göre dikkati çekici bir artış vardır. Buna karşılık pozitif yayınların büyük kısmını dilbilgisi, modern okul kitapları, sözlükler, askeri ve benzeri eğitim yayınlarının oluşturdu-

ğunu belirtmeliyiz. Toplumun yön almasında çok önemli bir rolü olan sosyal nitelikli yayınların azlığı, hele bu konudaki tartışmaların yok denecek düzeyde oluşu dikkatlerden kaçmamaktadır.

İlk Türk Pozitivist'i Beşir Fuat, 1887'de ülkedeki kitap eksikliğini şöyle anlatıyordu:

«Bir Avrupalı öğrenci ulum ve fününa ait yeterli bilgi aradı mı, sade ekmek peynirle yaşayacak kadar fakir de olsa, milyonlarca kitabı içeren kitaplıklara gidip çalışabilir. Bizde ise kitap yok. Olanlar da çok pahalı almağa servet yetmez.»

Yine Beşir Fuat, çevirmenlerin sudan şeyler çevirmelerine, Avrupa'dan alınan konuların yüzeysel ve daha çok hissi roman türü şeyler olmasına çatar ve çevirmenlerin yüzde doksanının matematik ve müsbet ilimleri bilmemelerine çatar. Ülkede hâlâ bilim deyince sadece «Dilbilgisi, ve şiir usullerinin anlaşılmasından yakınır. O dönemde gerçekçiliğin (realizm) savunuculuğunu yapan Beşir Fuat, «Hoş ad edilen bir tabir, ya da hayalle gerçeği feda ederek» hazırlanan eserlerin yararsızlığını vurgulamıştır. Ancak bu tür, tartışmalar eleştiriler, sansür tarafından hemen daima kesilmiştir. Sansürün politik ve sosyal tartışmaları, araştırmaları engellemesi, Yeni Osmanlılarla büyük bir ivme alan ve ulusal bilincin oluşmasına önemli katkısı olacak bu konuların tamamen kenarda bırakılması sonucunu yarattı. Hattâ daha ileri gidildi, Mülkiye'nin İdare Usulü dersinde Avrupa ve Amerika'nın anayasaları öğretilir ve 1876 Anayasası ile ayrıntılı şekilde karşılaştırılırken, 1880'lerin sonundan itibaren programdan çıkarıldı. Tarihe getirilen sansür de, bu konunun heyecan verici bir araç olmasını önlemek isterken yeni araştırma ve çalışma çabalarını önlemekten başka bir sonuç vermedi.

Basındaki sansür de, iç politikadan başlayıp edebi

tartışmalara kadar her alanı kapsayınca, gazeteler resmi bültene dönüşmeye başladı. İç konulardaki yorumlar ancak iktidarın izniyle ve işaret ettiği yönde yapılabiliyordu. Bu da bakışların daha çok dışarı yönelmesine sebep oldu. Avrupa politikası üzerinde en ayrıntılı şekilde yorumlar yapılabilirken ülkeye ait hiçbir şey yazılamıyordu. Gazetelerin başyazılarında «Dünkü postayla gelen Avrupa gazetelerinde önemli bir şey yoktu, onun için başyazı vermiyoruz» şeklinde notlara bile rastlanır oldu. 1887 Nisan'ında Tarik gazetesi «Şu sırada Avrupa'da Paskalya var, onun için bir şey yazacak konu yok» demekten bile kaçınmamış ve «Avrupa'da her ün kazanan bizim için önemli mi, kendi konularımız yok mu, böyle gazetecilik mi olur?» diye tartışma bile çıkmıştı.

Sonuçta gerek kitap, gerekse gazete sütunlarında, çoğunlukla zülfüyare dokunmadan yüzeysel şekilde bilgi aktarmak başarılı yazarın marifeti sayılmıştır. Bu davranışın zararlarına karşılık, toplum üzerinde hem zararlı hem de yararlı yanı bulunan bir etkisi de olmuştur. Çağdalaşma eğilimi açısından çok yoğun şekilde Avrupa konularının işlenmesi, Batı uygarlığının sevdirilmesi açısından yararlı olmuştur. Buna karşılık gözü bağlı bir Avrupa hayranlığı ve bir tür aşağılık kompleksini de topluma sıraringa ettiği yadsınamaz. Bundan da daha önemli olarak yadsınamayacak oluşum ise, yüzeysel bir kültürün oluşmasına sebebiyet vermesidir. Sansürün bu etkisini İlber Ortaylı şöyle özetliyor:

«Osmanlı ülkesinde ne tarih ne felsefe alanında, İslamcı çerçeve içinde bile olsa hiçbir yeni görüşe izin (verilmemiştir). Okul kitabından, edebiyat dergisine kadar teknik buluşlar, bazı coğrafi bilgiler, dil eğitimi dışında hiçbir toplumsal sorun tartışılamaz, bu konuda bilgi aktarımı yapılamazdı. İmparatorlukta tarih, felsefe okuyamadan kalanlar Türkler oldular. Balkanlı ve Arap aydınlar dış dünyayı yabancı dil yayınlardan izlerken Türkler bu bilgi birikiminden yoksun kaldılar.»

Gerçekten bu politikanın sonucu, İmparatorluğun eski dönemlerinde kültür merkezi olmak durumunda olan İstanbul'un bu vasfını kaybetmesi olmuştur. Kitap yayınlarının önemsizleşmesi, Mısır'ın Bulak basımevinin ürünlerinin (hem Türkçe, hem de Arapça) değer kazanmasına sebep olduğu gibi, Al Cavaib gibi ünlü bir Arapça gazeteyi kapatıp yerine İstanbul'da kendi yayın organını yayınlayamamış olması sonucunda, Kahire, İslam dünyasının kültür merkezi olmaya başlamıştır. 1907 yılında Mısır'dan Müslüman ülkelere, çoğu din kitabı olmak üzere 2,5 milyon nüsha kitap ihraç edildiği hesaplanmaktadır. Bu rakam tüm Osmanlı yıllık yayınından birkaç kez daha fazladır. 1910'da da Mısır'dan ihraç edilen 1,5 milyon liralık kitabın üçte biri Osmanlı topraklarına gitmiştir. Buna karşılık 1880'lere kadar bir basımcılık merkezi olan Beyrut'un niteliğinin kaybettirilmesinde sansür uygulaması önemli bir rol oynamıştır. Çünkü kitapların ilk provaları sansür için doğrudan doğruya İstanbul'a gönderilirdi ve dizilmiş metinler çok uzun süre kullanılmadan beklemek zorunda kalırlardı. Böylece Beyrutlu yayıncılar yavaş yavaş Mısır'a yerleştiler ve İngiliz desteğiyle orası kültür merkezi haline getirildi.

DÜNYANIN ALAY KONUSU, OSMANLI SANSÜRÜNÜN KEYFİLİĞİ: ABDÜLHAMİT'E ÖVGÜ KİTABI BİLE YASAKLANDI

Abdülhamit dönemi sansürünün uygulama şekli bütün dünyada büyük alay konusu olmuştur. Zamanla bu uygulamaya aslı olmayan öyle şeyler yakıştırılmıştır ki, bazı çevrelerde sanki hiçbir şey yazılamazmış havası yaratılmıştır. Abdülhamit dönemi Suriye ve Lübnan sansü-

rünü irdelediği ilginç araştırmasında David J. Cioeta, sansürün çok sert olduğu ya da aşırı kelime oyunları yapıldığı savlarının abartma olduğunu vurgular. Ancak iyi niyetle «Hangi sınırlar içinde yazabileceğimizi önceden söyleyin de bari rahat çalışalım» diyen gazetecilere «Onun kanunu benim kafamdadır» diyen mektupçu gibiler yüzünden, işin alay konusu olmasına sebep olduklarını belirtir. Gerçekten uygulamada memurlar, işgüzarlıktan, ama bir bakımdan da korkudan, son derece garip davranmışlardır. Abdülhamit'e yüklenecek suç ise bu eleştirileri işittiği halde hiçbir engelleyici talimat ya da emir çıkartmamış olmasıdır. Demek bu uygulamaları onaylıyordu.

Abdülhamit'in yasaklattığı kelimeler diye düzenlenen listelerin çoğu kez uydurma olduğu bilinmektedir. Zira hiçbir zaman böyle bir resmi liste olmamıştır. Ama her sansür memurunun korkuyla kendi aklından yarattığı yasakları birleştirenler böyle listeler ortaya çıkarmışlardır. Hattâ bazan, yasaklanan Jön Türk dergilerinin isimlerini bilmediği için bunu o sözcüklerin yasaklanması diye anlayıp böyle listeler çıkaranlar da olmuştur. Böyle bir listeden örnekler vermeden önce, Abdülhamit'in kendi güvendiği ve Avrupa'da sözcülüğünü yapan bir adamın Nikola Nikolaides'in kendi dergisinde sansürle ilgili olarak yayınladığı yazılardan örnekler vererek, sansür komedyasını yansıtmaya çalışacağız. Zira bu komedya içinde, sansürcünün Abdülhamit'e övgü kitabını yasaklarken, Mason Paul de Regla'nın Murat'ı öven kitabına izin verdiğini öğreneceğiz:

«Gümrük sansürü Emil Zola'nın bir romanını yasaklarken Pera'daki bir Fransızca gazete bunu tefrika ediyordu (...) Dışişlerinin, içişlerinin, maarifin, gümrüğün, postanın sansürleri hep ayrı ayrı. Büyük bir tutarsızlık var, birinin yasakladığından diğerinin haberi yok. (...) Sansür Fransız Cumhurbaşkanı Caronot'nun öldürülüşünü yerli gazetelere yazdırmadı ama, Pera postasına Avrupa gazeteleri gelince kapış kapış gitti, hem de delice fiyatlarla (...) Dergimiz Orient'da Galata Uluslararası postanesinde, dil bilmez bir memur tarafından şüpheli gazete diye çöpe atıldı, oysa biz dostuz (...) Gümrük sansürü de, Larus'un bazı sayfalarını yırtıp içeri girmesine izin verdi.» (Agence Ottomane, 7.IX.1898)

«Sultan'a ve Türkiye'ye övgü için hazırladığımız «Le Livre D'Or de L'Orient = Doğu'nun altın kitabı»ndan birkaçını yanımıza alarak trenle İstanbul'a yola çıktık. Gümrükte sade bu kitaplara el koydular. Oysa De Regla'nın kitabı geçiyordu. Bizim kitabı sonra Sirkeci'de de tutukladılar. Oysa bu kitap aylardır İstanbul kitapçılarında satılıyor ve İstanbul gazetelerinde hakkında yazılar yazılıyor.» (Agence Ottomane, 11.I.1899).

«Rumca gazeteler, Türk ve Ermeni gazetelerin yazamadıklarını, her şeyi yazıyorlar. Yabancı gazeteler serbestçe yayılıyor abonelerine. Başkentte her şey biliniyor sadece yerli gazeteler engelleniyor. Sansürün bütün yaptığı tam bir bilinçsizlikle Osmanlı gazetelerini, yabancı gazeteler karşısında tam bir eşitsizliğe sokmaktır. (...) Sansür Osmanlı basınını baltalamaktadır.

Neden Osmanlı düşüncesi, vatansever ve içten düşünce boğuluyor; ve neden yalancı, iki yüzlü ve yıkıcı yabancı düşüncenin, ulusal yayınlar yerine Osmanlı yuvalarından çoğuna girmesine izin veriliyor?

İstanbul'daki yabancı muhabirler çoğunlukla imtiyaz avcılarından, avantaj arayıcılarından başka bir şey değildirler. Yazıları pek nadiren iyi niyetlidir ve buna rağmen onlara itibar gösterilir, önemli insan yerine konur ve her yerde açık kollarla karşılanırlar. (...) Sansür bunlara saldıracağına Osmanlı basınına saldırır (...) Larus sözlüğü yolladık tuttular. Hacette Almanak'ı, girişi yasak

diye geri çevrildi, oysa İstanbul kitapçılarında satılıyor.» (Agence Ottomane, 9.II.1901, Sansür başlıklı yazı)

«En Türk düşmanı gazeteler serbestçe dolaşıyor buna karşılık Türk dostu Orient'i yasaklıyorlar. Sebebi şuymuş: Osmanlı devletini savunma adı altında yabancı gazetelerde yayımlanan yalanları tekrarlıyorsunuz, bu şekilde yanlış haberleri yaydığınız için okunmamanız gereklidir.» (Agence Ottomane 4.II.1905)

Görüldüğü gibi ortada bilinçli bir sistem değil tam bilinçsiz bir uygulama vardır. Şimdi bunlardan doğruluk derecesini bilemeyeceğimiz, ama Avrupa ve Türk kamuoyuna yansımış bazı ilginç olayları aktaralım:

«25 bin kahve fincanı, gazete kâğıtlarına sarılı olarak gönderilmişti, bunlarda sakıncalı yazılar bulunabileceği zannıyla gümrük hepsini geri çevirdi ve düz yazısız kâğıda sarılarak gönderilmelerini istedi.»

«Türkiye, Çin ile birlikte hükümdarın resminin teşhirinin yasak olduğu ülkedir. Bu yılki Hachette Almanak'ında resmi bulunduğundan toplatıldı, resmi yırtıldı» (1894).

Henry Van Dyke'ın «Diğer Akıllı Adam» isimli dini kitabının Türkçe baskısı için kapak resmi, umut'u temsil eden bir yıldız'a bakan adamdı. Sansür, yıldızı kesti, sadece havaya bakan bir adam kaldı. (1901)

«Havas Ajansı Kral Humbert'in suikastte öldürüldüğünü bildirmedi, sadece 'son vazifenizi yapmanız rica olunur' diyerek olayı anlattı.»

Sözcüklere gelince bunlar arasında yıldız, murat, ihtilâl, cumhuriyet, cumhur, hürriyet, ıslahat, vatan, cünun, hâl'kevkeb (yıldızın arapçası) gibi pek çok sözcük gösterilir.

Sansür uygulamasının çok daha büyük tatsızlıklar yaratan türü de, mektupların açılıp kontrolden geçirilmesinde görülmüştür. Hele yabancı postaların açıkça çuvallarının çalınması ortalığı büsbütün karıştırdı. Bunun bazan son derece aptalca yapılması ise kendini güçlü göstermek isterken Avrupa saldırılarının büsbütün artması sonucunu yaratmıştır. İstanbul'daki İngiliz muhabiri Edwin Pears anılarında şöyle bir olay anlatıyor:

«Sultan Aziz'in ölümü ve Sir Elliot'un makalesi hakkında bir makale yazdım ve İngiliz postasıyla gönderdim. Ertesi gün elçi William White, Sultan'ın bu yazıyı öğrendiğini ve İngiliz Osmanlı görüşmeleri sırasında yayınlanmasının yararlı olacağını söyledi. Telgraf çekip durdurttum. Ama Sultan'ın nasıl öğrenebildiği bizi şaşırttı, çünkü kimseye söylememiştim. Araştırdık (...) Birkaç ay sonra İngiliz posta paketlerinin Türklerce muntazaman açılıp İstanbul ile Bulgaristan arasında okunduğu anlaşıldı.»

Avrupa basınının Abdülhamit'e çok haksız saldırılarda bulunduğuna biz de inanırız. Ancak bir yönetici kendisinin suç işlettirdiğini böylesine açık açık ortaya koyarsa, o gazetecinin yüzde yüz saldırı hakkı çıkmaz mı? Evvelce de belirttiğimiz gibi, Abdülhamit her şeyi bilen tek bürokrat rolünü oynamaktan o kadar hoşlanıyordu ki, başarısını saklamayı da akıl etmiyordu. Bunun sonucunda hiç politik olmayan saçma-sapan uygulamaların da suçu hep Abdülhamit'e yükletildi. Örneğin, ısı kuramlarından bahseden «Termo dinamik» başlıklı bir kitap sansürde, başlığında «Dinamik» gibi herhalde «Dinamit»e benzeyen bir sözcük bulunduğu için durdurulmuştu ve bu Abdülhamit'in korku manisinin bir örneği olarak dünyaya ilân edildi. Ve daha da önemlisi bu mani bütün bir topluma mal edildi, bütün Osmanlı ve Türk toplumu böylesine dengesizmiş gibi ilân edildi. Fransız Elçisi Cambon'un 11.II.1897 tarihli raporunda, Avrupa basını ve kamuoyunun kişisel olarak Abdülhamit'e ağır şekilde yük-

lenmesinin gerekçesi, her şeyi kişisel oynamasının sonucu olarak açıklanmaktadır:

«Abdülhamit bu yöntemlerinden ancak, Avrupa'nın kendisini (...) şahsen sorumlu tuttuğuna ve tahtını kaybetmek tehlikesinin tehdidi altında olduğuna inanırsa vazgeçebilir.» (AE, Turquie NS I, Jeunes Turcs)

HALKIN KENDİSİNDEN KOPAN SULTAN'A HİCİVLE TEPKİSİ - ÖLÜMÜNÜ İSTEYEN VE İSTEMEYEN JÖN TÜRKLER

Jön Türk tepkisini ve Abdülhamit'ten nefretini bu çerçeve içinde görmek gereklidir. Büyük bir çoğunluğun katkısıyla kurduğu sistemin, tamamı elinde olmayan sebeplerle başarısızlığını örtmek isterken, daha insancıl, daha akılcı, daha liberal önlemler almak yerine, daha kapayıcı, kısıtlayıcı ve küçültücü yöntemlere başvurdukça ve hele Osmanlı toplumunda daima varolmuş olan Sultan'ın toplum ve devleti temsil eden saygınlığını en basit olaylara kadar her şeyde kendisini teşhir ederek yıktıkça, yeni kuşakların Abdülhamit'e o saygıyı devam ettirmeleri beklenemezdi. Bunun sonucu pek az hükümdara nasip olacak oranda bir hiciv, bir yerme edebiyatı saltanatının son onbeş yılında belirmiştir. Onu, Cengiz, Haccac, Hülâgû, Nemrut gibi ismi çıkmış zalimlerin en zalimi «imamı» ilan edecek dereceye kadar yermişlerdir. Tepkiler geldikçe Abdülhamit daha çok kapanmış, daha çok şüpheci olmuş, halktan daha çok ürkmüş ve batışında çok büyük bir rol oynamış olan Saray Partisi'ne kendisini daha çok teslim etmiştir. Dolayısıyla Şair Eşref'in,

Padişahım! görüyorsun, çoktan,
Çıkıyor mes'eleler hiç yoktan;
Arap İzzet kılavuz oldukça
Burnunu kurtaramazsın boktan.

türü hicviyelerine şaşmamak gerekir. Her gün gazeteler Sultan'ın başarılarına övgüler dizerken, yani putlaştırma oyunu en tatsız şekilde devam ettirilirken, cebinde beş parası kalmamış, yada bir yabancının keyfiyle işini gücünü kaybetmiş bir kişinin aynı övgülere katılması kuşkusuz beklenemezdi. Yine Eşref'in Saray Partisi'ne şu tepkisi, aynı zamanda Abdülhamit'i her şeyden suçlu tutmanın işaretidir:

Devrü teslim etmek üzre düşmana bâkisini,
Mülke bir hayrül halef bulmaklığa cehd etmeli;
Namına rahmetle yâd ettirmek isterse Hamit,
Süt karındaşı Fehim'i bir veliaht etmeli.

Bu tür hicviyelerin bir toplumun belli bir döneminde son derece yoğunlaşmasını düpedüz kişisel tepkiler, ya da dengesizliklerle açıklamak olası değildir. Abdülhamit döneminde Türk toplumundan kendisine yöneltilen aşağılamaların yoğunluğu halkla kendi kopardığı bağının tepkisidir.

Bunun yanısıra toplum, hafiye - sürgün öykülerinin dedikodularının da yoğunlaştığı ortama sürüklenmişti. Belki İstanbul'daki Jön Türk olaylarından daha iyi haber alıyordu ama, Anadolu'da, Suriye'de ülkenin uzak köşelerindeki oluşumlardan yeterince bilgi sahibi değildi. Keyfilik çok daha rahatlıkla işliyor, insanlar sürülüyor, hapiste çürüyordu. Ramsaur Abdülhamit'in sürgün politikasındaki şaşırtıcı noktaları şöyle özetler:

«Abdülhamit'in sürgün politikasında izlediği mantık çizgisini saptamak hayli güç. Yasal olarak 1896 komploculari vatana ihanet suçu işlemiş bulunuyorlardı ve Abdülhamit gibi kıyıcı bir hükümdarın idam kararı aldırması işten bile değildi. O sıralarda Ermeni katliamını zaten gereğinden fazla dikkati çektiğini düşünmüş olması mümkünse de, hükümdarlığı boyunca aynı politikayı sürdürmesi ilginçtir. Sürgüne yollananlardan çoğu, gördüğü-

müz gibi, kaçma olanağı bulmuş, diğerleri de İmparatorluk içerisinde fikirlerini yaymayı sürdürmüşlerdir. Böylelikle Padişah bir yandan ülkesi dahilindeki en tehlikeli mikrop yuvasını dağıtırken, öte yandan hastalığın çok daha geniş bir alana yayılmasına göz yummuş oluyordu. Sürgündekilerden bazıları bulundukları ücra köşelerde öldüler, bazıları da Mithat Paşa'nın başına gelenle karşılaştılar, yani öldürüldüler. Ancak, Padişahın genel politikasının -ya da politika yoksulluğunun- kendi çöküşünü hazırlayan unsurlardan biri olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.»

Gerçekten Abdülhamit rejiminde idama mahkûm edilerek hükmü infaz edilenlerin sayısı hiç yok denecek gibidir. Bu rejimde asıl hesap edilmesi hakkı aranması unutulmuş olanlar, affa uğramış gibi sürüldükten ya da bir köşeye bırakıldıktan sonra, ailelerinden yurtlarından bir daha haber alamadan yok olanlardır. Komplo yapan değil, sadece bir jurnal bir ihbarla hayatı kayan ve bu hiçbir zaman sonu öğrenilemeyenlerin akibetidir. Kendisi anılarında sürgün ve yakınlarından uzak olmanın ıstırabını şöyle anlatmaktadır:

«(Beylerbeyi Sarayı'nın) Alâtini Köşkü'nden farkı, zavallı iyi yürekli annemin içinde yaşadığı ve öldüğü odada yatıyorum, gazete veriyorlar, ufak tefek isteklerim yapılıyor, çocuklarımdan kumandan Rasim Bey vasıtasıyla haber alabiliyorum. Bunların nasıl birer nimet olduğu, ancak mahrum olanlar tarafından bilinir - Allah hiç kimseyi çoluk çocuğundan haber almaktan mahrum etmesin... Amin!..»

Saray içinde yaşarken bu sıkıntıyı hisseden bir insan herhalde bir zindan ya da çölde sürgünde olan ve kimsesini göremeyenlerin ıstırabını anlayabilir. Ama bütün sorun bu ıstırabı o kararları verirken hissedebilmektir.

Abdülhamit'e saldırılarda bu kinin, bu ezen adama düşmanlığın etkisini görmek olasıdır. Tevfik Fikret'in bomba olayı üzerine yazdığı «Bir Lâhza'i Teahhür» adlı şiiri bu tepkinin izini taşır. Ülkenin sorunlarına çözüm getiremediği halde çekilmemekte direnen ve ezen gücü ortadan kaldırmaktan başka formül görememenin bunalımı vardır, şu mısralarda:

Ey şanlı avcı, dâmını bihûde kurmadın,
Attın, fakat yazık ki, yazıklar ki, vurmadın!

Tevfik Fikret gibi özgürlüğün yokluğunu daha da çok duyan düşünür ve aydın takımında tepkinin böyle uçlara varması doğaldı. Ancak kabul gerekir ki, bütün Jön Türkler de aynı düşüncede değildiler. Belki Paris'te, sıkıntıda da olsa, özgürlük ve güvence ortamında yaşamanın etkisiyle, Ahmet Rıza duruma çok daha soğukkanlılıkla bakabiliyordu. Olaydan üç yıl önce bir suikast söylentisi üzerine şunları yazmıştı:

«(Ermeni ve Bulgar teröristler masumları öldürüyorlar)... biz eylemciyiz diyen vatandaşlarımız bir kahramanlık yapmak istiyorlarsa gitsinler Sultan'ı öldürsünler. Ne buna teşvik ederim, ne de engellerim. Ama feci sonuçlar verecek her gizli karanlık girişime karşıyım.» (Meşveret, 1.XII.1902)

Bomba olayından sonraysa şunları yazar:

«Hiç tartışmasız olarak, Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden yanayız. Yasalar bize bu hakkı veriyor, insanlık ve vatanın iyiliği bunu bir görev haline getiriyor. Ancak, zavallı ülkemizin içinde bulunduğu koşullarda çok daha kötü sonuçlar yaratacak her türlü anarşist ve ihtilalci eyleme karşıyız.» (Meşveret, 1.VIII.1905)

TOPLUMUN İSTEKLERİNE DİRENMEYEREK, SİSTEMİNİN İFLASIYLA DÜŞTÜĞÜ ÇIKMAZDAN YUMUŞAKÇA SIYRILMAYI BAŞARDI

İttihat ve Terakki'nin eyleminde egemen olan düşünce de bu olmuştur. Bütün Avrupa devletleri diplomat ve politikacılarının Abdülhamit'in beklenmedik bir yokoluşu (ölme, ya da düşürülme) halinde ülkede belirebilecek karışıklıklara karşı önlemler düşündükleri bir sırada iktidar değişiminin barışçı bir şekilde gerçekleşmesi son derece önemliydi. 63 yaşında olan ve 63 yılını haremde kapalı geçirmiş olan Veliaht Mehmet Reşat'ın bu yükü kaldırabilecek nitelikte olmadığını herkes biliyordu. Ortalıkta Abdülhamit'in yirmi yaşlarındaki oğlu Şehzade Burhanettin'i tahta geçirmeye hazırlandığı hakkında çok yoğun söylentiler dolaşıyordu (AE, NS Turquie 5, Jeunes Turcs IV). Dedikodular 1906 Ekim'inde Paris'teki Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi'ni yeniden harekete geçirdi. Bütün elçiliklere gönderilen bir açıklama ile, Sultan'ın veliahtı öldürtebileceği ileri sürüldü ve komitenin saltanattaki yasal sıranın bozulmasına şiddetle karşı çıkacağı ve 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesi için çalışılacağı belirtildi. (FO-371/156-37169 eki)

Yine aynı tarihli bir diğer bildiride de, Abdülhamit'in ölüm döşeğinde olduğu belirtilip, özgürlük ve adaleti ülkeye getirmek için bu fırsatın kaçırılmaması gereği ileri sürülüyordu. (aynı dosya 36295 eki)

Tahsin Paşa'nın ileri sürdüğüne göre, bu yıllarda Abdülhamit durumun aleyhine işlediğini farketmiş hattâ anayasayı hazırlatmak için çalışmalar da yaptırtmıştır. Ya da düşünmüştür, diyebiliriz. Abdülhamit'in son zamanlarında, kurduğu sistemin Yunan zaferi ve Hicaz demiryolu başarısına rağmen kilitlenmekte olduğunu farkettiği anlaşılıyor. Borç artıyor, iç sıkıntılar artıyor, en tehlikelisi Avrupa'da kamplar netleşiyordu. İngiliz-Fransız-Rus ittifakı gerçekleşmişti ki, bu Abdülhamit için en büyük tehlikeydi. Ancak Osmanlı toprakları üzerinde isteklerinde anlaşırlarsa birleşebilirlerdi. Diğer yanda Almanya-Avusturya-İtalya yakınlaşması vardı. İki eşit kamp arasında kalmak, denge oyunu oynayamamak onun için en tehlikeli durumdu.

1899'da Avrupa'daki Jön Türk'leri parçaladıktan sonra ve 1902'de bunların bir kez daha parçalanmasından sonra Abdülhamit artık o yönden kendini daha güvencede hissediyordu. 1906'daki yeni canlanmayla dikkatleri yine Paris'e döndü. Yurt içinde kurduğu jurnalci ağı ile herşeyi kontrolu altında tuttuğu kanısındaydı. Gerçekten bu dönemde Mason localarında büyük bir gizlilikle örgütlenen İttihat Terakki'yi farkedemediği, fakat Paris konusuyla ilgilendiği görülüyor. Fransız elçisi 28 Şubat 1908'de bakanlığına gönderdiği bir raporda, Sultan'ın son selâmlık töreninde (31 Ocak 1908) kendisinden Paris'teki Jön Türkler'in gözaltında tutulmalarını istediğini bildiriyordu. Elçi Paris polis müdürlüğünün Osmanlı elçiliğine devamlı bilgi verdiğini söylemiş, Abdülhamit Paris'te kalmalarına izin verilmesine şaştığını belirtmişti. Elçinin yanıtı, bir zamanlar Abdülhamit'in Cemalettin Afgani için İran Şah'ına gönderdiği yanıta benziyordu: «Daha iyi göz altında tutuluyorlar da ondan» (AE, NS Turquie 6, V-VI)

Artık eski koku alma gücünü kaybettiği anlaşılan Abdülhamit, daha sonra İngiliz Kralı ile Rus Çarı arasında Reval'de yapılan görüşme ile yine gözlerini dışarılara dikti. Haziran 1908'de bir araya gelen iki hükümdarın neler konuştukları resmen açıklanmadı ama basına yansıtılan haberlerde Balkan, Anadolu, İran ve Afgan işlerinin ele alındığı söyleniyordu. İşin gerçeği (FO-371/517 dosyadaki belgelere göre) Ruslar, son yakınlaşma çerçevesinde bir paylaşmayı görüşmek istemişler, fakat İngiltere yanaşmamıştı. Ancak Alman ve Avusturya propa-

gandası fırsatı kullanmayı iyi becerdi. Daha da önemlisi bunu Makedonya'daki İttihatçı liderler Alman konsolosundan öğrendiler (Mehmet Şeref Aykut'un anılarından). Toplantıda bulunan Ömer Naci'nin tepkisi şöyle oldu:

— Arkadaşlar, eğer Meşrutiyet'in ilânını bu tehlikeye karşı müdafaa, hiç olmazsa tedbir sayıyorsak, vakit geçirmeden ilân etmeliyiz.

Almanya'nın İttihatçıları kışkırtmasında, evvelce bahsettiğimiz gibi, Abdülhamit'in son yıllarında gittikçe artan Alman nüfuzuna set çekmek isteğinin anlaşılmasının rol oynamış olabileceği de ileri sürülmüştür.

Bundan sonra olaylar çorap söküğü gibi birbirini izlemiş, Makedonya dağlarında komitacı avında pişmiş genç subayların bir iki suikastı, Manastır komutanının dağa kaldırılması ve İstanbul'a telgrafla gözdağı verilmesi sonucunda Abdülhamit karşı çıkacak gücü kendisinde görmemiş ve 23 Temmuz 1908 günü, otuzbuçuk yıllık bir aradan sonra anayasayı yeniden yürürlüğe koymuştur. Abdülhamit buna gerekçe olarak, verilen eğitim sonunda halkın rüşde ermiş bulunduğunu ileri sürüyordu. Meşrutiyeti ilânından sonra Şeyhülislâm'ı çağırıp şunları söylemiştir:

«Tahta çıkışımda anayasayı, milletin henüz kabiliyeti olmadığını ihtar edenlere rağmen kendim ilân etmiştim. Daha sonra Rus savaşı çıktı. Savaş sırasında talebe-i ulum Meclis-i Mebusan'a başvurarak gereği olmayan isteklerde bulundular. Bu hâl ile meclisin devamının devlete sakıncalar getirebileceğini anladığımdan, yasanın verdiği yetkiye dayanarak geçici olarak tatile mecbur oldum. Daha sonra birkaç kez açmak niyetinde bulundu isem de engeller çıktı. Bu arada mülkiye mektebi gibi terbiye-i efkâra yararlı olacak kurumları meydana getirmekle yetenekleri hazırlamaya çalıştım. Bu kez gösterilen genel istekten o yeteneğin oluştuğunu anlayarak vükelânın kararını beklemeksizin Meclis-i Mebusan'ın açılmasını irade ettim. Siz Şeyhülislamsınız. İşte huzurunuzda kasem ediyorum. Meşrutiyeti hiçbir zaman ref ve iptale kalkışmayıp devamını bizzat gözleyeceğim ve saltanatta bulundukça korunmasına çalışıp çaba göstereceğime ve bu yoldan ayrılmayacağıma vallahi, billahi ve tallahi...»

23 Temmuz ile başlayan dönem bir özgürlük çılgınlığı olmuştur. 30 yıldır ağır bir baskı altında susan halk bütün gücüyle bu hakkını kullanma yoluna girmiştir. Geçmiş dönemin kötülerini, jurnalcilerini kovalama, sürgünlükten kurtulma çabaları ve bu arada dönemin tek sorumlusu Sultan'ın görevde kalması gibi çelişkiler hayli sorun yaratmıştır. Kabul gerekir ki, Abdülhamit'e yöneltilen saldırı kadar kendisine Meşrutiyeti ilân ettiği için övgü de gelmiştir. 19 yıldır Paris'te muhalefetin simgeliğini yapan Ahmet Rıza dergisini kapatıp İstanbul'a yola çıkmadan önceki son yazısında şöyle diyordu:

«Ülkemin çıkarı beni hükümdarın iyi niyetinden şüphe etmemeğe zorluyor. Vaadine inandığım kadar, İttihat ve Terakki Komitemizin vatanseverlik gücüne de aynı zamanda inanıyorum. (...) Bu unutulamayacak olayın Abdülhamit'in saltanatında gerçekleşmiş olması ülke için büyük bir mutluluktur. Çünkü hiçbir devlet adamı Avrupa diplomasisinin perde gerisini onun kadar bilmez, hiçbir hükümdarın daha çok tecrübesi yoktur ve dünyada hiçbir memur onun kadar çalışmaz. Halkını, geniş politik bilgilerinden, eylemlerinden, çalışkanlığından yararlandırarak ve gücünü iki meclisin moral ve fiziki gücüne katarak, sadece muhteşem İmparatorluğuna büyük bir hizmet yapmış olmakla kalmayacak, insanlığa da hizmet edecektir.» (1.VIII.1908)

Abdülhamit, merkezin Yıldız'dan Babıâli'ye dönmesine, meclisin tolanmasına hiçbir zorluk çıkarmadı. Ancak bir hatası vardı, 1908'de toplumun hâlâ 1876'daki toplum olduğunu sanıyordu. Ve 1876 Anayasası'nı kendisine

tanıdığı haklarla kullanmaya kalkıştı, yani bakanları da istediği gibi saptamak istiyordu. Oysa 33 yıllık dönem topluma kendi haklarını koruma bilincini vermiş hele eski hatanın nerede yapıldığını öğretmişti. Daha da önemlisi, 1877'de başarısız bir çözüme karşı seçenek olarak çoğunluğun desteğiyle getirilen rejimin ve formülünün de iflâs etmiş olduğu saptanmıştı. Aynı denemeye yeniden dönülebileceğini zannetmek hataydı. Abdülhamit Kâmil Paşa hükümeti meselesinde ve Hüseyin Hilmi olayında bu hatayı işledi. Ancak asla bir güç gösterisine girişmedi, anayasanın çizgileri içinde kalmaya özen gösterdi.

Sina Akşin'in ayrıntılı araştırmasında görüldüğü gibi 31 Mart gericilik olayında, hiçbir kışkırtıcı girişimde bulunmadı, tarafları çatıştırıcı tavır da takınmadı, ama artık dönemini doldurmuştu. Oynayabileceği bir rol de kalmamıştı. Ancak Mehmet Reşat'a yakışabilecek bir gölge sultanlık görevini zaten üstlenemezdi, aslında kendi çekilseydi daha uygun olurdu.

Gerçi Meşrutiyeti halkın rüşde erdiğine inandığı için kabul ettiğini açıklamıştı ama buna içten inanmıyordu. Nitekim anılarında 2. Meşrutiyet Meclisi'ndeki kısır tartışmalara işaret edip «Demek haklıymışım» der. Sanırız eski düşüncesinde olduğu gibi anayasayı kabul ediyor, fakat meclisi bir türlü hazmedemiyordu. Yani hâlâ Anayasalı monarşiye «Evet», meclisli monarşiye «Hayır» diyordu. Bu bir bakıma hatalı olmadığını savunma inadının sonucuydu. 66 yaşında ve 33 yıllık alışkanlıkla Abdülhamit değişebilirlik yetisini çoktan kaybetmişti. Buna rağmen, toplumdan gelen baskı ve isteğe direnmeyerek, sisteminin iflasıyla düştüğü çıkmazdan, Jön Türkler'in de dikkatli davranışıyla, yumuşaklıkla sıyrılmayı başardı.

27 Nisan 1909'da Meclis kararıyla tahttan indirildi. Bir süre Selânik'te, sonra da İstanbul'da göz altında yaşadıktan sonra 10 Şubat 1918'de 76 yaşında öldü.

V. BÖLÜM

ABDÜLHAMİT'İN BIRAKTIĞI MİRAS

Abdülhamit'in anıları denilen derlemelerin, Beylerbeyi Sarayı'nda, gözaltı yaşamı yıllarında, daha çok İttihatçı yöntemiyle bir hesaplaşma şeklinde not ettirildiği bilinir. Kendi görüş ve kararlarının değerlendirilmesinden çok, kendisinden sonrakilerin eleştirisi ve onlara bir karşılaştırma yoluyla değerlendirme vardır. Yani bir özeleştiriden çok, kendini savunma niteliklidirler. Abdülhamit'in bu üslubu, «Abdülhamitçi» denilen yazarlara da örnek olmuştur. O kadar ki, bunlar genellikle eserlerinin sayfalarının yarısından çoğunu İttihatçıları ve Jön Türk'leri eleştirmeğe ayırırlar; oysa kitabın adı «Abdülhamit'in tarihi»dir. Bu yolla, kendisinden sonrakiler küçültülürse, Abdülhamit'in büyüklüğünün ortaya çıkacağı zannedilir.

Anılarında ileri sürülen ve Abdülhamitçilerin de yineledikleri görüşler şunlardır:

«Benden sonrakilere yangın değil, büyük bir ülke, 30 milyona yakın bir nüfus, bir ordu bırakmış olduğum anlaşılır (...) İktidara geldiğimde 300 milyonluk borcu 30 milyona indirdim (...) Millet rüşdünü iddia ediyordu. Rusya ile harp edip etmemeği millete bırakmıştım. Bunun için toplanan Meclis-i Umumiye de, milletin o kadar sevdiği ve itimat ettiği Mithat Paşa riyaset etti. Binaenaleyh 93 savaşıyla bunun sonuçlarından ben ne şahsen ne mevkien sorumlu değilim.»

Bu iyimser ve tüm kusurlardan arındırılmış tablo-

nun yanlışlıklarını bulmak için fazla düşünmeğe gerek yoktur. Sorun genişlik ya da sayı değildir ki!.. Osmanlı'nın onda biri kadar topraklı İngiltere, Osmanlı kadar nüfusuyla dünyayı idare ediyordu o yıllarda. Sorun bu topraklardan yararlanabilme ve her bireyin üretici olabilmesi, yeteneği kadar üretebilmesi sorunuydu. Abdülhamit ülkeyi yeni bir yönetime devrettiğinde bu toprakların ürününden, madeninden yararlananlar yabancılardı. Ve Osmanlı vatandaşları hâlâ çok ilkel düzeyde üreticiydiler (Üretici deyimini en geniş anlamında kullandık). Güçlü bir ordu bıraktığı yadsınamaz, ancak bu ordunun modern nitelikte bir yapıya kavuşmasının, Abdülhamitçiler'ce en çok eleştirilmiş olan Sadrazam-Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın eseri olduğu, Abdülhamit'in bunu sadece devam ettirdiği bilinir. Bu konuda unuttuğu ise, kendisine devredilen, dünyada üçüncü ya da dördüncü sayılan donanmayı, giderken paslanmış demir yığınları halinde bırakmış olduğudur. Borç konusundaki savı son derece abartmalıdır. 300 milyonluk borcu yüzde doksan oranında indirdiği asılsızdır. İndirim yüzde 60'dır. Ama ondan sonra kendisi yeniden borçlanmış, ve ilgili bölümde açıkladığımız gibi, kendisinden sonrakilere borç almadan denkleşmesi olanaksız bir bütçe bırakmıştır. Yangın bırakmadığı ise doğrudur, ancak zaten istese de yangını o çıkaramazdı. Avrupa devletleri o dönemde böyle girişimlerde bulunan Yunanistan'ı bir iki kere askerleriyle işgal edivermişlerdir. Boğazlara gelen bir donanma ile hemen teslim olan Abdülhamit, Avrupa göz yummadıkça - ki Yunan savaşında böyle olmuştur - hangi cesaretle savaş çıkarabilirdi. İç yangına gelince, giderek artan bir düzeyde olduğu yadsınabilir mi?

Dolayısıyla, anılarındaki mantık silsilesi düzeyinde savunulmaya kalkışılınca Abdülhamit bu işten kârlı değil, zararlı çıkar.

Önyargıyla Abdülhamit karşıtlığı yapanların iddiaları ise genellikle vatansever olmadığı, milliyetçi olmadığı tutucu bir dincilik akımı yarattığı yolundadır. Bundan çıkarılacak, böyle bir kimsenin kendi çıkarı uğruna devletini, toplumunu yabancılara peşkeş çeken biri olduğu anlamıdır. Bu savların da iler tutar yanı yoktur. Yeni Osmanlılar'dan Jön Türkler'e ve İttihatçılar'a kadar herkesin bangır bangır «Osmanlıcılık» yaptığı bir ortamda devlet başkanının devletini kendisinin parçalamasını iddia etmesi demek olacak bir görüşü (Türk milliyetçiliği) açık açık ileri sürmesi nasıl beklenebilirdi?.. Vatansever olmadığı lafı bir safsatadır. Dinciliğe gelince, bu konuda bilimsel tartışmalara ve en az izin verilen dönem onunki olmuştur. Ve bu kitapta ilk kez bizim ispatladığımız gibi, Abdülhamit Panislamcılık yapmamış, Avrupalılar korkularından «yapıyor» demişlerdir, o kadar.

Bu sebeplerden biz değerlendirmemizi ne kimin kimden daha büyük ya da küçük, ne de daha az ya da daha çok suçlu olduğunu ispatlamaya yöneltecek değiliz. Esasen bilimsel bir yaklaşım böyle bir şeye izin vermez. Tamamen nesnel verilere dayanarak, kendisine devredilen miras ve oluşmalarını etkileyen öğelerden hareket ederek, kendisinden sonrakilere neler bıraktığını bulmaya çalışacağız.

Önce şunu belirtmeliyiz ki, Abdülhamit'in bütün tutkusu, tıpkı kendisinden önceki ve sonraki Türk yönetici ve düşünürleri gibi «Devleti kurtarmaktı.» Bununla toplumun bütün sorunları anlaşılır. Azınlıklar ve Türk olmayanlar içinde derece derece kendi yerel özerk, hattâ bağımsız ulusal varlıklarını tasarlayanlar bulunuyordu. Ama Türkler arasında, en tutucusundan en Avrupalılaşmışına kadar tek bir kimse gösterilemez ki, devleti dağıtma ve salt Türklerden oluşmuş bir yapı düşünsün. Özellikle Abdülhamit'i bu çizginin dışında düşünmek için hiçbir se-

nun yanlışlıklarını bulmak için fazla düşünmeğe gerek yoktur. Sorun genişlik ya da sayı değildir ki!.. Osmanlı'nın onda biri kadar topraklı İngiltere, Osmanlı kadar nüfusuyla dünyayı idare ediyordu o yıllarda. Sorun bu topraklardan yararlanabilme ve her bireyin üretici olabilmesi, yeteneği kadar üretebilmesi sorunuydu. Abdülhamit ülkeyi yeni bir yönetime devrettiğinde bu toprakların ürününden, madeninden yararlananlar yabancılardı. Ve Osmanlı vatandaşları hâlâ çok ilkel düzeyde üreticiydiler (Üretici deyimini en geniş anlamında kullandık). Güçlü bir ordu bıraktığı yadsınamaz, ancak bu ordunun modern nitelikte bir yapıya kavuşmasının, Abdülhamitçiler'ce en çok eleştirilmiş olan Sadrazam-Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın eseri olduğu, Abdülhamit'in bunu sadece devam ettirdiği bilinir. Bu konuda unuttuğu ise, kendisine devredilen, dünyada üçüncü ya da dördüncü sayılan donanmayı, giderken paslanmış demir yığınları halinde bırakmış olduğudur. Borç konusundaki savı son derece abartmalıdır. 300 milyonluk borcu yüzde doksan oranında indirdiği asılsızdır. İndirim yüzde 60'dır. Ama ondan sonra kendisi yeniden borçlanmış, ve ilgili bölümde açıkladığımız gibi, kendisinden sonrakilere borç almadan denkleşmesi olanaksız bir bütçe bırakmıştır. Yangın bırakmadığı ise doğrudur, ancak zaten istese de yangını o çıkaramazdı. Avrupa devletleri o dönemde böyle girişimlerde bulunan Yunanistan'ı bir iki kere askerleriyle işgal edivermişlerdir. Boğazlara gelen bir donanma ile hemen teslim olan Abdülhamit, Avrupa göz yummadıkça - ki Yunan savaşında böyle olmuştur - hangi cesaretle savaş çıkarabilirdi. İç yangına gelince, giderek artan bir düzeyde olduğu yadsınabilir mi?

Dolayısıyla, anılarındaki mantık silsilesi düzeyinde savunulmaya kalkışılınca Abdülhamit bu işten kârlı değil, zararlı çıkar.

Önyargıyla Abdülhamit karşıtlığı yapanların iddiaları ise genellikle vatansever olmadığı, milliyetçi olmadığı tutucu bir dincilik akımı yarattığı yolundadır. Bundan çıkarılacak, böyle bir kimsenin kendi çıkarı uğruna devletini, toplumunu yabancılara peşkeş çeken biri olduğu anlamıdır. Bu savların da iler tutar yanı yoktur. Yeni Osmanlılar'dan Jön Türkler'e ve İttihatçılar'a kadar herkesin bangır bangır «Osmanlıcılık» yaptığı bir ortamda devlet başkanının devletini kendisinin parçalamasını iddia etmesi demek olacak bir görüşü (Türk milliyetçiliği) açık açık ileri sürmesi nasıl beklenebilirdi?.. Vatansever olmadığı lafı bir safsatadır. Dinciliğe gelince, bu konuda bilimsel tartışmalara ve en az izin verilen dönem onunki olmuştur. Ve bu kitapta ilk kez bizim ispatladığımız gibi, Abdülhamit Panislamcılık yapmamış, Avrupalılar korkularından «yapıyor» demişlerdir, o kadar.

Bu sebeplerden biz değerlendirmemizi ne kimin kimden daha büyük ya da küçük, ne de daha az ya da daha çok suçlu olduğunu ispatlamaya yöneltecek değiliz. Esasen bilimsel bir yaklaşım böyle bir şeye izin vermez. Tamamen nesnel verilere dayanarak, kendisine devredilen miras ve oluşmalarını etkileyen öğelerden hareket ederek, kendisinden sonrakilere neler bıraktığını bulmaya çalışacağız.

Önce şunu belirtmeliyiz ki, Abdülhamit'in bütün tutkusu, tıpkı kendisinden önceki ve sonraki Türk yönetici ve düşünürleri gibi «Devleti kurtarmaktı.» Bununla toplumun bütün sorunları anlaşılır. Azınlıklar ve Türk olmayanlar içinde derece derece kendi yerel özerk, hattâ bağımsız ulusal varlıklarını tasarlayanlar bulunuyordu. Ama Türkler arasında, en tutucusundan en Avrupalılaşmışına kadar tek bir kimse gösterilemez ki, devleti dağıtma ve salt Türklerden oluşmuş bir yapı düşünsün. Özellikle Abdülhamit'i bu çizginin dışında düşünmek için hiçbir se-

bep ve kanıt yoktur. Ancak içinde bulunduğu koşulların ve kendi kişiliğinden gelen etmenlerin de etkisi altında aldığı sonuçlar bu temel amacına bazan uygun, bazan da ters düşmüştür. Şimdi bunları özetlemeye çalışalım:

Avrupa'yı örnek alan Tanzimatçı geleneğinden asla vazgeçmedi. Yasalarda bile (1879 Mahkeme Teşkilâtı yasasında olduğu gibi ki Avrupa türü yargıç, savcı, noter kurumlarını getirdi) bunu uyguladı.

— Bütün yayınların Avrupa'yı ve uygarlığını övmesine göz yumuldu. İslami yayınlar frenlendi. Kendisi açıktan bir Hilafet propagandasını asla yapmamıştır. Buna karşılık Almanlar'ın bunu pompalamasını, emperyalist cephesini parçalama açısından yararlı sayarak desteklemesi, sadece Müslümanlar arasında kalsa İttihad-ı İslâm'dan ileri gitmeyecek olan İslamcı akımın, Panislamcılığa dönüşmesinin temelini hazırlamış oldu.

— Eğitimde ilk ve orta öğretimi çağdaşlaştırmada Tanzimatçılara göre büyük bir ileri adım atıldı. Geleneksel medrese sistemi yerine laik okulların ve yönetimin kökleşmesi sağlandı.

(Bu davranışın sonucu Türkiye'de, diğer bütün İslam ülkelerinden daha ileri bir Avrupa gözlemcisi grup oluştu. Türkiye'nin yirminci yüzyılda çağdaşlamada Ortadoğu'nun en ilerisi olmasında bu Tanzimatçı geleneğinin devamı önemli rol oynamıştır. Ancak Abdülhamit dönemi sansürleri yüzünden bu çağdaşlaşma daha köklü olabilecekken, yüzeysel kaldı)

İstekleri (tüketimi) artıran ekonomik sistem ve bunun altyapısı daha da hızlandırılarak kuruldu. 1865'de birkaç yüz kilometre demiryolu, 13750 kilometre karayolu(bugünkü anlamda olmamakla beraber araba geçebilir) ve 28115 kilometre telgraf hattı vardı. Abdülhamit'in sonunda demiryolları 5700, karayolları 20-25 bin, telgraf

hatları ise 50 bin kilometreye ulaşmıştı. Böylece ihtiyaçların daha çabuk haber verildiği, karşılıklarının ise daha zor ulaştığı sistem daha da yaygınlaştı.

Sanayileşmede büyük adım atılamadı, Avrupa'ya bağımlılık daha da arttı (ithalâtın artışından anlaşılacağı gibi). Üstelik mali sistem yarıyarıya, yatırım politikası ise tümüyle Avrupa'nın kontrolu altına sokuldu.

— Yatırımların ülke yararına olması sağlanamadı.

— En azından cari harcamaları karşılayacak bir kaynak sistemi kurulamadı, bürokrasinin «namuslu olmasını sağlayacak» düzenli bir ödeme sistemi oluşturulamadı.

— Bütün ekonomik çıkarlarda kararın kendisinden çıkması sistemini kurunca eskiden aracı bürokrasiye yöneltilen yolsuzluk saldırıları -kendisine rüşvet önerilemediği için - rejimine eleştiri şekline dönüştü. Oysa Avrupa'dan da daha liberaldi. Batı finans çevreleriyle çok iç içe çalışan Avrupa basını bu yüzden ona hiçbir dönemde olmadığı kadar doğrudan saldırı yaptı.

Avrupa'nın çoğulcu yanını kesin olarak anlayamadı. Bu yüzden iktidardakiyle muhalefetteki onun için aynı millet anlamını taşıyordu. Hepsi tek İngiliz ya da tek Fransızdı. Nitekim bu sebepten İngiliz politikasının gerekince Mithat'ı bırakıp kendisine dönmesi, gerekince Mithat'a pas vermesi olayında hep tek İngiliz aradı. Sonuçta yanlış yargılarla yanlış politikalar kurdu. Mithat ona göre hep İngiliz adamıydı, Ali Suavi de. Ve bütün Masonlar İngilizdi. Oysa bu iddiaların hiçbirinde Abdülhamit'in inandığı oranda gerçek payı yoktur. Bunun sonucu aşırı Almancılığın temelleri Abdülhamit zamanında atılmıştır.

Her konuda dinamizmi, eylemciliği engellemek için statükoculuk, dalgalandırmama politikası doruğuna eriştirilmiş, uzun pazarlık ve her konuda ödün verme yöntemi artık herkesin bildiği bir sistem haline gelmiştir.

Başlangıçta işleyen bu sistem, daha sonra «Nasıl olsa sonunda ödünü verecek» anlayışıyla kısa yoldan tehditlerle (donanma tehditleri başta) kolaylıkla alt edilmiştir. Oldu bitti alışkanlığı, 1908'de Avusturya'nın, Bulgaristan ve Yunanistan'ın kararlarında başlıca etken olmuştur.

Başlangıçta sağlıklı haber alma, kandırılmama ve bürokrasiyi kontrol amacına dayanan jurnalcilik uygulaması, sonradan Murat ve Mithat fobilerinin de etkisiyle hem şuursuzca genişlemiş, hem de şuursuzca kişisel ihbar mekanizması haline gelmiştir. Bunun bürokrasi ve aydınlar üzerindeki zararlı etkisi Abdülhamit'ten sonraki dönemde de devam etmiş ve tartışmaları İkinci Meşrutiyet'in en uzun süreni olmuştur.

Bütün ülkeye geçerli yasalar yerine bölge özelliklerine göre ödünlerden oluşan uygulamalar, ayrıcalıklı bölgeler ve topluluklar yaratmıştır. Arnavutluk, Doğu Anadolu ve Suriye'de bu şekilde silâhlanmalarına izin verilen topluluklar daha sonraki rejim kendilerini silâhlardan arındırmaya kalkınca ayaklanma yolunu tutmuşlardır. Oysa silâhlı olmaları da yerel bağımsızlık, hiç olmazsa özerklik yolundaki adımların en büyük güvencesi olmuştu. Geçici olan silâhlandırma önlemi belki Abdülhamit için kaçınılmaz bir davranıştı, ancak sonuçları da kaçınılmaz olmuştur.

❀

Bütün bunlardan sonra olaylara bir de toplum yapısı ve halk tabakası ile ilişki açısından bakalım.

N. Berkes'in dediği gibi «Abdülhamit rejimi, halkın iradesine karşı tek bir adamın zorla koyduğu bir rejim değildir; Abdülhamit rejimi kendini zorunlu kılan koşullar altında biçimlenmiştir.»

Bu koşullar sadece Türkiye'de değil, tüm Doğu dünyasında egemen olan koşulların gerçek bir yansımasıydı. Ve 1876'da önerildiğinde ne içeriği net, ne de destekleyici

sınıfı oluşmamış bir anayasanın çözümlemekten uzak olduğu sorunları pragmatik yoldan ele almayı ve herşeyden önce ülke bütünlüğünü (İttihat) düşünen büyük çoğunluğun (özellikle Tanzimat dönemi bürokratlarının daha az Avrupacı olanları) desteğiyle Abdülhamit iktidara gelmişti. Yeni Osmanlılar'ın «Egemenliğin ulusa ait olduğu» inancından kaynaklanan, ama bunu ancak serap gibi içeren anayasaları yürürlükten kaldırıldığında bu yüzden fazla bir tepki görmedi. Tanzimat, geleneksel Doğu yapısı yerine Avrupa örneğinden bireyci toplumu yaratmak istemişti; ama toplumu ayakta tutacak sınıfsal yapı bulunmadığından bunu bürokrasiyi güçlendirerek gerçekleştirmeye çalışmıştı. Oysa bürokrasi bireyciliğin değil devletin aracıydı. Bu sebepten Tanzimatçılar halktan kopmuşlardı. Yeni Osmanlılar da bunu farkedip eleştiriyi tam o noktaya yöneltmişlerdi.

Abdülhamit ve yandaşları, toplumun bu gereksinmesini yasalar koyup toplumu hür yaparak (aracı bürokrasinin keyfiliğinden koruyarak) sağlamayı tasarladılar. Böylece halkla yönetim birleşecek keyfilik ortadan kalkacaktı. Ama yine unutulan husus, bu yapıyı ayakta tutacak tabaka, sınıf, grup sorunuydu. Abdülhamit çözümü, çok çelişkili iki öğeyi doruk düzeye getirmekte aradı. Bir yandan Osmanlı, hattâ belki dünya tarihinde nadir görülür bir merkeziyetçilik oluşturuldu. Diğer yandan da etkisi azaltılan bürokrasi o güne kadar görülmemiş düzeyde sayıca artırıldı. Eğitim sisteminin bütün ağırlığı da bürokrat yetiştirecek mekanizmaya destek yapılmakta devam edildi.

Bu iki mekanizmanın çatışması kaçınılmazdı. Ya Mithat ve arkadaşları gibi bir oligarşi grubu belirecek ve Abdülhamit'i devirecekti... Ya da, önceden hiç akıl edilemeyen bir şey, Abdülhamit tek başına o muazzam bürokrasiyle savaşımın formülünü bulacaktı... Buldu da!.. Özel

yeteneklere sahip bir beynin günde on beş saat çalışması, yönetimde askerin sözünü geçmez hale getirip sivil yönetimi pekiştirmesi, jurnal ağı kurması ve en önemlisi yerel güçlerle (şeyhler, aşiret reisleri, belediye reisleri, ayan vb...) saray arasında doğrudan bağlantı kurarak bir ittifak gerçekleştirmesi.

1877-78 uçurumun kenarından dönme olayını da, devletin kurtarıldığı serabına dönüştürmekteki başarı, gerçeklere dayanmasa da topluma geçici bir şırınga oldu ve geçici bir canlılık kazandırdı.

Herşeyi bilen ve çözen padişah imajı buna eklenince, halkın -yetkisizleştirildiğini bilmediği- bürokrasiye esasen eskidenberi var olan kininin daha da artması sonucunu yarattı. Şimşekler bürokrasiye ve aydınlara yöneldikçe Abdülhamit prestij kazanmaya başladı. Bu arada, Hıristiyan nüfuslu vilâyetlerin kaybıyla oranı artmış olan Müslüman nüfusunu memnun etmek için uyguladığı «Göreceli İslâmcı» politikası da Hıristiyan milliyetçi akımlarına karşı seçenek olarak belirdiğinden halk arasında, bu prestiji daha da artırdı. Hiçbir kuramsal yanı olmayan, bilimsel din tartışmalarını bile engelleyen, yayınlara izin vermeyen, fiili Hilafet propagandasının yapılmasına izin vermeyen açıkça pasif olan bu İslamcılık politikası sadece bazı uygulamalardan oluşuyordu:

— Hıristiyan memur sayısını azaltıp Müslümanları artırmak.

— Kendisinin Halife olduğunu sadece tekrarlamak.

— Avrupalılar'ın silâhlandırdığı Hıristiyan cemaatlere karşı Müslüman grupları silâhlandırarak onlara savunma hakkını tanımak ve devletin onlardan yana olduğu kanısını yaratmak.

— Eskisi gibi, Avrupa istediği için Müslümanları cezalandırmamak; cezalandırsa da ödül denebilecek cezalar uygulamak (Mekke'ye sürmek gibi)

— En üst düzey zorunluluk belirmedikçe (Yemen İmamı'nın kendisini Halife ilânı gibi) Müslümanlar'a karşı silâhlı bastırmaya girişmemek.

Böylelikle halkın desteğine dayandığı ve fire vermeyecek, herkesin birbirini kontroluyla ayakta duracak bir sistem oluşturulduğu sanılırken, sistemin kendi iç çelişkileriyle karşı güçleri yaratmağa başladığı görüldü. Abdülhamit'in doğrudan ilişkiyle kişilik ve güç kazandırdığı yerel ileri gelenler zamanla, bürokrasinin gerilemesi oranında etkinleştiler. Böylece milliyetçi akımlar için çok gerekli olan yerel burjuvazinin kökleşmesi süreci hızlandı. Bunlar padişah merkeziyetçiliğine karşı halkın gözünde de olası birer lider niteliği kazanmaya başladılar. Abdülhamit'in denge politikası bunları birbirine çatıştırıp zayıflatmaya yönelikti. Bu çok az örnekte gerçekleşebildi. Genelde içlerinden en güçlüsü kendisini kabul ettirdi, hattâ ittifaklar oluşturdular. Böylece Sultan'a ve devlete karşı ayaklanmaya gerek kalmadan kendi kendine liderler belirdi. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin parçalanması gündeme geldiğinde Avrupalılar her bölge için lider bulmakta hiç güçlük çekmediler, hem de Abdülhamit'in onayını almış yerel ileri gelenler arasından.

Diğer yandan, hem sayısı çoğaltılan hem de ülkenin en üst düzey eğitimini gören bürokrasi, yetkisizleştirilmesi yüzünden doğan artı enerjisini akıtacak alan aramağa başladı. Abdülhamit ordunun en güçlü kısmını İstanbul dışında tutarak kendini güvençede sanıyordu. Zaten aylığını düzenli alamadığı ve çoğunlukla sarraflara ve yerel ayana ipotekli olduğu için pasifleşen bu grubu, tembellikle rejimi baltalasa bile fazla önemsemiyordu. Ama dinamik olanları için, taşranın hele dağların daha az kontrollu havasında enerjilerini yeni çözümler aramaya yöneltmek çok uygun bir ortamdı. İki kuşak geçip anayasa ve meclis nedir halkın hakları ve özgürlüğü nedir

bilen Türk burjuvazisinin ilk tabakaları oluşunca, bu çözüm kendiliğinden ortaya çıktı: 1876 Anayasası, hem de ne olduğu yeterince anlaşılamadan kaldırıldığı için geçerliliği tanışılamayacak bir seçenek olarak.

Abdülhamit 30 milyonluk büyük bir İmparatorluk miras bıraktığını söylerken bunun ne derece sağlam bir yapıya sahip olduğunu belirtmeyi unutmuştur. Bize göre şöyle bir benzetme yapılabilir: Hani bir tür özel camlar vardır (bazı oto camları gibi) bir yerinden yara alınca kendi kendine içinden çatlamaya devam eder ve her tarafı çizik çizik olur, ama bir bütün olarak durmakta devam eder. Hattâ bazı darbelere de elastikiyeti sayesinde dayanır. Sonra en beklenmedik zamanda, hassas bir noktasına gelen bir fiske ile bir anda patlar, tuzla buz olur, minicik parçalara ayrılır... İşte, Abdülhamit'in devrettiği Osmanlı yapısı budur.

Abdülhamit, zaman unsurunu iyi kullanmak yanlısıydı. Pazarlıkları, sürüncemede bırakmaları, kararsızlıkları, pamuk ipliğine bağlama taktikleri hep bu amaçla bilinçli şekilde yapılmış şeylerdi. Şansı ona, 33 yıl gibi uzun bir süre zamanı kullanma olanağını vermiştir. İçinde bulunduğu dünya koşulları kadar, devraldığı miras da ona bunda başarı olanağını vermiyordu. Sonuçta görüldü ki, pazarlıklarla oyalıyarak ödün taktiği de devleti yaşatacak formül değildir. Zaman unsuru tek bir alanda, yeni dinamik kadrolar yetiştirmekte başarılı oldu. Onda bile kendi tasarladığı «itaatkâr, tartışmaz» adamlar değil, onun hiç istemediği ve sevmediği, devrimci tipler ortaya çıktı.

Böylece Türk toplumu Abdülhamit ile, Tanzimatla başlayan çağdaşlaşma sürecinde, reformdan vazgeçmeden restorasyon döneminin zaman kazanma yıllarını tamamlamış oldu. Yeni dinamizm toplumun askıda bırakılan sorunlarına çözümler aramak zorundaydı ve bu çözümle-

rin artık iflâsı kanıtlanmış oyalamacı sistem olması olanaksızdı. Zaten emperyalizmin de sabrı taşmak üzereydi, artık sadece ekonomik bazı ödünlerle koskoca bir imparatorluk topraklarının anakronizm içinde yaşamını sürdürmesine izin verecek hali kalmamıştı. Abdülhamit'in tahttan çekilmesinden sadece beş yıl sonra dünya tarihinin, o güne kadar hiç görmediği büyüklükte bir savaş, bu paylaşma için son şeklini vermek üzere patlak verdi. İttihatçılara yöneltilen en gerçek eleştiri bu emperyalistler arası hesaplaşma savaşında, sanki kendileri de emperyalistmiş gibi yer almış olmalarıdır. Çok kişi, Abdülhamit olsaydı katılmazdı der. Hattâ böylelikle «Muhteşem İmparatorluğun yıkılmaktan kurtarılmış olabileceğini» ileri sürenler de çıkmıştır.

Tarihe bilimsel bakış, varsayımlara dayanan her türlü yaklaşımı red eder. Abdülhamit başta olsaydı herhalde savaşa girmezdi, girmemeye çalışırdı... Ama acaba başarabilir miydi?.. Zorlamaları nasıl durdurabilirdi?..

Osmanlı Devleti'nin yaşıyabileceği savına karşıysa biz büsbütün olumsuz düşünüyoruz. Çok uluslu bütün İmparatorlukları silip süpüren ve milliyetçiliğin egemenliğiyle sonuçlanan Birinci Cihan Savaşı'nın, yirminci yüzyıl başının bu anakronizmini ayakta bırakması olanaksızdı.

Peki böyle bir durumda devleti yıkmanın suçlusu olarak Abdülhamit mi sayılacaktı?.. Osmanlı toplumunun son yüzyılında, gittikçe artak bir ivmeyle «Devleti yıkan suçluları» aramak gelenek haline gelmişti. Kökleri iki yüz-üç yüz yıl öncesine ait kusurlara yeni çağlarda sahip aranıyordu. Bu aslında, sistemin eskimiş, işlemez hale gelmiş olduğunu kabul etmek istemeyenlerin bir kendini avutma oyunuydu. Özeleştiriden kaçmanın en başarılı yoludur. Taa 17. yüzyılda Koçi Bey'in yaptığı kadar bile özeleştiriye girmeye cesaret edemeyenlerin tembelliğidir bu. İşin garibi günümüzde bile hâlâ bu tembel-

liği yineleyenlere, hatta Abdülhamit rejimi özlemini yansıtanlara rastlanıyor.

İki yüz yıldır paylaşılması ve sonu Avrupa'nın gündeminde olan Osmanlı Devleti'nin 1892 yılındaki durumunu başarılı gözlemci Vambery bir raporunda şöyle özetlemiştir:

«Abdülhamit'in akıllılığı, çalışkanlığı ve vatanseverliği her şüphenin üstündedir (...) Hiç kuşkusuz kader ona hiç de yardım etmedi, kendisinden öncekilerin günahlarının kefareti kadar, şimdiki Avrupa politikasının özellikleri de hemen bütün çabalarını boşa çıkardı ve ilerde de durumunu daha kötüleştirecektir.»

Sultan Mahmut'a, Yeniçeriler'in kökünü kazımaktaki ısrarı yüzünden «kana doyamadı» denmiştir. Abdülmecit'in «kadına», Abdülaziz'in de «paraya» doymadığı buna eklenir. Abdülhamit'teki hırs da herhalde «kurtarıcı olmak» hırsıydı. O da ona doyamadı. Doyamazdı da... Çünkü istese de istemese de konunun öznesi elinden alınacaktı.

DÜZELTME:

192. sayfadaki iki haritanın altındaki açıklama yazıları yer değiştirecektir.

İÇİNDEKİLER

Sunuş 5
I. BÖLÜM — 33 Hazırlık Yılı: 1842-1875 21
Haremde, Yaşam 24
Suikast Psikozu 31
Taht Sırası Çekişmesi 37
Terse Düşmemenin Koşulu 41
Evcimen Bir Baba, Egosantrik Bir Kişi 48
Padişah Halkın Babasıdır İnancı 53
Abdülhamit'in, «Reformcu-Restorasyoncu»larla Özdeşleşmesi ... 56
İlerlemeyi Medeniyet-i Hazıranın Getireceğine İnanıyordu 63
Deveti Sarraflara İpotek Ettikten Sonra 67
Dinamik Kamuoyunda «Yararlı Denge» Arayışı 73
Yeni Osmanlılar'la Fikir Birliği 76
Adil Müstebit Hükümet İle Zalim Müstebit Hükümetin Farkı ... 82
Milletin, Eğitime Bağlı Olarak Rüşde Varabileceği İnancı 87
Tanzimatçılar, Panislamizm'e Karşıydı 91
Abdülhamit'in Tarikatlara Yanaşması 96
II. BÖLÜM — Olağanüstü Bunalımlı bir Yıl: Ağustos 1875-1876 ... 103
Rus Başarısı 105
Rus Kışkırtmasıyla Bulgar Ayaklanmasının Öne Alınışı 117
Sarayda Ölüm Psikozunun Canlanması 121
Abdülhamit'in İlk Kez Eyleme Geçişi 124
III. BÖLÜM — Abdülhamit'in Devraldığı Miras 188
IV. BÖLÜM — 33 Saltanat Yılı: 1876-1909 141
Murat Psikozunun Oluşması 143

1876 Öncesinde Masonluğa Bakış 147
Abdülhamit'in Her Mason Olayını İngilizlere Bağlaması 155
Hilafet Tartışmalarının Başlaması 180
Panislamcı Suçlamalarının Artması 193
Abdülhamit'in Gerçek Panislamcıları Nötralize Edişi 200
Kayzer'in Siyaset Sahnesinde Belirmesi 212
Abdülhamit Tahtını Bölücülere Karşı Korumaya Çalışmıştır ... 225
Mithat'ın Son Önerisi: Anayasa'yı Avrupaca Güvenceye Aldırmak 231
Yasalarla Devleti Yenileme 243
Sakat Doğan Anayasa'ya Rağmen Meclis'in Savaşımını Vermesi 250
«Halk Temsili Sistemi İsterse Eldé Eder Ve İşletir» 254
Mithat Fobisinin Oluşması 259
Osmanlı Borçlarıyla İlgili Görüşmeler Dönemi 274
Abdülhamit Cesur Değil Metindi 281
Ödünlerle Barışı Sürdürme Politikası 289
Almanya'yla Yakınlaşma 299
Liberal Ekonomi Döneminin Yozlaştırıcı Etkisi 307
Düyunu Umumiye Ağına Teslim Eden Çabalar 313
Ekonomi Politikasının Siyasal Destabilizasyona Etkisi 318
Ticaretteki Artıştan İleri Gelen Toplumsal Değişim 325
Kitledeki Tepkinin Komitacılığa Dönüşmesi 331
Abdülhamit'in Halkla Doğrudan İlişkisini Jurnallere Dayaması ... 338
Yerlide Yalnız Başeğeni Kabul, Yabancının Hepsine Son Derece Nazik 346
Saray Partisi 355
Tek Sorumlu Olmaya Özenmenin Bedeli 364
Abdülhamit'in Kişisel Hedef Olması Elit Tabakasını Etkiledi ... 369
Eğitimin Yaygınlaşmasının Bütün Milliyetçilik ve Türkçülük Akımlarını Oluşturması 379
Müslüman Olmayanlarda Milliyetçilik Akımları 383
Arap ve Arnavutlar'da Milliyetçilik Akımları 391
Reformla Devleti Kurtarmaya Karşı Çıkan Yok 396
1876 Anayasası'nı ve Özgürlükleri İsteyen Jön Türkler 398
Yayım Dünyasında Sayıca Artış, İçerikçe Zayıflama 403
Osmanlı Sansürünün Keyfiliği 409
Halkın Kendisinden Kopan Sultan'a Hicivle Tepkisi 414
Abdülhamit, Düştüğü Çıkmazdan Yumuşakça Sıyrılmayı Başardı 418
V. BÖLÜM — Abdülhamit'in Bıraktığı Miras 423

GÜR yayınları

YAZIN DİZİSİ

- EVDE KALMIŞ KIZLAR — Nail Güreli
  Yazarın son çeyrek yüzyılda gazetelerde yayınlanan ve yazara sekiz ödül kazandıran röportajlarından seçmeler 197 sa. 2. baskı.
- İNSANIYLA SAZIYLA SÖZÜYLE YÖRE YÖRE — Nail Güreli
  Çeşitli yörelerden 32 ili yerel özellikleriyle tanıtan kitapta, her ilden bir yerel yemeğin tanımı, ünlü bir türküsünün sözleri, bir folklor oyunu, seçme atasözleri, o ilden yetişen ünlü kişilerin listesi bulunuyor. 338 sayfa.
- MÜREKKEP BALIĞI — Ahmet Nail
  Çağımız insanının sevda yaşamını dile getiren 86 şiir.
- ESİNTİLER — Zeynep Oral (Tükendi)
- KONUŞA KONUŞA — Zeynep Oral
  Gazeteci yazarın Türk ve yabancı 28 sanatçıyla yaptığı konuşmalardan seçmeler. 305 sayfa.
- GÜNLERDE KALAN — Doğan Hızlan
  Yazarın 79 yazısında edebiyatımızın ve kişilerin yarattığı izlenimler yansıtılıyor 237 sayfa.
- YAZ DÜŞÜM YAZ — Zeynep Oral
  Yazarı hiçbir yerde yayınlanmamış, yeni türde yazıları. Öyküye uzak, an özgün yazılar 140 sayfa.
- KATMANDU'DAN MEKSİKA'YA — Zeynep Oral
  Yazarın Katmandu, Hindistan, Pakistan, Yemen, Polonya, Venedik, Korsika, Amerika Birleşik Devletleri ve Meksika'yı kapsayan gezi yazıları, 280 sayfa.
- HÜZNÜN COŞKUSU ALTINDAĞ — Yaşar Seyman
  Gecekondudan yetişme sendikacı kadın yazar Yaşar Seyman, başkent Ankara'nın gecekondu semti Altındağ'ı günlük yaşamıyla, insanlarıyla tarihsel ve toplumsal gelişimi içinde anlatıyor. 150 sayfa.

Kütüphanesi
İslâm Araştırmaları Merkezi

ARAŞTIRMA - İNCELEME - BAŞVURU DİZİSİ

- İKİ 1 MAYIS — Nail Güreli
- ATATÜRK'TEN SONRA ATATÜRK — Nail Güreli
- CİNSEL MUTLULUK — Nail Güreli
- EV İÇİN PRATİK BİLGİLER ANSİKLOPEDİSİ
- SABAHATTİN ALİ OLAYININ GERÇEĞİ — Reşit M. Ertüzün
- 150'LİKLER — İlhami Soysal
- KURTULUŞ SAVAŞINDA İŞBİRLİKÇİLER — İlhami Soysal
- KADIN, GENÇLİK VE CİNSELLİK — Bekir Onur
- DİSK DAVASINDA SAVUNMA — Fehmi Işıklar

GÜLMECE DİZİSİ

- BİLİMSEL LOKUM — Nail Güreli
- SEÇİM OTOBÜSÜ — Nail Güreli
- BOMBALI PAKET — Vedat Saygel
- GENE İYİ DAYANDIK — Suavi Sualp
- TELEVİZYONA DOKUNDUK — Kandemir Konduk
- PİLİÇ ŞERMİN'İN EVİ — Şakir Balkı

GÜR YAYINLARI
(P.K. 621 Sirkeci — İstanbul)

Genel Dağıtım :
CEMMAY: Babıâli Cad. 19/1 Cağaloğlu, İstanbul.
Tel.: 527 01 53

Kitapçılarda bulamayanlar «GÜR YAYINLARI P.K. 621 Sirkeci - İSTANBUL» adresine 200 liralık posta pulu göndererek ödemeli isteyebilirler.

SATINALMA
Emre Yayınları
13 -10- 1993